

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

19. YÜZYILDA BİR SANAYİLEŞME
STRATEJİSİ OLARAK ULUSLARARASI
FUARLAR: OSMANLI ÖRNEĞİ

Şefik MEMİŞ

2502110236

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Yaşar BÜLBÜL

İSTANBUL 2015

DOKTORA

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : ŞEFİK MEMİŞ

Numarası : 2502110229

Anabilim/Bilim Dalı : İKTİSAT

Danışman : PROF. DR. YAŞAR BÜLBÜL

Tez Savunma Tarihi : 25.06.2015

Tez Savunma Saati : 14:30

Tez Başlığı : "19. YÜZYILDA BİR SANAYİLEŞME STRATEJİSİ OLARAK ULUSLARARASI
FUARLAR: OSMANLI ÖRNEĞİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. AHMET KALA		KABUL
2- PROF. DR. İSMAİL COŞKUN		KABUL
3- PROF. DR. YAŞAR BÜLBÜL		KABUL
4- PROF. DR. GÜLFETTİN ÇELİK		KABUL
5- DOÇ. DR. R. DENİZ ÖZBAY		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ABDÜLKADİR İLGEN		
2- DOÇ. DR. YÜKSEL BAYRAKTAR		

ÖZ

19. YÜZYILDA BİR SANAYİLEŞME STRATEJİSİ OLARAK ULUSLARARASI FUARLAR: OSMANLI ÖRNEĞİ

ŞEFİK MEMİŞ

Çalışmada Sanayi Devrimi sonrasında farklı bir boyut kazanarak uluslararası hale gelen fuarların, Osmanlı sanayi stratejilerine etkisi çok yönlü olarak araştırılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı sanayileşme politikalarının oluşum ve uygulamalarında, uluslararası fuarlara katılım tecrübesinin payı irdelenmiştir. Dönemin aydın ve yöneticilerinin mahallî ve uluslararası fuarlara ilişkin görüşleri de yansıtılmış; bu çerçevede panayırdan fuara dönüşümün tarihsel süreci ile Osmanlı sanayileşmesinin gözden geçirilmesi gerekli görülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası fuarlarda teşhir ettiği ürünler ile yaptığı tanıtım aktiviteleri de verilmeye çalışılmış, yabancıların Osmanlı ürünlerine ilişkin tepki ve görüşleri de aktarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca dönemin Osmanlı basınında fuarlar hakkında yayınlanan haberler ile Osmanlı Devleti adına fuarlara katılanların görüş, yorum ve incelemelerini içeren eserlerde vurgulanan Osmanlı fuar perspektifinin izi sürülerek, Osmanlı sanayileşme stratejileriyle bağlantıları araştırılmıştır.

Fuarların Osmanlı üretimine etkisi, Hükümetin İmparatorluk çapında yürürlüğe koyduğu sergi düzenlenmesini teşvik politikasıyla birlikte ele alınmış ve bu bağlamda sanayileşme ve kalkınma üzerinde fuarların etkileri incelenmiştir. İlaveten iş dünyasının gözüyle fuarların üretim için ifade ettiği anlam irdelenmiş ve uluslararası fuarlara katılımda uygulanan teşvikler ile fuar organizasyonunda kullanılan finansman yöntemleri araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, fuar, sergi, panayır, sanayileşme.

ABSTRACT

INTERNATIONAL FAIRS AS A STRATEGY FOR INDUSTRIALIZATION IN 19th CENTURY: AN EXAMPLE OF OTTOMAN EMPIRE

ŞEFİK MEMİŞ

In the paper, the impact of the trade fairs to the ottoman industrial strategies is studied with details, especially after the new international dimension of the fairs after the industrial revolution. On that context, the influence of the experience to participate to international fairs is analyzed concerning the formation and applications of the Ottoman industry policy. Besides, the opinions about the local and international fairs of the intellectuals and administrators of the period are also shared. The historical process of the transformation of the kermess towards fairs and the Ottoman industrialization were necessarily studied.

The products exhibited by the Ottoman Empire on that international fairs, as well as its promotion activities were also shown. In the same framework, the reactions and points of views of the foreigners towards the Ottoman products were exposed. The Ottoman fair perspective and its implication to the Ottoman industrialization strategies were analyzed based on the works of comments, studies and researchs of the participants appointed by the Ottoman Empire and the infos on fairs published in the newspapers.

The impact of the fairs on the Ottoman productivity is taking into consideration with the governmental exhortation policy for the realization of exhibitions around the Empire allowing the study of the impacts of the fairs on industrialization and development. In addition, the meaning of the fairs on production upon the point of views of business men were analysed, the application of the incitements concerning the participations to the international fairs, the finance methods for the fair organisations were also in the research.

Key words: Ottoman, fair, exhibition, kermess, industrialization

ÖNSÖZ

19. yüzyıl gibi oldukça hassas gelişmelerin yaşandığı bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu Batı karşısındaki son ve en önemli hamlesi olarak nitelendirilebilecek sanayileşme çabasına girerken, yararlandığı en önemli enstrümanlardan biri de uluslararası fuarlardı. Dünyanın hâlâ ayakta ve güçlü imparatorluklarından biri olarak Osmanlılar, ilk fuarın düzenlendiği 1851 yılında Londra'da yapılan açılış merasiminde çekilen tören fotoğrafında, fesli sefiri ile yer almanın bir anlam ifade ettiğini düşünüyorlardı. Aynı şekilde 1854 Kırım Savaşı'ndan sonra düzenlenen 1855 Paris Dünya Fuarı'na Osmanlılar katıldığında, dönemin padişahı Sultan Abdülmecid, artık Avrupa ailesinin bir üyesi olduklarını ve endişe edilecek bir durumun olmadığına inanıyordu. 1867 Paris Sergisi'nin açılışı için yurtdışına çıkan ilk padişah olan Sultan Abdülaziz ise, İmparatorluğun topraklarına göz diken Fransa ve açılıшта bulunan diğer ülke liderlerine mücadeleğe hazır oldukları mesajını veriyordu.

O fuarda, 1.500 kişilik orkestra, ülke liderlerinin huzurunda marşlar ve muhtelif besteler çalarken sergide bulunan bir yazar şöyle yazacaktı: "Osmanlı pavyonu, rengârenkti. Pavyon büyük bir orkestra içinde çalınan savaş narasına benzemekte ancak müzik tınlarının berraklığı, zenginliği ve değişkenliği armoniyi bozmamaktaydı. Burada tek eksik, bu mükemmel grubun üzerine ışığını saçarak tüm detayları ortaya çıkaracak gerçek bir güneşti."

Osmanlılar için gerçek güneş, muhtaç ülke olmaktan sanayileşmiş ve kalkınmış bir ülke olmaya doğru hızla yol almaktı. Bunun için de fuarları kullandı. İlk andan itibaren fuarlara devlet görevlileri gönderildi, raporlar tutuldu, bakanlar kurulu sergi sonrası değerlendirme toplantıları yaptı, ülke katılımı olmayan sergiler bile yakından izlendi, tüccarın katılımı teşvik edildi, sergiler bir çıkış umudunu hep barındırdı. Bu araştırma sırasında görüldü ki, özellikle 1876'dan sonra Osmanlıların aldığı köklü kalkınma ve sanayileşme tedbirlerinde fuarlar önemli bir yere sahiptir.

Bu tez araştırmasında birincil kaynak kullanılmaya özel özen gösterildi Arşiv belgelerinden dönem gazete ve sergi kataloglarına kadar geniş bir yelpazede çalışıldı.

Daha önce yapılan çalışmalar rehber kabul edilerek, onlardan istifade edilme yoluna gidildi. Sonuçta fuarın tarifinden başlayıp ilk uluslararası Türk fuarı olan Yabanlu'dan Osmanlı'nın son yıllarına kadar uzanan uzun bir yolculuk yapıldı. Bu yolculukta, arşiv belgelerinin ya da gazete sayfalarının arasında saklanmış ama bilimsel bilgiye ruhunu verecek olan fuarlarla ilgili küçük müteşebbis öyküleri unutulmadı. Kuşkusuz, en önemlisi; bu çalışmanın yapmak istediği tek şey, 1863'te İstanbul'da Sergi-i Umûmî-i Osmanî'yi düzenleyenlerin yapmak istedikleriyle aynıydı: "... Memâlik-i Şâhâne'de yapılmakta olduğu halde bir vakitten beri İstanbul'ca unutilan her nev'i eşyayı halka gösterip (hatırlatmak)..."

Bu hatırlama ve hatırlatmayı, danışman hocam Prof. Dr. Yaşar Bülbül olmasa yapamazdım, beni teşvik etmekle kalmadı, yeni bakış açılarına kavuşturdu. Ona şükran borçluyum. Ders aşamasından tez aşamasına kadar geçen bu süreçte, yılların tecrübesinden süzülen birikimini yönlendirici sohbeti, yüreklendirici açıklamalarıyla istifademize sunan Prof. Dr. Ahmet Kala'ya teşekkür ediyorum. Gür sedasıyla zihnimize naksettiği öz tespitlerini ve elfâz-ı cemîlelerini her daim minnetle hatırlayacağım Prof. Dr. İsmail Coşkun'a bitimsiz destekleri için teşekkür etmekle yetinmenin az olacağının farkındayım.

Gerek Osmanlıca metinlerin kontrolünde, gerekse tezin son okumasında desteklerini esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Arif Kolay'a, yabancı dilden çevirileriyle katkı veren Erdal Derindere ve Eren Paykal'a; büyük bir fedakârlıkla yine yanımda olan Canan Bilgin'e, son okumalarda yardımcı olan Cemil Hakan Korkmaz, Fatih Türkyılmaz, Mahmut Feyzi ve Halim Türkoğlu'na, destek ve katkılarını hep yanımda hissettiğim Orhan Memiş ve Murat Arslan'a teşekkür ediyorum.

Son olarak, ihmalkârlıklarına ve yeterince vakit ayırmamama, her zamanki sabrı, olgunluğu ve tevekkülüyle karşılık veren eşime, oğluma ve kızlarıma teşekkür ediyorum. Kuşkusuz en büyük teşekkür, sebep-i mevcudiyetim, Harun ve Naime Memiş'e..

27.05.2015, Bulgurlu

Şefik MEMİŞ

İÇİNDEKİLER

ÖZ	III
II	
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMALAR	XIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM:

DÜNYADA VE TÜRKLER'DE FUARLARIN GELİŞİMİ

1.1 FUARIN TANIMI.....	4
1.2 FUAR KARŞILIĞI OLARAK PANAYIR	6
1.2.1 Pazardan Panayıra	7
1.3 İLK FUARLARIN ORTAYA ÇIKIŞI	7
1.3.1 Modern Fuarcılığın Başlangıcı.....	9
1.4 TÜRKLER'DE FUARCILIK	11
1.4.1 İlk Uluslararası Türk Fuarı: Yabanlu Pazarı	12
1.4.2 Pazarlardan Doğan Türk Şehirleri.....	13
1.4.3 Osmanlı Ticaret Anlayışında Panayırların Yeri	14
1.4.3.1 Rumeli'de Kurulan İlk Osmanlı Panayırı	16
1.4.3.2 Osmanlı'nın Avrupa ile Temas Yeri Olarak Panayırlar	17
1.4.3.3 Pazar Ekonomisine Geçişte Panayırların Rolü	17
1.4.3.4 Panayırların Osmanlı Maliyesi'ne Katkısı.....	19
1.4.4 Pazar ve Panayır Arasındaki Farklar.....	21
1.4.4.1 Sergi ve Panayır Arasındaki Farklar	24
1.4.5 Osmanlı Ulusal Sergilerinin Öncüsü: Esnaf Alayları	24
1.5 EKONOMİK GELİŞME İÇİN FUARLARIN ÖNEMİ VE FAYDALARI ...	27
1.5.1 Fuarların Ekonomi ve Ticarete Faydaları	28
1.5.2 Sergilerin Şehir ve Ülke Ticaretine Katkıları.....	32

İKİNCİ BÖLÜM:

OSMANLI SANAYİLEŞMESİ VE SERGİLER

2.1	MODERN ÇAĞIN BAŞINDA OSMANLI-AVRUPA TİCARİ İLİŞKİLERİ ...	35
2.2	19. YÜZYILDA GENEL OLARAK OSMANLI SANAYİİ.....	36
2.2.1	İlk Sanayileşme Hamlesi: İlk Fabrikalar.....	37
2.2.2	Aydınların Gözüyle Osmanlı Sanayii	38
2.2.3	İki Aydının "Neden Başaramadık?" Müzakeresi	41
2.3	OSMANLI SANAYİLEŞMESİNİN SORUNLARI	44
2.3.1	İlk Fabrikaların Başarısızlık Sebepleri.....	45
2.3.2	Sergilerde Yapılan Muhasebe: Neden Başaramıyoruz?.....	48
2.4	SANAYİ KOMİSYONU VE ÖZEL SEKTÖR OLUŞTURMA ÇABALARI.....	49
2.4.1	Ara Eleman İhtiyacı İçin Sanayi Mekteplerinin Açılması	53
2.5	FUARLARIN ÖZEL TEŞEBBÜSÜN OLUŞUMUNA KATKISI	54
2.5.1	Fuarların Özel Sektör Yatırımlarına Etkisi	58
2.5.2	İstanbul'daki Fabrikaların İstatistikleri.....	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

OSMANLILAR'DA FUAR ALGISI

3.1	OSMANLI İŞ DÜNYASININ FUARLARA BAKIŞI.....	63
3.2	OSMANLI FUAR DERGİLERİ	66
3.2.1	Sergi Haberlerinde Fransızca'nın Etkisi	66
3.2.2	Osmanlıca Chicago Fuar Mecmuası	67
3.2.3	Bursa Sergisi Musavver Mecmuası.....	69
3.2.4	Fuar Ürün Tanıtım Broşürü:.....	72
3.3	OSMANLILARIN DÜNYA SERGİLERİNİ TAKİBİ	73
3.3.1	Salahaddin Bey'in Fuar Değerlendirmeleri	73
3.3.2	Ömer Faiz Efendi'nin Fuarlarla İlgili Görüşleri	74
3.3.3	Şinasi'nin 1863 Sergisi Hakkındaki Yorumları.....	75
3.3.4	Cenanizade Kadri Paşa ve Te'sirât-ı Haseneli Sergiler	77
3.3.5	Osmanlı Valisi Azmi Bey'in Düşünceleri	77
3.3.6	Nazır Aristidi Paşa'nın Görüşleri	79
3.3.7	Gazeteci Gözüyle Japon Sergisi.....	81
3.3.8	Gazeteci Gözüyle Brüksel Sergisi.....	83

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

DÜNYA FUARLARINDA OSMANLILAR

4.1	DÜNYA FUARLARININ BAŞLANGICI VE ETKİLERİ	85
4.2	1851 LONDRA DÜNYA SERGİSİ	87
4.2.1	Kadri Bey'e Göre Londra Fuarı'nın Amacı	92
4.2.2	Osmanlı Saat Teknolojisi Londra Fuarı'nda.....	92

4.2.3	Londra Sergisi'nde Bir Osmanlı Bürokrati.....	94
4.2.4	Londra Fuarı'nda Teşhir Edilen Osmanlı Ürünleri	95
4.2.5	Londra Fuarı'nda Ödül Kazanan Osmanlı Ürünleri	97
4.3	1855 PARİS DÜNYA SERGİSİ	99
4.3.1	Osmanlı'nın Londra Deneyiminin Paris'e Etkisi	102
4.3.2	Fuarda Yer Alan Osmanlı Ürünleri.....	104
4.3.3	Osmanlı Pavyonundaki Fabrika-i Hümayûn Ürünleri	107
4.3.4	Paris'te Ödül Alan Osmanlı Ürünleri	108
4.4	1862 II. LONDRA DÜNYA FUARI.....	111
4.4.1	Fuar İçin Ürün Toplanması	112
4.4.2	Fuarlara Katılımın Amacı	113
4.4.3	Fuarın Sektörel Analizi: Osmanlı'da Sanayi ve Tarım.....	114
4.4.4	Fuar 'da Osmanlı Moda ve Tasarımı	117
4.4.5	II. Londra Sergisi'ndeki Osmanlı Ürünleri	118
4.4.6	Sergide Ödül Kazanan Osmanlı Ürünleri	120
4.5	1867 II. PARİS DÜNYA FUARI	123
4.5.1	Sultan Abdülaziz'in Paris Dünya Fuarı'na Katılımı	123
4.5.2	Sultan'ın Fransa Günlüğü	126
4.5.3	Osmanlı Mahallesi	128
4.5.4	Fuarda Yer Alan Osmanlı Ürünleri.....	129
4.5.5	Sergideki Osmanlı Sektörlerinin Analizi	131
4.5.5.1	Dokuma Sanayi	131
4.5.5.2	Fuar Alanında Kurulan Halı Tezgahları.....	134
4.5.5.3	Kozmetik ve Tıbbî Ürünler Sektörü.....	135
4.5.5.4	Maden Sektörü	136
4.5.5.5	Tuz Sektörü	138
4.5.5.6	Tarım Sektörü ve Fiyat Rekabeti	139
4.5.5.7	Un Değirmenleri ve Ekmek Üretimi	140
4.5.5.8	Tütün Sektörü.....	143
4.5.5.9	Tekstil Sektörü	145
4.5.5.10	İpekçilik Sektörü	146
4.5.5.11	Müzik Enstrümanları ve Kırtasiye Sektörleri.....	147
4.5.5.12	Çömlek Sektörü	148
4.5.5.13	İlk Osmanlı Viyadük Projesi	150
4.5.5.14	Askerî Teknoloji.....	150
4.6	1876 PHILADELPHIA CENTENNIAL DÜNYA FUARI.....	152
4.6.1	Fuarın Açılışı.....	153
4.6.2	Türk Pazar ve Kahvehanesi.....	155
4.6.3	Sergideki Osmanlı Ürünleri	156
4.6.4	Mamuller Bölümü'ndeki Osmanlı Ürünleri	161
4.6.5	Mamuller Bölümü'ndeki Osmanlı Tarım Ürünleri.....	167
4.6.6	Ürünlerde Devlet ve Özel Sektör Payı: Bir Mukayese	170
4.7	1893 CHICAGO DÜNYA FUARI.....	172
4.7.1	Osmanlıların Katılım Süreci	173
4.7.1.1	Chicago Fuarı'na Katılım Amacı.....	174
4.7.1.2	Fuar Komisyonu'nun Teşkili	175
4.7.1.3	Komisyon'un Sergi Komiseri Önerisi	176

4.7.1.4	Fuara Gönderilecek Ürünlerin Seçimi	177
4.7.2	Chicago Fuarı Talimatnamesi	178
4.7.2.1	Stand ya da Mahall-i Mahsus	178
4.7.2.2	Özel Sektöre Ürün Gönderim Çağrısı	179
4.7.2.3	Bir Osmanlı Mütessesibinin Fuara Katılım Mücadelesi.....	180
4.7.2.4	Ürün Bedellerinin Karşılanması.....	184
4.7.3	Osmanlı Pavyon İnşaatının İhalesi	184
4.7.4	Chicago Sergisi'nde Osmanlı Köyü İnşa Edilmesi	187
4.7.4.1	Osmanlı Köyü'nün Açılışı	191
4.7.4.2	Chicago'da Osmanlı Yürüyüşü.....	192
4.7.5	Osmanlı Pavyonu	194
4.7.6	Sergideki Osmanlı Ürünleri	198
4.7.6.1	Osmanlı Ürünlerinin Teşhir Biçimleri	199
4.7.6.2	Sıradışı Osmanlı Ürünleri	199
4.7.7	Chicago Fuarı'ndan Kazanımlar	202
4.7.7.1	Pazarlama Alanındaki Yenilikler	202
4.7.7.2	Chicago Fuarı'nın Osmanlı Girişimciliğine Katkısı.....	204
4.7.8	Chicago Sergisi'nin Basındaki Yansımaları	206
4.7.8.1	Chicago'da Yayınlanan Osmanlıca Bir Dergi	206
4.7.8.2	Amerikan Basınında Osmanlı Pavyonu	207

BEŞİNCİ BÖLÜM:

ULUSLARARASI FUARLARIN SANAYİLEŞME VE YERLİ FUAR ANLAYIŞINA ETKİSİ

5.1	SERGİ-İ UMÛMÎ-İ OSMANÎ	209
5.1.1	Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin Amacı	210
5.1.2	Özel Sektörün İlk Fuar Yatırımı	215
5.1.2.1	Sergi Mekânının Tespiti	216
5.1.2.2	İlk Ulusal Fuar Nizamnamesi.....	217
5.1.2.3	İlk Türk Sergi Dizaynı	221
5.1.2.4	Güvenlik ve Yangın Önlemlerinin Alınması	222
5.1.3	Serginin Açılışı	223
5.1.4	Sergide Teşhir Edilen Ürünler	226
5.1.5	Fuarda Yer Alan Yabancı Ürünler	231
5.1.5.1	Yabancı Ürünler Pavyonundaki Yerli Ürünler	235
5.1.5.2	Sergi Ürünlerinin Üniversiteye Gönderimi.....	236
5.1.6	Serginin Getirdiği Yenilikler.....	237
5.1.7	Serginin Yabancı Ziyaretçileri	240
5.1.8	Serginin Kapanışı ve Sergi Binasının Yıkılması.....	242
5.1.9	Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin Sonuçları.....	244
5.2	SULTAN II. ABDÜLHAMİD İLE BAŞLAYAN FUARLAR DÖNEMİ....	248
5.2.1	Sanayileşme ve Propaganda Aracı Olarak Fuarlar.....	249
5.2.2	Sergi Düzenlenmesi İçin İrade-i Seniyye.....	253
5.2.3	Fuar Organizatörü Olarak Dersaadet Ticaret Odası.....	254
5.2.4	Ülke Katılımı Olmayan Fuarlarda Osmanlılar	259

5.2.5	İştirak Edilmeyen Sergilerin Takibi	266
5.2.6	Dahili Fuarlar Dönemi	267
5.2.6.1	1901 Konya Halı ve Kilim Sergisi	267
5.2.6.2	1901 Bayezid Sergileri	269
5.2.6.3	1903 Trabzon Sergisi	270
5.2.6.4	1903 Sivas Sınâat ve Ziraat Sergisi	270
5.2.6.5	1903 İzmir Sergisi	272
5.2.6.6	1903 Diyarbakır Ziraat ve Sanayi Sergisi	273
5.2.6.7	1903 Halep Mahsulât ve Mamulât Sergisi	273
5.2.6.8	1905 Edirne Mahsulât ve Mamulât Sergisi	274
5.2.6.9	1906 Bursa Mamulât ve Mahsulât-ı Dahiliye Sergisi	274
5.2.6.10	1908 Osmaniye Sergisi	277
5.2.7	Gerçekleşmeyen Sergiler	277
5.2.7.1	1894 Dersâdet Ziraat ve Sanayi Sergisi Projesi	277
5.2.7.2	1902 Sergi-i Umûmi Projesi	280
5.2.8	Fuarlara Katılımın Teşvik Edilmesi	286
5.2.9	İhracatı Teşvik Merkezi: Numunehane-i Osmanî	290
5.2.10	Osmanlıların Fuarları Finansman Yöntemleri	291
5.3	II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE SERGİLER	296
5.3.1	Sergi Geleneğinin Örnek Uygulaması: Bursa Sergisi	299
5.3.1.1	Sultan Mehmed Reşad'ın Fuar Hakkındaki Görüşleri	301
5.3.1.2	Bulgar Ticaret Heyeti'nin Bursa Sergisi'ni Ziyareti	304
5.3.1.3	Bursa'yı Öne Çıkartacak Yenilikler ve Sektörler	305
5.3.1.3.1	Peynirciliği Geliştirmeye Yönelik Öneriler	305
5.3.1.3.2	Halıcılığı Geliştirmek İçin Çözüm Önerisi	307
5.3.1.3.3	Şekerçilik Sektörüne İnovatif Öneriler	310
5.3.1.3.4	Hediyelik Eşya Sektörü ve Ehil Ustalar	311
5.3.1.3.5	Bursa Sergisi'ndeki Mucitler ve İcatları	312
SONUÇ		315
KAYNAKÇA		321
BİRİNCİL KAYNAKLAR		321
KİTAPLAR		324
MAKALELER		328
YAYINLANMAMIŞ TEZLER		332
SÖZLÜKLER VE ANSİKLOPEDİLER		332
ELEKTRONİK KAYNAKLAR		332
ÖZGEÇMİŞ		333

KISALTMALAR

A.e.	: Aynı eser / yer
A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
A.MKT.NZD	: Mektubi Kalemi, Nezaret ve Devâir
A.MKT.MHM	: Sadaret Mektubi Kalemi
A.MKT.UM	: Umum Vilayetler Tahrirâtı
BEO	: Babıali Evrak Odası
Bkz.:	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
bs.	: Basım
BSM	: Bursa Sergisi Mecmuası
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DH-İD	: Dahiliye Nezareti Evrakı, İdare Kısmı
DH. MKT.	: Dahiliye Mektubi Kalemi
DTO	: Dersaadet Ticaret Odası
DTOG	: Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi
DUİT	: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Ed.	: Editör
İFM	: İstanbul Fuar Merkezi
İTO	: İstanbul Ticaret Odası
İTZSO	: İstanbul Ticaret Ziraat ve Sanayi Odası
MEGEP	: Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi
MF. MKT	: Maârif Mektubî
MŞSM	: Musavver Şikago Sergi Mecmuası
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları
s.	: Sayfa / sayfalar
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği

UNZM	: Umûr-ı Nafia ve Ziraat Mecmuası
Y.PRK -ASK	: Yıldız Perakende, Askeri Maruzat
Y.A.HUS	: Yıldız Husûsî Maruzat Evrakı
Y.PRK.ML	: Yıldız Perakende, Maliye Nezareti Maruzatı
Y.Mtv.	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.MYD	: Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
Y.PRK.NMH	: Yıldız Perakende Name-i Hümayun Evrakı
Y.PRK. OMZ	: Yıldız Perakende, Orman, Meadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı
Y.PRK.UM	: Yıldız Perakende, Umum Vilayetler Tahrirâtı

GİRİŞ

Osmanlı Sanayileşmesi'nin özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonraki performansı ile uluslararası fuarlara katılım sıklığı arasında, doğrusal bir ilişki vardır. Buna göre uluslararası fuarlar dönemin sanayileşme dinamiklerini yansıtırken, Osmanlı'nın sanayileşme politikasında da önemli bir araç olarak benimsenmiştir. Dolayısıyla bu husus sanayileşme çabalarıyla birlikte, genel olarak ekonomik kalkınma hedefinde önemli bir pay sahibi oldu. Osmanlılar için uluslararası fuarlar, sanayileşme ve teknolojik gelişmenin dinamik ve değişken yapısını sürekli ve her hangi bir süreci atlamadan takip etmenin en sağlam ve güvenilir platformlarından biriydi. Uluslararası fuarların ilk kez düzenlendiği 1851 Londra Dünya Fuarı'ndan itibaren Osmanlı İmparatorluğu neredeyse tüm büyük fuarlarda yerini almış, 19. yüzyılın güçlü ve önemli bir siyasal ve ekonomik aktörü olarak sahnede olduğunu göstermeye çalışmıştır. Kuşkusuz bu gayretin birinci ve olmazsa olmaz amacı, uluslararası fuarların çıkış noktası olan sanayileşmeyi Osmanlılar'da yerleştirip yaygınlaştırmaktır. Dolayısıyla uluslararası fuarlar, hem Osmanlı yöneticilerinin ekonomi hakkındaki düşüncelerinin oluşumunda, hem Osmanlı tüccarının yeni ekonomik anlayışları keşfinde ve takibinde, hem de fuar yayınlarının yazımında son derece büyük etkiye sahipti. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1850 sonrası sanayileşme faaliyetlerindeki tercihlerini tam olarak anlayıp sağlıklı sonuçlara varmak için uluslararası fuarlara iştiraklerinin yakından incelenmesi gerekiyor. Bu nedenlerden ötürü, bu tezde Osmanlı Sanayileşmesi üzerinde uluslararası fuarların etkisini ortaya koyabilmek adına, uluslararası ticaretin hem üretim anlayışı, hem ticaret anlayışı, hem teknoloji geliştirme ile ara eleman yetiştirme üzerindeki etkilerini tespit edebilmek için tüm uluslararası fuar katılımlarına yer vermeye çalışıldı. Aynı zamanda uluslararası sergilerin, Osmanlı fuar kültürünün oluşmasına katkısı, dahili fuarlar üzerindeki etkisi ele alındı.

Birinci Bölüm'de, kavramsal olarak fuar ele alınarak, tarihsel gelişimine yer verildi. Pazar, panayır, sergi ve fuar olarak geçirdiği aşamalar ile bu kavramlar ile uygulamalarının birbirinden farkı anlatıldı. İlk fuarların oluşumu ve gelişim

aşamalarından sonra Türkler'de ve Osmanlılar'da fuarcılığın kat ettiği aşamalar ifade edildi. Pazardan panayıra Osmanlı sergi anlayışının incelenmesinin yanı sıra Osmanlı esnaf alaylarının bir fuar nevi olabileceğine dikkat çekildi. Piyasa ekonomine geçişte fuarcılığın rolünün vurgulandığı bu bölümde, aynı zamanda ekonomi ve ticaretin gelişiminde fuarların ne gibi etkisi olduğu, tüccarların fuar katılımıyla neler kazandığı, fuarların ülke ekonomilerine ve kalkınmaya etkileri incelendi.

İkinci Bölüm'de ise tüm bu kavramsal ve tarihsel gelişimin ışığı altında, tez konusu olan Osmanlı Sanayileşmesi ve Sergiler ele alınmaya çalışıldı. Modern anlamda Osmanlı Sanayileşmesi'nin başladığı 19. yüzyılın başından uluslararası fuarların başlamasına kadar Osmanlı Sanayileşme örnekleri ve başarısızlık nedenleri irdelendi. Ayrıca akîm kalan sanayileşme faaliyetlerinin niçin istenilen sonuçları doğurmadığı ve bu çıkmaz sokaktan nasıl çıkılacağına dair Osmanlı aydınlarının düşünceleri aktarıldı. Bu bölümde, yeni bir çıkış için ihdas edilen Islah-ı Sanayi Komisyonu, özel sektör oluşturma çabaları ve ara eleman ihtiyacının karşılanmasının gerekliliği anlatılırken, ilk kez, sanayileşme unsuru olarak sergiler düzenlenip sayılarının arttırılmasının da bir çözüm yolu olarak öne çıktığı gözlemlendi.

Üçüncü Bölüm'de Osmanlılar'da Fuar Algısı tüm boyutlarıyla ele alınmaya çalışıldı. Öncelikle Osmanlı iş dünyasının fuarlara nasıl baktığı, fuarları yurt içinde de yerleştirmek için nasıl bir yöntem izlendiği, fuar algısının oluşmasında fuar yayıncılığının yerleşmesinin etkisi, aydınların fuar değerlendirmeleri, Doğu ve Batı fuarlarına katılan gazetecilerin intibaları, bürokrattan bakana kadar Osmanlı yöneticilerinin fuar hakkındaki düşünceleri aktarıldı.

Dördüncü Bölüm'de Dünya Fuarları'nda Osmanlılar anlatıldı. Dünya fuarlarının nasıl başladığı, neler hedeflediği, nelerin oluşumuna katkıda bulunduğu ve tarihsel gelişiminin kısaca aktarıldığı bu bölümde, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı, hem de dünyadaki ilk evrensel fuar olan 1851 Londra Dünya Fuarı'ndan itibaren iştirak edilen tüm fuarlar ayrıntısıyla ele alındı. Bu fuarlara Osmanlılar'ın nasıl katıldığı, fuar geleneğinin oluşumunu ne yönde etkilediği, fuar dizaynından katılacak ürünlerin belirlenmesine kadar nasıl bir hazırlık süreci yaşandığı, fuara gönderilecek ürün numunelerinin Osmanlı esnaf ve

üreticisinden satın alınmasının ticaret ve üretim üzerindeki etkileri ile devletin ve tüccarın fuara katılım amaçları genişçe verilmeye gayret edildi. İştirak edilen dünya fuarlarında teşhir edilen Osmanlı ürün numunelerinin aktarılmasının yanı sıra yenilikçi ve teknolojik ürünlerin tespit edilip verilmesine özel itina gösterildi. Ayrıca bazı dünya fuarları vesilesiyle o tarihte Osmanlı ekonomisi için yapılan sektör analizlerinin de altı çizildi. Bu bölümde 1851 Londra Dünya Fuarı, 1855 Paris Dünya Fuarı, 1862 II. Londra Dünya Fuarı, 1867 Paris Dünya Fuarı, 1876 Philadelphia Fuarı, 1893 Chicago Fuarı kapsamlı bir şekilde anlatıldı.

Son bölümde ise uluslararası fuarların hem sanayileşme hem de yerli fuar anlayışına tesirleri ele alındı. İlk modern ve kapsamlı Osmanlı fuarı kabul edilen 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmani'den itibaren Osmanlıların tertiplelediği fuarlar, dünya fuarlarındaki gelişimde göz önünde bulundurularak aktarılmaya çalışıldı. Özellikle 1863 Sergisi; yerli fuar geleneğini başlatıcı özelliği sebebiyle teşhir edilen ürünlerden fuar ve stand tasarımına, sergi nizamnamesinden ticari sonuçlarına kadar detaylı verildi. Osmanlı İmparatorluğu'nda, sergilerin önemini fark etmenin ötesinde sergiler dönemini başlatan padişah olan Sultan II. Abdülhamid devri sergileri ve sergi anlayışı, üretim üzerindeki etkileri özellikle ve ayrıntısıyla ele alındı. Diğer taraftan yeni sanayileşme anlayışına paralel, yeni sergiler dönemiyle yapılmak istenenler verilirken, uluslararası fuarlardan etkilenererek tüm coğrafyada başlatılan ve ilk defa gerçekleştirilen vilayet fuarları incelendi. Aynı zamanda iştirak edilen ama dünya fuarı niteliğinde olmayan uluslararası fuarlar ile Osmanlı özel sektörünün katılımı ve bu amaçla verilen teşvikler de bu bölümde verildi. İlaveten, iştirak edilmeyen fuarların bile gerek devletin o ülkelerdeki resmî görevlileri vasıtasıyla, gerekse o ülkelerde bulunan Osmanlı vatandaşlarının gönüllü gayretleriyle takip edildiği nakledildi. Osmanlıların üzerinde yoğun olarak çalışıp uzun bir hazırlık dönemi geçirdikleri dahili ziraat ve sanayi sergilerinden bazıları ise ne yazık ki gerçekleştirilememişti. Bu bölümde böylesi fuarlarla ilgili bilgiler de aktarıldı. Nihayet bu bölümde iki önemli husus hakkında, fuarlara katılım için uygulanan teşvik ve fuar organizasyonu ile katılımlarının finansmanı noktasında ilk olma niteliğine haiz bazı tespitler yapıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÜNYADA VE TÜRKLER'DE FUARLARIN GELİŞİMİ

1.1 Fuarın Tanımı

Latince "festival, bayram, dini tören" anlamına gelen "feriae" kelimesinden türeyen fuar sözcüğü, Türkçe'ye kelimenin Fransızca'daki "Foire" halinden geçmiştir.¹ Bir sergi türü olması sebebiyle özünde teşhir vardır. Türkçe'de sergi sözcüğüyle karşılanan fuar, "çeşitli mal, hizmet, sanat eseri ve teknolojik buluşların organize edilmiş şekilde teşhirine" denilmekteydi. En eski fuarlar, "bahar ve yaz mevsimlerindeki veya hasat zamanlarındaki bayramlarda" düzenlenirdi. Bu bağlamda "alıcı ile satıcıların bir araya geldikleri geçici pazar" olarak, belirli dönemlerde, genellikle de yılın aynı tarihlerinde aynı yerlerde düzenlenirdi.²

Fuarın üzerinde uzlaşıya varılabilen tek bir tanımı bulunmuyor. Bunun sebeplerinden biri de fuarcılıkta yaşanan hızlı gelişmenin onun kapsam ve içeriğini değişime uğratmasıydı. Dolayısıyla pazar'dan başlayıp fuar'a ve expo'ya uzanan kavramsal yolculuk, beraberinde farklı tanımları da getirmişti. Ayrıca fuar tarifleri, fuarın içeriğinin değişiminin yanı sıra bilimsel disiplinlere, fuar uzmanlarına ve pazarlamacılara göre farklılaşmaktaydı. Aslında bu tarifler, anlam itibarıyla birbirinden o kadar da farklı ve uzak değillerdi. Sözelimi Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde fuar kelimesi, "Belli zamanlarda, belli yerlerde ticari mal sergilemek üzere açılan büyük sergi" diye tanımlanırken³, bir başka sözlükte ise "Fuar ulusal olduğu gibi uluslararası da olabilir. Özellikle yeni malların sergilenmesini ve tanıtılmasını sağlar. Turizm bakımından da önemlidir. Turistik tesisleri de kapsar"⁴ şeklinde içeriği çiziliyordu. Reklam Terimleri ve Kavramları Sözlüğü'nde ise benzer bir yaklaşımla fuarlar, "Ürünlerin, sanat yapıtların vb. halkın gezip görmesini, tanımasını sağlayacak biçimde toplu olarak sergilenmesi"⁵ diye ifade ediliyordu. Bir başka tarif ise fuarlar, "Belli zamanlarda, belli yerlerde mal sergilemek için açılan

¹ Yusuf Aymanıkuy, **Kongre Turizmi ve Fuar Organizasyonları**, Ankara, Detay, 2006, s. 186.

² Yıldırım Kılış, **Uluslararası Fuarlar ve Türkiye**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası, 1977, s. 8.

³ **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, C.1, Ankara, 1998, s. 516.

⁴ Orhan Hançerlioğlu, **Ekonomi Sözlüğü**, İstanbul, Remzi Yayınları, 1976, s. 80.

⁵ Tansel Gülsoy, **Reklam Terimleri ve Kavramları Sözlüğü**, İstanbul, Adam, 1999, s. 184.

büyük pazar” şeklinde tanımlanırken⁶, bir diğer tanımda ise “alıcı ile satıcının belirli bir işi yapmak için bir araya geldikleri geçici bir pazar" olarak anlatılıyordu.⁷

Modern zamanlarda, fuarcılık sektörünün içinden yapılan bir tarifte ise “Fuarlar, firmaların ürün ve hizmetlerini ziyaretçilere sundukları, alıcı ile satıcıların karşılaştıkları ve birebir temas kurdukları etkinliklerdir. Fuarlar, iletişim karmaşasının içinde yer alan ve bunları izlemeye gelenlerle yüzyüze ilişkilerin kurulduğu en önemli iletişim araçlarından”⁸ diye tanımlanıyordu. Dolayısıyla fuarlar işadamları arasında etkin iletişimin gerçekleştiği mekanlar olarak, daha sağlıklı ve verimli bir ilişkiye kapı aralıyordu.

Halkla ilişkiler uzmanları ise fuarları klasik amacına uygun bir tanımla anlatıyordu: “Fuarlar örgütlerin ürün ve hizmetlerini ziyaretçilere sundukları, alıcı ve satıcıların karşılaştıkları etkinliklerdir.”⁹ Bu bakış açısına göre fuarlar, örgütlü olan işletmeler ile ziyaretçiler arasın buluşma noktası oluyordu.

Her disiplinin farklı bir fuar tanımı ortaya koymasından dolayı, tüm bu bakış açılarını kapsayan genel bir tanım bile yapılmıştı: “Fuar, ticaretle ilgili ürün ya da hizmetlerin, teknolojik gelişmelerin, bilgi ve yeniliklerin tanıtımı, pazar bulunabilmesi ve satın alınabilmesi, teknik işbirliği, geleceğe yönelik ticari ilişki kurulması ve geliştirilmesi için, belirli bir takvime bağlı olarak, düzenli aralıklarla, genellikle de aynı yerlerde gerçekleştirilen bir tanıtım etkinliğidir.”¹⁰

Sonuç itibariyle bütün tanımlar fuar ve fuarcılığı çeşitli biçimlerde ifade edip çağının ve kapsadığı sektörün perspektifine göre sınırlandırmaktaydı. O nedenle en geniş anlamıyla fuar, "ticaretle ilgili ürün ya da hizmetlerin, teknolojik gelişmelerin, bilgi ve yeniliklerin tanıtımı, pazar bulunabilmesi ve satın alınabilmesi, teknik işbirliği, geleceğe yönelik ticari ilişkiler kurulması ve geliştirilmesi için, belirli bir takvime bağlı olarak, düzenli aralıklarla genellikle de aynı yerlerde gerçekleştirilen

⁶ "Fuar", **Meydan Larousse**, C. IV, Meydan Yayınevi, 1971, s. 871.

⁷ Boran Toker, “İzmir İlinin İhtisas Fuarları Bakımından Arz Potansiyeli ve Mevcut Durumun Değerlendirilmesi”, **Ege Akademik Bakış**, C.7:2, 2007, s. 423.

⁸ Ayla Okay, **Kurum Kimliği**, İstanbul, MediaCad, 2000, s. 202.

⁹ Demet Gürüz, **Halkla İlişkiler Teknikleri**, İzmir, Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi, 1995, s. 77.

¹⁰ Ahmet Bülent Göksel, Çisil Sohodol, **Stratejik Fuar Yönetimi**, İstanbul, MediaCad, 2005, s. 17.

bir tanıtım etkinliği" şeklinde tarif edilebilirdi.¹¹ Kuşkusuz bu alanda son sözü söyleyecek mercilerden biri de, Türkiye'de fuarcılığa yön verip şekillendiren çatı kuruluş olan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) idi. TOBB, her türlü unsuru dikkate alarak fuarı, "Standlar kurulması yoluyla, ticarete konu olan mal ve hizmetlerin, bunlar ile ilgili teknolojik gelişme, bilgi ve yeniliklerin tanıtımını ve aktarımını amaçlayan, ziyaretçi ve katılımcı arasında bilgi alışverişi, işbirliği, pazar büyütme ve geleceğe yönelik ticari ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi için bu esaslarda belirlenen niteliklere uygun alanlarda düzenlenen, konusunu oluşturduğu alanın, sektörün ve toplumun menfaatlerini gözeten, düzenleyicisi, adı, türü, yeri, konusu, tarihi ve süresi önceden belirlenen etkinlikler" olarak tarif ediyordu.¹²

1.2 Fuar Karşılığı Olarak Panayır

Panayır, fuar sözcüğünün Türkçe'deki karşılığı olarak görülmüş, ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında uluslararası nitelikte olanlardan ziyade ülke içi fuarları isimlendirmek için kullanılmıştı.¹³ Aslında Yunanca'daki "panegyris" kelimesinden türemiştir. Panegyris ise "Eski Yunan'da bir site, ülke veya kabile/ırka bağlı bütün halk tarafından ortak bir tapınak etrafında yapılan toplantı" anlamına gelmekte ve daha çok da olimpiyatlar için kullanılmaktaydı.¹⁴

Osmanlı belgelerinde ise panayır, "yılıda bir defa ikame olunan panayır tabir olunur pazar" şeklinde tarif edilmişti.¹⁵ Lütfi Güçer, Osmanlı ticaret politikalarını incelediği kapsamlı makalesinde panayırları, "hafta pazarlarından farklı olarak senede bir veya birkaç defa ve muayyen zamanlarda, bir hafta veya 10 gün gibi bir müddetle açık kalıp oldukça geniş bir bölgenin tüccarlarını ve emtialarını bir arada toplayan pazarlardır" şeklinde tarif ediyordu.¹⁶

¹¹ Tülay Bahçetepe, **Fuarlara Katılım Rehberi**, İstanbul, İTO Yayınları, 2009, s. 10.

¹² Barış Demirci, "Fuar Organizasyonlarının Yerel Ekonomiye ve Tekrar Gelme Niyetine Etkileri: Bursa Örneği", **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, C. IV, Sayı 2012/2, s. 64-65.

¹³ Kılış, **a.g.e.**, s. 9.

¹⁴ (Çevrimiçi) <http://wpedia.goo.ne.jp/enwiki/Panegyris>, 15.03.2015.

¹⁵ Ömer Şen, **Osmanlı Panayırları (18. - 19. Yüzyıl)**, İstanbul, Eren Yayınları, 1996, s. 11.

¹⁶ Lütfi Güçer, "Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikaları", **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, Sayı 1, İstanbul, İÜ İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimâiyât Tarihi Araştırmaları Merkezi, 1987, s. 44.

1.2.1 Pazardan Panayıra

Fuarın atası kabul edebileceğimiz pazarlar, avcı-toplayıcı döneme kadar geri gitmekteydi. Uzmanlar, pazarların "kültürlerarası ticaretin avcı gruplarının tesadüfi olarak karşılaşması esnasında veya savaş dönemlerinde ortaya çıktığını" tahmin ediyorlar. Antik Yunan'a ilişkin yapılan dilbilimsel çalışmalar, bu tezi güçlendiriyordu. Araştırmalara göre M.Ö. 8. yüzyıla kadar Yunan şehirlerinde sınır pazarları kurulmaya devam etmiş, daha sonra şehir pazarları kurulmaya başlanmıştı. Pazarlar, dünyanın her köşesinde, özellikle Asya, Avrupa ve Afrika'da önem kazanarak düzenli bir şekilde kurulur hale gelmişler, ticaretin yanı sıra sosyal hayatı ve şehirlerin gelişimini de yakından etkilemişlerdi. Kuşkusuz bir yerde pazar ya da panayır kurulabilmesi için o yerin "konumu, iklimi, nüfusu, ulaşımı, ekonomik yapısı" son derece önemliydi. Bu kapsamda pazarlar, sadece "ürün dağıtım, toplama ve değiştirme sisteminin bir parçası" olarak öne çıkmamışlar, aynı zamanda yeni şehirlerin oluşumuna yol açmışlardı.¹⁷

Şehirleşmenin bir biçimi de şöyle gerçekleşiyordu: "(Tüccarlar), bunlar ilk zamanlarda mallarını şehrin pazar yerlerine getirmekle işe başladılar; sonra aileleriyle birlikte temelli olarak evlere yerleştiler. Bu da tüccarların beğendikleri pazar ve panayırların olduğu kasabalara yerleşmelerine dolayısıyla bu yerlerin birer kent özelliği kazanmasına yardımcı oldukları anlamına gelmektedir."¹⁸

1.3 İlk Fuarların Ortaya Çıkışı

Fuarların ortaya çıkış nedeni, mal ve ürünlerin dağıtım sorununu çözmek amacını taşıyordu. Çünkü fuarlarla birlikte "arz ve talebin belirli bir yerde ve zamanda bir araya gelmesi" sağlanmış, böylece üreticinin üretimini satması kolaylaştırılmıştı. Bu ilk pazar yerleri, daha ziyade kasaba sınırları içinde ve mezarlıklarda kuruluyordu. Yerleşim yerine yakın kurulmasının sebebi ise, "ziyaretçi tacirlerin daha az kavgacı ve daha saygın olacağına" dair kuvvetli inançtı. Daha sonraları Roma devrinde fuarlar, hem siyaseti hem de ticareti güçlendirmek amacıyla

¹⁷ Pınar Ülgen, "Geç Ortaçağ Avrupasında Pazar ve Panayır İlişkisinin Ticaret Hayatındaki Rolü ve Türk-İslam Dünyasındakilerle Karşılaştırılması", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.V, Sayı 21, s. 360.

¹⁸ A.e., s. 364.

kullanıldı. Çünkü Romalılar, fethettikleri yeni topraklarda hem siyasî propagandalarını yapıp yaymak, hem de orayı ekonomik ve ticari açıdan geliştirmek amacıyla pazar ve fuarlar açmaya başladılar. Takip eden dönemlerde ise pazar ve fuarlar, kiliselerin civarında ya Tanrı adına, ya da bölgenin hakimi Prens himayesinde düzenleniyordu.¹⁹

Bir başka görüşe göre ise tarihi pek eski zamanlara kadar giden sergi ve panayırların ortaya çıkış sebebi, "sanatkârların ma'mulâtını teşhir etmesi ve buna talip araması" idi. İşte fuarlar, buna imkân sağlıyordu. Ayrıca "halkın enzâr-ı takdir veya tenkidiyesine marûz kalmak ihtiyâc-ı ruhiyesi sergilerin tesisinde büyük bir âmil olmuştur."²⁰

Zamanla fuarlar, bölgesel pazarlardan iki yöne doğru gelişti. Bunlardan biri doğrudan ticaretle ilgili olan bir mekân olarak öndegelen kervan yolları kavşaklarıydı. Diğerisi ise dini bir içeriğe sahipti, halkın dini bayramlar sebebiyle toplandığı yerlerdi.²¹ Bu iki yerin temel özelliği de mal ve ürünlerin yani satıcının alıcı ile bulunduğu mekânlar olmasıydı. Birincisinde daha çok tacirler buluşurken, ikincisinde tacir ile tüketici bir araya geliyordu. Birbirleriyle düşman olan ülke vatandaşlarının da katılabileceği fuar yer ve zamanları tespit edildi. Farklı bölgelerden ve milletlerden tacirlerin iştirak ettiği fuarlar, ticaretle, ölçüde, tartıda, kalitede, üretimde ortak standartların geliştirilip benimsenmesine yol açtı. Aynı zamanda ortak mübadele vasıtaları ile ortak ticaret gelenekleri ve kuralları belirlenmeye başladı. Tüm bunlar ise ticaretin gelişip yaygınlaşmasını sağladı.

Ticaret geliştikçe büyük fuarlar da ortaya çıkmaya başladı. Sözelimi 629'da Paris yakınlarında Sen Denis Fuarı, 11. yüzyılda Köln'de bahar fuarları, Selanik'te Sen Demetrius, Bizans topraklarında ise Antakya ve Trabzon fuarları dönemin en

¹⁹ Kılış, a.g.e., s. 9.

²⁰ "Leipzig Panayırı ve Sergilerin Faydası", Cumhuriyet, 15 Eylül 1925. İfadenin günümüz Türkçesindeki karşılığı: "Halkın takdir veya eleştiri bakışlarına maruz kalma ruhsal ihtiyacı, sergilerin kurulmasında büyük bir etken olmuştur."

²¹ Kılış, a.g.e., s. 9.

önemli fuarları olarak kabul ediliyordu. Benzer şekilde Çin'in Manza eyaletinde düzenlenen Kimsai Fuarı ile Rusya'daki Nijninovgorod Fuarı da önemliydi.²²

Avrupa'da pazarların şehir ve ticaret hayatındaki önemi, 11. yüzyıldan itibaren iyice belirginleşmeye, buna paralel olarak sayıları artmaya başlamıştı. Sözgelimi Avrupa'da Şarlman ve oğlu II. Charles, pazarları büyütmek ve sayılarını artırmak için gayret göstermişlerdi. Yine kiliseler kendi nüfuz alanlarında pazar sayısını artırmak için pek çok imtiyaz vermişlerdi. Birçok manastır ve piskoposluk, bu amaçla 12. ve 13. yüzyılda otoritelerini bu yönde kullanmışlardı. Buna bağlı olarak da söz konusu yüzyıllarda pazar sayısı iyice yükselmişti. Sözgelimi 13. yüzyılda İngiltere'de 3 bin civarında pazar bulunuyordu. Ancak sayının çok olmasına rağmen pazar yapısında bir yenilik ve değişim yoktu.²³

1.3.1 Modern Fuarcılığın Başlangıcı

Özellikle Akdeniz Avrupası ile Kuzey Avrupa toplulukları arasında mal alım-satımının gerçekleştiği fuarlar, coğrafi konumu son derece önemli olan noktalarda düzenleniyordu. Sözgelimi Ortaçağ'da, 12. yüzyılda Almanya ile bugünkü Batı Avrupa ülkeleri ve İtalya arasındaki ticaret karadan yapılıyordu. Alp geçitlerinden aktarılan malların önemli bir bölümü Leipzig ve Frankfurt panayırlarında, özellikle Champagne bölgesindeki panayırarda alınıp satılıyordu.²⁴ Ayrıca 10. ve 12. yüzyıllar arasında sınaî faaliyetlerin şehir merkezlerine kayması ve artık ihtisaslaşmış kişilerce yapılmasıyla üretimde bir değişim yaşandı. Böylece özellikle dokuma sanayiinde uzak pazarlar için, yani satış amacıyla daha geniş pazarlara yönelik

²² Kılış, a.g.e., s. 10.

²³ Ülgen, a.g.e., s. 362.

²⁴ Tevfik Güran, **İktisat Tarihi**, İstanbul, Der Yayınları, 2011, s. 73. Tevfik Güran, bu durumu devamla şöyle izah ediyor: "12. yüzyılda ortaya çıkan Champagne panayırları Avrupa'da Kuzeyli ve Güneyli tüccarların en önemli buluşma noktasıydı. Bölgede birbirini izleyerek kurulan ve bütün bir yıl süren panayır, Avrupa'nın ekonomik açıdan en gelişmiş iki bölgesi olan İtalya ve Aşağı Ülkelerin tüccarlarının ticarî buluşma yeri olarak görev görüyorlardı. Bu kasabalarda geliştirilen ticarî teknik ve uygulamalar panayırlardan daha uzun ömürlü ve geniş etkilere sahip oldu. Tüm işlemler kredi ile yürütülüyor ve bir panayır döneminin sonundaki borçlular ve alacaklılar, kredi mektuplarıyla bir sonraki panayırda hesaplaşıyorlardı. Bu kasabalar, mal ticaretinin merkezleri olarak önemlerini uzun süre korudular."

üretim yapılmaya başlandı. Bu da periyodik fuarlar ile düzenli pazarların kurulmasına yol açtı. Bunların yerini daha sonra, ticaret merkezi olan şehirler aldı.²⁵

Şüphesiz ülkeler arasında, şiddetli rekabet de yaşanmaktaydı. Bu rekabet sadece üretim merkezlerinde değişime neden olmuyordu, aynı zamanda ticaret merkezleri olan şehirler de değişiyordu. Avrupa'da Kuzey-Güney ticareti için son derece önemli bir merkez olan Champagne yerini, 14. yüzyılda Cenova'ya bırakmıştı. Ne var ki, Cenova da, 15. yüzyılda Lyon Panayırı'nın şiddetli rekabetiyle karşılaşyordu. Benzer durum, kuzeyde de oluyor, Antwerp giderek Bruj'un yerini alıyordu.²⁶ Sonuçta panayır ya da fuar merkezlerinin değişmesi, üretim ve rekabet gücünün kimin eline geçtiğinin bir göstergesi oluyordu.

Mecmua-i Fünûn'da, 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin düzenlenmesi vesilesiyle sergilerin tarihine ilişkin yayınlanan bir makalede, sergilerin başlangıcı eski Yunan'a kadar geri götürülerek şu değerlendirmelere yer veriliyordu:

"Kudema-yı Yunan (Eski Yunan sanatçıları) zamanında resim ve oyma ve emsali bazı sınavı' erbabı ma'mûlâtlarını bir sergi heyetine koyarak enzâr-ı umûmiye (kamuoyuna) arz ve bu sûretle masnûâtlarının inde'n-nas (yaptıklarının halk nezdinde) derece-i kadr ve itibarını fehm ve tahkik ederler idi (kıymet ve itibarını anlar ve araştırırlardı). Mîlel-i müteahhara beyninde (daha sonraki milletler arasında) bu adet külliyyen metruk ve mûnsâ (tamamen terk ve unutulmuş) kalıp bundan yüz altmış sene evvele gelinceye kadar böyle sergi küşadı kimsenin hatır ve hayaline bile gelmemiş iken Fransa meşâhîr-i musavverîninden (meşhur sanatçılarından) Mösyö Mansar'ın himmetiyle 1080 sene-i hicriyesine müsadif olan 1799 senesi Paris'te gerek taştan masnû' (yapılmış) gerek kağıt üzerine mersûm (resmedilmiş) mücessem ve musattah tesâvire mahsus bir küçük sergi küşad olunup ondan sonra dahi ara sıra şu usul icrâ kılınmıştır."²⁷

Böylece sergilerin başlangıcı bazı Yunan sanatçılarının eserlerini halkın görebileceği şekilde teşhir ettiği döneme kadar geri götürülüyordu. 1799'da benzer şekilde bir Fransız sanatçı tarafından sanat eserlerini teşhir için sergiler açılmıştı. Halka, dolayısıyla ilgisine gösterme ve sunma yöntemi olarak o dönemde kabul gören sergi, daha sonra ise üretim alanına, yani ticarete uyarlanmıştı: "Sınâyiin terakkisi hakkında işbu tedbirin hüsn-i te'sirâtı görüldüğünden birinci defa olmak üzere 1798 senesi Paris'te Fransa'nın her nev'i mamulât ve mahsulâtına mahsus bir

²⁵ Güran, a.g.e., s. 76.

²⁶ A.e., s. 84.

²⁷ Kadri Bey, "Tarih-i Sergi-i Berveçh-i Umûmî", **Mecmua-i Fünûn**, Numara 9, Mah-ı Ramazan 1279, s. 386.

sergi küşad kılındı."²⁸ Daha sonraları her sene veyahut iki üç senede bir kere Paris'te buna benzer sergiler açılmaya başlandı, büyük faydalar sağladığı müşahade edilince sergi adeti bütün Avrupa'ya yayıldı ve "1860 senesi Belçika'da ve 1834 senesi Berlin'de ve 1835 senesi Viyana'da bu misillû husûsî ve muahharan 1851 senesi Londra'da, 1855 senesi Paris'te ve 1862 senesi defa-i sâniye olarak yine Londra'da umûmi sergiler küşad" olundu.²⁹

1.4 Türkler'de Fuarçılık

Türkler'in uluslararası fuarlarda görünmesi ise çok eski zamanlara kadar uzanmaktaydı. Ortaçağ Avrupa'sında fuarlara tacir olarak katılan Türkler, bu fuarlarda tekstilden silah sanayiine kadar çeşitli sektörlerdeki ürünlerini satışa sunarlardı. René Poirier'in araştırmalarına göre Türkler Fransa'daki Beaucaire, Almanya'daki Leipzig, Rusya'daki Nijininogorod fuarlarına katılıp burada kumaş, deri, halı, mücevherat, kemer ve silah gibi malları satışa sunmuşlardı.³⁰

Türkler'de Selçuklu dönemiyle birlikte İslam dünyasından elde edilen pazar-panayır geleneği ile beraber Doğu ile Batı, Kuzey ile Güney arasındaki ticaret yollarının geçtiği Anadolu topraklarında bulunmanın sağladığı avantajla, köklü bir fuar geleneği oluştuğu söylenebilir. Selçuklu döneminde panayırlar ya uluslararası ticaret yolları üzerinde ya orduların konakladığı mekânlarda (Yabanlu Pazarı gibi), ya sınır boylarında ya da şehrin dışında kuruluyordu. Bu panayırlar mevsimli ve geçici nitelikteydi. Ülgen'e göre, Anadolu'daki pazar ve panayırlarda, transit ticaretin odak noktasında olmaktan kaynaklanacak şekilde, uzak mesafe ticaretine yönelik mal ve ürünler satılırdı.³¹ Yine ona göre Anadolu'da kurulan pazarlarda Orta Asya, İran ve Bizans geleneklerinin izleri görülürdü. Anadolu coğrafyasında var olan her kültür, buradaki pazar ve panayır oluşumunu etkilemişti.³²

Bu noktada ifade etmek gerekir ki Anadolu'nun Bizans'tan Türklere geçiş döneminde ve öncesinde, bu topraklar iktisaden sönük günler geçiriyordu. Güvensiz

²⁸ Kadri Bey, **a.g.m.**, s. 386.

²⁹ **A.e.**, s. 387.

³⁰ Kılış, **a.g.e.**, s. 17.

³¹ Ülgen, **a.g.m.**, s. 363.

³² **A.e.**, s. 379.

ticaret yollarının yanı sıra Müslümanlar ve Türkler ile sürekli savaş halinin bu durumda etkisi büyüktü.³³ Selçuklular ile birlikte Anadolu'da ticari canlanma başladı. Antalya'dan Sinop ve Samsun'a doğru genişleyen Selçuklular, Karadeniz kıyı şehirlerini güvenli ticaret merkezleri haline getirdiler. Anadolu'dan geçen ticaret güzergâhlarına kervan saraylar inşa ederek, konaklayan tüccar ve yolculara ücretsiz hizmetler sunulmasına özen gösterdiler. Türkistan'daki geleneklerin Anadolu'ya uyarlanması olan kervansarayların yanı sıra birçok köprü inşa edildi. Selçuklular, Batı-Doğu yolu ve Kuzey-Güney Yolu ile Anadolu'yu milletlerarası ticaretin içine tekrar dahil etmeyi başardılar. Özellikle Kuzey-Güney Yolu sayesinde Karadeniz, yani kuzey ülkelerinden gelen tüccarlar Sinop üzerinden Sivas'a, oradan Kayseri'ye ve Konya'ya kolayca ulaşabiliyorlardı. Bu güzergâh özellikle Yabanlu Pazarı'na gelen tüccarlar için büyük kolaylık sağlıyordu. Doğulu ve Batılı tüccarlar daha çok Sivas'ta buluşuyorlardı. Bunlar arasında Venedik, Ceneviz, Napoli, Piza gibi şehir cumhuriyetlerine mensup tüccarlar ile Bizans, Rus ve Kıpçak tüccarları da bulunuyordu.³⁴

1.4.1 İlk Uluslararası Türk Fuarı: Yabanlu Pazarı

Selçuklu döneminin en meşhur pazarlarından biri olan Yabanlu Pazarı, Anadolu'nun iki önemli ticaret yoluyla da kolayca ulaşılacak bir yerde, Kayseri - Pınarbaşı arasındaki Pazarören'de kuruluyordu. Sümer'in el-Kazvî'n'den naklettiğine göre Yabanlu Pazarı, her yıl baharın başında (Mayıs'da, en geç Haziran ayı içinde) açılıyor ve tam 40 gün açık kalıyordu. el-Kazvî'nî, "Bu pazara uzak yerlerden, doğu, batı, güney ve kuzeyden insanlar gelir. Tacirler bu pazara katılmak için pek büyük gayret sarfederler. Doğü tacirlerinin emtiasını Batılı tacirler alırlar. Batılılarınkini de Doğulu tacirler alırlar. Kuzeyden gelenlerin mallarını Güneyli tüccar ve Güneylilerinkini de Kuzeyliler alırlar" diye yazıyordu.³⁵

Dört yönden gelen tüccarların buluştuğu bir ticarî etkinlik alanı olması sebebiyle buraya "başka ülkelere mensup olanların pazarı, yani Yabanlu Pazarı,

³³ Faruk Sümer, **Yabanlu Pazarı Selçuklu Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1985, s. 1.

³⁴ **A.e.**, s. 2-5.

³⁵ Sümer, **a.g.e.**, s. 14-15.

yabancılar mahsus pazar, yabancılar için pazar, yabancıların katıldığı pazar" denilmişti. Bu yüzden olsa gerek Muhyiddin İbn Abdu'z-Zâhir, "bu pazarda dünyanın her bölgesinden gelmiş insanların teşkil ettiği bir kalabalık toplanır. Yabanlu'da her ülkeden getirilmiş mal bulunur" diye yazmıştı.³⁶ Bu pazarın en önemli kuralı ise, "satılan malın asla geri verilememesi" idi.³⁷ Faruk Sümer, Selçuklular döneminde ne Anadolu'da ne de İslam dünyasının herhangi bir bölgesinde Yabanlu Pazarı'nda olduğu gibi bütün dünya tüccarlarının katıldığı ikinci bir fuar olmadığını ileri sürüyordu.³⁸

Yabanlu Pazarı, aynı zamanda orduların toplanma yeri olan bir coğrafyada kuruluyordu. Aslında pazar ve panayırların kuruldukları yerlerin kullanım amaçları bölge ve ülkelere göre değişiklik gösteriyordu. Orta Asya ve İran coğrafyasında panayırılar çoğunlukla ekonomik etkinliğe hizmet ediyordu. Ancak Anadolu'da Güney Rusya ile Halep arasındaki uluslararası ticaret yolu, yani Kuzey-Güney ticaret güzergâhında Karahisar Ovası'nda bulunan Yabanlu Pazarı bu kuralın dışında kalmıştı.³⁹ Selçuklu döneminin diğer önemli bir pazarı, bu kez Doğu - Batı arasındaki ticaret yolu üzerinde kurulmuş bulunan ve Konya ile İstanbul arasındaki ticareti sağlayan Yılgun Pazarı'ydı. Ne var ki bu iki pazar ve birkaç istisna dışında Anadolu'da kurulan pazarlar daha çok yerel nitelikteydi.⁴⁰

1.4.2 Pazarlardan Doğan Türk Şehirleri

Selçuklu döneminde Anadolu coğrafyasında kurulan pazar ve panayırının, tıpkı Orta Asya Türk ve İran geleneklerinin bir yansıması olarak, ya daha çok uluslararası ticaret yolları üzerinde, ya ordu konaklama yerlerinde ya da sınır boylarında kurulduğu söylenebilir. Bu üç kuruluş yerinin temel özelliği, yerleşim alanlarından uzak olmasıydı. Diğer bir ortak özellikleri de zaman içinde buraya yapılan binalar sebebiyle, pazar ve panayır yerlerinin kentsel yerleşim alanı haline gelmesiydi. Ordu Pazarı, Cuma Pazarı, Şal Pazarı, At Pazarı, Şehri Pârsî Bazar gibi yer isimleri bile bu tezi doğrulamak için yeterliydi. Aynı şekilde 18. yüzyılda

³⁶ Sümer, **a.g.e.**, s. 16.

³⁷ **A.e.**, s. 15.

³⁸ **A.e.**, s. 23.

³⁹ Ülgen, **a.g.m.**, s. 371.

⁴⁰ **A.e.**, s. 373.

Balkanlar'da ticareti canlandırmak ve Anadolu ürünlerini Avrupa'ya pazarlamak için kurulan Uzuncâbâd-ı Hasköy Pazarı da zamanla yerleşim yerine dönüşen pazar örneklerinden biriydi. Günümüzün meşhur Adapazarı Sakarya Nehri ile Çark suyu arasında kurulan pazar yerinin gelişimiyle oluşmuştu. Dolayısıyla pazar yerlerinin süreç içinde yerleşim yerine dönüşmesi geleneği Selçuklular'dan Osmanlı'ya geçmiş, Balkan coğrafyasında bu köklü geleneğin devam ettiği görülmüştü.⁴¹ Bu arada Selçuklu döneminde, bu pazar yerleşmelerinin ortalama 1400-1500 civarında nüfusa sahip olduğunu da belirtmek gerekir.⁴²

Benzer gelenek, Avrupa ülkelerinde de bulunmaktadır. Sözgelimi Kuzey Rusya'daki Novogorod şehri, Kuzey Rusya-Anadolu-Suriye ticaret yolu güzergâhında, bir kürk panayırı olarak kurulmuş ve daha sonra yerleşim yerine dönüşmüştü. Almanya'nın Freiburg şehri de madencilerin ihtiyaçlarının karşılanması ve madenlerin pazarlanması amacıyla kurulup şehirleşme sürecine girmişti. Bu örnekler Fransız iktisat tarihçisi Henry Pirenne'nin Ortaçağ şehirleri için öngördüğü şu tespiti doğrular niteliktedir: "Kentler, ticaretin ayak izlerinden doğar."⁴³

1.4.3 Osmanlı Ticaret Anlayışında Panayırların Yeri

Osmanlı devlet örgütlenmesinde idarecilere tahsis edilen arazilerde, onlardan istenilen görevlerden en önemlisi, o topraklar üzerindeki reaya, tüccar ve gelip geçenleri her türlü taarruz ve tecavüzden koruyarak, güvenliklerini sağlamalarıydı. Bunun için beylerbeyi, sancakbeyi gibi yöneticilere, bu asayiş bozup güvenliği tehdit edenleri yakalamak, yargıya teslim etmek vazifesi verilmişti. Bu anlayışın doğal bir sonucu olarak savaş durumları ya da yaygın isyan hareketlerinin olduğu dönemler hariç, Osmanlı topraklarında tam bir sükûnet vardı, tüccarlar için de "huzur-ı kalp" ile seyahat edebilme imkânı bulunuyordu.⁴⁴

Ayrıca devlet, ticarî güzergâhları himaye ediyor, bu bölgelerde derbent teşkilatı vasıtasıyla güvenliği sağlamanın yanı sıra kervanların nakline engel olan yerleri imar ediyor, köprüler inşa ediyor, kervansaraylar yaptırıyordu. Deniz ticaretinin

⁴¹ Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri I, Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı I, 2006, s. 207.

⁴² A.e., s. 212.

⁴³ A.e., s. 208.

⁴⁴ Güçer, a.g.m., s. 8.

emniyetini sağlayıp korsanlarla mücadele etmek için ise Lutfi Güçer'in "Kıyı Müdafaa Teşkilatı" ismini verdiği bir sistem kurulmuştu. Buna göre Adriyatik kıyısından İskenderiye'ye kadar tüm beyler, kumandaları altındaki kıyıları müdafaasından, sahile yakın geçen tüccar gemilerini korsanlara karşı muhafazadan sorumluydular. Yine İmparatorluğun yoğun deniz ticareti yürüttüğü eyaletler ile İstanbul arasındaki geliş gidişte farklı bir yöntem de uygulanırdı. Sözelimi Mısır ile İstanbul arasında mal taşıyan gemiler, en az üç kalyonlu kafileler halinde ve başlarında "fevkalâde selâhiyetli" bir başbuğ tayin edilerek yola çıkartılıyordu.⁴⁵

Osmanlı döneminde ise pazar ve panayırların devletin ticari hayatında önemli bir rolü bulunuyordu. Osmanlılar bu panayırları gelir getirici ve serbest ticaretin gerçekleştiği mekânlar olarak gördüklerinden, panayırları, dolayısıyla ticareti engelleyici bir müdahalede bulunmamışlar, tüm müdahaleleri ise yapıcı bir şekilde gerçekleştirmişti. Diğerleri gibi Osmanlı panayırları da yılda bir ya da birkaç defa düzenlenir, bir hafta ile 6 hafta arasında değişen sürelerde açık kalırdı. Bu fuarlarda yerli ve yabancı tüccarlar mallarını rahatça pazarlardı. Osmanlılar Bizans'tan feth ettikleri topraklarda bu tür organizasyonlarla karşılaşmışlar, bu geleneği kaldırmak yerine güçlendirerek devam ettirmişlerdi. Sözelimi Osmanlı öncesinde Trabzon'da düzenli panayır ikame ediliyordu.⁴⁶ Ancak Lutfi Güçer, bu panayırın Osmanlı sonrasında devam ettiğini gösteren bir vesika bulunamadığını söyler.⁴⁷

Osmanlılar'da pazarlar, daha çok haftada bir kurulan hafta pazarları olarak anlaşıldı ve bunlar büyük köyler ile kasaba, kale ve küçük şehirlerde açılırdı. Pazarlara kâdılar da gelir ve pazar süresince adaletle ilgili işlere bakardı. Pazarlar, çoğunlukla bir günlük mesafede bulunan civardaki köy ahalisinin kolayca erişebilecekleri yerleşim yerlerinde kurulurdu. Bu pazarlarda müstahsil ile müstehlik, yani üretici ile tüketici doğrudan karşı karşıya geliyordu. Pazarlarda köylüler mahsullerini, şehirli esnaf emtiasını satmak imkânına kavuşuyordu. Bu pazarlar, kurulduğu küçük şehir ya da kasabanın canlılığını ve devamlılığını sağlardı, pazar kalkarsa orası bir cazibe merkezi olmaktan çıkardı. Bu yüzden, böylesi şehir ve

⁴⁵ Güçer, **a.g.m.**, s. 17-18.

⁴⁶ Şen, **a.g.e.**, s. 9.

⁴⁷ Güçer, **a.g.m.**, s. 45.

kasabalılar, pazarlarını muhafaza etmek için ellerinden gelen her şeyi yapar, pazara gelenlere büyük kolaylık ve imkân sağlarlardı. Oldukça mahalli ölçekte kalan pazarlar, bölgenin ihtiyacını karşılamak amacını güderdi. Bu nedenle o şehre ya da kasabanın ihtiyaç duyduğu zahirenin dışarıya götürülüp satılması, ancak o bölgenin ihtiyacı karşılandıktan sonra mümkün olabilirdi. Dolayısıyla mahalli pazarların o şehrin, o kasabanın, o mıntıkanın iâşesini karşılayan, dolayısıyla o bölgenin tüketicisini koruyan organizasyonlar olduğu söylenebilir.⁴⁸

1.4.3.1 Rumeli'de Kurulan İlk Osmanlı Panayırı

Osmanlı döneminde panayırlar ağırlıkla Anadolu yerine Rumeli'de toplanmıştı. Ömer Şen'e göre Rumeli panayırlarıyla ilgili belgelerde "kadimden berû" ibaresi geçmesi sebebiyle, bunlar Bizans döneminden Osmanlı'ya intikal etmişlerdi. Kaldı ki söz konusu panayırlar, daha çok yeni yerleşim alanlarında değil, gayrimüslim toplulukların yaşadığı yerlerde düzenleniyordu. Kuşkusuz, Osmanlı Devleti, geçmişten devraldığı panayırların yanı sıra yeni yerleşim alanlarında yeni pazar ve panayırlar da ihdas etmişti. Bu yeni panayırların kuruluşu, Osmanlı ticarî hayatının canlandığı 18. ve 19. yüzyıllarda kayda değer bir artış gösteriyordu. Çünkü Rumeli'deki 18. yüzyılın durağan ve pasif panayırlarının yerini devletin olumlu ve yapıcı müdahalesinin yanı sıra ticaretin de gelişmesiyle, 19. yüzyılda dinamik, mal çeşidi ve işlem hacmi yüksek panayırlar almıştı. Bu dönemde panayırların kurulması talebi halktan geliyor, devlet gerekli araştırmaları yaptıktan sonra "ikamesi" için ruhsat veriyordu.⁴⁹

Güçer ise Rumeli'deki panayırların menşei hakkında kesin bir şey söylenemeyeceğini belirterek, Rumeli'de kurulan panayırlardan şimdilik en eskisi olanın Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa tarafından tesis edilen Moşkolor Panayırı olduğuna dikkat çekiyordu. İbrahim Paşa, 1024 tarihli belgeye göre, Moşkolor Panayırı için tüccarın emtiasını koyup barınabileceği 1000 dükkan inşa ettirmişti. Yine 976 tarihli bir hükümden Osmanlı yönetiminin, Sıdraskapsa Panayırı'nın 10 gün süreyle açılacağını halka ve tüccara duyurulması için, civardaki

⁴⁸ Güçer, **a.g.m.**, s. 41-43.

⁴⁹ Şen, **a.g.e.**, s. 9-10.

yerleşim yerlerinin kâdılarına haber gönderdiği öğreniliyordu. Kâdırlara Sıdraskapsa Panayırı ile ilgili ilan, kaza pazarlarında duyurulmasını emreden hüküm, ayrıca alışveriş için gelecek olanlara kimsenin mani olmamasını da hatırlatıyordu.⁵⁰ Her iki hüküm, Osmanlı yöneticilerinin panayır ve pazarlara özel önem verdiğini, canlı ve verimli geçmesi için gerekli önlemleri aldığını gösteriyordu. Diğer taraftan Osmanlılar panayır ve pazar duyurusunu, o pazar ya da panayırın yapılacağı bölgenin kaza ve vilayetleriyle sınırlı tutuyorlardı. Bu da onların başta ulaşım olmak üzere kimi zorluklar sebebiyle, geniş kapsamlı bir davet ve ilan düşünmediklerini gösteriyordu.

1.4.3.2 Osmanlı'nın Avrupa ile Temas Yeri Olarak Panayırlar

Rumeli'deki panayırlar, bir nevi Osmanlı Devleti'nin Sanayi Devrimi'ne hazırlanan ve merkantilizm sürecini bitirmek üzere olan Avrupa ülkeleri ile temas merkeziydi. Artan üretimlerinin bir sonucu olarak dış ticaretlerini büyütmek isteyen bu ülke tüccarları ile birlikte komşu ülke tüccarları da bu panayırlarda hem Osmanlı tüccarları hem de Osmanlı tüketicileriyle buluşuyordu. 17. ve 18. yüzyıl öncesinde, yani Osmanlı klasik devrinde Rumeli'de panayırlar yaygın şekilde düzenleniyordu. Bunlar arasında Tor, Hersek'teki Milşova, Taşlıca'daki Prez, Usturumca, Alasonya, Çatalça, Hrupişta, Petriç, Yenişehir, Sıdraskapsa, İstorga, Karaferye, Katerina ve Çitroz sayılabilir. O dönemde bu panayırların içinde Tor ve Alasonya panayırları gibi uluslararası nitelikte olanlar da vardı. Moşkolor ve Berkofçe gibi bazı ulusal içerikteki panayırlara yabancı tüccarlar iştirak ederdi. Çünkü bunlar, geniş kapasite ve hacimli panayırlardı.⁵¹

1.4.3.3 Pazar Ekonomisine Geçişte Panayırların Rolü

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesinde açılan ve sayıları çoğalan panayırlar, ülkede pazar ekonomisinin gelişip yaygınlaşmasına katkıda bulundu.⁵² Yeni panayırlar yukarıdan inme bir karar ile değil, halkın talebi üzerine açılıyordu, Rumeli'nin bu talebin en çok geldiği bölge olması, bu bölgede panayıra

⁵⁰ Güçer, **a.g.m.**, s. 45.

⁵¹ Şen, **a.g.e.**, s. 10.

⁵² **A.e.**, s. 14.

ihtiyaç duyacak kadar önemli üretim artışları olduğunu gösteriyordu. Şen'e göre özellikle Rumeli'deki üretim artışı ve mala olan talebin artması, bölge halkının da ticarileştiğini ortaya koyuyordu.⁵³ Bu panayırarda sadece Osmanlı tebaası tüccarlar bir araya gelmiyor, yabancı tüccarlar da yer alıyordu. Dolayısıyla ticaretin kolaylaştırdığı etkileşim, önce panayırarda başlıyordu. Sadece Osmanlı ile yabancı ülke tüccarları arasında değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun bugün her biri farklı devlet haline gelen eyaletleri ve bölgelerinden gelen tüccarlar arasında da önemli bir kaynaşma ve buluşma gerçekleşiyordu. Rumeli'deki Uzuncaâbad-ı Hasköy, İslimye ve Siroz gibi uluslararası fuarlara "Leh, Prusya, Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Sırbistan'dan" tüccarlar katılıyordu. Bu tüccarlar doğrudan katıldıkları gibi yazıcı ve simsarları vasıtasıyla da iştirak edebiliyorlardı. Yabancı tüccarlar kendi getirdiği ürünleri panayırarda pazarladığı gibi Osmanlı topraklarında satın aldığı ürünleri de buralarda satabiliyordu. Bu duruma, özellikle Rumeli'deki panayırarda sıklıkla rastlanabiliyordu.⁵⁴

Yabancı tüccarların Osmanlı panayırlarından özellikle Rumeli'de organize edilenlere rağbet göstermesinin temel nedeni "ulaşım kolaylığı, can ve mal güvenliğinin sağlanması" idi. İstanbul'a en yakın noktadaki Silivri Panayırı'na İngiliz tüccarların katılmasının sebebi de buydu. Aynı şekilde Fransızlar sıklıkla bugünkü Batı Trakya sınırları içindeki Gümülcine ve civarındaki panayırlara iştirak ediyorlardı. Ama kuşkusuz yabancıların en çok rağbet gösterdikleri panayırlar Uzuncaâbad ve İslimye panayırları idi. Bunun sebebi ise, kendi getirdikleri emtianın yanı sıra Osmanlı şehirlerinde satın almış oldukları yerli malları da burada satabilme hakkına sahip olmalarıydı.⁵⁵ İslimye Panayırı'na Rumeli'den yoğun katılım olurdu, ancak Anadolu'dan iştirak olmazdı. Sırp tüccarlar ise Sırbistan ile ilişkilerin iyi olduğu dönemlerde Rumeli'deki panayırların hepsine rahatlıkla katılabilirdi.⁵⁶

Adriyatik kıyısında bulunan Alasonya şehrinde düzenlenen panayır uluslararası çaptaydı. Alasonya Panayırı'na Adriyatik'in karşı kıyısında bulunan Venedik başta olmak üzere diğer ülkelerden "gemi metarı ve rençper taifesi" geliyordu. Ayrıca bir

⁵³ Şen, a.g.e., s. 114.

⁵⁴ A.e., s. 15.

⁵⁵ A.e., s. 73.

⁵⁶ A.e., s. 84.

sınır panayırı olan Tor Panayırı'na Avrupalı tüccarlar da gelirdi. Osmanlılar, bu panayırda yabancı tüccarlarla buluşup ihtiyaç duydukları malları onlardan satın alırlardı. Bu durumu "Diyâr-ı Küffardan Memâlik-i Mahrûsa'ya lazım olan metâi alınup ehl-i İslama ve iskelelere azim menfaatler hâsıl" edilmesi şeklinde yorumluyorlardı.⁵⁷

Ömer Şen'e göre Anadolu'da düzenlenen panayırlarda, (19. yüzyılda) Avrupalı tüccarlara rastlanmazdı. Burada rastlanan Avrupalılar, tıpkı Buca Panayırı'nda olduğu gibi, alıcı olarak gelen konsolosluk mensupları olurdu. Anadolu panayırlarının en aktif ve hacimli ise Balıkesir Panayırı'ydı. Bu panayıra Konya, Şam, Halep, Diyarbakır, Musul, Tokat ve Kayseri bölgelerinden tüccarlar katılırdı.⁵⁸

1.4.3.4 Panayırların Osmanlı Maliyesi'ne Katkısı

Osmanlı vergi gelirleri içinde panayırlardan elde edilen vergiler hatırı sayılır bir yer tutuyordu. Devlet pazar, panayır ve ticaret hanlarından elde edilen gelirleri emin bir gelir kaynağı olarak görüyor ve en ince ayrıntısına kadar buna vaziyet etmeye çalışıyordu.⁵⁹ 18. ve 19. yüzyılda panayırlardan alınan vergi gelirlerinde görülen artış, hem ticari ortamın hareketliliğine ilişkin bilgi veriyor, hem de hükümetin panayırlarla yakında ilgilenip gelişmelerini sürdürmeleri için her türlü önlemi aldığını ortaya koyuyordu. Öyle ki, 1860'lı yıllarda uluslararası panayırlarda sürümü artırmaya yönelik mali kararlar yükselişte etkili oldu. Bu tarihte, panayırlara ilişkin vergi indirim programı başlatılmış, bu da panayırlara yönelik talebi artırmıştı. Ayrıca panayırlarda işlem gören mal hacminin artmasını da burada zikretmeliyiz. Hükümet uluslararası vasıftaki panayırlarda vergiden güvenliğe kadar bir standart oluşturma gayreti içinde olmuştu. Karayolunu kullanarak panayırlara gelenlerin, bu mekânlara kolayca erişmesini temin için hem yolları düzenliyor, hem sarp geçit ve bataklıklara ilişkin önlemler alıyor, hem de güvenliği sağlayacak tedbirler alıyordu.⁶⁰ Devlet açısından panayırlara ulaşan karayolu ve deniz yolunun işlerliği her zaman önemli olmuştu, bunu sağlayacak gayreti gösteriyordu. Eğer panayırlar elverişli

⁵⁷ Güçer, **a.g.m.**, s. 47.

⁵⁸ Şen, **a.g.e.**, s. 84-85.

⁵⁹ Güçer, **a.g.m.**, s. 54.

⁶⁰ Şen, **a.g.e.**, s. 15.

karayolu ile o dönem ulaşımında hayati ve hızlı bir konuma sahip olan iskelelere bağlanabilirse, ticarî hareketlilik daha büyük oranda tesis edilebilecekti. Bu yaklaşım, 1865 yılında Amasya'da açılacak olan panayır için karar verilme aşamasında etkili olmuştu. Panayırın açılmasında şehrin büyüklüğünün yanı sıra karayolunun bulunması müessir rol oynamıştı.⁶¹

Güçer de benzer bir yaklaşımla Osmanlı Devleti'nin iç pazarın doğuşuna uygun bir ortamı oluşturacak tedbirleri aldığını belirtiyordu. Ne var ki, bu tedbirlerin ticaret ve üretim üzerindeki olumlu ve yapıcı etkileri, ulaşım araçlarının yetersizliği sebebiyle akîm kalmış ve Osmanlı ülkesinde Batılı anlamda bir milli ekonomi ve geniş bir iç pazar tesis olunamamıştı. Bu yüzden özellikle Anadolu'daki pazar ve panayırlar tamamıyla "mıntıkavî" kalmıştı.⁶²

Osmanlı ekonomisi, genel olarak bir tarım ekonomisi olarak bilinmesine rağmen, "İmparatorluk ekonomisinin oldukça geniş bir endüstri hayatı" mevcuttu. Devlet, bu endüstri faaliyetinde ana belirleyiciydi. Çünkü "bütün maden ocakları, bakır, simli kurşun, demir, kükürt, küherçile, çorak, şap ocakları ve tuzlalar" devlet işletmesiydi. Ayrıca devlet tersane, boyahane, yağhane ve mumhane gibi endüstri kollarında vardı. Yine İmparatorluğun birçok vilayetinde "dokumacılık, iplik bükücülüğü ve dericilik" endüstrileri faaliyetleydi. Vilayetlerdeki sanayi branşları, daha çok mahalli ihtiyaçları karşılıyordu. Eyalet askerlerinin "çadır, saraciye, esleha (silah), hayvanat giyimleri" gibi ihtiyaçlarını mahalli endüstriler temin ediyordu. Sadece yeniçerilerin ihtiyaçları için üretim yapan endüstri kolları mevcuttu. Ateşli silah imalathaneleri ile baruthanelerin hammaddeleri tamamıyla ülke içinden sağlanıyordu. Bu kısa bilgi ortaya koyuyor ki, Osmanlı ekonomisi gerek halkın iâşesi, gerekse yerli endüstrinin ihtiyaç duyduğu hammaddeler bakımından kendine yeter bir konumdaydı. Kaldı ki, devlet başarılı bir otarşı (kendine yetme) politikasını yürütecek her türlü imkâna sahipti. Osmanlı Devleti'nin yaptığı ithalat ise pek az istisna dışında her zaman ithalatından vazgeçilebilecek lüks mallardı.⁶³

⁶¹ Şen, **a.g.e.**, s. 21.

⁶² Güçer, **a.g.m.**, s. 53.

⁶³ **A.e.**, s. 85-87.

Dış ticaret, Osmanlı ekonomisi içinde pek az bir yer tutardı. Sözgelimi 17. yüzyılın sonlarına doğru bile dış ticaret İmparatorluk ekonomisinde önemsiz bir faaliyet sahası olarak kaldı. İşte bu nedenden dolayı, başta İstanbul ve Halep gibi şehirlerde bulunan yabancı tüccarlar olmak üzere bunların hiçbiri, yerli tüccarlarla boy ölçüşebilecek ve onları tehdit edebilecek durumda değillerdi. İşte bu nedenden dolayı Osmanlı hükümetleri, dış ticareti yabancıların elinden almaya yönelmemişti. Batılı ülkeler, 13. yüzyıldan beri Akdeniz'in bu yakası ile yaptıkları ticarete daima sattıklarından daha fazla mal almışlardı.⁶⁴

1.4.4 Pazar ve Panayır Arasındaki Farklar

Tarih boyunca dünya ticaretinin gelişmesine yön veren pazar ile panayır arasında temel bazı farklar bulunmaktaydı. Öyle ki, pazar ve panayırlar, Ortaçağın ekonomik olarak canlanmasında etkin bir rol oynadılar. Buna göre panayır, "profesyonel tüccarlar için belirli zamanlarda kurulan buluşma"⁶⁵ yerleri anlamına sahipken; pazar, "açık havada yer alan haftalık çarşı" anlamında kullanılıyordu. Bu pazar ve çarşının aynı anlamda kullanılması 16. yüzyıla kadar sürdü. Şen ise pazarı, "bir şehir, kasaba ve köy ile çevresinde bulunan taşra ahalisinin karşılıklı olarak ihtiyaçlarının karşılanmasının" hedeflendiği mekân olarak tarif ediyordu.⁶⁶ Panayırların önemli özelliği ise, yılda bir ya da iki kez yapılması ve birkaç gün veya birkaç hafta sürmesiydi. Ayrıca panayırlar küçük bir kentte veya bazı büyük kentlerin dışındaki kırsal alanlarda kurulurdu.⁶⁷

Pazarlar yerel nitelikte iken panayırlar uluslararası bir özelliğe sahipti. Pazarlarda sadece mal ve ürün satımı olurken, panayirlarda satımın yanı sıra tüccarlar bir araya gelir, takastan krediye kadar birçok işlem ortaya çıkardı. Kabul etmek gerekir ki, pazar ve panayırlar arasındaki bu farklılıklar mahiyetlerini farklılaştıracak nitelikte değildi.⁶⁸ Panayırlar yerli ve yabancı tüccarların katıldığı bir ticaret merkezi olarak, perakende ama ağırlıkla da toptan ticaretin yapıldığı yerlerdi.

⁶⁴ Güçer, **a.g.m.**, s. 97.

⁶⁵ Ülgen, **a.g.m.**, s. 361.

⁶⁶ Şen, **a.g.e.**, s. 11.

⁶⁷ Ülgen, **a.g.m.**, s. 361.

⁶⁸ **A.e.**

Pazar ile aralarındaki temel fark, panayırlar, merkezî otoritenin kontrolünde iken pazarlar mahalli yönetimlerin denetiminde olmasıydı.⁶⁹

Tarih boyunca pazar ve panayırlar dünya ticaretinin gelişmesine yön vermişlerdir. Peki, ne anlama geliyorlardı? Tüm bu farklılıklara rağmen pazar ve panayırlar, özellikle yerel üretimin ivme kazanmasını sağlayan önemli bir fırsat olmuşlardı. Uzak mesafe tüccarları, onların ürünlerini pazarlamakla kalmıyor, aynı zamanda ihtiyaç duydukları hammaddenin tedarikinde etkin bir rol oynuyorlardı. Ayrıca buralarda yapılan dokuma, tüccarın evinde yapılan dokumadan daha ekonomikti,⁷⁰ bu da tüccara satışta üstünlük sağlıyor, kârını arttırıyordu.

Genel olarak Osmanlı'nın 18. ve 19. yüzyıllardaki panayırlarını ulusal ve uluslararası olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Osmanlı Devleti'nin o günkü sınırları düşünüldüğünde ulusal ile daha çok bölgesel kastedildiği kolayca anlaşılabacaktır. Osmanlı panayırlarının yapısı ve işlevinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak bu ayırma göre, Anadolu'daki panayırlar ulusal nitelikte, Rumeli'deki büyük ölçekli panayırlar ise uluslararası konumdaydı. Panayırların tarihleri birbiriyle çakışmayacak, diğerini etkisizleştirmeyecek biçimde birbiriyle entegre olabilecek bir yaklaşımla tespit edilmişti. Sözelimi Çan, Gönen ve Balıkesir panayırlarının açılış ve kapanış tarihleri arasında böylesine bir entegrasyon bulunuyordu. Böyle olduğu zaman buraya Şam, Halep, Diyarbakır, Tokat, Bursa, İzmir, Manisa, Denizli ve Siroz şehirlerinden de tüccarlar gelebiliyordu. Yine Rumeli'deki Nevrekob Panayırı'nı Uzuncaâbad ve Vudine panayırları, onları da Yenice ve Petriç panayırları ve en sonunda da Siroz Panayırı takip ediyordu. Benzer bir yöntem Gelibolu Panayırı için de geçerliydi. Gelibolu Panayırı'ndan sonra, buraya katılan tüccarın iştirak edebileceği Şehirköyü Panayırı düzenleniyordu. Şumnu'da organize edilen Cuma'-i Atik Panayırı'nı, Karinâbad Panayırı izliyordu.⁷¹ Bu hassas yaklaşım sebebiyle hiçbir panayır esnafı zarar etmiyor, birbiriyle rekabet eden panayırlar yerine birbirini tamamlayan panayırlar ortaya çıkıyordu. Böylece panayır esnaf ve tüccarı akıllı bir şekilde yönlendirilmiş oluyordu. Aksi takdirde tarihleri çakışan, birbiriyle rekabet

⁶⁹ Şen, **a.g.e.**, s. 11.

⁷⁰ Ülgen, **a.g.m.**, s. 363.

⁷¹ Şen, **a.g.e.**, s. 17-19.

halinde olan panayırlar, diğerlerinin yok olmasına, iptal edilmesine neden oluyordu.⁷² Ayrıca panayırlar şehrin dışındaki taşra mahallerinde ikame ediliyor, böylece yerli esnaf korunuyordu. Panayırın şehrin ticarî dengesini bozmasına izin verilmiyordu.⁷³

Panayırlar, hangi ülkede kurulursa kurulsun, her zaman ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Yasalar, bu ayrıcalığı teminat altına alırken, panayır alanı için özel güvenlik önlemleri alınıyordu. Bu ilke, sadece Osmanlılar için geçerli değildi, diğer ülkelerde de aynı himayeye sahipti. Sözelimi Avrupa panayırları yerel lordun koruması altındaydı, burada panayır muhafızları düzeni sağlardı, özel yetkileri vardı. Pazar yerinde asayiş bozmanın bedeli ağırdı. Hatta pazar ve panayır yerleriyle ilgili özel bir hukuk ve mahkeme bile ortaya çıkmıştı. İngiltere'de buna Pie Powder (Tozlu Ayak) Mahkemesi deniliyordu.⁷⁴

Osmanlılar'da devlet panayırlardaki gerekli altyapıyı kurar ya da kurdururdu. Böylece esnaf ve tüccarın ihtiyacı karşılanırdı. Bu altyapının en önemli unsuru tüccarın emtiasını koyup rahatça pazarlayabileceği han ve dükkanlardı. Devletin öncülüğünde "tüccar, servet sahibi ve bölge halkından" finanse edilen bu altyapı harcamaları, panayır katılımcısı tüccar sayısının artmasında önemli bir etkendi.⁷⁵

Panayırlara katılacak esnaf ve tüccarın İmparatorluğun geniş toprakları içinde rahatça seyahat edip yer değiştirmesine Osmanlı yönetimi tarafından izin veriliyordu. Seyahat ve gümrük tezkireleri ile tüccar, geniş bir hareket serbestisine sahip oluyordu. Ayrıca beraberinde kendi bölgesinin has hammadde, yarı mamûl ve mamûl ürünlerini götürebiliyordu. Dolayısıyla yerel tüccarlar panayırlarda tekstil ürünlerinden tütüne kadar uzanan geniş mal çeşidi pazarlayabiliyordu. Panayırlarda satılan mallar arasında demir madeni önemli yer tutarken, tarım ürünlerinin düşük bir payı vardı.⁷⁶

⁷² Şen, **a.g.e.**, s. 12.

⁷³ **A.e.**, s. 14.

⁷⁴ Ülgen, **a.g.m.**, s. 368.

⁷⁵ Şen, **a.g.e.**, s. 12.

⁷⁶ **A.e.**, s. 13.

1.4.4.1 Sergi ve Panayır Arasındaki Farklar

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkiye'de tüccarlar ve uzmanlar arasında yaygın olan görüş, sergi ve panayırların mahiyet itibariyle birbirinden "ayrı" olduğuydu. Onlara göre Fransızca (fuvar) ve Almanca (messe) tabir olunan panayırlar, sergi olmakla beraber sergilerden farklıydı. Buna göre "Sergiler daha ziyade ilmî ve fennî maksatla gerek umumun ve gerekse alâkadar olanların ma'lûmâtını artırmak veyahut o mevaddı (maddeleri) tanıtmak için yapılan bir nevi propaganda ve neşriyât müesseseleridir. Panayırlar ise kadîm zamanlarda kurulan pazarların tekamül etmiş ve asrileşmiş birer şeklidir. Orada mal numuneleri gösterilir, sipariş alınır ve iş bağlanır."⁷⁷ Bu görüşlerin yer aldığı İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın yayınında sergi ile panayır arasındaki fark şu örnekle anlatılıyordu:

"Kundura imalathaneleri müteahhit namına toptan müşteri bulmak veya harice ihraç edebilmek üzere sırf ticaret maksadıyla yapılan meşhere (panayır) denir. Eğer kunduracılığın bugün vasıl olduğu derece-i terakkiyi göstererek bu şube-i sanatta bir tekamül vücuda getirmek ve o memleket kundura imalatının nefaseti hakkında haricin nazar-ı dikkatini celbetmek için bir meşher yapılıyorsa ona da (sergi) denir. Her iki maksadı muhtevi olan müesseselere ise (fuvar-ekspozisyon; sergi-panayır) tabir olunur."⁷⁸

Bu nitelikleriyle sergilerin mahiyeti, "ticaretten ziyade ilmi" idi. Sözgelimi, "Bir (inşaat malzemesi sergisi) demek, orada mevâdd-ı inşâiye üzerine birçok ma'mulat alınabilen sergi demektir. (...) Sergilere iştirak eden büyük imalathane ve ticarethaneler burada da mallarını panayırdaki gibi teşhir edebilirler. Fakat sergideki tasnîât (üretim), şube-i sanaât itibariyle ve terakkiyi göstermek gayesiyle yapılır. Tacir orada bir tezgah tesisiyle iş bağlamaz. Reklamlarını, prospektüslerini dağıtır ve ancak muhaberat ile iş yapar. Bu sebeptendir ki ticaret nokta-i nazarından bugün sergilerden ziyade (panayırlara) ehemmiyet verilmektedir."⁷⁹

1.4.5 Osmanlı Ulusal Sergilerinin Öncüsü: Esnaf Alayları

Osmanlı İmparatorluğu'nda mamullerin üreticileriyle birlikte teşhir edildiği platformlardan biri de saray şenlikleriydi. Genellikle minyatür ve edebî eserlere konu

⁷⁷ İstanbul Beynelmilel Sergi ve Panayır Küşadı Meselesi, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1928, s. 3.

⁷⁸ A.e., s. 4.

⁷⁹ A.e., s. 4-5.

olan bu saray şenliklerinin yer aldığı eserlere, şenlik-kitabı anlamına gelen sûrnâme adı veriliyordu. Dolayısıyla sûrnâmelerden, yer verdikleri şenliklerin olduğu dönemin günlük hayatına, saray göreneklerine, esnafa, ekonomik ve ticarî ortamına dair bilgiler elde edilebiliyordu. Bunların en görkemli örneklerinden biri 1582 yılında Sultan III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğünü vesilesiyle düzenlenen ve yaklaşık iki ay süren şenlikti.⁸⁰

Şenlikler, Saray mensuplarının yanı sıra üst düzey devlet yöneticileri, ulema, esnaf, şehir halkı ile İstanbul'da bulunan çok sayıda yabancı misafir ve elçi tarafından izleniyordu. Bu ise ortaya koyuyordu ki, şenliklerin temel amacı İmparatorluğun sahip olduğu zenginliği ve ihtişamı yabancı devletlere göstermekti.⁸¹ Böylece iktidarın gücü ekonomik güç başta olmak üzere tüm boyutlarıyla sergilenerek, halka ve yabancı ülkelere kanıtlanıyordu.

Şenlik sebebiyle ülke ekonomisinde fark edilir bir canlanma görülürdü. Çünkü şenlik ticari canlılığa yol açardı. Bu, çok fazla satışı olmayan sektörler için bile geçerliydi. Metin And'ın verdiği bilgiye göre, sözgelimi bu tür etkinliklerin vazgeçilmez simgelerinden olan nahıllar durağan sektörlerle hareketlilik getiren bir niteliğe sahipti. Çok karmaşık yapısı olan bu nahılları ve süslerini yapan çeşitli esnaf olduğu gibi bunların hammaddelerini satanlar, taşıyanlar hepsi bu ilk bakışta işe yaramaz sanılan nesnelerden, şenlik sebebiyle para kazanırdı. Böylece iş alanlarına kısa dönemlik de olsa canlılık gelirdi. Şenlik sırasında gerçekleşen esnaf alayları ekonomik işlevin çok önemli bir boyutunu teşkil ederdi. Bu özelliğiyle şenlik, bir nevi fuar görevi üstlenir ve ülkede üretilen malların iç ve dış pazarlara tanıtılmasını sağlardı. Bu da ekonomik hareketliliğe katkıda bulunurdu.⁸²

1582 Şenliğini "Câmi'ül-Buhûr Der Mecâlis-i Sûr" adlı sûrnâmesinde ele alan Gelibolulu Âlî, esnaf alaylarından bahsederek, nasıl geçit yaptıklarını anlatmaktadır. Buna göre her esnaf geçit sırasında hünerlerini sergileyip meslekleriyle ilgili gösteriler yapardı. Daha sonra ise padişaha saygı ve bağlılığını bildirerek, hediye

⁸⁰ Gülsüm Ezgi Korkmaz, "Sûrnâmelerde 1582 Şenliği", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, Bilkent Üniversitesi, 2004, s. 20.

⁸¹ **A.e.**, s. 21.

⁸² Metin And, **Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 8-9.

sunumunda bulunurdu. Şenliklerde çamaşırcılardan sabunculara, gözlükçülerden fırıncılara kadar çok geniş bir yelpazede esnaf bulunurdu. Bazı esnaf hazırladıkları maket ve gösterilerle geçit yapardı. Sözelimi hamamcılar her şeyiyle gerçek bir hamamı andıran temsili bir hamamla geçerlerken, denizciler de yaptıkları bir gemiyi tekerlek üzerinde karada yürütürlerdi.⁸³

1582 Şenliği'ne ilişkin Metin And'ın verdiği bilgilere göre sûnamelerde 148 esnaftan söz edilirken, bir yabancı gezgin olan Haunolt'a göre ise 179 esnaf törenlerde yer almıştı. Robert Elliott Stout, esnaf loncalarının geçişinin festivalin geneli gibi organize edildiği görüşündedir. Yazara göre, izleyicinin ilgisini canlı tutmak için bu geçişlerde sürekli bir değişiklik ve birbirine uymazlık vardır.⁸⁴

Şenlikler, esnaf için bir hüner ve yenilik yarıştırma fırsatıydı.       her esnaf, bu şenlikler sırasında bir farklılık ile öne çıkmak isterdi. Ayrıca padişaha sunulan hediye in de sıradan bir ürün olmak yerine onun ilgisini ve takdirini çekecek vasıflar taşıması gerekiyordu. Takdim edilen ürün ile kazanılacak takdirin büyüklüğü, diğer esnafı geride bırakmak için gerekiyordu. Bu da kullanılacak teknolojinin her daim farklı ve yeni olmasını, ürünün inovatif olmasını zorunlu kılıyordu. Mehmet Arslan'ın belirttiği gibi bu gibi nedenlerden dolayı esnaf alayları, Osmanlıların sanat ve teknolojiye ulaştıkları başarıyı ortaya koyması bakımından büyük öneme sahipti. Bu alaylarda esnaf birbiriyle üstünlük yarışına çıkmıştı. Her biri kendi meslekleriyle ilgili daha güçlü ve teknolojik bakımdan en şaşırtıcı, akıl almaz buluşları göstermeye çaba sarfediyordu. Bu bakımdan esnaf alaylarının incelenmesi o yüzyıllarda Osmanlıların gerek sanat, gerek teknoloji bakımından ne aşamada olduklarını göstermesi bakımından önem taşıyordu.⁸⁵

Osmanlı esnafı kutlama ve eğlence için başlıca iki şekilde bir araya gelirdi. Şenlikler dışında Osmanlı esnafı genellikle düzenli olarak planlanan ve belli loncaların kendi esnafına yönelik organize ettiği, başta K  ıthane ve A a  ayırıları olmak üzere belirli mesire yerlerinde yapılan bazen bir hafta süren esnaf bayramları da vardı. Etnaf bayramları, hem aynı loncaya ait esnafın tanışıp kaynaşmasını, hem

⁸³ Korkmaz, a.g.e., s. 61-62.

⁸⁴ And, a.g.e., s. 234.

⁸⁵ Korkmaz, a.g.e., s. 75.

malları sergileyip müşteriye tanıtılmasını sağlardı. Bu özellikleriyle esnaf bayramlarının, o devirlerin "sergi" veya "tanıtım fuarı" olduğu söylenebilir.⁸⁶

Metin And, saray şenliklerinin amaçlarını anlatırken, "halk ile hükümdarın bağlarını pekiştirmesiyle toplumsal ve politik bir yöne sahip olduğunu" ve "katılımcılara sultanın gücü ve devletin ihtişamını gösterdiğini" belirterek, üçüncü bir unsur daha sayar. Ona göre, "Şenlikler esnaf loncalarının bir nevi reklamı ve sergisi olup esnaf grupları arasında tatlı bir rekabete yol açarak yaratıcılıklarını ve yeni buluşları ortaya çıkarır."⁸⁷

Esnaf alayları, ordu sefere çıkmadan önce düzenlenirdi. Esnaf alayına katılan esnaf, ordunun ihtiyaç duyduğu her türlü malzemeyi hazırlayan saray ehl-i hirefi ve serbest esnaftan oluşurdu. Bu serbest esnafın sefer ihtiyacına göre Divan-ı Hümâyûn tarafından sayısı belirlenir ve ihtiyar heyetleri tarafından seçilip gönderilirdi. İstanbul, Edirne ve Bursa'dan katılan bu esnaf 'orducu' adıyla görevlendirilirdi. Evliya Çelebi, Bağdat Seferi öncesi İstanbul'da düzenlenen ordu esnaf alayının detaylarını anlatır ki, bu detaylardan her esnafın kendi özel giysileri ve aletleriyle işlerini icra ederek geçiş yapmasının törene teatral bir atmosfer verdiği ortaya çıkar. 17. yüzyıldaki başka bir eser olan Eremya Çelebi Ruznâme'sinde IV. Mehmed'in 1657'de çıktığı Girit seferi öncesinde yapılan ordu esnaf alayını anlatır.⁸⁸

1.5 Ekonomik Gelişme İçin Fuarların Önemi ve Faydaları

Yeniçağ filozoflarının önde gelen isimlerinden İngiliz düşünür Fransis Bacon, "Bilgi güçtür" sözüyle, aslında sanayileşmenin habercisi olan dönemde tüm ağırlığı ile geçerli olan ve yeni yeni yerleşmeye başlayan bir anlayışı haber veriyordu. Buna göre, artık teknolojiye evrilen, üretime çevrilebilen her bilgi büyük güçtü. Bu yüzden uluslararası pazarlarda rekabet edip güç kazanabilmek için teknolojik bilgiye sahip olmak zorunluluktu. Bunun yolu uluslararası fuar ve sergilerden geçiyordu. Çünkü bu sergiler, yeni gelişmeler hakkında bilgi sahibi olmak, teknolojik yenilikleri

⁸⁶ M. Ebru Zeren, Gözde Sazak, "Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık", **Online Thematic Journal of Turkic Studies**, 2011/2, s. 61.

⁸⁷ Metin And, **Osmanlı Tasvir Sanatları 1: Minyatür**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. bs., 2004, s. 252.

⁸⁸ Zeren, **a.g.m.**, s. 62.

yakından takip edebilmek, kendi üretim gücü ile diğer ülkelerin üretim gücünü karşılaştırabilmek, ekonomik gelişmelere maruz kalmanın ötesinde arz eden olabilmeyenin en önemli unsuru olan tüm uygulama ve bilgiye ilişkin anlık gelişmeleri izlemenin en önemli platformlarıydı.

Fuarların özellikle sanayileşme sonrası ticaret hayatındaki önemini perçinleyen unsur, "ülkelerin ihraç potansiyelini dış ülkelere tanıtımında" uygulanan en etkin platform olmasından kaynaklanıyor. Böylece fuar ve sergiler, ülkelerin ekonomik kalkınmaları, refah ve gelişmeleri için ihtiyaç duydukları döviz ihtiyacını karşılamada etkin rol oynarlar. Uluslararası fuarlar vasıtasıyla ülkeler, sadece dış ticaretlerini geliştirmekle kalmıyor, aynı zamanda gerçek ihraç potansiyellerini tespit edip ihraç mallarına ilişkin yurtdışı pazarlama ayakları oluşturabiliyorlar. Ekonomik yararlar birlikte fuarların ülkeler arasındaki sosyal, politik ve kültürel ilişkilerin gelişmesine yardımcı olduğunu da söyleyebiliriz.⁸⁹

1.5.1 Fuarların Ekonomi ve Ticarete Faydaları

Fuarların faydalı olduğu hakikati, daha panayır diye isimlendirildiği ilk dönemlerde bile çok açık bir şekilde belliydi. O vakitler için panayırların gelişim sebebi izah edilirken, bu tür etkinliklerin hem tacir hem de fabrikatörün işini kolaylaştıran, birine satacak mal, diğerine de ürününü satmak için imkân sağladığına dikkat çekiliyordu. Ayrıca, her ikisine de onlar için "nakit demek olan vakit" kazandırıyor. Dolayısıyla katılımcılara en az masrafla en çok faydayı panayırlar sağlıyordu:

"Her tacir satmak için kendisine lazım olan emtiayı en ucuz ve en istifadeli olarak hangi fabrika veya tacirden tedarik edebileceğini aramak mecburiyetindedir. Keza her sanayi erbabı da kendi ma'mûlâtına bir mahreç bulmak ve onu tanıtmak ihtiyacındadır. Tacir günlerce katalogları karıştırmak, muhtelif fabrikalardan numuneler istemek, muhaberata girişmekle mühim bir zaman kaybeder. Fabrikatör de ma'mûlâtını tanıtmak ve satacak tacir bulmak için birçok reklamlar ve seyahatler yapmak, muhabereler de bulunmak mecburiyetindedir.

Binaenaleyh ticari münasebâtın ve rekabetlerin kesafet peyda ettiği asrımızda para rolünü oynayan zamanın kazanılması her iki cihetçe de faideli görülmekte ve birbirini arayanların mümkün merteye kısa bir zaman zarfında ve muayyen bir yerde toplanarak işlerini hal etmeleri için panayırlar en güzel bir vasıta addedilmektedir. Panayırlar en az

⁸⁹ Kılış, a.g.e., s.8.

masraf ve en asgari vakit sarfı ve en küçük bir mahal istimaliyle azami alış veriş imkânını vücuda getiren müesseselerdir. Senenin muayyen günlerinde ve mahdud bir zamana münhasır olmak üzere açılan bu panayırlar ticaret ve sanayi erbabının bir mülakat yeri, adeta bizim eski ve hâlâ devam eden mahalle pazarları ve köy panayırları gibi seyyar ticarethaneler mahiyetindedir."⁹⁰

Diğer taraftan panayırlar sanayideki son gelişmeleri takip etmeyi, bilgileri yenilemeyi de sağlıyordu:

"Bugünkü tacir veya fabrikatör eşyanın en son tebeddülâtından haberdar olmazsa rekabet sahasında mağlup olur. Keza eşyasını satabileceği yerlerin şeraitini de anlamak ve ona göre mal hazırlamak için bütün dünyadaki piyasaları görmesi tetkik etmesi, tatbik veya tebdil edilmesi lazım gelen cihazları (cihetleri) öğrenmesi lazımdır. Bu ise bugün ancak panayırlar vasıtasıyla mümkün olmaktadır."⁹¹

Aynı şekilde "ithalatıyla ihracatı arasında tevazün (denge) arayan memleketler de istihsalâtlarına mahreç (üretimlerine kaynak) tedârîki için bu vasıta ile müracaat etmektedirler." Dolayısıyla "Panayırlarda müstahsiller (üreticilerle) ile gerek memleketin ve gerek ecnebi memleketlerin müşterileri temasa gelmekte ve bu veçhile ticaret inkişaf etmektedir (gelişmektedir)."⁹²

Kalkınma yolunda uzun süreli bir yolculuğun kahramanı olarak Türkiye'nin uzmanları uluslararası fuarlara katılımın önemi noktasında kafa yormuşlardır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde kurulan ve kuruldukları o tarihten itibaren yöneticilerin ekonomik ve ticari kalkınma ve gelişme için büyük umutlar bağladıkları ticaret odaları bu konuda sürekli bir aktivitenin içinde olmuştur. Daha o tarihlerden itibaren ticaret odaları, kalkınma için uygulanacak önemli stratejilerden biri olarak, fuarlara katılımı ve fuar düzenlemeyi öne sürmüşlerdir. Bu iddiaları, kalkınma yolunda yeni arayışların iyici gün yüzüne çıktığı 1970'lerin ortasında daha güçlenmişti. İstanbul Ticaret Odası (İTO), yayınlandığı bir kitapta, "ihracat, turizm ve teknolojik imkânların yurt dışında tanıtma ve o ülkelerdeki gelişmeleri tanıma yollarından biri olarak" fuarların ehemmiyetine dikkat çekiyordu. İTO'nun hazırladığı kitapta uluslararası fuarların yararları, şu şekilde sıralanıyordu:

⁹⁰ İstanbul Beynelmilel Sergi ve Panayır Küşadı Meselesi, s. 5-6.

⁹¹ A.e.

⁹² A.e.

"Ülkelerarası dış ticaret ilişkilerinin gelişmesine yeni imkânlar yaratır. Mal ve hizmetler için yeni pazarların geliştirilmesi sağlanır. Yabancı tüketicilerin mal ve hizmetlere karşı tepkileri anlaşılır. Benzer mal ve hizmetlerle mukayese imkânları kolaylaşır. İhracatçılar, çeşitli ülkelerde temsilcilikler veya acentelikler tesis edebilirler. Alıcılar kolay seçim imkânlarını elde ederler. Ülkeler arasındaki sosyal, politik, kültürel ilişkilerin geliştirilmesine imkânlar sağlanır. Çağdaş ve ileri teknolojilerin tanınması ve ülkeye getirilmesine yol açılır. Ülkelerin turistik değerlerinin tanıtılması ve dolayısıyla turizmin geliştirilmesi imkânları elde edilir. Dış ticaretle ilgili, kambiyo, gümrük gibi formaliteler hakkında bilgiler sağlanır."⁹³

Pazarlamada bir geliştirme fonksiyonu gören uluslararası fuarlar "pazarlamanın mamul geliştirme, satış, satın alma, dağıtım, fiyatlandırma, haberleşme, tanıtma gibi fonksiyonları" için geniş bir uygulama alanı sunuyordu. Kaldı ki bu fuarlar en az "emek, masraf ve zaman harcamak sûretiyle" pazarlama fonksiyonlarının en üst düzeyde gerçekleşmesini sağlıyordu. Kuşkusuz, bu gerçekleşme oranı, belirli ve sınırlı bir çerçeve içinde oluyordu.⁹⁴ Tüccar bakış açısından fuar tanımının nasıl görüldüğü ise çok farklı bir sonuç ortaya çıkarır. İTO Başkanı Murat Yalçıntaş, fuarlarla ilgili bir Oda yayınında, fuarları, "bir ülkenin üretiminin gücününün, kültürünün, estetik anlayışının dünya vitrinine çıktığı küresel bir buluşma noktası" olarak tanımlıyordu. Ona göre fuarlarda, katılımcı ülkenin ekonomik birikimini ve tarihini, kullandığı yeni teknolojileri, girişimcilik ruhunun özelliklerini ve geleceğe ilişkin üretim-tüketim eğilimlerini bulmak mümkündü.⁹⁵

Fuarlara katılımın çeşitli gerekçeleri olabiliyordu. Ama ilk kez fuarlara katılımın mutlak faydasını göstermek için, "Bir Ticaret Fuarına Katılmanın 100 Sebebi" diye bir nedenler sıralaması yapıldı. Bu 100 neden de ortaya koyuyor ki, ticaret fuarları hem katılımcı firmalar için, hem de ülkeleri için kesin faydalar sağlıyordu. Bunlardan bazılarını şöyle sıralamak mümkün:

"Bir pazara yeni mal veya hizmet tanıtmak, yeni ürün/hizmet göstermek, nitelikli potansiyel müşterilerle tanışmak, mevcut ürün/hizmetlerin yeni kullanım şekillerini göstermek, rakiplerle kıyaslanmak, rekabet gücünü öğrenmek, piyasa araştırması yapmak, dağıtımçı-temsilci-bayii veya acenta bulmak, marka farkındalığını vurgulamak, şirketiniz için yeni bir imaj belirlemek, pazara numune dağıtmak, endüstrinin yeni trendlerini öğrenmek, müşterileri eğitmek, yeni iş imkânları bulmak, yatırım ortaklığı fırsatı yakalamak, yeni üretim yöntemlerini tanıtmak, karar vericileri

⁹³ Kılış, **a.g. e.**, s. 7.

⁹⁴ **A.e.**, s. 8.

⁹⁵ Bahçetepe, **a.g.e.**, s. 3.

doğrudan etkilemek, başka fuar fırsatlarını öğrenmek, yeni pazarlama teknikleri geliştirmek, yeni elemanlar eğitmek, müşterilere ve sektör topluluklarına ulaşmak..."⁹⁶

Sergi ya da fuarlara katılmak ise firmalara şu avantajları sağlıyordu:⁹⁷

1- Firmalar, müşteriyle birebir ilişki kurulması için organize edilen bir ortamda yüz yüze iletişimin avantajlarını kullanıp reklam yapma imkânı bulur.

2- Fuarlar işletmelerin kendini yenilemesi, teknolojik gelişmeleri takip etmesi bakımından itici bir etki oluştururlar. Çünkü fuarlara katılacak firmalar, rakipleri arasında fark edilmek için üretim ve pazarlama bakımından tüm yenilikleri takip edip çalışmalarını hızlandırmak zorundadırlar.

3- Fuarlar firmalara minimum zamanda ürün ve hizmetlerini binlerce alıcıya sunma imkânı verir. Bir firmanın mağazasını bir günde onlarca ya da yüzlerce alıcı gezerken, ihtisas fuarındaki standını bir günde binlerce kişi ziyaret edebilir.

4- Fuarlara katılan firmalar mevcut ve potansiyel müşterilerinin beklenti ve ihtiyaçlarını dinleyip pazar araştırması yapma imkânı bulurlar. Ürünlerinin pazar için uygun olup olmadığını ve pazarda kabul görmesi için ne gibi değişiklikler yapması gerektiğini alıcıların davranışlarını değerlendirerek belirlerler.

5- Fuarların en önemli avantajlarından biri, ürünlerini sergileyen firmalara diğer zamanlarda belirlenmesi çok zor alıcılarla karşılaşma imkânı sunmasıdır.

6- Ticari fuarlar kendi sahalarında önemli firmaları bir araya getirir. Böylece fuarlara katılan firmalar rakiplerini ve ürünlerini görerek rekabet düzeyini değerlendirme şansı yakalarlar.

7- Fuarlara yeni acentelikler almak ya da yeni ürünleri satın alıp dağıtımını yapmak amacıyla değişik ülkelerden çok sayıda kuruluşların temsilcileri gelir. Dolayısıyla yeni acenteler ve ticari temsilcilikler yeni iş imkânları sağlar.

⁹⁶ Bahçetepe, **a.g.e.**, s. 16-19.

⁹⁷ "Sergi ve Fuarlarda Firma Tanıtımı", **MEGEP**, Ankara, 2008, (Çevrimiçi)
<http://megep.meb.gov.tr/?page=moduller>, 16 Mayıs 2015.

8- Yurt içinde ya da yurt dışında iyi bir planla doğru zamanda, doğru fuarlara katılan firmalar, imajlarını daha da güçlendirirler.

1.5.2 Sergilerin Şehir ve Ülke Ticaretine Katkıları

Fuarlar, rekabet ortamında, başarılı firmaların yeteneklerini gösterebilecek önemli bir pazarlama aracı olmasının yanında, katılımcı ve ziyaretçilerin birbirini tanımlarını sağlıyordu.⁹⁸ Ayrıca firma ve ürünleri hakkında ziyaretçilere fikirler veriyordu.⁹⁹ Bu özellikleriyle ülkeler arasındaki ticaretin gelişip artmasına imkân sağlıyordu. Ayrıca, düzenlendikleri şehrin ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunuyordu. Bu katkı, hiçbir zaman küçümsenecek miktarda olmuyordu. Dolayısıyla fuarların katılımcıların ürün ve hizmetlerin pazarlamasına etkisinin yanı sıra şehir ve ülke ekonomisine de büyük katkıları bulunduğu söylenebilir.

Türkiye örneğinde henüz ölçümlenmiş rakamlar elde edilememesine rağmen, fuar organizasyonlarının "özel standlar için yaptırılan projeler, fuar hostesleri, temizlik işleri, promosyonlar, broşür, katalog, dijital afiş çalışmaları, ulaşım ve konaklama hizmetleri, yemek ve gezi programlarına" kadar birçok sektörü etkileme gücüne sahip olduğu açıktır.¹⁰⁰ Bu da organizasyonun yapıldığı şehre ve ülkeye, hem yerel hem bölgesel anlamda önemli katkılar temin etmektedir. Şüphesiz katılımcı gelirleri yerel ekonomik genişlemenin bir kaynağıdır. Buna bağlı olarak katılımcıların ve ziyaretçilerin fuar süresince gezip göreceği yerlerde yaptıkları harcamalar, konaklayacakları, yiyecek içecek ihtiyaçlarını karşılayacakları işletmelerde yaptıkları harcamalar da yerel işletmelere katkı sağlar. Ayrıca fuar süresince yerel işletmelerin, katılımcıların ve ziyaretçilerin isteklerini, beklentilerini karşılayacak ve memnuniyetlerini artıracak şekilde yapılandırılması ildeki ve bölgedeki alt ve üst yapıların iyileştirilmesini sağlar. Bu anlamda fuar

⁹⁸ Rolf F.H. Seringhaus & Philip J.Rosson, "Management and Performance of International Trade Fair Exhibitors: Government Stands vs Independent Stands", **International Marketing Review**, 15:5, 1998, p.398.

⁹⁹ Jim Blythe, "Using Trade Fairs in Key Account Management", **Industrial Marketing Management**, 31, 2002, p.629.

¹⁰⁰ Şakir Sarıçay, "Küçük ve Orta Boy İşletmelere (KOBİ) Yönelik Fuar Teşvikleri Fuarların Türkiye Ekonomisine Katkısı", **Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, 2010, s. 84.

organizasyonlarının yerel ekonomiye canlandırma ve kalkındırma anlamında önemli etkileri olduğu aşıkardır.¹⁰¹

Fuarların ekonomiye katkısı konusu günümüzde expo olarak nitelendirilen evrensel sergiler içinde söz konusuydu. Bu ölçekteki devasa fuar organizasyonlarının yanı sıra uluslararası nitelikteki diğer sergilerde benzer etkilere sahipti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu konuyu ele alan bir incelemede, evrensel sergilere nispeten küçük ölçekteki bu sergilerin katılımcılarının, elbette milyonları bulmadığına dikkat çekiliyordu. En fazla 300 bin kişinin ziyaret ettiği bu sergileri, Wembley, Paris sergileri gibi milyonlarca kişinin katıldığı sergilerle kıyaslamak küçültücü olurdu. "Halbuki mukayeseyi bu noktadan yapmamak icap" ediyordu. "Çünkü bu sergi bir eğlence yeri olarak ziyaret edilmez. Bilakis alâkadar olmayanlar için burayı ziyaret ve temaşa adeta yorucu bir iştir. Onun için bu zairlerin (ziyaretçilerin) yüzde 10'u ile bir iş yapmak ihtimali düşünülecek olursa serginin ehemmiyeti tezahür" ediyordu.¹⁰² Doğrusu, o dönemlerde bir serginin katılımcılarının yüzde 10'u, sergileycilerle ticari bağlantı kuruyorsa, o sergiler başarılı kabul ediliyordu.

Günümüzde ülkeler, uluslararası fuarların ekonomiye katkısının farkında. Türkiye de, iki devlet kurumu aracılığıyla, Dış Ticaret Müsteşarlığı ve Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) üzerinden fuar katılımcısı firmalara finansal destek sunuyor. Sözgelimi, bu kapsamda Dış Ticaret Müsteşarlığı Türk ihraç ürünleri fuarı, sektörel Türk ihraç ürünleri fuarı ve milli katılım organizasyonlarında katılımcı firmaya yüzde 50 oranında destek sağlıyor. KOSGEB ise katılımcı firmaya ürün sergileme desteği olarak metrekare bazında ödeme yapıyor.¹⁰³

KOSGEB yurtdışı destekleri üzerine yapılan bir araştırmada, kendi imkânlarıyla yurtdışı fuarlara gitme imkânı olmayan işletmelerin, aldıkları destekle yurtdışı fuarlara katılımlarının kendi üretim ve pazarlamalarında ciddi faydalara yol

¹⁰¹ Barış Demirci, "Fuar Organizasyonlarının Yerel Ekonomiye ve Tekrar Gelme Niyetine Etkileri: Bursa Örneği", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C.IV, Sayı 2, 2012, s. 65-66.

¹⁰² "Leipzig Panayırı ve Sergilerin Faydası", *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1925, s.1.

¹⁰³ Bahçetepe, *a.g.e.*, s. 32-33.

açtığı ortaya konuyor. Bu faydaların başında fuara katılmadan önce hiç ihracat yapmayan firmaların, fuar katılımından sonra ihracata başlamaları gösteriliyor.¹⁰⁴

KOBİ'lerin yurtdışı fuarlara katılımları ülke ekonomisi için son derece ehemmiyetli bir konudur. Çünkü KOBİ'ler, hem Türkiye'deki ve dünyadaki işletmelerin büyük çoğunluğunu oluştururlar, hem de sosyo-ekonomik önemleri nedeniyle ülke refahının temel unsurudur. Pazar değişikliklerine hızla uyum sağlamada ortaya koydukları esnekliğin geliştirilip desteklenmesi, bu işletmelerin değişimin ortaya konulduğu fuardaki imkânlarla teşvik edilmesini zorunlu kılıyor. Çünkü "pazarlama karması açısından en etkin bilgi ve iletişim" yurtdışı fuarlarda gerçekleştirilir. Bu fuarlarda "ticarete konu mal ve hizmetler ile bunlara ilişkin teknolojik gelişme, bilgi ve yeniliklerin tanıtımı ve aktarımı gerçekleştirilir; ziyaretçi ile katılımcı arasında bilgi alışverişi, işbirliği, pazar büyütme ve geleceğe yönelik ticari ilişkiler kurulup" geliştirilir.¹⁰⁵ Bu yönüyle günümüz fuarları 19. yüzyılın dünya fuarlarına benzer. Bu yüzyılda yabancı fuarlara katılan Osmanlı Devleti'nin gönderdiği ürünler, bugün KOBİ diye tanımlanabilecek küçük ve orta ölçekli firmalara aitti. Birkaç devlet fabrikasının ürünleri dışında bu fuarlardaki Osmanlı ürünleri, ya zenaatkârlar tarafından ya da tarım başta olmak üzere bizzat üreticiler tarafından gönderilmişti.

Küçük işletmeler için uluslararası fuarlara katılımın önemi ise, çok kısa sürede ve çok daha az maliyetle uluslararası pazarlara açılmayı sağlamasında yatmaktadır. Kaldı ki, yoğun rekabete sahne olan küresel pazarda başarılı olmanın yolu uluslararası fuarlara katılımdan geçmektedir. Çünkü uluslararası fuarlar, ülkelerin ihracat potansiyellerini artırmada en önemli araçlardan biri olarak kabul edilir.¹⁰⁶

¹⁰⁴ Ali Aycı, "Pazarlama Karması Açısından Yurtdışı Fuarlar: KOSGEB Yurtdışı Fuar Desteklerinden Faydalanan KOBİ'lere Yönelik Bir Araştırma", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Ankara, Sayı 13/3, 2011, s.172.

¹⁰⁵ A.e., s. 161.

¹⁰⁶ Aycı., a.g.m., s. 162.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SANAYİLEŞMESİ VE SERGİLER

2.1 Modern Çağın Başında Osmanlı-Avrupa Ticari İlişkileri

Osmanlı Devleti, beylikten imparatorluğa evrildiği andan itibaren o dönem için "dünya" demek olan Avrasya bölgesine hakim bir güç olarak, Avrupa'nın, Akdeniz bölgesinin, Ortadoğu'dan Hindistan'a ve Kafkasya'ya kadar uzanan bölgenin sadece siyasi ve askeri geleceğinde değil, ekonomik ve ticari hayatında da belirleyici ve etkin bir rol oynadı. Avrupalı tarihçilerin görmezden geldiği bu gerçek, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Fransız tarihçi Fernand Braudel'in getirdiği yeni perspektifle, bu grup ve onlardan etkilenen Türk tarihçiler arasında yaygın hale geldi. Dolayısıyla Osmanlılar Avrupa ve Akdeniz bölgesini olumsuz değil, olumlu yönde etkilemiş, attıkları her adımın modern Avrupa'nın oluşumu ve yeni dünyanın temelini teşkil eden kapitalizmin şekillenmesinde derin etkileri bulunmuştu. Sözelimi Osmanlılar Doğu Akdeniz'deki İtalyan ticaretini yok etmek yerine, kontrol altına alıp bundan istifade etmeyi amaçlamışlar ve bunda da başarıya ulaşmışlardı. Halil İnalcık'ın tespitleri ışığında söylemek gerekirse, "Osmanlılar çok uzun süre sanıldığı gibi Avrupa dramının pasif seyircileri olarak değil, bağımsız ve kendi içinde tutarlı eylemlerde bulunma yeteneğine sahip bir özne olarak" varolagelmışlerdi. Bir anlamda "Doğu'daki Osmanlı süpergücü çağdaş Avrupa'nın biçimlenmesine de önemli ölçüde katkıda bulunmuştu."¹

Bu katkının özünü, merkantilizmden kapitalizme dönüşüm için gerekli ivmeyi Osmanlı pazarının sağlaması oluşturuyordu. Siyasi rakibi Habsburg Hanedanı'na karşı ticarî ayrıcalıklarla Fransa, İngiltere ve Hollanda'yı destekleyen Osmanlı İmparatorluğu, hem siyasî rakibini zayıflatıp karşısına yeni ulus devletler çıkartıyor, hem de onları ekonomik açıdan kuvvetlendiriyordu. İşte Osmanlıların verdiği bu ticarî ayrıcalıklar, Batı'da yeni kurulan dokuma sanayinin gelişimine hız verdi.²

¹ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C.I, İstanbul, Eren Yayınları, 2000, s. 41.

² A.e.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticaretine katkısını ortaya çıkaran yeni bakışın temelinde, Osmanlı topraklarından geçen iki yönlü ticaret yolları vardı. Buna göre klasik olarak Ortadoğu'dan başlayıp Akdeniz'i enlemesine keserek Venedik ve Cenova'ya ulaşan ticaret yolu Arabistan ve Akdeniz ile olan bağlantıyı sağlıyordu. Öte yandan 15. yüzyılın başından itibaren Güney'den Kuzey'e doğru giden, yani Şam-Bursa-Akkerman-Lviv üzerinden Osmanlı topraklarını diklemesine kesen ikinci bir ticaret yolu daha vardı. Baharat, ipekli ve pamuklu kumaş ürünleri bu yol üzerinden Polonya, Baltık ülkeleri ve Rusya'ya gidiyordu. Çok açık bir gerçektir ki, "Onaltıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu dünya ticaretinde belirleyici bir rol oynuyordu." Öyle ki, Osmanlı askerî eylemleri, çoğunlukla deniz ve kara ticaret yollarını denetim altına alma gibi malî-ekonomik kaygılarla yakından ilişkilirdi.³

Diğer taraftan, Osmanlı dış ticaretinin dünya ekonomisi içindeki görece ağırlığı, azalmasına karşın özellikle 1750-1850 aralığında mutlak miktar bakımından büyük artış göstererek, uluslararası ticaret hacmi Osmanlı tarihinde görülmedik seviyelere yükseldi.⁴ Osmanlı üretiminin temelinde küçük işletmeler ile çift-hane sistemi vardı. Pazarlanabilir ürünlerin büyük kısmı bu küçük işletmeler tarafından üretiliyordu. Nedeni açıklanmakta güçlük çekilse bile büyük bir dinamizm ve canlılığa sahip Osmanlı sanayi merkezleri, 1600'lü yıllardaki aktifliğini I. Dünya Savaşı'nın başladığı tarihe kadar korumayı başarmıştı. Bu da Osmanlı imalat sanayinin kendine özgü bir iç dinamiğe sahip olduğunu, bu dinamik sayesinde hem yerel, hem de uluslararası değişimlere başarılı bir şekilde uyum sağladığını gösteriyordu. Ne var ki, Rusya ve Avusturya karşısında alınan yenilgiler, Osmanlı Devleti'ni, Avrupa hegemonyasına doğru sürüklemiş, nihayetinde de Osmanlılar üstünlük konumundan bağımlılık konumuna doğru itelenmeye başlanmıştı.⁵

2.2 19. Yüzyılda Genel Olarak Osmanlı Sanayii

Klasik Osmanlı ekonomisi, sanayi devrimine giden süreç ve sonrasında Avrupa ülkelerinde olduğu gibi üretim ve ihracatın hakim olduğu bir yapıya sahip değildi. Üretim, ülkenin kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılmıyordu. Bu nedenle

³ İnalcık, **a.g.e.**, s. 42.

⁴ **A.e.**

⁵ **A.e.**, s. 44.

atölye ve imalathaneler daha çok küçük ölçekliydi. Sadece ordu için çalışan ve devlete bağlı olarak kurulan ilk dönem sanayi kuruluşları diye nitelendirilebilecek olan büyük imalathaneler, geniş ölçekli üretim yapıyorlardı.⁶

Bunun sebebi, Osmanlı ekonomisinde, sanayileşme için mutlak gerekli olan ve arzı, yani üretimi belirleyen bir talep oluşmamasında saklıydı; doğrusu bunu özendirecek bir ortam yoktu. Çünkü "tevekkül ve kanaat" gibi kavramların hakim olduğu Osmanlı toplum yapısı hâlâ diri bir şekilde ayakta idi ve üretim biçimini belirleyecek güçteydi. Bu yapısı sebebiyle geniş ölçekli üretim kapasitesine sahip sanayi yerine, daha düşük kapasiteli zanaatçılık ve elbette tarım öne çıkıyordu. Bu da gerekli teknoloji transferi ile nitelikli işgücünün oluşumunu, bir anlamda sanayileşme için elzem olan üretim faktörlerinden üçünün oluşumunu (sermaye, emek, girişimci - diğer doğal kaynaklar) engelliyordu.⁷

Kuşkusuz, ihraç edilen ürünler mevcuttu, ama yabancı ülkelere satış, ancak yerli ihtiyaçların karşılanması sonrasında gerçekleşebiliyordu. Bu anlamda 1700'lü yılların sonuna gelinceye kadar Osmanlı İmparatorluğu hem iç piyasasının ihtiyaçlarına cevap verebilecek, hem de ihracat yapabilecek düzeyde bir sanayiye sahipti.⁸ Ne var ki, bu tarihten itibaren Osmanlı İmparatorluğu, dış pazarlarını kaybetmeye, bu pazarlarda kendisine üstünlük sağlayan ve geleneksel tarzda üretim yapan pamuklu kumaş gibi dokumacılık sektörlerinde rekabet edemeyerek, yarışın gerisine düşmeye başladı. Artık Osmanlı dış piyasaya mal arz eden bir üretici olmaktan, kendi pazarlarına mamul arz edilen bir tüketici ülkeye dönüşmüştü.

2.2.1 İlk Sanayileşme Hamlesi: İlk Fabrikalar

Osmanlı Devleti'nin bozulan dış ticaret yapısını düzeltmek, hızla öne geçen Avrupa ülkelerini yakalamak ve sanayi üretimini güçlendirmek, Osmanlı esnafına rekabetçilik kazandırmak için II. Mahmud'la birlikte çalışmalara başlandı. Sanayileşme, devlet eliyle gerçekleştirilecekti. Bunun nedeni ise, aynı dönemde

⁶ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1988, s. 7.

⁷ *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1342-1343.

⁸ Önsoy, *a.g.e.*, s. 10.

yaşanan "bazı siyasi sorunlar ve Mısır ile girişilen savaş"tı. Bunlar devlete göstermişti ki, yönetimi daha da merkezileştirmeli, askerî durumu daha da güçlendirmeliydi. Mısır sendromunun gölgesinde orduyu güçlendirecek bir sanayileşme anlayışının uygulanmasına karar verildi. Ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak alanlarda fabrikalar kurulmaya başlandı. Artık Osmanlı kamu sanayisi oluşmaktaydı.⁹

Kuşkusuz, tamamıyla devlet destekli bu çalışmalar, devletin yeniden yapılandırıldığı Tanzimat süreciyle birlikte gittikçe geliyordu. İlk aşamada Feshane, Hereke ve Basmahane gibi müesseseler kuruldu. Daha önce böylesi devletin müdahil olduğu girişimler vardı. Bu girişimlerin ortak özelliği, ithal ikameci bir temelden hareket etmeleriydi. Sözgelimi çok daha önce III. Selim, devletin önemli iki ithal kalemi olan kağıt ve çuhanın yurt içinde üretilmesi için ferman vermişti. Ne yazık ki, bu teşebbüslerden ciddi ve arzu edilen bir sonuç alınamadı. Kamu sanayisinin oluşumu çerçevesinde 1804'te Beykoz Kağıt Fabrikası, 1810 (1816-1842) yılında Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, 1827'de İplikhane-i Âmire, 1833'te Feshane Fabrika-ı Hümayûn, 1830'lu yıllarda İslimiye Çuha Fabrikası, 1837'de Dolmabahçe Fişek Fabrikası ve 1843'te İzmit Kağıt Fabrikası kuruldu. 1850'de Bakırköy Basmahanesi, Zeytinburnu ve Bakırköy sanayi kompleksleri (iplik bükme atölyesi, yünlü ve pamuklu dokuma fabrikaları, demir fabrikası, tersane vs.), Çubuklu Billur Fabrikası, Beşiktaş Demir Dökümhanesi, Balıkesir Çuha Fabrikası, Büyükdere Kiremit Fabrikası, Unkapanı Askeri Tahniyesi, Bursa Hamipem İmalathanesi ve Bağdat Baruthanesi tesis edildi.¹⁰ Sayıları hızla artan fabrikalar için gerekli makineler yurtdışından getiriliyordu. Aynı şekilde fabrikaları çalıştıracak işçi ve mühendisler yüksek ücretle ödenerek Avrupa'dan çağrılıyordu. Bir anlamda Avrupa makineleri kullanan Avrupalı usta ve işçiler tarafından Türk (Osmanlı) malı üretilmişti.

2.2.2 Aydınların Gözüyle Osmanlı Sanayii

Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel sanayi dallarında ve bu alanlarda istihdam edilen esnaf ve ustalar açısından işlerin yolunda gitmediği devlet tarafından fark edildi. Bunun çeşitli nedenleri vardı. Biri de şuydu: II. Mahmud'dan itibaren ve

⁹ Ergun Türkcan, **Dünya'da ve Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Politika**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009, .s. 404.

¹⁰ Önsoy, **a.g.e.**, s. 50-54.

özellikle Sultan Abdülmecid döneminde Tanzimat'la birlikte merkezi yapının takviye edilmesi, nezaret ve kamu dairelerinin çoğalması üzerine Türkler memuriyeti tercih etmeye başladılar. Hem maaşla daha kolay geçinilir, hem de memuriyet daha şerefli olur düşüncesiyle hükümet kapılarına koşup babalarının sanatlarını küçümsediler.¹¹ Böylece ticaret ve sanat, kerih görülen bir iş olarak gayrimüslimlere bırakıldı. Sultan Abdülaziz döneminde bu durumun ciddi sorunlara yol açacağı anlaşılnca sanayiye tekrar kuvvetlendirmek ve hak ettiği ilgiyi kazandırmak amacıyla bir dizi çalışma başlatıldı, bunlardan biri de Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulmasıydı.

Islah-ı Sanayi Komisyonu, çalışanların oldukça zor durumda olduğu 7 alan belirleyerek, bu sahalarda 7 büyük şirket kurulmasını önerdi.¹² Komisyonun incelemelerinden sonra her esnafı ilgili oluşturduğu rapor, daha ilk cümleden itibaren ya "yirmi otuz seneden beri..." ya da "otuz kırk seneden beri" diye başlıyor ve bu süre içinde de ilgili esnafın büyük bir çöküş dönemine girdiğine dikkat çekiliyordu. Kuşkusuz bahsedilen bu yıllar, Türkiye'nin sanayileşen Avrupa ülkeleri ve özellikle de İngiltere karşısında açık bir pazar haline gelmesinden¹³ itibaren başlayan dönemdi. Açık ki, geciken sanayileşme sebebiyle Osmanlı geleneksel üretim aktörlerinin hem yol açtığı hem de karşılaştığı sorunlar gittikçe büyümekteydi. Nitekim Komisyon raporunda, kumaşçılar esnafı ile ilgili verilen şu bilgiler, bu görüşü doğrular nitelikteydi:

"İstanbul ve Üsküdar'da min'el-kadim 2750 aded kumaşçı destgâhı bulunarak bu sanatla İslam ve Hıristiyan teb'ayı Devlet-i Aliyye'den 3.500 kadar nüfus taayyüş etmekte iken 30-40 sene zarfında bu destgâhlar yirmi beşe ve kumaşçı esnafı, usta ve kalfalar olarak kırk nefere tenezzül etmiş." Kumaş boyacıların durumu ise şöyle izah edilmekteydi: "Kemhacı (boyacı) esnafının üçyüz elli destgahı olup kendileri yediyüz nüfusu mütecaviz olduğu halde şimdi dört destgah ile sekiz kişi kalmış ve yüzyirmi nüfusu havi

¹¹ Osmanlı Nuri Ergin, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, C.II, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995, s. 692.

¹² Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulmasını istediği bu şirketler şunlardır: Simkeşhane Esnafı Şirketi, Sarrâc Esnafı Şirketi, Kumaşçı Esnafı Şirketi, Düğmeci Esnafı Şirketi, Demirci Esnafı Şirketi, Tabakçı Esnafı Şirketi, Debbağ Esnafı Şirketi.

¹³ Osmanlı İmparatorluğu, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanını bastırmak için İngiltere'den yardım istemek zorunda kalmıştı. İngiltere bunu yardıma karşılık olarak ticari bakımından ayrıcalıklar sağlayan bir anlaşma imzalanmasına Osmanlı'yı zorladılar. Nihayet 16 Ağustos 1838 tarihinde Baltalimanı'nda Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında Baltalimanı Anlaşması, diğer adıyla Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması imzalandı.

olan çatma yastıkçılar ondört nefere ve altmış kadar destgahları dahi sekize tedenni eylemiş olduğu...."¹⁴

Urquhart da bu sorunları, yabancı bir göz olarak doğruluyordu. Ona göre üretimdeki gerileme, İmparatorluğun Avrupa topraklarındaki ticaret şehirlerinden başlayıp diğer bölgelere doğru yayılıyordu. Sözelimi dokumacılık şehri olan İşkodra'daki 600 faal tezgâh 1821'de 21 tezgâha, Tırnova'daki 2.000 tezgâh ise 1830'da 200 tezgâha düşmüştü.¹⁵ Charles Texier, 1836'da Anadolu'da seyahat ederken gördüğü Ankara hakkında intibalarında üretim azalmasını, "Geçen yüzyılda Ankara'da çeşitli Avrupa kuruluşları faaliyet halindeydi. Şimdi bunlardan hiç birisi kalmamıştır. O zamanlar 25.000 balyadan fazla kumaş, çorap v.s. gibi mamul eşya ihraç edildiği halde, bu sayı bugün 5.000 balyaya düşmüştür" şeklinde aktarıyordu. Aslında 18. yüzyılın sonlarındaki Osmanlı İmparatorluğu'nu anlatan Elias Abesci de Avrupa rekabeti hakkında, "Halkın ve ordunun kullandığı yün çuhalar son zamanlara kadar Edime, Selânik ve İstanbul gibi marketlerde dokunurdu. Fakat bu sanayi kolu pazar arayan Avrupa mamullerinin rekabeti karşısında sükut etti" diyordu.¹⁶

Saraya yakınlığı sebebiyle etkin ve yerli bir isim olan Ahmet Mithat Efendi de durumun farkındaydı. Hâce-i Evvel olarak anılan ve İmparatorluğun güçlü bir ekonomiye kavuşması için "Ekonomi-politik" adlı bir kitap yazan Ahmet Mithat Efendi, ekonomik serbestliğin Osmanlı Devleti gibi tarım toplumlarının mahvolması anlamına geldiğine inanıyordu. Bu yüzden kitabında "Biz Ne Yapmalıyız?" diye bir bölüm kaleme aldı. Birçok fabrika kurulmasına rağmen işletilemediğine dikkat çeken Ahmet Mithat Efendi, buna neden olarak, serbest ekonomiyi, yani serbest ithalatı gösteriyordu. Ona göre ilk önce yapılacak şey, yabancı mallara ilişkin rüsumu (vergiyi) yükseltmekti. Bu tezini şöyle temellendiriyordu:

"...Biz evvela sanayi ve ticaret-i dâhiliyemizi güzelce himâye için ithalat-ı ecnebiye üzerine rüsûm-ı kesîre (yüksek vergi) vaz' etmeliyiz.... Bunları sınıf sınıf ayırıp hangilerine bizce en ziyade ihtiyaç var ise, onlara en az rüsûm koymak ve icap ederse böyle en ziyade ihtiyacımız olan, mesela makineler gibi ma'mûlût-ı ecnebiyeden hiç rüsûm almamak derecesinden bede' ile (başlayarak) ihtiyacımız en az olan mesela süse müteallik eşyaya en ağır rüsûm vaz' eylemek gibi bir tertip ile işe nizam verilir.

¹⁴ Ergin, **a.g.e.**, s. 728.

¹⁵ Önsoy, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁶ Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", **H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 1984, s. 5-6.

...Avrupa'ya tahmil edeceğimiz fazla-i rûsûm ile sanayi-i dahiliyemizi teşvik ve tevsi' ederiz."¹⁷

Ahmet Mithat Efendi'ye göre ikinci olarak yapılması gerekense, sanayi alanında bilgi ve deneyim sahibi olmaları için Avrupa'ya öğrenci göndermekti:

"Sanayi için birçok cemiyetler kurularak Avrupa'ya şakirdler gönderebilirler. Yahut bu esbab-ı terakkiyi devlet iltizam ederek vaktiyle diplomat etmek için Avrupa'ya şakird gönderdiği ve hatta bir zaman fûnûn-ı zirâatı öğrenmek için dahi adam irsâl eylediği gibi sanayi-i saireyi öğrenmek için dahi adam gönderebiliriz."¹⁸

Ahmet Mithat'ın önerdiği sanayileşme çabalarına yönelik üçüncü önerisi de, Avrupa'dan gelen yatırımcılara, belirli süre ile sınırlı olmak kaydıyla çeşitli imtiyazlar verilmesiydi. Bu noktayı şöyle açıklamaktaydı:

"Bundan maada olarak Avrupa'dan bizim memleketimize gelip icrâ-yı sanat edecek olanlar için birkaç sene-i muayyeneye mahsus olmak ve şerait-i mukarreresiyle mukayyet bulunmak üzere türlü türlü imtiyazlar dahi verebiliriz. Bu imtiyazlarda ne kadar semâhat (cömertlik) etsek çok değildir."¹⁹

Tanzimat'ın ilk döneminde, 1840-1860 yılları arasında uygulanan Batı'nın üretim metot ve usullerini alarak, Osmanlı ekonomisine rekabet gücünü artırma, sanayisini geliştirme çalışmaları, büyük ölçüde başarısızlığa uğramakla kalmadı, aynı zamanda ülkeyi başta İngiltere olmak üzere sanayileşmiş Avrupa ülkeleri için açık bir pazar haline getirdi. Artık 1860'lı yıllarda bariz bir şekilde geleneksel üretim dallarında önemli ölçüde gerilemeler yaşanıyor, işsiz kalan esnaf ve çalışan sayısı da artıyordu. Bu konuyu Namık Kemal bir yazısında "... Biz zirâatte olduğu gibi sanatta dahi vaktiyle kendi yağımızla kavrulurduk. Hemen her ihtiyacımızı ifa edecek tezgâhlarımız vardı. Yirmi-otuz senede anların hemen cümlesi mahvoldu" şeklinde dile getiriyordu.²⁰

2.2.3 İki Aydınının "Neden Başaramadık?" Müzakeresi

Osmanlı ekonomisiyle ilgili cevaplanması gereken temel sorulardan biri şudur:

18. asra kadar ihracatı ithalatından fazla olan, 1854 yılına kadar hiç dış borcu

¹⁷ Ahmet Mithat, **Ekonomi Politik**, Kırk Anbar Matbaası, İstanbul, 1296, s. 133-134.

¹⁸ A.e., s. 134.

¹⁹ A.e.

²⁰ Önsoy, **a.g.m.**, s. 7.

olmayan bir devlet olarak Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıla gelindiğinde içinde bulunduğu ekonomik duruma nasıl gelmişti? 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa ülkeleri ile Osmanlı arasındaki ekonomik denge niçin değişmeye başlamıştı? Bu sorularının cevabı olabilecek açıklamalar ise şöyle şekilleniyordu: Avrupa ülkelerinde yaşanan Sanayi Devrimi özellikle 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren tüm şiddetiyle Osmanlı ülkesinde hissedilmeye ve Avrupa mamulleri Osmanlı pazarlarını istila etmeye başladı. Siyasal ve askerî güçsüzlükle birleşen ekonomik gerileme, Avrupa ülkeleriyle imzalanan ekonomik anlaşmalarla iyice zayıfladı. Osmanlılar endüstrileşme yolunda bir türlü arzuladığı başarıya ulaşamadı. İlk sanayileşme teşebbüsü devlet eliyle yapılmaya çalışıldı. Ne var ki, bunun için gerekli altyapı, birikim ve deneyim yoktu. Daha önemlisi, bir sanayi atılımını gerçekleştirecek Osmanlı devlet adamı yoktu.

İşte bu gerçek, "Osmanlı Devleti II. Mahmud ile birlikte başladığı ıslahat hareketine çok mesai sarf ettiği halde niçin başarılı olamamıştı?" sorusunun cevabıydı ve bu cevabı birçok Osmanlı devlet adamı biliyordu. Sözelimi Sadullah Paşa, bu soruya cevap olarak, II. Mahmud'un "efkâr-ı âlisini fi'le getirecek ricâle malik olamamasını"²¹ gösteriyor, o dönem yöneticileri arasında "göz dolduracak bir âdem bulunmadığını" ifade ediyordu.²²

Cevdet Paşa ile Sadullah Paşa arasındaki mektuplaşmadan anlaşıldığına göre Cevdet Paşa, yeniçeriliği kaldıran Osmanlı'nın, Strelitz askerlik teşkilatını kaldıran Rusya gibi ekonomik kalkınma ve reformlarda başarı sağlayamamasına işaret ediyor ve "Devlet-i Aliyye merkezi olmayan bir idare ile yönetiliyordu. Eyaletler birbirine benzemiyordu. Bu nedenle de eyaletler idarece başka başka yol almış olması sebebiyle bunların hususî hallerini düşünerek, istenilen ıslahatları da ona göre yapmak gerekirdi" diye yazıyordu. Ona göre bir tasavvuru düşünceden eyleme (kuvve'den fi'le) çıkarmak için üç unsurun bir arada olması gerekiyordu: İlim, irade ve kudret... Yani yapılacağı bilmek, yapmaya kuvvetli istek duymak ve yapabilme gücüne sahip olmak... Bu üç unsur bir şahısta toplandığında o kişi her şeyi yapar, biri eksik kalırsa o iş aksardı. Rus Çarı Petro'da üçü bir aradaydı ve başarıya ulaştı.

²¹ Günümüz Türkçesi: "Yüce fikirlerini uygulayacak devlet adamlarına sahip olmamasını..."

²² Cevdet Paşa, **Tezâkir 40 - Tetimme**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 217.

Sultan II. Mahmud ise güç ve iradeye sahipti ama bilgi, yani ıslahatın yapılacağı alanlar konusunda eksikti. Avrupa'ya seyahat etmemişti. Dahilen ve haricen lazım olan ma'lûmâtı kendisi elde edemediği için, bunu vekilleri, yani devlet adamları vasıtasıyla yapabiliirdi. Dolayısıyla zamanın ihtiyaçlarına göre gerekli reformları yapmaya muktedir yöneticilere ihtiyacı vardı. Ama o dönemin yöneticilerinden hiçbirinde bu ilim de, iktidar da yoktu.²³

Bu şartları sağlayamadıysa, Osmanlı nasıl bir ıslahat gerçekleştirmişti? Bu sorunun cevabı, çok kısıydı: Taklide dayalı. İşin özüne inilmeden nakşına özenilerek taklit yoluna gidildi. Bu ise memlekete büyük zarar vermişti. Eğer Osmanlı yönetimi eskilerin ıslahıyla işe başlanmış olsaydı, az vakit içinde Avrupa'nın yaptığı kalitede üretim yapılabilirdi. Sözelimi ayakkabıcılıkta bu ıslah yöntemi uygulansaydı "az vakitte ayakkabı dikicilerimiz içinde âlâ kundura dikmeği ve kırmızı meşin yapan debbağlarımız da âlâ kundura kerestesi yapmağı öğrenirlerdi." Oysa biz "acele kundura giymeğe heves ettik. Kereste (ayakkabı derisi) ile dikicileri hariçden gelerek, burada kazandıklarını çıkın çıkın altın edip memleketlerine gönderdiler." Bu durum karşısında "bizim esnafımız ise mahvolup gitti. Nice sanayimiz battı."²⁴ Benzer yanlışlar, Avrupa ülkeleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarında da yapıldı. Osmanlı yöneticileri kendi ticaretlerini genişletmek için çalışacağına, yanlış uygulamalar ve kararlarla, ülkede Avrupa ticaretinin genişlemesine yol açacak tedbirler aldılar.²⁵ Özellikle İngilizlerle imzalanan serbest ticaret anlaşması sonrasında Osmanlı esnafı büyük zarar gördü.

Tanzimata gelinceye kadar Türkler'in elinde olan dahili ve harici ticaret ile sanayi, ağırlıklı gayrimüslimlerin eline geçti. Çünkü Türk esnaf ve zanaatkârların çocuklarının çok az bir kısmı baba mesleğini devam ettirmişti. Büyük çoğunluğu Tanzimat'la birlikte merkezileşmenin artmasına paralel bir şekilde ihtiyaç duyulan memur kadrosuna hücum etmişlerdi.

Kuşkusuz, Osmanlı sanayileşmesinin gerçekleşmemesinde savaş ve isyanlarla dolu bir döneme rastlamasının payı vardı. Sözelimi 19. yüzyılın başında yaşanan

²³ Cevdet Paşa, **a.g.e.**, s. 219-220.

²⁴ **A.e.**, s. 220 - 221.

²⁵ **A.e.**

Osmanlı-Rus savaşları ile Mehmed Ali Paşa isyanı içerde kalıcı bir kalkınma dönemine girilmesini önlemişti. Bu nedenle de Sadrazam Hayreddin Paşa'nın yazdıkları, son derece anlamlıydı:

"Bugünkü durumumuzda ancak hammadde mamullerine sahip bulunuyoruz. Filhakika bizde pamuk yetiştiricisi, ipek müstahsili, hayvan besleyicileri, bütün yıl g işlerle meşgul olduktan sonra mahsullerini düşük fiyatla Avrupalılara satarlar ve çok kısa bir zaman sonra, mahsullerini onların fabrikaları tarafından mamul haline getirilmiş olarak on misli fiyatla satın alırlar...."²⁶

2.3 Osmanlı Sanayileşmesinin Sorunları

19. yüzyılın başından itibaren bazen çok güçlü, bazen de nispeten daha zayıf bir şekilde ortaya konulan Osmanlı sanayileşme gayretleri başarıya ulaşamıyordu. Çünkü bu gayretle, sanayileşmenin kendi iç dinamigini oluşturup, yaygınlaşarak sürmesini engelleyecek  önemli eksikliğe sahipti:

1- Avrupa'dan fabrika satın alıp usta ve işçi kiralayarak sanayileşmenin gerçekleşeceği umulmuştu. Aslında bu, sanayileşmeye geç kalmanın yol açtığı "arayı bir an önce kapatma" sendromunun yansımasıydı. Osmanlı yöneticilerinin, eski günlere kavuşmak ya da Avrupa devletleriyle yarışı sürdürebilmek için acelesi vardı.

2- Ekonomik ihtiyaçlar ile teknik imkânların üzerinde hakkıyla durulmamıştı.

3- Geleneksel üretimden makineli üretime geçiş sürecinde, eski sanayinin çalışanlarından, usta ve işçilerinden yararlanma yoluna gitmemişti. Oysa bu yöntemi İngiltere başta olmak üzere tüm sanayileşen Avrupalı lkeler uygulamıştı. Böylece onları hem yeni düzene adapte etmişler, hem de toplumsal huzursuzlukları nlemişlerdi.

Sadece Sanayi Devrimi'ni ilk gerçekleştiren ülke olarak İngiltere, diğerlerinden farklı bir seyir izledi. Onlardan farklı olarak teknoloji transferi ya da sermaye akışı şeklinde bir dış yardım ya da hükümet desteği görmedi. Oluşan ekonomik ve siyasi şartların eşliğinde sanayileşme kendiliğinden ve hür teşebbüs ekonomisi çerçevesinde

²⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977, s. 256.

gerçekleşmişti.²⁷ Çünkü 19. yüzyıl İngiltere'sinin ekonomik faaliyetlerinin yapısı kişisel girişimciliğe imkân tanıyordu.²⁸

İngiltere dışındaki tüm sanayileşen ülkelerin ortak üç özelliği vardı.²⁹

1- Önlerinde izleyebilecekleri çok önemli bir örneğe sahiptiler. Dolayısıyla sanayileşme için ihtiyaç duyacağı teknoloji için zaman kaybetmeyecekti, bunun maliyeti daha az olacaktı.

2- Büyük kısmı, sanayi için gerekli kömür gibi önemli kaynaklara sahipti.

3- Tek dezavantajları ise İngiltere gibi sanayileşmiş güçlü bir ülkeyle rekabet etmek zorunda olmalarıydı.

Osmanlı İmparatorluğu açısından ise durum çok farklıydı. 1838'te İngiltere ile imzalanan Ticaret Anlaşması, aslında Avrupa sanayi mamulleri ile rekabet edemeyen geleneksel üretim biçiminin ve el zanaatlarının tasfiyesi anlamına geliyordu. Bu tasfiyeyi hızlandıran hususları içerdiği için büyük eleştiri alan anlaşma, Ergün Türkcan'a göre, aslında "Osmanlı'nın 16. yüzyılda katılamadığı Merkantilist sürecin ve sonraki Sanayi Devrimi'nin doğal bir sonucu" olarak değerlendirilmeliydi. Yine Türkcan'a göre Türkiye, o günden bu yana hep o üç yüzyıllık mesafeyi kapatma çabası içinde olacaktı ve sanayileşmeye geç kalmış olmanın semptomlarını yaşayacaktı.³⁰ Bu nokta da geleneksel üretimle modernleşme çabaları, toplumsal açıdan çelişkilerin ve çatışmaların bolca yaşandığı bir sahne halini alacaktı.

2.3.1 İlk Fabrikaların Başarısızlık Sebepleri

Devlet eliyle kurulan fabrikaların, daha sonraları iyice netleşen bir amaçları daha vardı. O da bir zamanlar Osmanlı sanayisine, teknolojisine, üretim tarzına yön veren modern Ehl-i Hiref teşkilatı gibi olmaktı. Topkapı Sarayı'nda hem sarayın hem de Kapıkulu askerlerin ihtiyaçlarını karşılayan esnaf bulunurdu. Aşçıdan terziye, kâğıtçıdan kuyumcuya, güğümcüden kürkçüye, hakkaktan sarraca, okçudan debbağa,

²⁷ Güran, **a.g.e.**, s. 33.

²⁸ **A.e.**, s. 34.

²⁹ **A.e.**, s. 170.

³⁰ Türkcan, **a.g.e.**, s. 403.

kandilciden çizmeciye, nakkaştan saatçiye kadar geniş bir yelpazede yer alan esnafın sayısı, 17. yüzyılda iki bine kadar ulaşmıştı. Ancak bu rakam ihtiyaca göre artıp azalabiliyordu.³¹ Ehl-i Hiref denilen bu teşkilatta çini imal eden ustalar da mevcuttu. Örneğin Ehl-i Hiref çiniciliği 16. yüzyılın ortalarına kadar devam etti. İznik'in çini sanatı merkezi olarak gelişmesine paralel bir şekilde sarayın çini ustalarına ihtiyaç kalmadı.³² Ehl-i Hiref ustaları Has Ahur'da çalışırdı. Bu ustalar, o sırada İmparatorluk sınırları içinde bulunan -ki bazen İmparatorluk dışından getirilenler de olurdu- ustaların en seçkinleriydi. Dolayısıyla Ehl-i Hiref'in, İmparatorluk yönetiminin üretimin çeşitli dallarındaki son teknolojik gelişmeleri takip edip yönlendirdikleri, bir anlamda yenilikçiliğin dinamik yönünü temsil eden ar-ge merkezleri gibi çalıştığı söylenebilir.

Küçükerman, Ehl-i Hiref'i, geçmiş Topkapı Sarayı'nın kuruluşuna kadar giden bir "tasarım" merkezi olarak nitelendiriyordu. Ona göre, Ehl-i Hiref bir "ustalar organizasyonu" idi ve "Devletin ürün kimliğinin araştırılması, yaratılması, sanayi ürünlerinin bu yöndeki bir anlamda prototiplerinin oluşturulması ve öncü nitelikteki birçok önemli "proje"nin başarısı, bu "üstatlar" ekibinin gücüyle ve deneyimiyle bir anlamda garanti altına alınmaktaydı. Kısacası, sarayın bu etkili ustaları, geniş anlamda dönemlerinin sanayi ürünlerini, teknik ve sanat yönünden geliştirmekteydi."³³ Yine ona göre Topkapı Sarayı'ndaki bu üstatlar topluluğu, hem araştırma-geliştirme çalışmalarında, hem de özel teknikleri ürüne dönüştürmede esnek bir organizasyon yapısı içinde çalışmışlardı. Bu yüzden Saray'a bağlı çalışan bu kadro, değişen ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden biçimlendirilmekteydi.

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında tüm Avrupa ülkelerinde üretim anlayışını kökünden değiştiren Sanayi Devrimi'nden Ehl-i Hiref teşkilatı da etkilendi. Çünkü Osmanlı yönetiminin mütereddit kaldığı ve ne yapacağını tam olarak kestiremediği bir sürece tanıklık ettiler. Bu sürecin uzaması Ehl-i Hiref'in gerilemesine ve nihayet 19. yüzyılın başında yok olmasına yol açtı. Artık devletin "tasarım merkezi,

³¹ Ahmet Kala, "Esnaf", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, s. 424.

³² Sinem Serin, "Yıldız Çini Porselen Fabrikası", **İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2009, s. 8.

³³ Önder Küçükerman, v.d., **Milli Saraylar Koleksiyonu'nda Yıldız Porseleni**, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 1998, s. 14.

ar-ge ve teknoloji geliştirme merkezi" olmayı karşılayacak bir şubesi yoktu.³⁴ Tanzimat'a gelinceye kadar, değişim ve dönüşüm doğrultusunda yeni kurumlar ve kadrolar oluşturulurken, yeterince kafa yorulmayan alanlardan biri de sanayi anlayışını biçimlendirecek bu sanatçılar konusuydu.

Tanzimat ile birlikte Sanayi Devrimi'ne paralel gelişmeler başlatılınca, bu konuya, yerli olmayan bir çözüm bulundu. Yeni kurulan fabrikalar için ürün oluşturacak ehl-i hirefler artık yerli üstatlar değildi. Yeni üstatlar, tıpkı makineler ve teknolojisi gibi yurtdışından getirilmişti. Bunun tabii bir sonucu olarak da birçok geleneksel sanayi ürünü "önce kimliğini ve anlamını, daha sonra da ticari yönden değerini" kaybetti.³⁵ Bu ise birçok farklı sıkıntıların ortaya çıkmasına yol açtı.

Bu konuya Ahmet Kala farklı bir açıdan bakıyordu. Osmanlı sanayileşmesi üzerinde konuşulurken, sınıî mülkiyet hakları perspektifinin ihmal edilmemesi gerektiğini düşünen Ahmet Kala'ya göre, bu konuda iki sistem vardı; birincisi imtiyazlı üretime dayalı iken, ikincisi ürüne dayalı idi. Sanayileşen ekonomiler, imtiyazlı üretime dayalı sistem ile sanayileşmelerini tamamlayıp daha sonra ürüne dayalı sisteme geçmişlerdi. Aynı zamanda bu sistemi, teknoloji transferine ve yabancı sermayeye ihtiyaç duyan az gelişmiş ülkelerde yaygınlaştırmayı ilke edinmişlerdi. Böylece rakip yerli üreticileri kolayca bertaraf edebileceklerdi.³⁶

Ona göre Osmanlılar açısından ise şöyle bir durum söz konusuydu: Osmanlılar üretim imtiyazına, yani birinci sisteme dayalı bir esnaf üretim anlayışını benimsemişlerdi. Fabrikalaşmayı birinci hedef olarak belirledikleri 1800'lerden itibaren ise bu anlayışı, farikalara uyarlamayı denemişler ve imtiyaza dayalı sınıî mülkiyet sistemini yaygınlaştırmışlardı. Ne var ki, bu ilk sanayileşme hamlesi, 19. yüzyılın ortası geçilirken, "borçlanma ve teknoloji geliştirememesi" sebepleriyle tehlikeye girdi. Bunun üzerine her zaman yerli bir ortakla birlikte olmak şartıyla yabancı yatırımlara ve sermayeye açık bir politika uygulamaya geçtiler. Böylece yabancı teknoloji transferine ve yabancı yatırımlara dayalı sanayileşme politikasını uygulamaya başlamış oldular. Yeni politika yabancı yatırımcıya üretim imtiyazları

³⁴ Küçükerman, **a.g.e.**, s. 15.

³⁵ **A.e.**, s. 15.

³⁶ Ahmet Kala, **Türk Sınıî Mülkiyet Hakları Tarihi**, İstanbul, Türk Patent Enstitüsü, 2008, s. 15.

verilerek, 1840'lardan itibaren yürürlüğe sokulmuş bulunuyordu. Bu yeni model yabancılarının haklarının korunmasını da gerekli kılıyordu. Dolayısıyla Patent Kanunu çıkartıldı ve yabancıların hakları teminat altına alındı. Bu da Avrupalılar'ın sahibi olduğu birçok yeni buluş ve teknolojinin ilk önce Osmanlı'da uygulanmasını sağlayacaktı.³⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde aktif olarak uygulamaya soktuğu imtiyazlara dayalı yatırım teşvik politikası, bütün İmparatorluk coğrafyasını, başta büyükşehirler olmak üzere bir şantiyeye çevirmişti. Bu yeni yöntem sayesinde, "hasta adam" dedikleri Osmanlı, 1900'lerin başında hızla gelişen ve büyüyen bir ekonomiye dönüşmüş, üretim ve istihdam kapasitesinde büyük artış görülmüştü.³⁸

2.3.2 Sergilerde Yapılan Muhasebe: Neden Başaramıyoruz?

Kuşkusuz sergiler, Osmanlı yöneticilerinin özeleştiri yapması için bir imkân sağlıyordu. Bunlardan biri de 1863'te İstanbul'da düzenlenen sergi vasıtasıyla yakalanmıştı. Sergi üzerine düşüncelerini kaleme alan Kadri Bey, sergide yer alan Osmanlı "sınaî mahsullerinden takdir edilecek hayli şeyler" bulunduğu kaydıyla başlayan yazısında, "bazı sanayinin de pek ziyade geride bulunduğu açık" olduğunu kabul ediyordu. Peki, Osmanlılar "bazı" sanayi sektörlerinde niçin geriydi? Kadri Bey, Osmanlı sanayiinin geri olmasını iki sebebe bağlıyordu ki, bu sebepler tespitlerin yapıldığı 1863 yılının üzerinden 140 yıl geçmesine rağmen geçerliliğini hâlâ koruyordu.

Kadri Bey'e göre bu sebeplerden birincisi, "esnafımızın icrâ-yı sanatları için lazım gelen bazı fûnûndan bî-behre" bulunmasıydı. Avrupa işi olarak örülen ürünler hep makine ile yapılmıştı. Osmanlı erbab-ı sanayinin tamamının ehl-i marifet olması gerekmiyordu ama en azından "işbu makineler yoluyla isti'mali ve ameliyatın usul-ı fenne tatbiki zımnında içlerinde sahib-i ma'lûmât ustalar bulunması" lazımdı. Ne var ki, bu yoktu. Bunun için, gerekli eğitimi almış ustalar bulunmuyordu, sanayinin gelişmesi için gerekli ara elaman henüz yetiştirilmemişti. Bu eksikliğin farkında olan Saltanat-ı Seniye, Dersaâdet'te bir mekteb-i sanayi küşadıyla her türlü meslek ve

³⁷ Kala, a.g.e., s. 16.

³⁸ A.e.

sanat erbabından buraya öğrenci alıp "ıslahı gereken sanatların teori ve pratiğini öğretmeyi" planlıyordu. "İşbu niyet-i hayriye(nin) kuvveden fi'le getirildiği halde sanayiinin ilerlemesi hakkında fevka'l-gaye te'sirâtı görüleceği" umuluyordu.³⁹

Kadri Bey, ikinci sebep olarak da esnaf arasında "görenek"e olan aşırı bağlılığı gösteriyordu. Burada görenek, esnafın sanatlarına dair ustalarından gördükleri usul anlamına geliyor ve bu usule de sanki "umûr-ı diniyyeden bir şey gibi" nazar ettiklerinden "hiçbir vakit tağyir ve ıslahını tasavvur etmek (değiştirme ve iyileştirmeyi düşünmek) şöyle dursun" kendilerine yöneltilen eleştiri ve ihtarları da "görenek olmamış" diye cevaplıyorlardı. Bilmiyorlardı ki, Avrupalılar görenek sayarak daima usûl-ı kadimelerini muhafaza etmiş olsalardı vapur sefinesi, demiryolu, telgraf ve emsali faydalı sanayi buluşlarıyla medeniyet ve insaniyete böyle büyük hizmetler ifasına nasıl muvaffak olabilirdi. Memleket sanayisinin ilerlemesini ve kendi menfaatini arzu eden meslek ve sanayi erbapları işbu görenek efkâr-ı bâtılasından sarf-ı nazar etmeliydi. Yaptığı şeyi göz önüne koyup ondan daha iyi yapılmış emsali varsa onu taklide çalışmalı, yok ise acaba bu, daha bir güzel ne sûrette yapılabilir diye zihnini yormalı, hatırına geleni hemen icra etmeli, başarılı olamazsa usanmayıp diğer bir yol aramalıydı.⁴⁰

2.4 Sanayi Komisyonu ve Özel Sektör Oluşturma Çabaları

Sultan Abdülmecid, yeni ekonomik gelişmeye ayak uyduramayan Osmanlı sanayii için çözüm üretilmesini istedi. Tanzimat ile başarıya ulaşmayan çözüm yollarından sonra, bu kez farklı bir yöntem izlendi. Sanayi-i dahiliyeyi, yani Osmanlı'nın küçük sanayi dallarının varlığını devam ettireceği bir hal yolu bulmak için ıslahat hareketlerine girişilmesi uygun bulundu ve bu amaçla 1864 yılında Islah-ı Sanayi Encümeni kuruldu. Ayan Rıza Efendi başkanlığındaki bu komisyonda Ticarethane-i Âmire'den, Şehremaneti'nden, Askeriye'den, Divan-ı Muhasebat'tan, Hazine'den, Bab-ı Âli'den ve özel sektörden temsilciler bulunuyordu.⁴¹ Islah-ı Sanayi Encümeni'nde yer alan üyeler, modern tekniklerle çalışan Avrupa fabrikaları

³⁹ Kadri Bey, "Sergi-i Umûmi-i Osmani", **Mecmûa-i Fünûn**, Numara 10, Şevval 1279 (Mart/Nisan 1863), s. 431.

⁴⁰ Kadri Bey, **a.g.m.**, s. 431-432.

⁴¹ Ergin, **a.g.e.**, s. 694-695.

karşısında el emeği ile çalışan Osmanlı fabrikalarının şansı olmadığı gerçeğinden yola çıkarak, büyük sanayi kuruluşları oluşturulması gerektiği sonucuna vardı.⁴² İstanbul'dan başlayıp tüm İmparatorluğa yayılacak bir eylem planı hazırladı.⁴³

1864-1873 yılları arasında faaliyet göstermiş olan Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kuruluş amacı, 25 Kasım 1868 tarihli Takvim-i Vakayi'de, "Dersaâdet'de bulunan sanayi-i mütenevvia erbabının hayli zamandan beri bazı esbâb-ı mania ile düçâr oldukları tenezzülâtın indifaiyle ıslah-ı sanat ve terviç-i ticaretlerine bir tarik-i teshil bulunmak ve bu matlabın husûlünden sonra şu ıslahat derece derece Memâlik-i Mahrûse esnafına dahi ta'mim olunmak..." şeklinde özetlenmişti.⁴⁴

Komisyon başkanlığına getirilen Ali Rıza Efendi, mabeyn kâtipliği, evkaf nazırlığı gibi görevlerde bulunmuş, bilgili ve tecrübeli bir devlet adamıydı. Osmanlı'da ticaret ve sanayi odalarının kurulmasını sağlayan Küçük Said Paşa'dan önce, yerli sanayi içinde bulunduğu şartları ve o gün için alınması gerekli önlemleri iyi kavramıştı. Başlangıçta hazinenin içinde bulunduğu ödeme zorluğu sebebiyle üyelerin çoğu Ali Rıza Efendi tarafından celbedilmiş, hali vakti yerinde kimselerden oluşuyordu.⁴⁵

Islah-ı Sanayi Encümeni, yarı kamu niteliği taşıyordu, çünkü 9 üyesinin 5'i devletten, 4'ü ise sanayi temsilcilerinden oluşuyordu. Ancak Islah-ı Sanayi Encümeni'nin çok önemli bir özelliği daha vardı. O da mevcut üye yapısıyla, devletin özel sektörü yanına alarak, mevcut reel sektörün gerçekleriyle örtüşen bir sanayileşme programı takip edeceğini gösteriyordu.⁴⁶ Komisyon üyeleri bizzat iş yerlerine giderek veya esnaf mensuplarını komisyona celbederek bunların gerilemesine neden olan sebepler üzerinde durdular. Daha sonra şirket halinde birleşmelerini gerekli gördükleri İstanbul esnafının üretim imkânlarını, sermaye

⁴² Sefer Şener, "Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.IX, Sayı 3, 2007, s. 64.

⁴³ Ergin, **a.g.e.**, s. 694-695.

⁴⁴ Takvim-i Vekâyi, Numara 1027, 9 Şaban 1285 (25 Kasım 1868).

⁴⁵ Önsoy, **a.g.e.**, s. 95.

⁴⁶ Adnan Giz, "Islah-ı Sanayi Komisyonu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.V, Ankara, İletişim, 1985, s. 1360.

kapasitelerini ve verebilecek imtiyazları kapsayan raporları ile ilgili şirketlerin nizamnâme taslağıyla beraber Meclis-i Vâlâ'ya verdiler.⁴⁷

Komisyon ilk iş olarak gittikçe küçülen ve etkinliğini kaybeden sanayi erbabını şirketler halinde birleştirme meselesini ele aldı. Bunun için de daha önce İngiltere ve Almanya gibi ülkelerde yapılan çalışmaları örnek almıştı. İngiltere'de 1843'de 28 İngiliz dokumacısı birleşerek bir şirket kurmuş, bunu Almanya'da 30 bin küçük işyerinin 200 şirket halinde birleşmesi takip etmişti.⁴⁸

Komisyonun başta gelen görevi, gittikçe küçülen sanayi dallarını şirketler halinde birleştirmektir. Bu çerçevede Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun talimatnamesinde yer alan şu husus oldukça anlamlıydı, çünkü devletin sanayileşme politikasının temel ilkelerini ortaya koyuyordu:

"Esnafın bir araya gelerek sermayelerini birleştirmek yoluyla şirketler kurmaları, devletin ihtiyaçlarının bu şirket mamullerinden karşılanması, sanayi mamullerinin ucuz, sağlam ve kaliteli yapılmasının temini, sanayi mamullerinin ölçü ve miktarlarına göre fiyatlarının bilirkişilerce tespit edilerek ilan edilmesi, buluş(ihtira) sahiplerinin komisyona başvurarak kendilerine imtiyaz verilmesi, sanayinin geliştirilmesi için memleketin her yerindeki sanayicilere uyarılarda bulunulması."⁴⁹

Komisyon, İmparatorluğun sanayileşme faaliyetlerinde, özellikle çağın gerekleri doğrultusunda özel teşebbüsün aktif olarak yer almasını sağlamada çok önemli mesafeler kat etmişti. Sözelimi "Encümen (Komisyon) aracılığıyla bir kısım esnaf tarafından oluşturulan şirketler oldukça başarılı olmuştur. Ancak sorunlara doğru teşhis koyulmuş olmasına ve bazı girişimlere yol açmasına rağmen, devrin sosyal ve iktisadi istikrarsızlığı dolayısı ile devletin gerekli ilgiyi gösterememesi yüzünden encümen on yıl gibi kısa bir süre sonra 1873'de kaldırılmıştır."⁵⁰

Osmanlı hükümetleri, sadece Islah-ı Sanayi Komisyonu gibi kurumlar vasıtasıyla değil, başka karar ve uygulamalarla da sanayileşmeyi teşvik etmeyi amaçlamışlardı. Bu amaçla 1851 ve 1873 yıllarında fabrika kuracak özel teşebbüs mensuplarına başta gümrük ve vergi muafiyetleri olmak üzere birçok kolaylıklar

⁴⁷ Önsoy, **a.g.e.**, s. 99.

⁴⁸ Önsoy, **a.g.m.**, s. 9.

⁴⁹ Giz, **a.g.m.**, s. 1360.

⁵⁰ Şener, **a.g.m.**, s. 66.

sağlanmıştı. Sultan II. Abdülhamid dönemi içinde 1888'de ise bu muafiyetler fabrika inşası için gerekli malzemelerin vergiden muaf tutulmasını sağlayacak şekilde genişletilmiş, 1897'de yeni fabrikalara 10 yıl müddetle vergi muafiyeti getirilmişti. İmparatorluğun belirli bölgelerinde belirli süreler için imtiyazla desteklenen sektörler arasında şeker, dokuma, cam, porselen, kağıt, kibrit, kauçuk gibi alanlar bulunuyordu. Bu fabrikaların kuruluş aşamasında Avrupa ülkelerinden getirilen makine ve aletler için tanınan gümrük muafiyetleri, üretime geçtiğinde sürmüş ve imal edilen mamuller için ihraç ve iç gümrük muafiyetleri tanınmıştı.⁵¹ Ne var ki bazen, Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaret anlaşmaları sebebiyle devletin kurulan yeni fabrikalara sağladığı sübvansiyonlar, el altından yürütülmüştü. Fabrikaların ürettiği mamullerin devlet tarafından satın alınması şeklindeki en önemli sübvansiyon yöntemi, Avrupa ülkelerinin tepkisinden çekinildiği için büyük bir gizlilik içinde gerçekleştiriliyordu.⁵²

Islah-ı Sanayi için alınacak tedbirler arasında, "yerli üretimi engelleyen vergi sisteminin gözden geçirilmesi, sergilerin açılması, sanayi mekteplerinin tesis olunması ve anonim şirketlerinin kurulması" vardı. Islah-ı Sanayi Komisyonu bir yanda çalışmalarını sürdürürken, diğer yandan da Avrupa'nın sanayileşmesinde temel etken olarak görülen sergilerin yapılması için çalışmalara başlanması kararı alındı. Bu amaçla, ilk etapta İstanbul'da ulusal çapta ve her yıl bir sergi düzenlenmesi fikri oluştu. İmparatorluğun tüm eyaletlerinin katılacağı bu sergiye yabancı ürünler de katılabilecekti.⁵³ Yerli üretimi geliştirmede çok büyük umut bağlanan panayır ve pazar geleneğinin ötesinde, modern üretim anlayışının yansıdığı Sergi-i Umûmî-i Osmanî adlı bu ilk sergi, büyük başarıya ulaştı. Osmanlı zanaatkârları ile esnafı için hayırlı bir yarış meydanı olarak nitelendirildi. Sanayileşmeyi teşvik edecek diğer madde başlıklarının da uygulamaya sokulması, 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Osmanlı yönetiminin, sanayileşme hamlesinde nihayet ülkenin gerçekleriyle örtüşen bir yöntem benimseyip uygulamaya geçmesiyle mümkün olacaktı.

⁵¹ Şener, **a.g.m.**, 66.

⁵² **A.e.**

⁵³ Ergin, **a.g.e.**, s. 709.

2.4.1 Ara Eleman İhtiyacı İçin Sanayi Mekteplerinin Açılması

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıla gelinceye kadar lonca teşkilatı içerisinde usta-çırak ilişkisine dayalı teknik eleman yetiştirme metodu benimsenmişti, ne var ki bu yöntem, sanayileşme çabaları ile birlikte sona erdi. Bir anda değişen teknik eleman ihtiyacını karşılayamayan ülke, ilk etapta İmparatorluk dahilinde kurulan sanayi tesislerinde çalışmak ve Osmanlı tebaasını yetiştirmek üzere yurt dışından nitelikli eleman getirme yoluna gitti. Ancak bu girişim, başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine teknik eleman yetiştirilmek amacıyla çeşitli okulların açılması tercih edildi. Evvela ıslahhane adıyla açılan okullar, daha sonra sanayi mektepleri ve başka isimler almaya başladı.⁵⁴

1850'lerden itibaren gerçekleştirilen uluslararası sergiler, Osmanlı Devleti'nin Batılı ülkelerle arasında farkın açıkça görülmesini sağladı. Sergiler, bu farkın kapatılması için yeni üretim tekniklerinin benimsenerek sanayileşmenin elzem olduğunu gösterdi. Osmanlılar'ın 1851'den sonra uluslararası sergilere katılmaya ve bir deneyim elde etmeye başladığı göz önünde bulundurulursa, Osmanlı sanayileşmesinin Sultan Abdülaziz dönemiyle birlikte yeni bir yöne doğru evrilmesinin sebebinin de daha bariz bir şekilde ortaya konur. Bu sergilerde elde edilen birikim ve gözlemler ışığında, 1863'te yerli sanayii koruyup geliştirmek amacıyla Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuş, ardından özel müteşebbisin özendirildiği bir sanayileşme anlayışına geçilmişti. Bu dönem özellikle ithalatı zor ve maliyetli olan ürünlerin, yabancılar ve Osmanlı tebaasından aracılar vasıtasıyla yerel üretiminin yapıldığı bir dönem oluyordu. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde ülkede faaliyet gösteren yerli ve yabancı şirketleri özendirici kararlar ve teşvikler alınmaya başlanmıştı.⁵⁵

Avrupa'da yaşanan gelişmelerin zorunlu bir sonucu olarak Osmanlı sanayiinde yaşanan değişim ve gelişim, İmparatorluğun belirli sektörlerinin form değiştirmesine yol açtı. Bu değişim sürecinde Osmanlı girişimcileri ve çalışanları değişen teknolojilere ve pazarlara ayak uydurmayı başardılar. Eski tarz üretimle öne çıkan

⁵⁴ Burcu Kurt, "Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri", *History Studies International Journal of History*, C.V, Sayı 3, s. 151.

⁵⁵ Kurt, *a.g.m.*, s. 153.

kimi bölgeler düşüşe geçti veya ortadan kalktı, kimisinde üretim formu değişti ve kimi zaman da yeni üretim merkezleri ortaya çıktı. Bunun önemli örneklerinden biri imalat sektörüydü. Üretim mekânı fabrikalar değil insan gücünün çalıştığı hane ve imalathaneler olan dokumacılık, dericilik ve halıcılık sektörler, bu dönemde Osmanlı imalat sanayinin öne çıkan kollarını oluşturdu. Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi alanında meydana gelen bu değişim ve dönüşüm, yeni gelişen sanayi kollarında ve makineye dayalı endüstrileşmede istihdam edilecek teknik personel sorununu ortaya çıkardı. Eski eğitim tarzı ile yetiştirilen elemanlar modern sanayiye geçiş sürecine zorlukla ayak uydururken, yeni makinelerin kullanımını bilen ve çağın endüstriyel gelişimlerine vakıf teknik eleman yetiştirmek mecburiyeti hâsıl oldu.⁵⁶

Sultan II. Abdülhamid döneminde Doğu Anadolu'daki vilayetler öncelikli olmak üzere sanayi mekteplerinin çoğaltılması politikası güdüldü. Böylece gayrimüslim ve yabancıların eline geçmesinden korkulan sanayi ve ticarete Müslümanların katılımının sağlanması planlanıyordu. Bu düşüncenin bir uzantısı olarak II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında sanayi mekteplerini geliştirmek ve Sanayi-i Nefise Mektebi'ni ıslah etmek amacına yönelik “Heyet-i Teşvikiye-i Sanayii” kuruldu. Böylece birçok vilayette ya daha önce ıslahhane olan mektepler yeni binalara kavuşturularak sanayi mektepleri haline dönüştürülmüş veya yeniden sanayi mektepleri inşa edilmişti. Abdülhamid döneminde kurulan sanayi mekteplerinde genel kültür dersleri Darü'l-Muallimin mezunları tarafından verilmekteydi. Sanat hocaları ise genellikle bölgenin tanınmış ustaları ve sanayi mektebi mezunları arasından seçiliyordu.⁵⁷

2.5 Fuarların Özel Teşebbüsün Oluşumuna Katkısı

Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim devletin yanı sıra esnaf teşkilatları vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Özellikle tersane, tophane, baruthane gibi savunma sanayiine ilişkin sektörlerde devlet tarafından ve devlet kontrolünde yapılıyordu. Özel teşebbüs ise az sermaye ve az işgücü ile çalışan yerel teşebbüsler olarak kalıyordu. Ayrıca üzerlerinde yerel her türlü girişimi denetleyen merkezî hükümetin

⁵⁶ Kurt, **a.g.m.**, s. 153.

⁵⁷ A.e, s. 156.

memurlarının sert denetimi bulunuyordu. Bu nedenle olsa gerek Osmanlı sanayileşme gayretlerinin ilk döneminde, küçük bazı girişimler istisna tutulursa, özel sektörü görmek mümkün değildi. Sözgelimi 18. yüzyıldaki bazı sınırlı sayıdaki özel teşebbüsler ise, Osmanlı malikane sisteminin gelir artırmaya etkisi olarak ortaya çıkmıştı.⁵⁸ Dolayısıyla özel sektör sanayileşme çabalarında öncü bir rol oynamasını sağlayacak boyutlara ulaşması henüz mümkün olmamıştı.

18. yüzyılda filizlenmeye başlayan Osmanlı sanayileşmesi, 19. yüzyıldaki devlet eliyle ve büyük fabrikalar kurulması sûretiyle kazandığı ivme çerçevesinde Batılı bir tarzda gelişme gösterdi. Elbette III. Selim'in Nizam-ı Cedid'i askerî sanayi başta olmak üzere Avrupa sanayi tekniklerinin Osmanlı sektörlerinde aşama aşama kullanılmasının başlangıcıydı. Osmanlı'nın en iddialı olduğu top, gülle, barut ve mayın gibi askeri malzemelerin üretiminde bile artık, Avrupaî usul ve teknikler alınıyor ve uygulanmaya başlıyordu.⁵⁹ Ancak Osmanlı sanayileşmesinin kendine has özellikleri bulunduğunu ve bu özelliğinin de Batı sanayileşmesinin etkisi altında, ancak yerel nitelikleri ihmal etmeyen bir içerik gösterdiği söylenebilir. Bu özelliğin temelinde ise kapsamlı bir sanayileşme hedefinin olmaması yer alıyordu. Kuşkusuz, çok güçlü boyutta olan Osmanlı esnaf örgütlenmesi özel sektörün sanayileşmeye kapalı kalmasını ve sanayinin devlet tekelinde toplanmasını kolaylaştırmıştı.⁶⁰

Sanayileşmenin dinamik bir hamleye büründüğü 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı yöneticileri, özel teşebbüsün fabrika kurup işletmesini teşvik ediyorlardı. Ahmet Kala, yöneticilerin bu yaklaşımına gerekçe olarak, iktisadî hayatın ihtiyaçlarının ancak sanayileşerek karşılanabileceğine inanmalarını gösteriyordu. Bu nedenle, özel teşebbüs sahiplerine verilen imtiyazın gerekçesinde, sanayileşmenin gerekliliğine vurgu yapılarak, bu noktada özel teşebbüsün vazifesine işaret ediliyordu. Bu konuların ele alındığı toplantılarda, sanayileşmenin sağlanmasının şart olduğu, "...bu misillû sanayi-i lâzimenin Memâlik-i Mahruse'de icâd ve tevsii lâzimedden iken..." ibareleriyle belirtiliyor ve "bu görüşü bizzat

⁵⁸ Şener, **a.g.m.**, s. 59-60.

⁵⁹ **A.e.**, s. 61.

⁶⁰ **A.e.**, s. 60.

padişahın da benimsediği ve uygulamaya koyduğu" kaydediliyordu.⁶¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşme çabalarıyla eşzamanlı bir gelişim gösteren Osmanlı sergi katılım ve düzenlemeleri birlikte mukayese edilirse, Osmanlı ekonomisine sergilerin katkısını anlamada daha doğru bir yaklaşım edinilebilir. Özellikle ilk sergi katılımlarının gerçekleştiği 1851 Londra ve 1855 Paris sergilerinin, katılım ve organizasyon tecrübelerinin kazanıldığı, dahili üretimin teşhir edilecek ve rekabetçi niteliklerinin tespit edileceği biçimde fark edildiği dönem olarak kabul edilirse, sergilerin Osmanlı kamu yöneticileri ve özel teşebbüsü üzerindeki etkilerinin 1960'lı yıllardan itibaren ortaya çıkmaya başladığı ifade edilebilir. Bu nedenle 1960 sonrasında yapılan yatırımlarda elde edilen artışlarda, yeni kurulan üretim tesisleri ve fabrikaların kalite, teknoloji ve alan genişlemelerinde sergilerin payı olduğu rahatlıkla söylenebilir.

İlk uluslararası sergi deneyiminin yaşandığı 1851 yılına kadar, Osmanlı Devleti, Avrupa'daki teknolojik ilerlemeleri ve üretime ilişkin gelişmeleri, ya özel heyetler göndererek ya da sefaret görevlileri vasıtasıyla takip ediyordu. İlk defa dünyanın her köşesinden ülkelerin katıldığı evrensel sergilerle birlikte, tüm yenilikler aynı anda teşhir edilmeye başlanınca, sergilerin farklı bir işlevi daha ortaya çıkmış oldu. Osmanlı devlet görevlileriyle özel sektör temsilcileri, bu sergilerde sadece kendi ürünlerini sergilemekle kalmadılar, yenilikleri ve gelişmeleri bizzat gözleme fırsatı buldular. Dolayısıyla Osmanlı devletinin başta tarımsal aletlerde elde edilen ilerlemeler olmak üzere birçok teknolojik gelişmeyi ve yeni makineleri bu sergiler sayesinde görüp ülkeye ithal ettiği söylenebilir.

Osmanlı yöneticileri, beylikten İmparatorluğa doğru yol almaya başladığı andan itibaren, hangi ülkede olursa olsun teknolojik gelişmeleri yakından takip ederek, en kısa zamanda ülkeye getirmeye gayret etmişlerdi. Bu takip, teknolojik gelişmelerin baş döndürücü bir hızla devam ettiği 19. yüzyılın ikinci yarısında da, Osmanlılar'ın yabancı ülkelerdeki temsilcileri vasıtasıyla devam etti. Özellikle silah sanayiinde. Osmanlı temsilcileri, bulundukları ülkelerdeki silah sanayiine ilişkin teknolojik gelişmeleri yakından takip edip detaylarıyla payitahta bildirmek

⁶¹ Kala, a.g.e., s. 75.

mecburiyetindeydiler. Büyükelçiler ve konsoloslar aracılığıyla bu gelişmeler derhal rapor ediliyordu. Elbette bu temsilciler, ziraî veya sınaî teknolojideki gelişmeleri takip edip ülkeye transferi noktasında bildirimlerde bulunuyorlardı. Ancak bu durum çoğunlukla temsilcinin ilgi ve isteğine bağlıydı ve düzensizdi.⁶²

Osmanlılar yabancı ülkelerden sergiler ya da acenteler asıtasıyla ithal ettiği ürünlerde verimi artıracak değişiklikler yapıyor ya da o alet ve edevatlardan mülhem icatlar gerçekleştiriyorlardı. Yurtdışından getirilen pullukların yanı sıra Osmanlı çiftçisinin ihtiyaçlarına uygun bir şekilde imal edilen hafif bir saban bunun önemli bir örneğiydi.⁶³ Benzer bir şekilde "1904'te İzmir ve Ankara'da modern pulluk imal eden fabrikaların sahibi olan bir Osmanlı vatandaşı, daha ucuz ve daha hafif pulluk yaparak, pulluk teknolojisine yaptığı katkılardan dolayı Atina'daki bir fuarda düzenlenen yarışmada madalyayla ödüllendirildi."⁶⁴

Osmanlılar'ın yaptığı bu tür geliştirmeler ve icatların niteliği Avrupa'da üretilenlerle boy ölçüşecek nitelikte, hatta bazıları daha da ileriye. Bu nedenle 1863'te İstanbul'da düzenlenen Sergi-i Umûmî-i Osmani'de teşhir edilecek yabancı ziraat ve sanayi makineleri için ayrı bir sergi binası yapılmıştı. Burada teşhir edilen yabancı ürünlerin yanına bazı Osmanlı yapımı ürünler de konuldu. İstanbullu sandıkçı Ali Bey'in yaptığı ve İngiliz yapımı kalburlardan daha iyi iş gören kalburlar, aynı şekilde Osmanlı yapımı "yağ çıkarmaya mahsus küçük dolap" adıyla sergilenen yayıklar ile işlenmiş deri örnekleri bunlardan birkaçıydı. Türk ürün numunelerini beğenen yabancı ziyaretçiler, bağlantı için üreticileriyle temasa geçmişlerdi.⁶⁵

Teknoloji geliştirmede sergilerle bağlantılı bir isim de İbrahim Edhem idi. Aynı zamanda bir tekke şeyhi olan İbrahim Edhem Efendi buhar makineleri üzerine çalışıyor ve yeni icatlar gerçekleştiriyordu. Edhem Efendi'nin bu icatları, Sultan Abdülaziz'in açılışına iştirak ettiği ve Türkiye'nin kapsamlı bir katılım gösterdiği 1867 Paris Evrensel Sergisi'nde ülke pavyonunda yer alan ürünler arasındaydı.

⁶² Yaşar Bülbül, **Teknoloji Tarihinde Osmanlılar**, İstanbul, İstanbul Yayınları, 2014, s. 53.

⁶³ A.e., s. 72.

⁶⁴ A.e., s. 79-81.

⁶⁵ Ruzname-i Ceride-i Havadis, Numara 639, 18 Zilhicce 1279 (6 Haziran 1863).

Osmanlı menşeli bu icat, sahip olduğu ileri özellikler sebebiyle sergi jürisi tarafından madalya ile taltif edilmişti.⁶⁶

Osmanlılar başarılı ürün geliştirme özelliğini, inovatif yaklaşımlarını telgraf makinesinde de gösterdiler. Osmanlı telgraf imalathanesinde üretilen ürünler, ithal ürünlerden çok daha kaliteliydi. Bu kalitesiyle birçok uluslararası fuarda başarıyla İmparatorluğu temsil ediyordu. Osmanlı bütçesine çok büyük katkıda bulunan yerli üretim telgraf makineleri, 1884'te Viyana'da, 1893'te Chicago'da ve 1911'de Torino'da teşhir edildi ve Osmanlı'nın teknolojik üretim gücünü yansıtmadaki başarısı sebebiyle de çeşitli ödüllere layık görüldü.⁶⁷

2.5.1 Fuarların Özel Sektör Yatırımlarına Etkisi

Sergiler ile yeni teknolojilerin ve makinelerin Osmanlı'ya girişi arasında, sergiler ile hem devlet yöneticileri hem de özel sektör temsilcilerinin sanayileşme ve üretim anlayışları arasında doğrudan bir ilişki bulunuyordu. İş dünyasında sergi kültürü ve geleneği yerleştikçe Osmanlılar, Avrupa ülkelerinin başardığı sanayileşmeyi kendilerinin de nasıl başaracağına dair kanaat sahibi oluyorlardı. Osmanlı yöneticileri ile müteşebbisleri yatırımlarını buradan elde ettikleri bilgi ve "son sistem" ürünlerle geliştirme yolunda ilerliyorlardı. Dolayısıyla özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk sergi katılımının gerçekleştiği 1851 yılından itibaren yaşanan her türlü sanayileşme ve teknolojiyi yakalama girişiminde, ilerleyen sayfalarda görüleceği gibi, sergilerin inkar edilemez katkıları vardı. Bu kapsamda 1860'larla birlikte kurulmaya başlayan fabrikalar konuya ışık tutabilir:⁶⁸

"1862'de Manastır yakınlarında Muhreç Koncoski'ye kuracağı arpa suyu, sirkesi ve rakı imali fabrikası için belirli bir oranda aşar bedeli ödemesi kaydıyla arsa tahsis edilir. Bu uygulama bazı istisnalar dışında fabrika kuracaklar için bedava tahsis haline getirilir.

1864'te Balıkesir Sancağı Kırkağaç Kasabası'nda Monsieur Edwards adlı bir şahısa 1864 yılında pamuk tohumlarını temizlemek için bir fabrika kurmak amacıyla Kaymakamlığa müracaat eder.

⁶⁶ Bülbul, **a.g.e.**, s. 76.

⁶⁷ **A.e.**, s. 77.

⁶⁸ Şener, **a.g.m.**, s. 65.

Ağustos 1864'te Topuzoğlu Oseb isimli bir şahıs Bergama kazasında bir pamuk fabrikası kurmak için başvuruda bulunur ve kendisine fabrika için izin verilir.

1864'te Manisa'da Hacı Murat Zade Mehmet, iki taşhas un değirmeni ve yirmi çark pamuk fabrikası yapmak için Saruhan Kaymakamı'na bir dilekçe ile başvurulması neticesinde, Meclis-i Vâlâ'dan hiçbir şekilde imtiyaz istenmemesi şartıyla ruhsat alır.

1864'de Siroz'da Mosieur Tod adlı bir İngiltere vatandaşı pamuğu temizlemek (tathir), zeytinyağı çıkarmak, un yapmak ve ağaç biçmek amaçlarıyla dört ayrı fabrika kurmak için müracaatta bulunur ve bu talebi değerlendirerek fabrikalar kurmasına izin verilir.

1873'de başlayan fabrika kuruluşu için yurtdışından getirilecek makine alet ve edevattan gümrük resmi alınmaması, özellikle Sultan II. Abdülhamid'in yeni sanayi hamlesinin uygulandığı 1890'lı yıllarda yoğun biçimde uygulanır.

1874'te Monsieur Fernandes'in tuğla fabrikası kurmak ve işletmek üzere dokuz sene müddetle imtiyaz isteği, Osmanlı hükümetince kabul edilir.

Benzer şekilde Kadıköy, Üsküdar ve Boğaziçi'nin Anadolu tarafının havagazı ile aydınlatılması için izin isteyen Mahzavas ve demir fabrikatörü Monsieur Şarl Jozi'ye 50 sene müddetle imtiyaz verilir.

1891'de Selanik ve Adana vilayetlerinde birer mensucat fabrikası kurmak üzere Mehmet Şerif ve Hezerşan Efendilere imtiyaz verilir. Aynı şekilde Hoca Abraham'ın Antakya'da pamuk temizlemek için kuracağı fabrikaya da imtiyaz bahşedilir.

1893'te Fransız vatandaşı Oryen'in, Hanya'da kurduğu bir yağ fabrikası için gerekli olan alet-edevatı yurtdışından gümrüksüz getirmesine izin verilir.

Yine 1893'te Bartınlı Hacı Alizade Hilmi Efendi'nin un üretmek için Bartın'da kurduğu fabrikaya Avrupa'dan getirilecek alet ve edevatın gümrükten vergisiz geçirilmesi sağlanmıştır.

1898'de Sivas'ta Kemer adlı yerde iplik gaytan, akmeşe ve bez imalatı için Niyazi Bey'e bir fabrika kurması için 50 sene müddetle imtiyaz verilir.

1902'de Biga sancağı ve diğer mahallelerde inşa edilecek fabrikalar için dışarıdan getirilecek alet ve edevattan gümrük resmi alınmamasına ilişkin genel bir düzenleme yapılır.⁶⁹

⁶⁹ Ayrıca başka bir araştırmada 1850 sonrası sanayileşme için şu bilgiler verilir: "Bunların yanı sıra 1850'de özel sektörce kurulan bir basma fabrikası 1860 yılında devlet tarafından satın alınmıştı. Yine devlete ait sanayi kuruluşları arasında Yıldız Çini Fabrika-i Hümayûnu, Unkapanı'nda bir Asker Tahliye fabrikası vardı. Bunun dışında Tophane işletmesi de İstanbul ve taşrada 1790 yılına gelene kadar pek çok fabrika ve atölye kurulmuştu. Ali Suavi yayınladığı bir salnamede bu fabrikaları sıralamaktadır. Tophane'ye bağlı taşra fabrikaları da şunlardır: Konya, Kayseri, Hazegrad ve Üsküp'te güherçile fabrikaları, İncirli Adası'nda kükürt fabrikası ve Semakocak'da bir dökümhane. Tophane'ye bağlı İstanbul fabrikaları ise toplam 30 tanedir. Bunlar: Top fabrikası, tüfekhâne, kılıçhâne,

Devletin güçlü sanayileşme gayretleriyle birlikte Tanzimat süresince özel sektör oluşturma çabaları söz konusuydu. Dolayısıyla Tanzimat döneminde özel sektörün oluşmaya başladığı söylenebilir. Bir araştırmaya göre "Bu tür sanayi faaliyetlerinin ortaya çıkışı ve gelişmesi daha çok 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmuştur. Üstelik bu tarihten sonra devlet de sanayinin geliştirilmesinde özel teşebbüsün önemini kavramış görünmektedir. Ancak yerli girişimcinin çok az olması ya da sermayesiz, deneyimsiz ve yeterli bilgiye sahip olmamaları nedeniyle özel teşebbüsçe kurulan fabrikalar yabancıların elinde bulunmaktaydı."⁷⁰ Kapitülasyonların ve 19. yüzyılda imzalanan ikili ticaret anlaşmalarının sağladığı imkânlardan istifade eden yabancılar özellikle İzmir, İstanbul, Adana ve Konya gibi merkezlerde kümelenmişti. Yabancı yatırımların büyük kısmı büyük yabancı kuruluşlarının ülkedeki uzantısıydı ve Avrupalı şirketlerin hammadde ihtiyaçlarını temin etmeyi amaçlıyordu. Bu yatırımlar ağırlıkla "halı, iplik, çırcır, pamuk balyalama, un, meyan kökü, zeytinyağı, sabun, pamukyağı, ipek ipliği" alanlarında kurulan fabrikalardı ve bir çoğu İzmir, Aydın, Adana, Tarsus, Konya, Isparta ve Uşak'ta kurulmuştu.⁷¹

Osmanlı özel teşebbüsü içinde yabancı yatırımların önemli bir payı mevcuttu. Yabancı yatırımcıların kurduğu özel sektör işletmelerinin yanı sıra daha az sayıda da olsa yerli özel sektör oluşturma girişimleri vardı. Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun çalışmalarını bu kapsamda saymak mümkündü. Sultan Abdülaziz dönemini, özellikle

masdarhâne, çerhâne, avadanlıkhâne, makine fabrikası, demirhâne, marangozhâne, Saraçhâne, nakışhâne, alethâne, klorehâne, terzihâne, bokser fişengi, tapa, funye, kapsül, kağık fişek, roket ve torpil fabrikaları, dökümhâne, kellehâne, akahâne, bakırhâne, çelikhâne, İstanbul ve Azatlı Baruthanesi ve tersane idaresine bağlı bir halat fabrikası olmak üzere irili ufaklı üretim birimleridir. Bütün bu imalathane ve fabrikaların kuruluş tarihleri ve örneğin Zeytinburnu Fabrikaları gibi bildiğimiz diğer fabrikaların bünyeleri içerisinde mi yoksa bağımsız kuruluşlar mı oldukları belli değildir. Ancak, Tophane'nin de Tanzimat Dönemi sanayileşmesi içinde yeni ve pek çok tesisle genişletilip büyütüldüğünü söylemek mümkündür. Bu dönemde eski fabrikaların modernleştirilmesi projesi içerisinde yenilenen pek çok fabrika ve arasında Tophane fabrikalarının da bulunduğu şüphesizdir. Ne var ki, bütün bu büyük yatırımlar, büyük emek ve masrafla kurulan bu fabrikalar iyi işletilemedi. Fabrikalar, makine, yedek parça, mühendis, kalifiye eleman, işletmeci ve uzman bakımlarından dışarıya bağımlı kalmışlardır. İçlerinden Baruthane, Feshâne, Hereke, Paşabahçe gibi bazıları günümüze kadar gelebilmiş ancak çoğu bilgisizlik, ilgisizlik nedeniyle verimli yönetilemediği için kapatılmak zorunda kalınmıştır. Kimi fabrikalar da deprem gibi doğal felaketler sonucu yıkılmıştır." Bkz.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839 -1876), **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXVIII, Sayı 46, s. 64.

⁷⁰ A.e., s. 65.

⁷¹ Önsoy, a.g.e., s. 57-58.

1860'lardan sonraki dönemi küçük çaplı özel teşebbüslerin desteklediği, bu desteğe paralel olarak büyük artış gözlendiği yıllar olarak niteleyebiliriz. Çünkü 1860 sonrasında Anadolu'dan Rumeli'ye birçok vilayette oldukça çok sayıda özel fabrika kuruldu. Ne var ki, Osmanlı sanayileşme sürecindeki özel teşebbüs girişimlerinde Osmanlı tebaası gayrimüslimler ile yabancılar ön sırada yer alıyordu.⁷² Turgutlu, Kırkağaç, Biga, Tekirdağ ve Balıkesir'deki pamuk fabrikaları, İzmir'de susam fabrikası, Van aba fabrikası, Malkara, Midilli ve Çanakkale'de un fabrikası, Beyrut'ta kağıt fabrikası ve Trabzon'da kumaş, elbise fabrikası bu tür özel girişimlere örnek gösterebilecek nitelikteydi. Bu fabrika ve tesislerin dışında, 1840-1881 yılları arasında bini aşkın örnek olduğu söyleniyordu. Küçük çaplı teşebbüsler şeklinde gerçekleştirilen özel girişim fabrikalarının iç talebin karşılanmasında önemli etkiye sahip olduğu ve Türkiye'de girişimcilik ruhunun yerleşmesine katkıda bulunduğu vurgulanıyordu.⁷³

Nitekim bu konuda 1848 yılında, İzmir Çuha Fabrikası'nda çalışmış Belçikalı bir işçi hatıratında, "İngiltere ve Fransa'dan getirilmiş en modern makinalara sahiptik. Kaliteli yün Saksonya ve diğer üretici ülkelerden ithal edilmekteydi. Onu işleyen biz Fransız ve Belçikalılar'dık. Bu, Avrupa makinalarında, Avrupa malzemesi kullanarak, becerikli Avrupa elleriyle Türkiye'de dokunmuş bir kumaştı" demektedir.⁷⁴

⁷² Önsoy, **a.g.e.**, s. 82.

⁷³ Yabancı yatırımcılarla ilgili şu istatistikî bilgiler dikkat çekiciydi: "Dokumacılık İmparatorluk sanayinde en eski ve köklü bir geçmişe sahip sektördü. İlk özel teşebbüs fabrikalaşma eğilimleri de doğal olarak bu alanda oluşmuştur. İpekçiliğin gelişmiş olduğu Bursa'da 1838'de 50 kadar irili ufaklı ipek fabrikası bulunmaktaydı ve 4500 işçiyi istihdam etmekteydi. 1856'da ise makineleşmiş 37 ipek fabrikası işletilmekteydi. Ege Bölgesi de bu alanda önde gelen bir gelişme izlemiştir. Burada daha çok yabancı sermaye tarafından çeşitli iş kollarında fabrikalar kurulmuştur. İngiliz Abbot ailesi 1861'de İzmir'de bir müslin boyama ve basma fabrikası kurmuştu. Ancak yerli esnaf loncalarının muhalefeti bu fabrikanın kısa zamanda kapanmasına yol açmıştır. Yine Ege bölgesinde çoğu İngilizlere ait olmak üzere sayıları 20'ye varan iplik boyama fabrikaları bulunmaktaydı. J.B. Gout adlı İngiliz girişimci 1863 yılından başlayarak yaklaşık 10 yılda İzmir, Manisa, Aydın, Tire, Bayındır ve Menemen'de on pamuk çırçır fabrikası kurmuştu. MC Andrews ve Forbes isimli bir şirket 1854-1875 yılları arasında Aydın, Söke, Kuşaklı ve Nazilli'de dört meydan kökü işleme fabrikası açmıştı. Bunların yanı sıra Filibe'de 1864'de bir pamuk fabrikası daha üretime geçirilmişti. Ayrıca 1852'de Lübnan'da 5'i Fransız, 2'si İngiliz ve ikisi de yerli sanayici tarafından işletilmek üzere 9 iplik fabrikası çalışmakta idi. Ege bölgesinin yüzyılın sonlarına doğru gelişme gösteren bir diğer sanayi dalı da zeytinyağı ve sabun üretimi olmuş ve bu alanda fabrikalar kurulmaya başlanmıştır. 1865'de Trablusgarb'ta da bir zeytinyağı fabrikası kurulmuştu." Önsoy, **a.g.m.**, s. 83-84.

⁷⁴ **A.e.**, s. 7.

2.5.2 İstanbul'daki Fabrikaların İstatistikleri

Bir başka veriye göre, 1800 yılında İstanbul'da faaliyet gösteren sanayi tesisleri sayısı 221'di. Bunun 187 tanesi Avrupa yakasında, 33 tanesi Anadolu yakasında, 1 tanesi de Büyükkada'da faaliyet gösteriyordu. Bu tesislerin 61 adedi ağaç ürünleri üretiminde, 47 adedi gıda ürünleri üretiminde, 45 adedi maden ürünleri üretiminde, 19 adedi toprak ürünleri üretiminde, 17 adedi giyim ve dokuma ürünleri üretiminde, 13 adedi deri ve deri ürünleri üretiminde, 10 adedi kimyevi madde ürünleri üretiminde, 9 adedi ise enerji üretimi alanındaydı. Haliç kıyılarında tersaneler, lengerhane, Şirket-i Hayriye, Feshane-i Amire, Cibali Tütün Fabrikası yer alırken; tuğla, giyim ve gıda fabrikaları ise boğaz kıyısında bulunan Üsküdar, Göksu Deresi, Beykoz, Paşabahçe, Büyükdere, İstinye, Tophane ve Beşiktaş'ta faaliyet gösteriyordu. Marmara Denizi'nin Yedikule - Bakırköy arasında ise çeşitli sanayi tesisleri yer alırken, Küçükçekmece'de bir kibrit fabrikası ile Azadlı Baruthanesi bulunmaktaydı. 19. yüzyılda İstanbul, limanı ve tersaneleriyle sanayi bölgesi özelliğine bürünmüştü. Gıda, kumaş, dokuma ve askeri üretim bölgesi olarak dikkat çeken Haliç ve çevresi zamanla çeşitli imalathanelerle de hizmet vermişti. Zonguldak ve çevresinden deniz yoluyla taşınan kömürlerin enerji kaynağı olarak kullanılmaya başlamasıyla Haliç kıyılarında Cibali, Fener, Balat, Defterdar, Eyüp, Alibeyköy, Silahtarağa, Kâğıthane, Sütlüce, Hasköy ve Kasımpaşa'da başlayan tesisler ve ard sahasında meydana gelmiş meskun sahalar fabrikalara ev sahipliği yapmaya başladı.⁷⁵

⁷⁵ Mesut Doğan, "Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sanayileşme Süreci ve Son 10 Yıllık Gelişimi", **Marmara Coğrafya Dergisi**, Sayı 27, 2013, s. 516-518.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLILAR'DA FUAR ALGISI

3.1 Osmanlı İş Dünyasının Fuarlara Bakışı

Osmanlı İmparatorluğu'nun iş dünyası bakımından en önemli sesi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Dersaadet Ticaret Odası (DTO) idi. 1881 yılında kurulan DTO, sadece payitahtın değil, ülkenin tüm şehirlerinde bulunan tüccarın sorunlarıyla da ilgileniyor, onları dünya ticaretindeki son gelişmelerden haberdar ediyordu. DTO, kuruluşundan birkaç yıl sonra çıkarmaya başladığı gazetesinde, fuarlarla ilgili haberlere ve yorumlara ziyadesiyle yön veriyor, bu vasıta ile hem üyelerine, hem de hükümet yetkililerine sergilerin önemini anlatmaktan vazgeçmiyordu. Bu yayınlarda, sürekli sergilerin faydalarından bahsetmeyi ilke edinen Oda yönetimi, değişen üretim şartlarına dikkat çekerek, "Günümüzde sanayi, eskisinden iki şekilde farklıdır. Birincisi artık tezgah yerine fabrikalar vardır, ikincisi de mahalli ticaretin yerine beynelmilel ticaret kaim olmuştur" diyordu. Ticaretteki değişimin vurgulandığı gazete yazısında, "Makine sayesinde her şey şimdiye kadar misli görülmemiş bir nispette terakki ediyor" denilerek, milletlerin "mahsûlât ve masnûâtların az çok serbest bir sûretle mübadelesi sayesinde ihtiyaçlarını def etmek üzere yekdiğerine takarrüp" ettiğine işaret ediliyordu.¹

Oda gazetesi, sergileri ele aldığı yazısında sanayi ürünleri, imalat ve mahsûlât ile ilgili umûmi sergilerin hem milletlerin servet kaynakları ile güçlerini gösterdiğini, hem de milletler arasındaki mübadele ve münasebeti kolaylaştırdığını ifade ederek, ayrıca "ilerleme ve medeniyete faydalı araştırmaları da teşvik ettiğine" dair görüşünü tekrarlıyordu. Gazete, bu noktada Prens Napolyon'un 1855 Paris Sergisi'ne ilişkin raporundaki şu sözlerine yer veriyordu:

"Bir millet büsbütün münferit bir nokta teşkil etmez. Bilcümle milletler sanayi nokta-i nazarından yekdiğeriyle birleşmeye meyyaldirler. Her memleketin tabii ve yahut kendine mahsus bir mahsulü olup mahsul-ı mezkûr cemiyet-i beşeriye meyanında o

¹ "Sergiler", **Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi** (DTOG), Numara 237, 1 Temmuz 1304 (13 Temmuz 1888), s. 325.

memlekete bir mahall-i mahsus tayin eder ve onu diğerlerine faydalı kılar. Milletler beyninde mübâdelât, artması kolaylaştırılması gereken bir lüzum ve ihtiyaçtır."²

Gazete haberine göre, Napolyon, sergilerin hızlı değişime meydan verdiğini, yeryüzündeki ticaret ve sanayinin tanzimini sağladığını, insanlık aleminin her sınıfının kendi iklim, maden, toprak gibi zenginliklerinin yanı sıra ahlak, zekâ ve milli dirayetleri gibi vasıflarıyla da sanayi yolunda ilerleme sağladıklarını ifade ediyordu. Napolyon, sergiler vasıtasıyla milletlerin birbirlerini daha iyi tanıdıklarını belirterek şöyle devam ediyordu:

"Cemiyet-i beşeriyeyi terakkiye sevk etmekte olan bu hareketten bir hüsn-i netice husule gelmelidir. Milletler yekdiğerini epeyce tanımazlar idi. Her iki tarafın cehaleti, su-i tefekkürleri teshil eder idi. Münasebetin sıklığı ve mübadelat-ı muamelat bu hali ta'dil edeceklerdir. Milletler yekdiğerini daha yakından ve daha sık gördükleri halde vicdan tenvir eder ve zunun-ı batılaya meydan veren hissiyat-ı milliye kesb-i za'f edeceği gibi filozofane dahi kuvvet bulur."³

Oda, Osmanlı İmparatorluğu için fuar düzenlemeyi "ilerleme" için bir çıkış yolu olarak görüyordu. Bunun için sadece umûmi sergiler düzenlemek gerekmiyordu. Bu sergilere göre daha küçük ölçekte olan sanayi ve ziraat sergileri de düzenlenmeliydi. Bu tür küçük ölçekte mahalli sergilerin düzenlemesi, "asrımızda medeni milletlerce adet hükmüne girmişti." Çünkü umûmi sergilerin gösterdikleri büyük manzaraya nispeten küçük mikyasta olsalar bile haiz oldukları ehemmiyet büyüktü. Ancak, bu sergiler, "kürre-i arzın her tarafında mesela Almanya ve Fransa ve İtalya vesairede olduğu gibi hükümetin muavenet ve himayesine veyahut İngiltere ve Amerika'da olduğu gibi efradın muavenetine istinad" ediyordu. Bu ülkelerin, "ticaret ve sînâyi sergileri ve ticaret müzeleri ve müsabakalar ve panayırlar gibi teşvik vasıtaları tesisi ile (ticaret ve sanayiye) terakki ettirmek üzere icrâ-yı teşebbüsten hali kalmadıkları bir zamanda bizim dahi Memâlik-i Şâhâne'de mümkün olduğu kadar bu yolda bir şey yapmaktığımız muvafık değil midir?" İşte can alıcı soru buydu ve iş dünyasını temsilen gazete, bu soruyu Osmanlı yönetimine soruyordu. Bu sorunun ardından yapılması gerekeni söylüyor ve bir daimî sergi ihdas edilmesini istiyordu. Hem de yine bir soruyla: "Masnûât-ı milliye için -bidâyet-i teşekkülünde ne kadar küçük olur ise olsun- bir daimî sergi ihdası tarık-ı terakkide

² "Sergiler", s. 325.

³ A.e.

ileriye doğru atılmış bir hatve (adım) değil midir?" Bu sorunun cevabının evet olduğunu "itikadımız bu merkezde" diyerek cevap veren Osmanlı iş dünyası, peşinden de sevindirici haberi veriyor ve "böyle bir sergi ihdası müzakere olunmakta imiş" diye yazıyordu.⁴ Bu kararı alanları da "Bu tasavvur her cihetçe sitâyişe ve mazhar-ı hüsn-i kabul olarak herkesin muâvenet ve himâyesine layık bir tasavvur olup ticaret ve sînâyi-i milliye menfaatine olarak husulü, nazar-ı memnuniyet ve meserret ile müşahede olunacağında şüphe yoktur" diye kutluyordu.⁵

Osmanlı iş dünyası, sergi düzenlenmesi için kamuoyu oluşturma gayretlerinden hiç uzaklaşmadı. Bu amaçla Oda gazetesini önemli bir enstrüman olarak kullanıyor ve onun vasıtasıyla fasılalar halinde olsa da konuyu gündemde tutmaya devam ediyordu. Dersaâdet Ticaret Odası gazetesi, Chicago Sergisi'ne katılım sebebiyle 1891 yılında tekrar sergiler hakkında iş dünyasını bilgilendirmeye başladı. Hükümetin 1893 Chicago Sergisi'ne "resmen iştirake karar verdiğini" hatırlatan gazete, bu katılımdan "memleketimizin esas maksadını" üç başlık altında topluyordu. Buna göre zengin kaynaklarını ve gücünü mükemmel bir şekilde göstermek; milletler arasında mübadele ve münasebetin kolaylaştırılmasına katkıda bulunmak; ve son olarak da ilerleme ile medeniyete faydalı araştırmaları teşvik etmekte. Fırsattan istifade sergilerle alakalı genel bilgiler verilen gazetede, sergilerin düzenlenmesine ilişkin çok önemli bir tespit okuyucuyla paylaşılıyordu. Bu tespite göre "Hükümetin bir güne müdahalesi vukua gelmeksizin efrâd-ı ahali tarafından tasavvur ve tertib olunan sergilerden muvaffakiyet husule" geliyordu. Ancak Chicago Sergisi gibi büyük sergiler için "iâne-i nakdiye ve nişan ve saire i'tâ etmek ve resmen memurlar tayin eylemek sûretiyle hükümetin müdahale eylemesi elzemdi." Bu tabirle gazete, ilk kez katılımcılara Hükümet tarafından iâne-i nakdiye, yani nakdi yardım yapılmasını gündeme taşıyordu ki, bu durum, rekabet gücü oldukça zayıf olan Osmanlı tüccar ve üreticileri için oldukça önemli bir konuydu.⁶

Umûmi sergilerin sanayileşme yarışında olan ülkeler tarafından o denli çok düzenlendiğine vurgu yapılan gazete haberinde, "Birkaç seneden beri ne kadar

⁴ "Sergiler", s. 325.

⁵ A.e., s. 326.

⁶ "Şikago Şehri", **DTOG**, Numara 346, 3 Ağustos 1307 (15 Ağustos 1891), s. 386.

umûmi sergi küşad olunduğu biliniyor mu?" diye soruluyor ve işadamlarına "Bunların adedi hakikaten şayân-ı hayrettir" denilerek, adetleri, yine Paris merkezli bir gazeteden naklen bildiriliyordu. Le Monde Diplomatik'in bilgilerini aktaran gazete, "1883'te 9, 1884'te 12, 1885'te 16, 1886'da 6, 1887'de 9, 1888'de 8, 1889'da 6, 1890'da 4, 1891'de 1 sergi düzenlendiğini" haber veriyordu.⁷

Habere göre sergiler açısından 1885 senesi "fevkalade bir sene" olmuştu. "Sergi hevesi" her ülkeye yayılmış, hatta 1891'de Jamaika bile bir umûmi sergi düzenlemeye karar vermişti. Gazete, sergilerin "o kadar kesret" kazandığına dikkat çekiyordu ki, onları anlatmak için "büyük bir cild tertip" etmek gerektiğini yazıyordu. En çok sergi düzenlenen yabancı şehirleri (bu şehirler Paris, Londra, Viyana, Filadelfiya, Sidney, Melbourne, Amsterdam, Anvers, Barselona, Brüksel idi) sıralayan gazete, Osmanlı tüccarının dikkatini bu şehirler üzerinde toplamaya çalışıyordu. Haberin kaynağı Le Monde Diplomatik olduğundan, şüphesiz ki daha çok Paris sergileri "azametli" olarak gösteriliyordu.⁸

3.2 Osmanlı Fuar Dergileri

Osmanlı iş dünyası, Osmanlı gazete ve dergileri vasıtasıyla fuar haberlerini ve gelişmelerini takip ederken, tertip edilen büyük çaplı ulusal ve uluslararası fuarlar için özel fuar dergileri çıkardı. Yabancı fuarlara ilişkin haberlerde ise özel muhabir gönderilenler ya da ülke mektupları şeklindeki haberler hariç, yabancı basın kaynak olarak kullanılıyordu. Bunun etkilerini ortadan kaldırmak için ise bazı fuarlarda özel dergi çıkartılıyor, bu yayınlarda fuarla ilgili tüm gelişmelerin yanı sıra sektörel analizler de okuyucuyla paylaşılıyordu.

3.2.1 Sergi Haberlerinde Fransızca'nın Etkisi

Osmanlı'da, Avrupa ülkelerindeki gelişmelerin takibi, daha çok Fransa üzerinden ve özellikle de Fransız basını üzerinden oluyordu. Bu gerçek, fuarlar ile ilgili haberlerde de geçerliydi. Kuşkusuz bunda Fransızca'nın, Osmanlılar'da neredeyse okuma yazma bilenlerin konuşup yazdığı ikinci dil mesabesinde olmasının

⁷ "Sergiler", s. 349.

⁸ A.e., s. 350.

büyük etkisi vardı. Bu etki, 19. yüzyılın son döneminde Osmanlı ticarî hayatında etkin bir role sahip olan Dersaâdet Ticaret Odası için de geçerliydi. Ermeni, Rum ve Yahudi tebaanın yönetiminde yoğunlukla bulunduğu Dersaâdet Ticaret Odası'nda Fransızca hem haberleşme hem de yayın dili olarak kullanılıyordu. Bundan dolayı Avrupa'daki ticari gelişmeler, daha çok Fransız gazete ve diğer kaynaklardan öğreniliyordu.

Bu durum gazetede 1889 Paris Sergisi ile ilgili duyurularda açıkça görülüyordu. Osmanlı Hükümeti'nin, Fransa'nın devrimin 100. yılı münasebetiyle düzenlediği ve ağırlıkla sömürgelerini bir araya getirdiği bu sergiye resmî bir katılımı olmayacaktı. Ancak ticari örgütlerle Osmanlı tüccarının katılımı yasaklanmamış, aksine teşvik edilmişti. Gazete, 1889 Sergisi'ni büyük bir rağbet kazanmış, "hakikaten fevkalâde ve şâyân-ı hayret şeyleri havi" olarak nitelendiriyor ve "şimdiye kadar küşad olunmuş olan sair sergilere sanat ve tezeyyünât cihetiyle" üstün olduğunu vurguluyordu. Daha da ileri giderek, büyük mesai sarf edilerek gerçekleştirilen bu serginin mükemmelliği sebebiyle diğer ülkelerin "sergi hevesini müddet-i medide hükümsüz bırakacağı iddia olunmuştu."⁹ Kuşkusuz bu yorumların tamamı Fransız bakış açısını yansıtıyordu. Öyle ki, Fransa ile Almanya arasındaki rekabet habere yansıyor ve Almanlar'ın bu serginin başarısı sebebiyle "tanzim ve tertip etmek üzere" oldukları bir sergiden vazgeçtikleri duyuruluyordu.

3.2.2 Osmanlıca Chicago Fuar Mecmuası

1893 Chicago Dünya Fuarı'na katılan Osmanlı İmparatorluğu, bu sergi için Chicago'da sergi açık kaldığı sürece yayınlanan resimli Osmanlıca fuar gazetesi çıkarttı. Derginin yayın gerekçesi, sergi ve sergide yer alan Osmanlı pavyon ve ürünleri hakkında birinci elden bilgi aktarmak olarak ifade ediliyordu. Sergi haberlerinde yabancı basının etkisine vurgu yapılan çıkış gerekçesinde, böylece yabancı basının kendi politikasına uygun aktarımları sebebiyle ortaya çıkan doğruluk kaybının önlenmesinin hedeflendiği belirtiliyordu. Tam adı Musavver Chicago Sergisi olan gazetenin çıkış amacı, derginin ilk sayısında, "İzah-ı Meram" başlığı altında, "...maksadımız sergiyi ziyaret için Chicago'ya gelemeyenlerin piş-i enzâr itibarlarına

⁹ "Sergiler", s. 325.

sergiye getirmektir. Demek isteriz ki gazetemizi mütalaa edenler Chicago'ya gelmemiş olsalar bile sergiyi ziyaret etmiş ve acâib ve garâibeti temaşa eylemiş olacaklardır" diye izah ediliyordu.¹⁰

Daha da önemlisi bugüne kadar Osmanlı basınının, doğrudan bilgi aktarmak yerine Avrupa basınında çıkan haberleri çevirerek haber yaptığına dikkat çekilen yazıda, "...vâkıf olanlar bilirler ki, bizde bu gibi şeyler hep Avrupa'da Fransız lisanıyla neşrolunan matbuatın tercüme ve kopyalarıdır" deniliyordu. Bu ise Avrupalı muhabirlerin kendileri için önemli buldukları hususların, Osmanlı okuyucuları için de önemli imiş gibi muamele edilmesine ve bilgilerin abartılı şekilde verilmesine yol açmaktaydı. Halbuki "Müşahedât (görülenler) ile mesmûât (duyulanlar), cisim ile gölgeye teşbih olunabilirler. Birincisi hakikat, ikincisi hayaldir. İkisinin arasındaki tefâvüt (fark) ise pek zahirdir... Hülâsa-i kelâm bir şeyin vasfını görenin ağzından dinlemek başka, işitenin ağzından dinlemek başka olduğu gibi bizzat işitmekle bilvasıta işitmekte de büyük fark olduğu inkar olunacak şeylerden değildir."¹¹

Dergiyi çıkartanlar, hem bu ikisi arasındaki farkı, hem de Amerikan basınından Avrupa matbuatına, oradan da Osmanlı matbuatına geçinceye kadar haberin göreceği ilave ve abartıya da somut bir örnek veriyordu. Buna göre "... serginin kâffe-i aksamına yalnız yirmi beş milyon dolar sarf edildiği halde meblağ-ı mezkûr İstanbul'un Sabah Gazetesi sütunlarına geçinceye kadar yüz milyon dolara iblağ edilmiş ve hakikat olan bire dört gösterilmiştir." İşte tüm bunları ortadan kaldırmak için Sultan II. Abdülhamid'in fermanıyla Chicago'da Osmanlıca bir gazete yayınlanmaya başladı.¹²

Yine her gazetecinin mensup olduğu milletin istifadesini göz önünde bulundurup "ona göre bir meslek tutması pek tabii" idi. Bu nedenle o gazeteciler kendilerince faide görecekları şeyden bahsedecekler, bu bahisler ise Osmanlı basını tarafından aynen çevrilecekti. Oysa bu hususların Osmanlı toplumu için hiçbir faidesi bulunmayacaktı. Bunu tespit eden Chicago Gazetesi sorumluları, "Kendi ihtiyacımızı herkesten iye bileceğimiz cihetle hangi şeyden daha ziyade müstefid olacağımızı herkesten iyi yine kendimiz tayin edebileceğimize binaen gazetemiz kendi faidemizin arada fevt olması

¹⁰ "İzah-ı Merâm", **Musavver Şikago Sergisi Mecmuası** (MŞSM), Numara 1, 1 Haziran 1893, s. 2.

¹¹ A.e.

¹² A.e.

veya mahdud kalması mahazirini de ref' eylemiş olacaktır" diye yazıyordu.¹³ Gazeteyi çıkaranlar, "....Binaenaleyh gazetemiz serginin havi olduğu aksamın hemen cümlesinden ve her kısmın mensup olduğu milletin ahvalinden bahsedecek ve fakat bize taalluku ve bizce faide istihsali galip olan şuubatı hakkında ziyade tafsilatı havi olacaktır" sözünü veriyorlardı. Ayrıca Osmanlı idaresi altında bulunmayan İslam kavimlerinden de Hilafet merkezini temsil etmenin sorumluluğu gereği tam ve mükemmel ma'lûmât verilmesine özen gösterilecekti.¹⁴

3.2.3 Bursa Sergisi Musavver Mecmuası

1909 Bursa Sergisi açık kaldığı sürece bir sergi mecmuası neşredildi. On sayı yayınlanan mecmuanın, her nüshası 3 kuruştan satıldı. Mecmuada hem serginin tanıtımı yapıldı, hem de çeşitli etkinliklerle ilgili bilgi verildi. Bu arada sergilerin tarihçesi ve dünyadaki gelişim düzeyiyle ilgili de okuyuculara ma'lûmât verilmesi ihmal edilmedi. Ağırlıkla bu genel sergi yazıları Fransızca yayınlardan çeviriydi. Sözelimi sergilerin tarihçesinin anlatıldığı ve derginin 4. sayısında yer alan "Husûsî Sergiler ve Fransa'nın Bunlardan İstifadesi" başlıklı bir yazıda, sergiler kategorize ediliyor ve "Sergiler; teşhir edilen eşyanın nevine göre sanayi-i nefise sergisi, ziraat sergisi (ve ilah) gibi namlarla bazı aksama ayrıldığı gibi enzâr-ı umûmiyeye arz edilen eşyanın menşei itibariyle dahi "umûmî sergiler - internationales et universelles expositions" ve "hususî sergiler ex. regionales" namıyla iki kısma ayrılır" deniliyordu.¹⁵

Husûsî sergilerin yalnız bir vilayetin veya bir milletin ma'mûlât ve masnûât ve mahsûlâtına özgü olduğu belirtilen yazıda, bu sergilere "memâlik-i hariciyenin eşyası kabul edilmediğine" vurgu yapılıyordu. Yazıda ilk husûsî serginin açılmasının Marquis d'Avede namında bir Fransız tarafından düşünüldüğü belirtiliyor ve "Bu zat; Fransa İnkilab-ı Kebiresi'nin beşinci senesinde (Sever) ve (Goblen) fabrikalarında işsiz kalan ameleye muaveneten (Sen Kalu)da tertip olunacak piyango ile beraber bir de sergi açmak fikrini beslemişti. Fakat o sene zuhur eden bazı hadisat-ı mühimme-i siyasiye bu fikrin iktisab-ı fi'liyet etmesine maatteessüf mani' oldu. Ertesi sene yani 1897 sene-i

¹³ "İzâh-ı Meram", s. 2.

¹⁴ A.e.

¹⁵ "Hususi Sergiler ve Fransa'nın Bunlardan İstifadesi", **Bursa Sergisi Mecmuası** (BSM), Numara 2, 17 Temmuz 1325 (30 Temmuz 1909), s. 45.

miladiyesinde dahiliye nezaretinde bulunan Fr. de Neufchateau nam zat bu fikre bir şekl-i hakikat vermeğe muvaffak olabildi" diye yazılıyordu.¹⁶

İlk serginin açılışı ise son derece ilginçti: Fr. de Neufchateau, İtalya seyahatinden sonra mahalli bir sergi açılmasına çok önem verdi, bir sergi açılmasına karar verdikten sonra bütün üreticileri ve fabrikatörleri nezdine çağırdı ve Şan de Mars'ta bir kilisede açılacak sergiye iştirak etmelerini, eşya göndermelerini iltimas ve tavsiye etti. Fakat bu maksadı, ümit ettiği derecede muvaffakiyet temin edemedi. Çünkü iştirake davet ettiği 80 vilayetin üreticilerinden ancak 110 müstahsil sergiye eşya göndermişti. Bununla birlikte sergi açıldı ve eşya gönderenlerden bir saatçi ile bir mühendise, bir matbaacıya ve bir kurşun kalemi fabrikacısına mükafat verildi. Tam muvaffak olunmamıştı ama ilk adım atılmıştı. Daha sonra hükümet, serginin kapanması zamanına yakın bir resmî beyanname neşrederek, "o zaman kendilerini tehdit eden İngiliz ticaret alemini en çok sarsacak bir deha-yı sanat ibraz edebilecek olana bir altın madalya, maharet gösterecek sanatkârâne yirmi gümüş nişan verileceği ilan olunduğundan harîs -i şöhret ve servet olan amiller, müstahsiller ve hatta çiftçiler" çalışmaya başladılar. İkinci sergi 1801 tarihinde Luvr Sarayı'nda açıldı. Ve buna 229 üretici iştirak etti. Neticede 7 altın, 8 gümüş, 30 tunç madalya mükafat ile 34 takdirname verildi. Üçüncü sergi 1802'de Paris'te açılmıştır. Buna 540 kişi iştirak ettiğinden 20 altın, 31 gümüş, 42 tunç madalya mükafat verildi. İpek ve pamuk kumaşlar ziyadesiyle rağbet ve şöhret kazandı. Fransa'da böyle birbiri arkasınca açılmağa başlayan sergiler Avrupalıların dikkatini çekti. 1802 Sergisi açılınca her taraftan ve bilhassa İngiltere'den bir hayli ziyaretçi gelmişti. Fransızlar dördüncü sergiyi 1806 Osterliç zaferinden sonra küşad ettiler. Envalid'de açılan bu meşhere 113 vilayet halkından 1420 müstahsil iştirak etmiş ve bittabi' verilen mükafatların derecesi de o nispette artmış idi. Görülüyor ki sergiler açıldıkça iştirak edenlerin miktarı da artmıştı. Ancak sergilerin sık sık açılması o kadar muvaffakiyet sağlamıyordu. 1819 tarihinden itibaren her dört senede bir ve 1834 tarihinden sonra ise her beş senede bir sergi açılması düşünüldü. 1834, 1839, 1844 sergileri ise daha ziyade muvaffakiyet kazandı. Yabancıların dikkatini çeken bu sergilere ecnebiler de iştirak etmek istediler. Hele 1849 sergisine pek çok yabancı dahil olmak arzusunu gösterdi. Fakat Fransa Hükümeti sergi açmaktan maksadının dahilî

¹⁶ "Hususi Sergiler ve Fransa'nın Bunlardan İstifadesi", s. 45.

(millî) sanayiye geliştirmekten ibaret olduğunu söyleyerek bu arzuların hiçbirine izin vermedi. Bununla birlikte Hükümet, yabancı hükümetlerin sergiye gönderdikleri özel görevlilerin tetkik ve incelemelerine de karşı çıkmadı. Hülâsa-i kalam Fransa Hükümeti 1798 senesinden 1849 senesine kadar 11 husûsî ve dahili sergi açtı ve gittikçe de muvaffakiyet kazandı.¹⁷ 1798'deki ilk sergiye 110 üretici katılırken 1849'daki son sergiye 4.494 üretici iştirak etmişti.

Bursa Sergisi Mecmuası'nın 5. sayısında ise sergi yazısı dizisine "Umûmî Sergiler" başlığı ile devam ediliyordu. Umûmi sergileri ilk düzenleyen ülkenin İngiltere hükümeti olduğu belirtilen yazıda, bu sergi hakkında detaylı bilgi veriliyordu. Bu amaçla Prens Albert'in başkanlığında bir komisyon teşkil edildiği ve yabancı ülkelere davetnameler gönderildiği belirtilen yazıda, Hyde Park'ın güney cihetinde Kristal Sarayı inşa edilerek sergi binası olarak kullanıldığı anlatılıyor ve 5 ay açık kalan sergiye 26 yabancı hükümetin katıldığı belirtiliyordu. Yazıda "Şâyân-ı dikkattir ki bu sergiye 6 milyondan fazla ziyaretçi gelmiş ve 12 milyon Franklık genel hâsılattan 4 milyon Frank safi hâsılat elde edilmiştir" diye bildiriliyordu. "Bu sergide en çok müstefid olanlar Fransız erbab-ı sanayii olmuştur. Çünkü Fransa hükümeti bu meşher-i umûminin küşadı tarihine kadar yarım asır çalışmış ve sanatkârâne fikir icad ve zerafeti telkîn eylemişti. Halbuki hükümet-i sâire o müddet zarfında sergi küşadını katiyen hatıra getirmemiş, veyahut bir iki sergi açmakla muvaffak oldum sanmıştır" tespitinde bulunulan yazıda, 1851 Londra Sergisi'nden sonra Amerika hükümetinin umûmi bir sergi açmaya özendiği ve 1853'te New York'taki Kristal Sarayı'nda bir sergi açtığı ifade ediliyordu. Verilen bilgiye göre bu sergiye "topu topu sekiz hükümet iştirak etmiş ve ancak 5.500 kişi eşya teşhir eylemiştir." Daha sonraki 3. sergi ise 1855 Mayısında Fransızlar tarafından Paris'te açılmıştı. Bunun için Şanzelize'de inşa edilen Sanayi Sarayı (Palais de l'industrie) tahsis edilmişti. Bu sergiye ise 13.954 kişi iştirak etmişti. Daha sonraki bölümde ise o tarihten sonra düzenlenen sergiler hakkında bilgi veriliyor, hangi sene hangi sergilerin düzenlendiği belirtiliyordu. Kuşkusuz bu kronolojik sergi sıralamasında

¹⁷ "Hususi Sergiler ve Fransa'nın Bunlardan İstifadesi", s. 46.

ise derginin yayınlandığı 1909 yılından 3 yıl sonrasını gösteren 1912 tarihinin karşısında "Bursa-Acemler Umûmi Sergisi" ibaresinin yer alması, oldukça anlamlıydı.¹⁸

3.2.4 Fuar Ürün Tanıtım Broşürü:

Sergi sebebiyle Osmanlılar'ın yaptığı bir yayın türü de, sergi broşürü olarak isimlendirilebilecek neşriyattı. Bu broşürler, o ülkede geçerli olan dil ile yayınlanırdı. Bu broşür-katalog sentezlemesi yayınlardan biri de 1893 Chicago Sergi Komisyonu tarafından İngilizce 64 sayfa olarak hazırlandı ve sergiyi gezen ziyaretçilere dağıtıldı. "The Exhibits of the Ottoman Empire at the World's Columbian Exposition" adını taşıya yayın, fuarda teşhir edilen Osmanlı sanayi ve tarım ürünlerinin kısa bir dökümünü içeriyordu. Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki kısa bilgiyle başlayan yayın, üç kıtaya yayılan Osmanlılar'ı kısa ama öz olarak tanıtıyordu. Bu yayın, daha çok tarım açısından verimli Osmanlı topraklarını anlatıyor ve bu bölgelerde yetişen ürünlerden örnekler veriyordu.¹⁹

Broşürde yer alan ürünlerden bazıları "şekerleme, süt ürünleri, tütün, kahve, yün, moher ve keçi kılı, pamuk, ipek, yağ, sabun, mum, şarap ve konyak, kurutulmuş meyve ve kuruyemiş, tohum örnekleri, afyon, madenler, denizcilik ürünleri, ahşap işleri, mücevherat, tekstil kumaşlar, el işleri, ham ve işlenmiş deri, halılar, telgraf ve telgraf aletleri, elektrik malzemeleri, sulu ve kuru boya resimler, basın yayın ürünleri, fotoğraf" alt başlıklarında veriliyordu. Her alt başlığın içinde o sektörlere ait, İmparatorluğun üretip sergiye yolladığı ürünler kısa ve öz bir şekilde anlatılıyordu. Kataloğun neredeyse yarısına yakın bir bölümü, önde gelen tarım ürünlerinin istatistikî bilgilerine ayrılmıştı. Burada hangi vilayette, hangi tahıl ürünü, ne kadar arazide ekildiği ve ne oranda rekoltesi olduğu ve dönüm başına verimlilik hesapları da yer alıyordu.²⁰

¹⁸ Burada Bursa Acemler sergisi için tam olarak şu ibare yer alıyordu: "1912 tarihinde açılacak umûmi serginin Bursa-Acemler şehrinde olmasını temenni ederiz." **"Hususî Sergiler ve Fransa'nın Bunlardan İstifadesi"**, s. 56.

¹⁹ Hohannes T. Pushman, *The Exhibits of the Ottoman Empire at the World's Columbian Exposition*, Chicago, Imperial Ottoman Commission, 1893, s. 7-8.

²⁰ **A.e.**, s. 33-63.

3.3 Osmanlıların Dünya Sergilerini Takibi

İlk serginin üzerinden daha 10 yıl geçmeden Osmanlılar'da ciddi bir sergi kültürü oluşmaya başladı. İlk dünya sergisi kabul edilen 1851 Londra Sergisi'ne biraz geç de olsa katılan Osmanlı İmparatorluğu, 1855 Paris Dünya Fuarı düzenlendiğinde tüm acemiliklerinden kurtulmuş, deneyimli bir ülke haline gelmişti. 1860'lı yıllar ise hem dünya sergileri, hem diğer uluslararası sergiler, hem de dahilî sergiler bakımından yoğunluğun hakim olduğu yıllardı. O dönemdeki yayınlar da göstermektedir ki, kalıcı bir sanayileşme için gayret gösteren Osmanlı hükümetleri ile bunun zihinsel altyapısını hazırlayan aydınlar açısından, sergiler hakkında bilinmedik bir şey yoktu.

3.3.1 Salahaddin Bey'in Fuar Değerlendirmeleri

Osmanlı yöneticileri ve aydınları, fuarların ülke sanayiini ve ticaretini geliştiren bir etkiye sahip olduğuna, hatta "ticaret ve sanayinin en çabuk şekilde canlanmasına olanak verdiğine" yürekten inanırlardı. Osmanlı'nın katıldığı her fuar ile bir sonraki fuar arasında olumlu yönde büyük fark olduğunu düşünürlerdi. Bu konuda 1867 Paris Sergisi'nde Osmanlı Sergi Komiseri olarak görev yapan Salaheddin Bey benzer bir kanaate sahipti. "Türkiye, 1867 Evrensel Sergisi" adlı bir kitap kaleme alan Salaheddin Bey, diğerlerinden farklı olarak, resmî verilere dayanarak, fuarların ülke sanayi ve ticaretini artırdığını ispatlıyordu.

Kitap bir üstünlük gösterisiyle başlıyordu. Böylece o dönem için Osmanlı iş dünyasının sahip olması gereken en önemli şeyi, yani kendine güveni vermeyi amaçlıyordu. Sultan Abdülaziz'e hitaben yazılan ithaf bölümünde, "10 asır evvel, Halife Harun Hazretleri'nin Batılı ülkelere dünyada bir numara olan Asya ülkeleri sanayilerinin ürettiği ve dünya çapında olan hediyeler" hatırlatılıyordu. Ayrıca Sultan Abdülaziz döneminde İstanbul'da düzenlenen 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin "Payitahtın ilerlemesi ve gelişmesi yolunda ortaya konulan bir kilometre taşı" olduğuna vurgu yapılarak, "1867 Paris Evrensel Sergisi'ne katılımın, 1863 Sergisi'nden bu yana Osmanlı'nın kat ettiği inkişafı en iyi şekilde dile getireceğine"

dikkat çekiliyordu.²¹ Bu ibarelerin ortaya koyduğu gibi Osmanlı yöneticileri, 10 asır önce önde bulundukları, daha sonra ise geçildikleri Batılı ülke sanayilerini yakalamada o dönemde büyük başarı gösterdiklerine inanıyorlardı. Bu başarıda fuarların büyük payı vardı. Onlara göre sadece Sultan Abdülaziz dönemindeki çalışmalar sonucu 1863'ten 1867'ye kadar geçen 4 yıl içinde önemli bir gelişme mesafesi geride bırakılmıştı.

Salaheddin Bey, Fransızlar'ın düzenlediği ilk ulusal fuar olan ve 1798 yılında VI. Cumhuriyet döneminde İçişleri Bakanı Monsieur Francois de Neufchateau'nun teşviki ile sadece 3 günlük bir süre için düzenlenen fuardan itibaren Fransızlar'ın yaşadığı 1801, 1802, 1806, 1819, 1823 ve 1827 yıllarında gerçekleştirdikleri fuarlara dikkat çekiyordu. Her yeni fuarda Fransa'nın fuara katılan ürünlerinin çeşitlendiğini, sanayi kollarının büyüdüğünü, yeni sanayi dallarının kendini gösterdiğini vurguluyordu. Salaheddin Bey, böylece fuarların önemine atıfta bulunarak, Louvre'da 1827 yılında düzenlenen VII. Fransız Evrensel Fuarı sonrası derlediği raporda Matmazel Julia de Fontenelle'nin yazdığı şu satırları aktarıyordu:

“Sanayi ürünleri fuarları, insan zekâsının en güzel ürünlerinden biridir. Fuar, bilime ve sanata adanmış yeni bakış açısı katarken tüm kaynakların bilinmesi ve ulusal sanayideki gelişmelerin kamuoyuna tanıtılması yönünde aracılık yapmaktadır. Fuar, belli başlı üreticilerin yer aldığı önemli bir rekabet ortamı sunmaktadır.”²²

Salaheddin Bey, fuarların ticaret ve sanayinin tüm branşlarının gelişmesine katkıda bulunmasının yanı sıra, "yeni buluşlarla desteklenmesi yönünde teşvikleri de beraberinde getirdiğine" işaret ediyordu. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nun 1867 öncesinde Paris ve Londra'da düzenlenen evrensel fuarlara defalarca katılmasından onurla bahsediyordu.²³

3.3.2 Ömer Faiz Efendi'nin Fuarlarla İlgili Görüşleri

1867 Paris Dünya Sergisi'ne katılan Osmanlı heyetinde Şehremîni Yardımcısı Ömer Faiz Efendi de bulunuyordu. Sergi gezisine ilişkin bir günlük tutan Ömer Faiz

²¹ Salaheddin Bey, **Türkiye 1867 Evrensel Sergisi**, Çev. Hakan Arca, İstanbul, İstanbul Fuar Merkezi Yayınları, 2008, s. 13.

²² A.e., s. 17.

²³ A.e.

Efendi, Sultan Abdülaziz'e sergi ziyaretleri sırasında diğer devlet adamlarıyla birlikte eşlik ediyordu. Sultan'ın Paris Sergisi'ni ziyaretini özetle şöyle anlatıyordu: Sultan Abdülaziz Türk pavyonunu da ziyaret etti. Gelişinde, Şark usulü kahve veren, millî kıyafetli genç kahveciler tarafından karşılandı. Sergi alanında "halılar, telkârî el işlemleri, Bursa kadifeleri, Üsküdar çatmaları, Trablus ve Hama kumaşları, Halep sadakorları, Ankara sofları, çeşitli müzeyyen silâhlar" teşhir ediliyordu. Ne var ki, sergiye katılan Avrupa ülkelerinin pavyonlarında sergilenen mükemmel sanayi ürünlerini izledikten sonra Türk pavyonunu ziyaret eden Sultan Abdülaziz, pek memnun kalmamış, "bedbîn bakışlar ve sükutî çehre ile" sergiden ayrılmıştı,²⁴

Günlükte yer alan bilgilere göre Ömer Faiz Efendi bu sergiyi gezerken çok duygulanmış ve "Bütün dünya milletleri, neleri var neleri yok, buraya taşımışlar. Sanayi ilerlemesi karşısında hayrette kaldık. Hiç tereddütsüz mutabık kaldık ki, bu yapılanların daha âlâsı bizde yapılabilir: İlk madde olarak herşeyimiz var. Halkımız zeki ve daha da vazife şuuruna sahip aslında... Tahsil yok, ilim yok, irfan yok, teşkilat yok... Bunların hepsi de devletin vazifesi ve cemiyetin onu seferber etmesi lâzım. İkiisi birbirini tamamlıyor. İkiisi de yok bizde... Mucize mi lâzım?" diye yazmıştı.²⁵

Bu sadece Faiz Efendi'nin aklından geçmez. Sultan Abdülaziz de, Şehzade de bu düşüncededir. Neden böylesine bir sanayi ilerlemesinin Osmanlı'da olmadığını sorarlar. Neler yapılması gerektiğini sorgularlar. Sultan II. Abdülhamid döneminde yeni bir ivme kazanacak olan ve Osmanlı sanayileşmesindeki ikinci hamle dönemini doğrudan etkileyecek fuarların, fikri altyapısı burada hazırlanmıştı.

3.3.3 Şinasi'nin 1863 Sergisi Hakkındaki Yorumları

1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî hakkında dönemin yazarları, özellikle gazete yazılarında beklentilerini ve gözlemlerini ortaya koydular. Tasvir-i Efkâr gazetesinde Payitaht başlıklı başyazar köşesinde imzasız yazılar kaleme alan Şinasi, öncelikle günümüz medeniyetinin servetinin devlet gücü olduğunu, sanayi ve mesleklerin de

²⁴ Cemal Kutay, **Avrupa'da Sultan Aziz**, İstanbul, Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, 1970, s. 154-155.

²⁵ **A.e.**, s. 52-53.

servetin en önemli sebebi sayıldığına dikkat çekiyor ve sergi hakkındaki görüşlerini paylaşıyordu.²⁶ Şinasi bir yazardan bekleneni yapıyor ve sergileri bir kitaba benzetiyordu. Ona göre, bu kitapta sergiye katılan ülkelerin, o ülkelerde bulunan erbab-ı sanatın tecrübeleri yer alıyordu. Kitap nasıl hangi fenni anlatıyorsa onun ıslah ve yayılmasına hizmet ederse, sergi de teşhir edilen eşyanın mükemmelleştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına hizmet ediyordu.

Sergileri esnaf ve halkın gezmesinin önemine değinen Şinasi, "Halkın en ziyade tecrübeli olanları, en ziyade faideli olan şeylere riayet ederler" diye yazıyor ve Osmanlı esnafının böyle yapması gerektiğini söylüyordu. "Ağaçtan eşya imal eden esnaf arasında eskiden tekелci bir düzen var iken, esnaf kullandığı ağaca ziyadesiyle dikkat ederdi. Dayanmayacak bir ağaçtan bir şey yaptırılmak istenince, velev ziyade para teklif olursa bile kabul etmezlerdi. Bu yüzden imalâtları gayet kavî (sağlam) olur idi. Eski binalarda bulunan eserler de bu düşünceyi ispat ediyordu. Ne var ki tekel maddesi ortadan kalkınca esnafın çoğu ürünlerine dikkat etmiyor" şikayetini dile getiren Şinasi, bu esnafı sergideki ağaçlara inceleyip, "işlerine yarayacak ağaçların nereden geldiğini ve ne sûretle celbolunabileceğini anlamaya" çağırıyor ve böylece esnafın "yaptıkları eşya hüsn-i sûret kesbedeceği der-kârdır" diyordu.

Şinasi, çok acı bir gerçeği en açık dille yazan yazardı. Sergideki ürünleri anlatırken, dobra bir şekilde "....(sergide) Avrupa emtiasının revacı (itibar görmesi) Memâlik-i Osmaniye ma'mulâtını âdeta kûşe-i nisyanda (unutulmuş halde) bırakmış olduğu hâlde" diye yazıyordu. Buna rağmen bir hakkı da teslim ediyor ve "... (sergide) yine bu kadar eşya bulunması doğrusu teşekkür olunacak mevâddandır (hususlardandır)" diyordu. Peki Avrupa malları Osmanlı fuarında niçin bu kadar itibar görüyordu? Çünkü bu mallar fabrikalarda seri olarak üretilmişti, bu nedenle de ucuzdu, aynı zamanda estetik desenlere ve görünüme sahipti. Şinasi'nin Osmanlı'nın gururu olarak gördüğü ürünler, savunma sanayiine ilişkin olanlardı. Ona göre "Tophane'nin sergiye konulan fabrika ma'mulâtı ile, Tersane'nin âlât numuneleri bihakkın (tamamıyla) şayân-ı takdir"di. Erbâb-ı vukûfun, yani o işten anlayan uzmanların görüşü bu yöndeydi. Peki Şinasi'ye göre bu Osmanlı yöneticilerine ve

²⁶ Tasvir-i Efkâr, Numara 79, 8 Şevval 1279 (29 Mart 1863), s. 1. Fevziye Abdullah Tansel, imzasız bu yazının Şinasi'ye ait olduğunu kaydediyor.

halkına neyi gösteriyordu? Şinasi, "İşte" diyordu, "ileride beldenin ihtiyaçlarına yarayacak fabrikalar dahi yapılır ise, sergiden ümit edilen faydalar elde edilmiş olur."

3.3.4 Cenanzade Kadri Paşa ve Te'sirât-ı Haseneli Sergiler

Osmanlı aydınları ve yöneticileri sergilerden elde edilecek faydanın, ancak sürekliliği ile mümkün olduğunun farkındaydılar. 1863 Sergisi'nin açılması vesilesiyle basında yer alan yorumlarda bu husus tekrar gündeme getiriliyor ve "Memâlik-i Mahruse'de açılan sergilerin... kesb-i tevellü' ve terakki ederek emr-i ziraat ve sınaat hakkında ne derece te'sirât-ı hasenesi"²⁷ olduğuna dikkat çekiliyordu. Cenanzade Kadri Bey'in -ki daha sonra birçok devlet görevinde bulunup sadrazamlık da yapan Cenanzade Mehmed Kadri Paşa'dır- kaleme aldığı yazıda, bir anlamda "yabancı ülkelerde açılan sergilerin genişleyip ilerlemelerine paralel şekilde ziraat ve sanayilerinde de güzel etkileri görüldüğünün" altı çiziliyordu. Dolayısıyla sergi usulünün 1863 Sergisi'yle Osmanlı'da başlamış olması "bir mebd-i feyz ve terakki" kabul edilip "bundan böyle dahi arasına küşadına himmet buyurulması" halinde fuarların "kesb-i tevellü' ve intizam ile ziraat ve sanaatça" büyük faydalar sağlayacağı anlatılıyordu.²⁸ Kadri Bey, devletin fuar açılışlarını teşvik etmesi halinde bu fuarların yaygınlaşacağını, bunun da hem sanayi hem de ziraata büyük faydalar temin edeceğine inandığını ortaya koyuyordu.

3.3.5 Osmanlı Valisi Azmi Bey'in Düşünceleri

Osmanlı bürokrat ve üst düzey yöneticileri arzulanan ekonomik ve ticari hamlenin itici güçlerinden birinin sergi düzenlemek olduğunu düşünüyorlardı. Valiler, bulundukları ilde kalkınma ve gelişmeyi teşvik etmeye büyük önem veriyorlardı. Bunlardan biri Bursa Valisi Azmi Bey'di. Hüdavendigâr Vilayeti'ne yeni atanan Azmi Bey, görevinde bir farklılık oluşturmak amacıyla, merkezi idareden yardım almadan yerel imkânlarla bir sergi açmaya muvaffak olmuştu. Vali Azmi Bey, fuarın açılışında yaptığı konuşmayla fuar konusuna oldukça hakim olduğunu ortaya koyuyor, fuarların sağladığı faydalara güçlü bir şekilde işaret ediyordu. Bir devletin tüm güç ve onurunun

²⁷ Bu cümlemin günümüz Türkçesi'ne aktarılmış hali şöyledir: "Osmanlı Devleti'nde açılan sergilerin.... yaygınlaşma ve ilerleme kazanarak ziraat ve sanayi işi hakkında ne derece olumlu etkilere..."

²⁸ Kadri Bey, **a.g.m.**, s. 430.

aslında malî gücünden geldiğini vurgulayan Azmi Bey, bunun da vergi gelirinin artışıyla mümkün olduğunu, en büyük verginin tarım ve sanayiden alındığını, dolayısıyla ziraat ve sanayiye geliştirecek tedbirler alınması gerektiğinin altını çiziyordu.²⁹ Osmanlı yöneticileri için can alıcı soru şu idi: "Fakat ziraat ve sanayinin terakkisini temin için ne yapmalıdır? Burası câ-yı tetkik ve tettebbuadır." Esas tetkik ve araştırma konusu olan husus buydu. Cevap oldukça basitti: İlmî ve fennî ilerlemeleriyle göz kamaştıran Avrupa ve Amerika bu hususta ne yapmışsa aynıını yapmak. Vali Bey'e göre, "Oralarda, şüphesiz ki, erbab-ı ziraat ve san'atın ilk devirlerde kendiliklerinden bir tarik-i terakki ve tekemmül bulmamıştır." Yani devlet teşvik etmiş, yardım etmiştir. "Çünkü bir kavmin azim ve cüreti ne kadar ziyade olursa olsun mutlaka teşvik ve tergîbe muhtaçtır."³⁰ Osmanlı yöneticileri, bu konuyu da özellikle Fransa üzerinden yakından takip etmişler ve bu ülkeyi kendilerine örnek almışlardır. Bu sebepten Vali Azmi Bey, Fransa'yı örnek vererek şöyle diyordu: "Mesela Fransa bugün gayet iyi ve sağlam ma'mûlât ve mahsûlât yetiştiriyor. Bugünkü tekamülünün ilk rüşeymini mutlaka hükümetinin parmağı altında buluruz."

Osmanlı yöneticileri Fransızlar'ın ekonomik kalkınmasında 1789 İnkılabı'nın etkisi olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle de 1908 II. Meşrutiyet hareketiyle bu ihtilal arasında paralellik kuruyorlardı. Onlara göre 1789 İhtilali sırasında ve sonrasında "memleket bir enkaz yığınınından başka bir halde değildi" ve "1798 tarihinde bir-iki vatanperver Fransız gülşâne-i sanayiini ihyaya çare aramış ve aldıkları güzel tedbirlerle birlikte dahili sergilerin esasını teşkil eden bir sergi açarak bunları her dört senede bir tekrar esasına" bağlamışlardı. Azmi Bey ve dönemindeki diğer yöneticilerdeki bu yaklaşımın iki önemli noktası bulunuyordu. Fransa ve elbette diğer Avrupa ülkeleri sanayi kalkınmasını doğrudan devlet eliyle değil 'bir iki vatanperver'in katkısı, yani özel sektörün gayretleriyle başlatmışlardı. Onların gösterdikleri gayretlerin başında ticareti,

²⁹ Vali Azmi Bey, açılıшта bulunan devlet erkanı ve tüccarlara, "Bir devletin şevket ve mekineti kudret-i maliyesinin derecesine tabi'dir. Geniş bir bütçe nasıl mütekeffil-i saadet ve refahet ise dar ve mahdud bir muvazene de o nispette de mevrus-ı za'f ve nikbetdir. Halbuki bütçelerin varidat yekünlerini kabartan vergiler en ziyade arazi ve sanayiye mahsus olanlardır. Şu halde ziraat ve sanayi müterakki olmazsa bunların mahsulü de tabiatıyla mütereffia' olamayarak bilakis tenakus edeceğinden bunlar üzerinden alınan tekalif de o nispette de az ve binaenaleyh şevket-i devletin medar-ı istinadı olan muvazene-i umumiyyede zaif ve müteşettet olur" diye hitap ediyordu. Bkz.: **"Hususi Sergiler ve Fransa'nın Bunlardan İstifadesi"**, s. 15.

³⁰ A.e.

dolayısıyla üretimi canlandırıp artıracak sergiler geliyordu. Öyle ki, 1798'den sonra her dört senede bir yapılan bu sergiler, "yarım asır zarfında o kadar fevâid temin etti ki, 1851 tarihinde açılan ilk Londra meşher-i umûmisinde felaketzede Fransa'nın yarım asırlık ma'mûl ve mamûlâtı" diğer milletleri geçmişti ve "İşte bu tefavvuk el'an devam ediyor"du. Çok açıktı ki, "Fransa'nın bu hareket-i müstahsenesi, ... (bizim gibi) milletlere bir rehber-i mesai olmalıdır."

Tüm Osmanlı yönetici ve aydınlarının kabul ettiği gibi "Bizim memleketimiz esasen bir ziraat memleketi"ydi, elbette "bu meyanda bazı sanatlarımız ve bunlar arasında da yalnız şarka mahsus bazı sanayimiz dahi vardı." Ne yazık ki, Vali Azmi Bey'in ifade ettiği gibi "bugün hiçbir hakikat gizlenemeyeceğinden, kemal-i teessürle itiraf ederim, gerek ziraatımız gerek sanayimiz o kadar sönük kalmıştır ki, bu hâl maazallah devam ederse pek az zaman sonra biz de bunların namından başka bir şey kalmayacak ve millet ve devlet bu gafletin acısını pek çok vakit kalbi sızlayarak hissedecektir."³¹ Özetle, tarım ülkesi olarak Osmanlı'nın üstün olduğu Şark'a özgü sanayi dalları da vardı. Ancak Osmanlı her iki dalda o kadar pasif kalmıştı ki, kısa zaman içinde gerekli tedbirler alınmazsa, bu sektörlerin adından başka bir şey kalmayacaktı. Alınacak tedbirlerin başında da Fransızların yaptığı gibi sergi düzenlenmesi geliyordu. Bu yüzden de Azmi Bey ve arkadaşları, Bursa'da dahili bir sergi açmaya karar vermişlerdi.

3.3.6 Nazır Aristidi Paşa'nın Görüşleri

1909 yılında, Bursa Sergisi'nin açılışına katılan Orman ve Maadin ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa, "Erbab-ı ziraatın vesair bilcümle ehl-i marifetin masnûât ve mahsûlâtlarının enzar-ı aleme vaz' ve teşhiri usulü bizde pek eski tarihlerden beri pazar ve panayır sûretinde cari..." sözleriyle gerek ziraat üreticileri gerekse ehl-i marifetin ürünlerini tüketicilere sundukları pazar ve panayır geleneğinin Osmanlı İmparatorluğu'nda eski tarihlerden beri var olduğuna dikkat çekerek, Avrupa'da bu usulün modern bir içerik kazandığını anlatıyordu. Modern sergiler, 1791'de ilk önce sınırlı ve hususu bir şekilde yapılmış, daha sonra millî, umûmî ve beynelmilel bir hal kazanmıştı. Sergiler hakkında tafsilatlı bilgi veren Nazır Aristidi Paşa, bu mekânlarda

³¹ "Hususi Sergiler ve Fransa'nın Bunlardan İstifadesi", s. 15.

fen ve sanayi ile üretimde meydana gelen gelişme ve değişimlerin umuma arz edildiğini, farklı millet ve kavimlerin yekdiğeriyle irtibat kurduğunu, sonuç olarak da tüm insanlığın ortak çıkarlarını temin ettiğini anlattı. Bu konuşmada Aristidi Paşa, geleneksel üretim anlayışında üreticiler açısından sorun olan bir noktaya temas ediyordu. Ona göre "Evvelleri yeni bir şeyi icat eden erbab-ı sanayi, icat ettiği eşyanın menfaatini sadece kendine hasretmek fikriyle meydan-ı aleniyete koymaktan çekinirdi. Bilahare yanlışlığı çok açık olan bu fikirden vazgeçilerek, aksi kabul olundu. İşte fennî ve sınaî ilerlemeler de bu fikrin kabulüyle her türlü bilgi ve mucidin kamuoyuna sunulması sayesinde oldu. Bir şeyin kullanımı yaygınlaştıkça ona olan ihtiyaç da o nispette artar. Binaenaleyh her üretici kendi metainı suhuletle satar. Bundan başka üreticiler arasında olması doğal olan rekabet sayesinde eşyanın nevi ve keyfiyeti de gelişir; ve işte meslek ve sanayi de bu sûrette ve suhuletle ileri gider."³²

Vali Bey'in konuşmasında belirttiği imkânsızlık sebebiyle katkıda bulunamama meselesine değinen Nazır Aristidi Paşa, "hükümetin nakdi yardım imkânı bulamaması sebebiyle, mahalli gayretlerin sonucu düzenlenen bu serginin düzenlenmesi hizmetine iştirak şerefinden mahrum kaldıklarını" üzümlere beyan ediyor, "inşallah âtiyen bu hizmeti dahi ifâya lazım olan esbâb ve vesâilin istihsâline bütün mevcudiyetimle çalışacağımı vaat ederim" diyerek katılımcıların gönlünü alıyordu. Aristidi Paşa, Osmanlı memleketinin kalkınmasının "hırfet ve sanayiden ziyade ziraat ve mahalli çiftçilikte" olduğuna inanıyor ve konuşmasında "servet-i milliyemizin tezyidini her şeyden ziyade bu menba'da aramak lazım" geldiğini şiddetle vurguluyordu. Bunun için de "henüz tarz-ı kadimini değiştirememiş olan usul-ı ziraat ve felahatimizin" teknolojik gelişmenin ortaya koyduğu yeni tarz tarım aletlerini kullanmaya alışması gerektiğini, "bu maksatla tesis edilen ziraat ameliyat mektepleriyle numune çiftlik ve tarlalarının ve sair müessesat-ı ziraiyyenin" çoğaltılmasına çalıştıklarını belirtiyordu.³³

Nazır Bey, özellikle tarımın gelişmesi için alınması gereken tedbirlerin cümlesinin hükümetten beklenmemesi gerektiğini anlatarak, "Bunda teşebbüs-i şahsî daha müessir ve daha müfiddir. Zira ehl-i ziraat kendi ihtiyaç ve menafini elbette hükümetten iyi bilir ve çarşısını da ondan iyi bilir" diyor ve "hükümetin de kendisine her türlü himaye edici

³² "Hususi Sergiler ve Fransa'nın Bunlardan İstifadesi", s. 29.

³³ A.e.

yardımda bulunmayı esirgememesi gerektiğini ifade ediyordu. Ona göre Hükümetin vereceği desteğin başında "asayiş ve emniyet-i umûmiye" geliyordu.³⁴

3.3.7 Gazeteci Gözüyle Japon Sergisi

Sebil-i Necât Dergisi, Tokyo'da düzenlenen bir umûmi sergiyi gezen Ahmed Münir'in imzasını Mektuplar köşesinde yayınlarak, her zaman Türkler arasında gizemli bir yeri olan Japonlar'ın sağladıkları gelişmeyi takdirle anlatıyordu. Tokyo'da Mart başında açılan derginin bütün orta Japonya alemini şehre çektiği belirtilen haberde, "Her gün binlerle yolcular husûsî seyyah trenleriyle Tokyo'ya şitab etmekte (gelmekte) ve vatanlarının terakkiyât-ı hazırasıyla aynel-yakin kesb-i ülfet etmek (günümüzdeki ilerlemelerini görerek yakınlık kazanmak) için (Evenva) Parkı'nda, birkaç mil murabba' arazi işgal eden ve Avrupa merkezlerinde birkaç seneler çalışarak vücuda getirilen büyük sergilere bile rekabet edecek derecede mükemmel sûrette tesis olunan sergiyi görmeğe koşmaktadırlar" diye yazılıyordu. Böylece Ahmed Münir, Japonlar'ın sergisinin Avrupalılar ile rekabet edecek mükemmellikte buluyordu.³⁵

Serginin "Japonya milletinde daima göze çarpmakta olan teceddüde ve terakkiye doğru olan daimî heves"i yansıttığına dikkat çeken Ahmed Münir, ziraat ve tarım şubelerinde gördüğü saf simalı köylülerin en ufak şeyi bile ciddiyet ve ehemmiyetle incelemelerinin "şüphesiz herbir ecnebinin hususen bir Osmanlı'nın nazar-ı dikkatini celbedeceğinden eminim" diyordu. Bu cümleden de anlaşılacağı gibi Ahmed Münir'in, Japonlar'ın gelişmeleri karşısında hayretini daha da artıran husus Japon ziyaretçilerdi. Münir, Japonya mektubunda, bu hayretini şu şekilde kaydediyordu:

"... Serginin, Felahat (Tarım) Şubesi pavyonunun kapısı ağzındaki pirinç mahsûlâtı kısmında toplanan köylülerin adeselere müracaat ederek birinç mahsûlâtını, fasulye tohumlarını, buğday, ot ve samanları tetkik edişleri, sonra koyunlarından çıkardıkları kirli defterlere kaydedebulunmaları, bazılarının mevadd-ı meşhureye (meşhur maddelere) ait istatistik levhalarını hiç bir kelimesini kaçırmadan defterlerine nakledişlerini, bir başak karşısında saatlerce tevakkuf etmeleri, bir kimyevî gübreyi ve o sayede hâsıl olan envaı mahsulleri imrene imrene seyredişleri, arkadaşları ile müdavele-i efkârda (fikir alışverişinde) bulunmaları beni o kadar derin bir düşünceye daldırmıştı ki, hemen defterimi alıp hatıratımı anında kaydetmeğe şitap ettim (koştum)."³⁶

³⁴"Hususi Sergiler ve Fransa'nın Bunlardan İstifadesi", s. 32.

³⁵Ahmed Münir, "Japonya'da Umûmî Sergi", *Sebilü'r-Reşad*, C.I-XII, Numara 1-300, s. 12.

³⁶A.e.

Ahmed Münir'in şaşkınlığını artıran gelişmeler, esas Müstemlekât Şubesi'nde meydana geliyordu. Çünkü burada her nereye giderse öğrencilerle karşılaşıyordu. Formaza Adası kısmında "tütün mahsûlâtını tetkik etmekte olan ticaret mektebi talebesi, şeker mahsûlâtını tetkik etmekte olan kimyagerler mektebi talebesi, muallimleri ile beraber her bir küçük numune karşısında tevakkuf ederek (durarak) her numunenin hâl-ı hazır, mazisi ve istikbalde me'mul terakkiyât (düşünülen ilerlemeler) hakkında uzun ma'lûmât istihsal etmekte; hatta bazı parçaları kimya şubesine kadar götürüp tahlil bile ettirmekte idiler." Aynı durumla Pedagoji Şubesi'nde de karşılaşan Ahmed Münir, "orada da yüzlerce Darülmuallimîn talebisine, genç muallimler kafilesine tesadûf ediyordum. Bunlarda kendi ihtisaslarına ait teşhir olunmuş eşyayı bütün ciddiyetleriyle tetkik etmekte, sair binlerce züvvar (ziyaretçi) ile hiç alâkadar değilmiş gibi dinlemekte, okumakta, düşünmekte, müdavale-i efkâr etmekte idiler" diye yazıyordu. Münir, benzer manzarayı Sanayi Şubesi'nde de görünce iyice hayrete düşüyordu: "Sanayi Şubesi'ne geldiğim zaman büsbütün hayretler içinde kaldım. İbtidâî (İlkokul) mektebinin 9-10 yaşındaki çocukları, basık yuvarlak yüzlü sarı renkli, müstakbelin General (Nogi)si, Prens (Îtu)su olmaya ihzar olunan bu mini mini Japonlar, (...) muallimlerinin izahâtını bütün kulak kesilerek dinlemekte idiler."³⁷

Japon köylülerinin, Japon ilkokul ve üniversite öğrencilerinin sergiye gösterdikleri ilgi Ahmed Münir'e şu cümleyi söyletiyordu: "Bir milletin istikbalini iktisadi istidadı (yeteneği) vücuda getirir derler." Bu sözün somutlaşmış halini ise serginin ortasında tesis edilen gayet büyük gölü elektrik lambalarıyla alevlenmeye başlayınca hissediyordu. Ahmed Münir, Japonlar'ın gölün 'süslemede gösterdikleri maharet ile etrafında sıralanan ve teknolojiye katettikleri mesafeyi gösteren pavyonları izledikten sonra, kendini "göl sahilindeki uzun umûmi sandalyelerden birine" atarak, Japonlar'ın nasıl ilerlediklerini, Osmanlılar'ın da neden başaramadıklarını düşünüyordu. Münir, başarısızlığın nedenlerini sorguladıktan sonra akla gelebilecek her nedenin bir habaneden farksız olduğunu belirtiyor ve gerçek nedenin ilerlemeyi sağlayacak 'vatanperverlik'ten yoksun olmaya bağlıyordu. Ahmed Münir, bu konudaki derin düşünce ve tespitlerini şu şekilde kaleme alıyordu:

³⁷ Münir, **a.g.m.**, s. 12.

"Biz ne için bunları yapamıyoruz? Bize kim hail (engel) oluyor? Ne gibi mevâni' (maniler) bizi böyle terakkiyattan (ilerlemelerden) men' ediyor? diye düşünüyordum. Hatırıma devr-i sabıkın tarihi, kapitülasyonlar, Avrupa'nın rekabeti gibi mütenevvi (çeşitli) sebepler geldi. Her birini bir bir tetkik ettim, hiç birisinin esaslı bir mani olabileceğine hükmedemedim. Demek ki yalnız bir sebep kalıyordu. O da bizdeki vatanperverlik kelimesinin anlaşılmamış olması idi...

Çünkü Japonya bu sergiyi vatanperverlik hissiyatının tesiri ile, o hissin teşviki ile, o yüce duygu aşkına yapıyordu; Onu her vesile ile takviye ve tarsin etmek arzusuyla çırpınıyordu. Sergide teşhir olunan eşyayı, ebniye-i muhteşemeyi (muhteşem binaları) de kariîn-i kirama (şerefli okuyuculara) tarif etmek hususunda ma'lûmât vermek isterdim, fakat böyle bir meşher-i umûmiye tavsif (genel sergiyi anlatmak) için kelime bulmaktaki aczimi hissederek, onu vücuda getiren dehaet-i sanatın iktidarına hayretimi ketm edemeyerek (saklamayarak) yalnız en vâsi' (geniş) sûrette teşhir olunan şubâtı ta'dad etmekle (sergilenen şubeleri saymakla) kifayet edeceğim."³⁸

3.3.8 Gazeteci Gözüyle Brüksel Sergisi

Şehbal'ın Paris Mektupları'nı yazan Feyzullah Sacid, bu yazılarından birinde 1910 Brüksel Sergisi'ni anlatarak, Osmanlı aydınlarının sergilere ne büyük bir anlam yüklediğini ifade ediyordu. Sergiyi henüz tamamen açılmadan önce dolaşan Sacid, "... Sergi şehrin cenub şarkîsinde sevimli ruhfeza bir orman kenarına inşa edilmiş. Fakat henüz inşaat bitmemiş. İngiltere, Fransa, İtalya daireleri yeni tertip ediliyor. Müstemlekâtta (müstemleke ülkelerden) hiç biri hazır değil. Belçika bile geriye kalmış" diye yazıyor ama Almanya pavyonunun çoktan bitmiş olmasını da takdirle karşılayarak, "Zaten serginin en mühim kısmını da burası teşkil ediyor" diye aktarıyordu.³⁹

Sergiye dair ayrıntılı bilgi veren Feyzullah Sacid, "1910 Brüksel Sergisi, Belçika'nın payitahtında açılan sergilerin dördüncüsüdür. Bu sergiye Almanya, İngiltere, Brezilya, Kanada, Danimarka, İspanya, Fransa, Guatemala, Lüksemburg, Flemenk, Honduras, İtalya, Devlet-i Osmaniye, Peru, İran, Monako, Nikaragua, Uruguay, İsviçre, Çin hükümetleri iştirak etmiş... Serginin iştigal ettiği mahal 90 hektarı buluyor" diye yazdıktan sonra, "Daire-i Osmaniye de henüz açılmamış

³⁸ Münir, a.g.m., s. 13.

³⁹ Feyzullah Sacid, "Brüksel Sergisi", Şehbal, Numara 23, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911), s. 462.

olduğundan ziyaret edemedim" ifadesiyle, Osmanlı Devleti'nin de bu sergiye katıldığına, ancak pavyonunu henüz bitiremediğine işaret ediyordu.⁴⁰

"Bir memleketin sınaîsî, ticareti, ziraatı hakkında insana böyle bir sergiden daha iyi bir fikir verebilecek vasıta tasavvur edemiyorum. En yeni terakkiyat teşhir edilmiş, mensucat dairesi, makineler kısmı, şimendiferler, matbuat... velhâsıl her sanat, her meslek ayrı ayrı gösterilmiş" diye yazan Feyzullah Sacid, okuyucularına sergiyi şu cümlelerle tavsiye ediyordu:

"Birçok memleketleri dolaşarak, her yerde fabrikaları, müzeleri gezerek hem vakit, hem de birçok para zayi etmekten ise hepsini bir arada sergide görmek her halde müreccah (tercih edilir)... Sergi henüz tamamıyla bitmemiş olduğundan şimdiden ziyaret büyük bir faide temin etmez. Mamafih Ağustos'a doğru vatandaşlarımın bu sergiyi ziyaret etmelerini bilhassa tavsiye ederim. Çünkü bu sergi herkes için istifadebahş (istifade edilebilir). Bir tüccar, bir sanatkâr, bir zürrâ' (çiftçi), bir asker... velhâsıl her meslek sahibi kendi işine ait en son tekemmülâtı (gelişmeleri) burada görebilir. Bundan maada medeniyetin terakkiyât-ı hazırası (şimdiki ilerlemeleri) hakkında pek doğru bir fikir edinebilir."⁴¹

⁴⁰ Sacid, **a.g.m.**, s. 462.

⁴¹ **A.e.**

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYA FUARLARINDA OSMANLILAR

4.1 Dünya Fuarlarının Başlangıcı ve Etkileri

Dünya sergisi olarak nitelendirilebilecek ilk uluslararası fuar, 1851'de İngiltere'nin başkenti Londra'da yapıldı. Fikri ortaya atan ise İngiltere Devlet Arşiv Dairesi memurlarından Sir Henry Cole idi. Cole, Avrupa seyahatlerinin birinde, 1849 yılında Paris'te Fransızlar'ın organize ettiği büyük bir ulusal sergiyi ziyaret etmişti. Bu sergiden ilhamla, İngiliz ürünleri için yeni ve potansiyel pazarlar bulunmasını sağlayacağına inanarak, fikrini Prens Albert'e açtı.¹ Prens Albert'in çağrısıyla, Kraliçe Victoria'nın öncülüğünde sergi için bir bağış kampanyası açıldı ve çalışmalar başlatıldı. Cam ve demir konstrüksiyon ile yapılan ve daha sonra düzenlenen sergilerin binalarına esin kaynağı olan sergi salonu Cristal Palace'ı, Joseph Paxton, çiçek seralarından esinlenerek inşa etti. Bu tarihten önce de sanayileşmenin ilk aşamalarında bulunan İngiltere ve onu takip eden Fransa gibi ülkeler, ulusal ölçekte ya da iki ülke katılımlı fuarlar düzenliyorlardı. Kuşkusuz, sanayideki gelişmeler ve yeni pazar arayışları sergiciliğe yeni bir ivme kazandırmıştı.

Dünya fuarları, çok büyük cazibeye sahipti. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi, bu fuarlar, ziyaretçilerinin birçok yenilik ve icat ile ilk kez karşılaştığı mekânlar oluyordu. İkincisi dünya fuarları, ülkeler için tanıtımlarını yapacakları prestijli yerlerdi. Bunun için sanayinin uluslararası sergilere ihtiyacı kalmadığı ve dünya fuarlarının yerini ihtisas fuarlarının almaya başladığı 20. yüzyılın başlarından itibaren bile, dünya fuarları önem ve itibarlarını devam ettirdi. O yüzden ülkeler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren düzenlenen bu fuarlara, kendi mimarilerini ve kültürlerini yansıtan unsurlarla katılmaya ehemmiyet verdi.² Bu, aynı zamanda ziyaretçi sayısını artıran önemli bir unsurdu. Bir anlamda "yerinde turizm" idi.

¹ Erik Mattie, **Dünya Fuarları**, Çev. Canan Bilgin, İstanbul, İstanbul Fuar Merkezi Yayınları, 2007, s.12.

² A.e., s. 8

1931 yılına gelinceye kadar dünya fuarları, düzenlemek isteyen ülke hükümetlerinin girişimlerine ve güçlerine paralel bir şekilde gerçekleştirilmekteydi. Aynı yıl ise 1928'de hazırlanan bir fuar anayasası, Paris'te 31 ülke tarafından imza edildi. Böylece Uluslararası Sergi Bürosu kuruldu. Büro'nun görevleri arasında "gelecek fuarların tarih ve yerlerini saptamak, plan ve organizasyonlarını geniş ölçüde denetlemek, organizasyonun kural ve şartlarını tanıdıklarını garantiye almak" bulunuyordu. Katılımcı ülkeler de dünya fuarları için kendi ulusal komitelerini kuracaklardı.³

Dünya fuarları, sadece ticari boyutu bulunmayan, toplumlar ve ülkeler arasında iletişim ve diyalogu güçlendirerek dünya barışına katkı sağlayan etkinliklerdi. Her ülkenin pavyonu, kendi ülkesinin medeniyet birikimlerini yansıtan özellikler taşırdı. Dünya fuarları genellikle 3 ay ile 6 ay arasında açık kalırdı. Düzenlendikleri şehirleri, marka şehir haline getirirlerdi. O şehirle bütünleşen bir sergi eseri daha sonraki yıllara damgasını vururdu. Sözelimi Eyfel Kulesi 1879 Sergisi için, Vasco de Gama Köprüsü Lizbon Sergisi için, meşhur Atomium ise 1958 Brüksel Sergisi için yapılmıştı. 20. yüzyılın ortalarından itibaren ise sergilerin kurulduğu alanlar, serginin kapanmasından sonra teknoloji üreten firmaların temerküz ettiği teknoparklara dönüşerek, ekonomiye katkıda bulunmayı sürdürüyorlardı.⁴

Dünya fuarları, düzenleyen ülke ya da şehirler için milyonlarla ölçülen ziyaretçi çekmesinin, o ülkenin ihracat sanayilerini geliştirip artırmasının ötesinde çok önemli bir işlev daha görüyordu. Şehirlere kalıcı altyapı hizmetleri kazındırdı, meydanlardan konaklama mekânlarına kadar birçok dalda geleceğe ilişkin planlama yapma geleneği oluşturdu. Sözelimi dünya fuarına ev sahipliği yapan üç şehir, 1893 yılında Chicago, 1900 yılında Paris, 1967 yılında Montreal sergi ziyaretçilerine ulaşımı kolaylaştırmak için metro inşa etmeye karar vererek, hizmete soktular. Dolayısıyla böylesi kalıcı altyapı hizmetlerinin hayata geçmesinde fuarlar belirleyici bir rol oynadılar.⁵

³ Mattie, **a.g.e.**, s. 9.

⁴ (Çevrimiçi) http://www.mfa.gov.tr/dunya-sergileri-_expo_.tr.mfa, 18.05.2015

⁵ Mattie, **a.g.e.**, s. 8.

Dünya fuarları, ticaretin gelişimi ve ülke tanıtımı dışında mimari başta olmak üzere birçok sanat dallarının gelişimine olumlu katkıda bulunmuştur. Bir nevi mimarlık ve tasarım tarihinin kilometre taşlarını oluşturdular. Sözelimi 1851 Londra Sergisi'nin ana binası Kristal Palace (daha sonraki fuarlarda en çok taklit edilen sergi binasıydı), 1914 Perkbund Sergi Salonu, 1929 Barcelona Pavyonu, 1937 Paris Sergisi'ndeki Fin Pavyonu, 1939 New York Sergisi'ndeki İsveç Pavyonu mimarlık ve yapı sanatında yeni ufuklar açtılar. Elbette bunda sergiyi düzenleyen ülkenin bilim ve sanat anlayışının önemli etkisi bulunuyordu. Bu yapıların oluşmasında izlenen yöntem, genellikle belirlenen genel temaya bağlı bir yarışma açılmasıydı. Bir anlamda dünya sergileri geleceğin yaşama düzenini amaçlayan ve biçimlendiren mimari anlayışların uygulandığı alanlar olarak ortaya çıkıyordu. Dolayısıyla geleceği öngören mimari ile uygulanan mimari arasında anlaşmazlıklar da ortaya çıkıyordu. Nasıl bir süreçle karşılaşır karşılaşırsın, sonuçta "prospektif" adı verilen ve geleceği bilimsel etüde bağlı olarak tasarlayan bir mimari türü doğmuş oluyordu. Ne var ki, bir önceki sergiye göre "geleceği amaçlayan mimari", bir sonraki sergide "uygulanan mimari"ye dönüşüyor ve bu zincir devam ederken, geride daima bir sonraki sergi için yararlı bilgi birikiminin oluşmasını sağlıyordu.⁶

4.2 1851 Londra Dünya Sergisi

İngiltere'nin başkentinde 1851 yılında açılan Londra Dünya Sergisi, ilk uluslararası sergi olma özelliğini taşıyordu. Yukarıda da bahsedildiği gibi bütün ülkelerin katıldığı uluslararası bir sergi açma fikri, Fransa'da 1949 yılında düzenlenen ulusal bir sergiyi ziyaret eden Sir Henry Cole tarafından geliştirilmişti.⁷ İngiltere Parlamentosu'nun bu öneriyi kabul etmesinin ardından, hazırlıklara girişildi. Öncelikle bir komisyon oluşturularak hem büyük bir sergi binası inşası için hem de bütün ülkelerin sergide yer alması için çalışmalara başlandı.

Londra Hyde Park'ta açılan ve mimarlığını Joseph Paxton'un üstlendiği sergi 26 dönüm alan üzerinde açıldı ve 6 milyonu aşkın ziyaretçi tarafından gezildi. Sergiye 28 ülke, 17 bin 62 sergici ve 22 bin dengin üzerinde eşya ile katıldı. Londra

⁶ Sedat Gürel, "Geleceği Amaçlayan Mimari ve Uluslararası Sergi Organizasyonları", **Mimarlık Dergisi**, Sayı 84, Ekim 1970, s. 25.

⁷ Mattie, **a.g.e.**, s. 12.

Sergisi, ilk defa o sergide ortaya çıkan yeniliklere ev sahipliği yaptı. Bunlar arasında tabancalar, takma dişler ve telgraf gibi buluşlar yer alıyordu.⁸ 1851 Sergisi, 5 ay 11 gün açık kalmıştı.⁹ Osmanlı basınının "Billûr Saray" ismini verdiği ve serginin simgesi haline gelen Kristal Saray'ın inşa edildiği mahallinin uzunluğu, serginin küşad olduğu sene sayısınca, yani 1851 İngiliz kadem idi. Billûr Sarayı'nın 21 kapısı olup bunların üçü seyircilerin girişine, 18'i ise çıkışına tahsis kılınmıştı. Sarayda yer alan eşyanın çeşidinin miktarı bir milyona ve katılımcı sayısı ise 18 bine ulaşmıştı. Ayrıca 5.996 katılımcı, ürünlerinin beğenilmesi sebebiyle madalya almışlardı. Madalya alanları belirleyen jüri komisyonlarının yarısı İngilizler'den, yarısı da yabancılardan olmak üzere 314 kişiden oluşuyordu. Sergiden elde edilen gelir 505.107 İngiliz Lirası'na ulaşmıştı. Bu serginin en ilginç noktalarından biri ise İngiliz zenginlerin, fakir ahalinin sergiyi ziyaret edebilmesi için giriş paralarını ödemeleridir. Özellikle İngiliz fabrikatörleri lazım gelen masrafları kendileri karşılayarak fabrika işçilerini Londra'ya getirip gereği gibi istifade edebilmeleri için bir defa sergiyi gezdirmişlerdi.¹⁰

İlk sergiden itibaren dünya sergilerinin en temel amacı, insanlığın 'son ve üstün eseri' olan makine/sanayi devriminin ürünlerini teşhir etmektir. Kuşkusuz, sanayi devriminde en büyük paye, İngiltere'ye aitti. 18. yüzyılın başlarından ilk serginin gerçekleştirildiği 1851 yılını kadar geçen 50 yıl içinde sanayi alanında o kadar büyük gelişmeler elde edilmiş, makine, teknik ve mamul olarak o kadar çok şey keşfedilip yapılmıştı ki, insanlık gerçek anlamda yeni bir dönem yaşıyordu. İngiltere de bu altın dönemini tüm ülkelerin katıldığı evrensel sergiyle tüm dünyaya göstermek istedi. İngiltere Kraliçesi Viktorya, Sultan Abdülmecid'e gönderdiği davetle, Osmanlı İmparatorluğu'nu da Londra Sergisi'nde görmek arzusunu bildirdi.¹¹

Osmanlı İmparatorluğu, 1838'de İngiltere ile imzaladığı ticaret anlaşması sonrası ve İngiltere ile müttefik olarak katılacağı Kırım Savaşı öncesine rastlayan bu süreçte, İngiliz dostluğuna verdiği ehemmiyetin doğal bir sonucu olarak daveti kabul etti.

⁸ Mattie, **a.g.e.**, s. 11.

⁹ Kadri Bey, "Tarih-i Sergi-i Berveçh-i Umûmî", s. 389.

¹⁰ **A.e.**, s. 390.

¹¹ Adnan Giz, "Dünya Sergilerinde Türk Mamülleri", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, Sayı 18, 15 Ağustos 1967, s. 11.

Sultan Abdülmecid'in bu kabulüyle ilk dünya sergisinde Osmanlı İmparatorluğu yerini aldı. Osmanlı İmparatorluğu, "bu fuara içinde tarım ve sanayi ürünlerinden örneklerin bulunduğu 200 sandık" gönderdi. Osmanlı ürünleri, Londra'ya Mustafa Paşa, Cemalettin Paşa ve Mussurus Bey'in bulduğu bir heyetin yer aldığı Fevz-i Bahri fırkateyni ile ulaştı. Ne var ki, Fevz-i Bahri fırkateyni, hava muhalefeti sebebiyle rotasını zamanında tamamlayamadı ve ancak "Nisan ayı sonuna doğru Southampton Limanı'na demirleyebildi, Bu yüzden Osmanlı ürünleri Crystal Palas'ta ancak açılıştan sonra sergilenebildi."¹²

Siyasî kaygıların ötesinde, Osmanlı Devleti'nin sergiye katılmakla neyi amaçladığı önemli bir soruydu. Bu sorunun cevabı ise, Ceride-i Havadis'te yayınlanan hükümet bildirisinde saklıydı. Bildiri, hükümetin sergiye iştirak amacını, "ülke topraklarının verimliliğini göstermek, Osmanlı tebaasının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki kabiliyetini kanıtlamak, padişahın ülkenin gelişmesi yolunda sarf ettiği gayreti ortaya koymak..." şeklinde açıklıyordu.¹³

Yine 27 Zilkade 1266 (4 Ekim 1850) tarihinde yayınlanan bir genelgeyle her türlü toprak ürünleriyle sanayi mamullerinden seçilecek numunelerin sergiye gönderilmek üzere toplanılması emredildi.¹⁴ Böylece sergiye götürülecek ürünler için geniş çaplı bir çalışma başlatıldı ve teşhir edilecek eşyaların tespitiyle mahalli meclis ve memurlar yetkili kılındı. Mahalli görevlilerden seçilen emtianın üzerine 'bölgesi, sahibi ve fiyatı' yazılı bir şekilde Nafia Nezareti'ne göndermeleri istendi. Daha evvelki yerel panayırlardan farklı olarak, ilk kez bir evrensel sergiye iştirak edileceği için, çeşitli bilgilendirmeler gerçekleştirilmiş, uluslararası sergilerin ne olduğu, niçin önemli olduğu, sergiye hangi mal ya da ürünlerin gönderilmesi gerektiği detaylı bir şekilde görevlilere açıklanmıştı.

Bunun yanı sıra gönderilen ürünlerin 1267 senesinin Mart ayından önce Londra'ya yola çıkarılacağı hatırlatılarak, Şubat'ın ilk on günü içinde bütün ürünlerin Nafia Nezareti'ne teslim edilmesi istenmişti. Ayrıca vaktinde yetiştirilmeyen

¹² Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 18.

¹³ Rıfat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umûmî-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi), **Bellekten** 185, 1983, s. 195.

¹⁴ Giz, **a.g.m.**, s. 11.

ürünlerden mahalli meclis ve memurların sorumlu tutulacağı özellikle vurgulanmıştı. Bir adet, bir top ya da bir okka şeklinde sınırlı olarak toplanan eşyalar, Londra'ya gönderilmeden önce İstanbul'da bir ön sergileme yapıldı. Bu amaçla, bir anlamda sadece devlet yöneticilerinin, büyükelçilerin, esnaf ve tüccarların gezebildiği kısa süreli mini sergi düzenlendi.¹⁵

Sergi işleriyle Nafia Nezareti sorumlu kılınıp bir komisyon teşkil edildi. Komisyon ilk iş olarak bir defter açarak, sergiye gönderilecek işlerin bir listesini oluşturmaya başladı. Listede maden cevherinden kireç taşı ve mermerlere, kuru meyvelerden peynir, pastırma, pekmez, erişte ve bulgura; katran ve ziftten kekik, taflan, pelin ve haşhaş yağlarına; halı ve kilimden havlu çeşitlerine; kağıt çeşitlerinden Kütahya çinilerine ağaç ve kemikten yapılan kalem saplarına; kehribar eşyadan tütün çubuklarına; tütün ve tömbekiden esrara; ağaçtan yapılmış eşyalardan kumaşlara kadar binlerce çeşit ürün bulunuyordu. Aslında bu çok çeşitlilik ve küçük eşyaların bolluğu uluslararası fuarlara katılım noktasındaki deneyimsizliği de ortaya koyuyordu. Avni Şanda'ya göre 1851 Londra Dünya Sergisi'ne gönderilecek eşya listesinin oluşturulmasında Kapalıçarşı ve Mısır Çarşısı çeşitleri esas alınmıştı. Bu deneyimsizlik, aslında eyalet yöneticilerine gönderilen tamimde de belirgindi. Çünkü onlara giden emirde, Memâlik-i Mahruse-i Şâhâne'de ne yetiştiriliyorsa, bunlardan bir miktarının sergiye gönderilmesi şart koşulmuştu. Böylece sergiye katılımda egemen olan anlayış ticarî zihniyet değil, daha çok eşyanın fazlalığıyla göz doldurmaktı. İlaveten de siyasî açıdan İngiltere'ye sempati göstermek için fırsat olarak değerlendirmekti. Ancak 1851 Sergisi'nin son derece önemli bir fayda sağladığından kuşku yoktu. O da Batı alemi ile siyasî ve iktisadî bir bağ kurulmasına zemin teşkil etmesiydi. Türk ürünleri ilk kez toplu olarak bir arada bir fuarda teşhir edilmiş, bu sûretle de Avrupa ülkeleri ile ticarî münasebetleri geliştirmede yeni bir döneme doğru adım atılmıştı.¹⁶

Londra Sergisi'nde Türkiye için ayrılan fuar alanı, hemen ilk anda göze çarpan bir konumda bulunuyordu. Hyde Park Sarayı'ndaki Osmanlı Bölümü'nün

¹⁵ Önsoy, **a.g.m.**, s. 196.

¹⁶ H. Avni Şanda, "Katıldığımız İlk Yabancı Sergi", **İstanbul Ticaret Gazetesi**, C. VIII, Sayı 370, 3 Eylül 1965, s. 15.

düzenlenmesi Osmanlılar adına fuardan sorumlu olan M. M. Zohrab ve Major tarafından gerçekleştirildi. Her ne kadar Osmanlılar için ayrılan pavyon küçük olsa da, "ülkenin zengin tarım ürünleri ve madenleri gibi zenginlikleri ile pahalı, şal ve kenar süsleri gibi iyi kalite tekstil ürünleri ile paralel, bağımsız bir ilgiye mazhar" oldu. Bu ilgi, Osmanlı "ma'mûl, mahsûl ve mansûâtına" verilen birçok ödül ile de tescillendi. Özellikle devlet fabrikalarında üretilen ürünler birçok madalya ve mansiyon kazandı. Sergi boyunca sergilenen ürünler ise, serginin bitiminden sonra toplanarak geri getirildi. Bu arada Osmanlı ürünlerinin sergiye geç ulaşması sebebiyle fuarda yayınlanan ilk katalogda yer almadı. Bu gecikme nedeniyle fuar yayınlarında Osmanlı ürünlerine ilişkin detaylara rastlamak mümkün olmuyordu.¹⁷

Ancak açılıştan birkaç ay sonra yayınlanan bir sergi katalogunda Osmanlı ürünleriyle ilgili bir değerlendirme yapılıyordu. Buna göre, Osmanlılar 1851 Fuarı'na bitkisel, hayvansal ve madensel hammaddeler ve sanayi ürünler dahil olmak üzere 3300 nesne ile katılmışlardı. Bu ürünlerin 1.300'ü sanayi ürünüydü. Ayrıca çok miktarda kök boya, çok miktarda tahıl mahsulleri ve diğer bitkisel ürünler ile reçine, balzemik, ilaç yapımında kullanılan çok değerli ürünler de Osmanlı ürünleri arasında yer alıyordu. Parfümeri alanında "attar-gül" adında bir koku vardı ki, tüm fuar ziyaretçilerini kendine hayran bırakmış, ne var ki, "attar-gül"ü Avrupalı parfüm üreticilerini kendine hayran bırakan formülün gizemeni korumayı başarmıştı.¹⁸

Osmanlı ürünlerine ayrılan pavyon, İngiliz Kraliçesi Victoria başta olmak üzere birçok kişi tarafından ziyaret edildi ve onların takdirini kazandı.¹⁹ Özellikle tarım ürünleri ve el işleri gerek kalite gerekse çeşit bakımından ziyaretçilerin dikkati çeken başlıca ürünler arasındaydı. Serginin sonuna doğru kurulan komisyonlar tarafından 170'i büyük olmak üzere 3.088 madalya dağıtıldı. Osmanlı ürünleri de büyük oranda ödüle layık görüldü.²⁰ Osmanlılar açısından bu sergi, tarım ürünleri ile bazı tekstil mamullerinin tanıtılması bakımından çok faydalı oldu.²¹

¹⁷ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 18

¹⁸ **The Art Journal Illustrated Catalogue**, London, Breadbury and Evans, s. XIV.

¹⁹ Önsoy, **a.g.e.**, s. 61.

²⁰ **A.e.**, s. 62.

²¹ **A.e.**, s. 63.

4.2.1 Kadri Bey'e Göre Londra Fuarı'nın Amacı

Sergiler, katılımcıların ürünlerinin bazı fabrikatör ve üreticiler tarafından taklit edilmesine imkân sağlıyordu. Daha sonra Osmanlı yönetici eliti içinde yer alacak olan Kadri Bey'e göre, ilk uluslararası sergiyi organize eden İngilizler'in böylesi bir sergi-i umûmi açmasının nedeni, "bu vesile ile kâffe memâlik-i ecnebiye mahsulât-ı arziye ve sînâiyesi numunesini" bir araya toplamaktı. Böylece bu numuneler arasında "bilecek şeyler var ise numunesine tatbikan taklid eylemeği tasavvur" ediyordu.²²

Kadri Bey'in bu tespiti, Londra Sergisi'nde ilk kez uluslararası görücüye çıkan Osmanlı ürünlerinin başına gelmişti. Buradaki Osmanlı ürünleri bilhassa tekstil ürünlerindeki özgün tasarım ve farklı el işçiliği sebebiyle dikkati üzerinde toplamıştı. Ürün avcılığı yapanlar arasında sanayileşmenin öncü gücü İngiliz fabrikatörleri de vardı. Fabrikatörler Türkiye standını gezerek, farklı ürünleri tespit edip seri üretimini yapmak için hemen fabrikalarına koşuyorlardı. Taklit edilen Türk ürünleri, ev tekstili alanında yoğunlaşıyordu. Bu ürünler, hikayeleriyle birlikte günümüzde Victoria and Albert Museum'da sergileniyorlar. Bunlardan biri de Bebekli Ayşe Hanım tarafından özgün bir fikirle tasarlanıp işlenen banyo havlusuydu. Pastel renklerin hakim olduğu, çift örgülü ipek ve metal iplikle pamuklu beze işlenmiş bu havlunun üzerinde şöyle yazıyordu: "Bebek'teki Hasan Ağa'nın kızı Ayşe Hanım, Maşallah" Bebekli Hasan Ağa'nın ailesinin işlediği birçok ürün, yüz akıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu Londra'da temsil etti, ürünlerden birçoğu satıldı, güzelliği ve sağlamlığı sayesinde nesilden nesile geçerek günümüze kadar ulaştı. Gerek işlemeleri gerekse ilmiklenmiş bir şekilde dokunmaları nedeniyle banyo havluları Manchester fabrikatörleri tarafından başarıyla taklit edilip üretilmişlerdi.²³

4.2.2 Osmanlı Saat Teknolojisi Londra Fuarı'nda

Osmanlılar'ın ilk katıldıkları sergi olan Londra Büyük Sergisi'ne çok prestijli bir ürün olan ve "tamamıyla yerli yapım bir iskelet saat" de götürdüler. Zaten 19. yüzyıl İstanbul'u, Fransa'da ortaya çıkan ve bütün makine parçaları göz önünde

²² Kadri Bey, **a.g.m.**, s. 389.

²³ Aytaç Işıklı, Mümin Balkan, **Fotoğraflarla Türk Fuarıcılık Tarihi**, İstanbul, İFM Yayınları, 2008, s. 13.

olduğu için “iskelet saat” olarak anılan saatlerin mahirane bir şekilde üretildiği merkezdi. Bu saatler özellikle Mevlevî saat ustaları tarafından imal ediliyordu. Ahşap veya madensel bir tablası ve -genellikle- ayarlanabilir dört ayağı bulunan iskelet saatlerin üzerine -dış etkenlerden ve tozdan korunması amacıyla- bir cam fânus geçiriliyordu. Böylece saatin makinesi dışarıdan gözle görülebiliyordu. Sultan III. Selim'in saltanat yıllarında yapılmaya başlanan iskelet saatler, Sultan II. Mahmud zamanında en yaygın dönemini yaşadı. Bu saatlerin büyük bir bölümünün ön yüzleri, Mevlevî sikkesi (başlığı) biçiminde yapılmış ve üzerine yapan ustanın adı kazınmıştı.²⁴

Es-seyyid el-Hac Dürrî, Ahmed Gülşenî, Ahmed Eflâkî Dede ve oğlu Es-seyyid Hüseyin Hâkî, 19. yüzyılda eser vermiş Mevlevî saatçilerin bellibaşlılarını oluşturuyordu. Bunların en ünlüsü “Saatçi Dede” diye anılan Ahmed Eflâkî'ydi. Şinasi Acar, arşiv belgelerine dayanarak, Ahmed Eflâkî Dede'nin bir iskelet saatinin 1851'de düzenlenen Londra Sergisi'ne götürülmesine ve saatle birlikte Eflakî Dede'nin de Londra'ya gitmesine karar verildiğini belirtiyordu. Belgeler, daha sonra meslekî bilgi ve görgüsünü artırmak amacıyla Londra'dan Paris'e yollanan Eflâkî Dede'nin 2 yıl kadar süren uzun bir teknik inceleme gezisi yaptığını gösteriyordu.²⁵

Londra Sergisi'nde teşhir edilen saatin hikayesi ise şöyledir: Ahmed Eflâkî Dede Efendi, bütün çark ve sâir gereçlerini kendisi düzenleyerek, ayda bir kez kurulur bir tam saat yapıp padişaha sunar. Bu takdimi üzerine saat, Saray tarafından “mûcib-i mahzûziyet olur şey” (memnuniyet verici bir şey) olarak kabul edilir ve kendisi 12.500 kuruşluk bir “atiyye-i seniyye” ile ödüllendirilir. Ticaret Nazırı İsmail Paşa'nın önerisi üzerine de Eflakî Ahmed Dede'nin yaptığı bu saat “İngiltere Ekspozisyonu”na gidecek eşyaların arasına konulur. Saat ile birlikte Eflâkî Ahmed Dede Efendi'nin Londra'ya gönderilmesi ve bir müddet orada durduktan sonra "bazı sanayi tahsîli zımında (kimi sanayi öğrenimi için)" Paris'e geçmesi uygun bulunur. Bu süre içinde kendisine 1200 ve İstanbul'daki ailesine 500 kuruş maaş tahsisi ile Londra-Paris yol gideri olarak 10.000 kuruş, ayrıca Londra'da ikameti sırasında -öteki sergi memurları gibi- yatacak ve yemek giderlerinin Şehbender Mösyö Zohrap

²⁴ Şinasi Acar, "Saatçi Eflâkî Dede", Toprak İşveren Dergisi, Sayı 90, Haziran 2011, s. 12.

²⁵ A.e., s. 13.

tarafından karşılanması hususları uygun görülmüştü. Bu ferman üzerine Eflâkî Dede saatle birlikte posta vapuruyla Londra'ya gider ve sergiye katılır. Sergi sona erdikten sonra ise Paris'e geçer. Burada Elçi Kalimaki Bey'in yardımıyla ünlü saatçi Paul Garnier'in fabrikasında çalışır.²⁶

4.2.3 Londra Sergisi'nde Bir Osmanlı Bürokratı

Londra Sergisi'ni ziyaret edenler arasında bir Osmanlı bürokratu olan Mahmud Raif de bulunuyordu. Mahmud Raif, İngiltere'de dönem dönem açılan sergilerin pek çok olduğunu, buralarda hayvanat, hububat, çiçek, envai kuşlar ve sair eşya getirilerek ziyadesiyle ticaret yapıldığını anlatarak, sergilerde verilen ödüllerin ticareti ilerlettiğini belirtip, "Bunların beğenilip seçilenlerine başka başka imtiyazlar verilerek ticaret geliştirilir, kâr ve menfaatin artmasına yardımcı olunur" diye yazıyordu.²⁷ Burada yeni teknolojilerle tanışmanın ötesinde teknoloji casusluğuna dair bilgiler de edinen Raif Efendi'nin aktardığına göre Amerikan silah teknolojisi de fuarda sergilenmişti. Ancak Amerikalılar, silah teknolojilerinin çalınmasından endişe etmiş ve önceleri temkinli yaklaştıkları fuara katılmaya, yoğun tartışmalar sonucunda karar vermişlerdi.

Seyahatname-i Londra adlı risaleyle intibalarını kaleme alan Mahmud Raif, fuara davet edilen devletlerin yaklaşımından bahsettiği kısımda şu ifadelere yer veriyordu:

“... herkes hüner ve metâ’ın sergide arz ü ibrâz ile nâ’il-i imtiyâz olacağı düvel-i sâ’irenin cümlesine bildirilmiş ise de birden bire pek inanılmadığına ve bi’l-husûs Amerikalular da’vâyı hünerde hepsinden ilerü olduğundan İngilizler bu desîse ile bizden bi’s-suhûle hüner kapacaklar deyü çekilmeye kalkışdıklarına mebnî...”

Bu ifadeyle Amerikan kamuoyu ve resmi mahfillerinde fuara katılım konusunda yaşanan tartışmalara atıf yapılıyor, teknolojisinin ulaştığı seviyeyi tespit ve takdir etmekten geri durmuyordu.²⁸ Sonuç olarak Amerikalılar, bu fuarla, sürekli kendileriyle alay eden İngilizler ve Kıta Avrupa’sı ülkelerine karşı teknolojiye

²⁶ Acar, **a.g.m.**, s. 14.

²⁷ Erkan Serçe, **Bir Osmanlı Aydınının Londra Seyahatnamesi**, 2007, İstiklal Kitabevi, s. 26.

²⁸ Fikret Turan, **Seyahatname-i Londra Tanzimat Bürokratının Modern Sanayi Toplumuna Bakışı**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 130.

yakaladıkları seviyeyi ve üstünlüklerini göstererek, kendilerini kabul ettirdiler. Nitekim birçok diğer ürünün yanında Colt tabancaları ve Robbins & Lawrence tüfeklerinin teknik kapasitesi ve kalitesi İngilizleri oldukça şaşırttı. Fuarda Colt tabancası bir de madalya kazanmıştı.²⁹

4.2.4 Londra Fuarı'nda Teşhir Edilen Osmanlı Ürünleri

Osmanlı İmparatorluğu, birçok eyaletten gelen ürünleri, Kapalıçarşı ve Mısır Çarşısı'nda sergilenen ürünler gibi elden geçirip 200 sandıkla Londra Dünya Fuarı'na göndermişti. Burada, ağırlıkla tekstil ürünleriyle donatılıp süslenen Osmanlı pavyonu; halı, kilim ve diğer tekstil ürünlerinin göz alıcı renk ve kalitesiyle, ilk defa bir sergiye katılmanın getirdiği tüm acemilik ve eksikleri örtmeyi başarmıştı. Sergide çantadan masa örtüsüne, banyo tekstilinden çorap ve yorgan yüzlerine kadar çok geniş bir yelpazede ürünlerini sergileyen Osmanlılar, madencilik, tarımsal ürünler gibi alanlarda zengin ürün çeşidine sahipti. Mümkün olan en ayrıntılı şekilde kategorize edilen Osmanlı ürünlerinin listesi şöyleydi:³⁰

"• Elvan kösele, meşin, sahtiyan, güderi, tirşe, boyalı-boyasız postaki ve kaplan postu.

• Çeşitli şal, çuha şalı, sof, şayak, miska kadife, aba ve kebe, yün keçeden mamul kepenek ve külâh, deve ve keçi tüyünden dokunmuş çul ve çuval, işlemeli çuha, seccade, kilim, halı, heybe, torba, kuşak, kolan, kemer, dizgin, yular, çanta, şerit, yastık, sedir ve masa örtüleri.

• Canfes, ipekli ve pamuklu alaca, kutlu, ipekli ve pamuklu gömleklik kumaş, ince ve kalın çeşitli bezler, basma.

• Yatak ve yorgan yüzleri, bir ve iki telli kuşak, başörtü, hakber ve sevayi.

• Berber ve hamam takımları, futa, peşkir, peştamal ve el havluları, mahrama, yağlık, mendil, çevre, uşkur, kese, sofrâ bezi ve peşkiri, ipekli ve pamuklu çarşaf, yatak bağı, İngiliz ipliği alacağı, sırmalı veya sade maşlahlar, sarık takke, çorap ve bunlar gibi giyim eşyaları.

• İbrişik, ipek, pamuk ipliği, keten ipliği, urgan, ip, kendir, yün ipi, halat, kaytan, şerit kınnap, saçak, kemer, etek bağı, Leh kılaptanından şerit, kaytan ve oya, her türlü elbise harcı, çeşitli madeni tel ve tekstil hammaddeleri.

²⁹ Metin Ünver, "Teknolojik Gelişmeler Işığında Osmanlı- Amerikan Silah Ticaretinin İlk Dönemi", **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)**, 54, Ankara, 2013, s. 203.

³⁰ Önsoy, **a.g.e.**, s. 59-61.

- Hurma yaprağı, kamyş, toz, ot, söğüt dalı ve samandan örölmüş hasır, sepet, seccade, yelpaze, sineklik ve bunlara benzer şeyler.

- Ağaç, kemik, balık pulu, sedef, boynuz, kösele, meşin, sahtiyan, güderi ve tirşeden mamul silahlık, palaska, sepet, sandık, çetik, pabuç, kaşık, tarak, fildişi tarak, kehribar takımı, kiraz ve yasemin tütün çubukları, nargile, para kasaları, okka ve divitden birer tane; kılıç, bıçak, kama, balta, nacak, keser, testere, bıçkı, hızar, satır gibi kesici aletlerle bel, kazma kürek, çekik, orak tırpangibi bağ-bahçe aletleri.

- Fağfur, frenk ve Kütahya madenlerinden yapılmış billur, cam, kase, bardak, tabak, çay ibriğı, su testisi, mürekkep hokkası, lüleci ve çömlekçi çamurundan imal edilmiş testi, bardak çanak, çömlek, küp, kavanoz ve benzeri eşyaları.

- Altın gümüş gibi madenlerden mamul süs eşyaları.

- İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden çıkartılan madenlere ait numuneler.

- Bunlardan bazıları: Zımpara madeni, pota toprağı madeni, tebeşir madeni, güherçile madeni, pekmez toprağı, nişadır madeni, lüleci ve çömlekçi çamuru toprağı.

- Bileğı taşı, köstere taşı, balgami taşı, somaki taşı, mermer taşı, kireç taşı ve kara taş.

- Sade, düz ve kabartmalı yazı kağıtları, çiçekli ve renkli kağıt, mukavva, karton ve duvar kağıtları.

- Pirinç, haşhaş, susam, darı, yulaf gibi hububat çeşitleri.

- Kırmızı siyah çekirdekli-çekirdeksiz kuru üzüm, incir, hurma, kestane, fındık, erik, elma, dut, vişne ve kayısı kuruları, keçi boynuzu, tulum, kaşar ve lor peyniri, kuru kaymak, pastırma, sucuk, pekmez, pestil, bal, tarhana, bulgur, erişte ve daha bunlar gibi gıda maddeleri.

- Gülyacı, ıtıryacı, biberyacı, kekikyağı, çitlenbikyağı, pelinyağı, taflanyağı, çiçekyağı ve nane suyu.

- Karagönlük ve karagönlük kabuğı, katran, zift, çak sakızı, ada sakızı, kükürt ve benzerleri.

- Tereyağı, sadeyağ, içyağı, mum, balmumu, zeytinyacı ve haşhaşyağı.

- Zamk, palamut, çamkabuğı, beyaz ve yeşil mazı, çehri, alboya için asbur çiçeğı, mahmuziye ve güherçile taşı, kalye taşı, göz taşı, zoya yapılır toprak, neft yağı bezir yağı, acı kireç, balık tutkalı, çarık tutkalı, ökse ve meyan kökü.

- Zeytin, keten tohumu kenevir gibi yağ elde edilen maddeler."

4.2.5 Londra Fuarı'nda Ödül Kazanan Osmanlı Ürünleri

Ödüllerin dağılımı incelendiğinde çok önemli bir ayrıntı dikkati çekiyordu. Tekstil alanında, özellikle ev tekstilinde sergiye gönderilen ürünler o kadar büyük alaka uyandırmıştı ki, bu ürün sahiplerinin büyük çoğunluğu ödüle layık görüldü. Tekstilde ödül kazananlar, ağırlıklı Osmanlı kadınlarıydı ve Türk kökenliydi. Sanayi ürünlerinde ise ödül kazananların dikkate değer bir kısmı, Osmanlı vatandaşı olan azınlıklardan oluşuyordu. Onların Osmanlı sanayi için ifade ettikleri anlam, bu ödül sisteminden de anlaşılıyordu. Tarım mahsulleri sebebiyle ödül alanlar ise çiftçilikle uğraşan Müslümanlardı. Bursa ve Selanik gibi tekstil merkezi olarak sivrilen eyalet merkezlerindeki fabrikalar istisna edilirse, fabrikasyon üretim sebebiyle ödüle layık görülenlerin çoğu kamu fabrikalarıydı. Ödüle layık görülen Osmanlılar ve ürünleri şu şekilde sıralanıyordu:³¹

- "• İyi kaliteli ve bol çeşitli tarım ürünleri için Osmanlı İmparatorluğu.
- Mısır Valisi Abbas Paşa ve Tunus Valisi Ahmet Paşa'ya büyük madalya.
- Gaşiye ve kese işlemleri için Tunus Valiliği'ne,
- Çevre işlemleri için Sofyalı Anakadın'ın kızlarına,
- Arnavut kesimi elbiseler için Osmanlı İmparatorluğu'na,
- Şıb şıb, işlemleri için Bohçaçı Hanım'a,
- Kehribar çubuk takımı için İstanbul'dan Uzunçarşılı Hacı Naim Ağa'ya,
- Şıb şıb işlemleri için Hoca Karabettin'in hanımına,
- Yine şıb şıb işlemler için Ayşe Hanım ve gelinine,
- Tunus'tan gönderilen Şıb Şıblar için Tunus Valiliği'ne,
- Fes, şal ve kefiyeler için Tunus Valiliği'ne,
- İpek, pamuk ve ketenden mamul kumaşlar için Tunus Valiliği'ne,

³¹ Önsoy, a.g.e., s. 62-63.

- Kağıt makasları için Hasan ve Tahir Ağalar ile Hoca Kirkor Zımmiye,
- Sofya'da imal edilmiş makaslar için Sofya Sancağı'na,
- Mısır'dan gönderilen gül ve çiçek suyu şişeleri için Mısır Valiliği'ne,
- Beykoz Fabrika-i Hümâyûnu mamulleri için fabrika yönetimine,
- Tunus'ta imal edilen ve çeşitli makine ve değirmenlerde kullanılan demir kanatlar için Tunus Valiliği'ne,
- İstanbul'dan gönderilen tarak ve kaşıklar için ilgili esnaf teşkilatına,
- Kehribar imali için Hoca Mehran Bazergan'a,
- Yine kehribar imali için İstanbul'dan Uzunçarşılı Said Ağa'ya,
- Yaseminçubuk, Edirnesabunu, mum ve Yemen şekeri için Osmanlı İmparatorluğu'na,
- İtriya için Tunus Valiliği'ne,
- Bursa ipekli dokumaları için ilgili fabrika ve atölyelerin yönetimine,
- İnşaat taşları için Mısır Valiliği'ne,
- Demir madeni için Bozca Ada'ya,
- Hurma için Esseyid Muhsin'e,
- Sert buğday, bal ve tütün için Osmanlı İmparatorluğu'na,
- Tütün için Mustafa Haydar'a,
- Diğer bazı toprak mahsulleri için Abdülhamit'e,
- Aynı şekilde bazı tarım ürünleri için Tunus'tan Mahmuddin'e
- Pamuk için Abdurrahim Oğlu'na
- Mısır'da yetiştirilen sarı mısır ürünü için Mısır Valiliği'ne,
- Deri numuneleri için Üsküdarlı bedbağ ustalarından Hacı Ali Ağa'ya,
- Rugan deri için Midilli Adası sakinlerinden Pinto'ya,

- Yapağı için Yüzbaşı Mehmet Ağa'ya,
- Çatma yastık için Üsküdarlı Hacı İbrahim Ağa'ya
- Bürüncek için Hacı Mustafa Ağa'ya,
- Kağıt mamulleri için Düzoğlu'na
- Mısır'dan gönderilen Arapça, Farsça ve Türkçe 165 kitap için Mısır Valiliği'ne."

4.3 1855 Paris Dünya Sergisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı ikinci dünya fuarı, 1855 yılında Fransa'nın düzenlediği Paris Dünya Fuarı idi. Aslında bu fuar, Londra'da açılan ilk dünya sergisinden sonra açılan üçüncü sergiydi. İkinci dünya sergisi, 1853 yılında ABD'nin New York şehrinde açılmıştı ve Osmanlı Devleti bu sergiye katılmamıştı. Paris Sergisi 7 ay açık kalırken, fuarda 25 bin eşya vaz' edilmiş, bu ürünlerden 40'ı nişan (devlet nişanı), 6 bin 811'i madalya ile ödüllendirilmişti. Madalyaların 380 adedi altın ve 2 bin 367'si gümüş, 4 bin 64 adedi ise bakır idi. Nişan ve madalya alanların dışında yüz kadar kişiye de nakdî mükafat verilmiş, 4 bin 222 kişinin ise ürünleri güzel bulunarak, isimleri sergi yayınında basılıp ilan edilmişti. Bu mükafatların kimlere verileceğini tayin eden jüri ise muhtelif komisyonlara dağılan 390 üyeden oluşmuştu.³²

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1855 Sergisi'ne iştirak nedenleri arasında 1855 Kırım Savaşı'nda Ruslara karşı İngiltere ve Fransa ile müttefik olmasının büyük etkisi vardı. Serginin düzenlenmesi ile Kırım Savaşı'nın aynı yıla rastlamasına rağmen Osmanlı ürünlerinin fuara katılımı oldukça yüksekti. Her zamanki gibi İstanbul başta olmak üzere İmparatorluğun diğer şehirleri İzmir, Selanik, Trabzon, Aydın, Halep, Niş, İşkodra, Drama, Şam, Niğde, Kayseri, Bozok, Amasya ve Bursa gibi bölgelerden yaklaşık 2 bin çeşit mal gönderildi.³³

Fransa İmparatoru III. Napolyon ile İngiltere Kraliçesi Victorya'nın açılışını birlikte yaptıkları sergi törenindeki açılış konuşmasında Napolyon, Avrupa Birliği'ne

³² Kadri Bey, "Tarih-i Sergi-i Berveçh-i Umûmî", s. 391.

³³ Özsoy, a.g.e., s. 63.

ilişkin ilk işaretleri de veriyor ve "Bu sergi, Avrupa'nın tek bir aile oluşturmaya büyük katkıda bulunacaktır" diye sesleniyordu.³⁴ Savaş nedeniyle başlangıç tarihi bir ay ertelenen serginin açılışında Osmanlı İmparatorluğu'nu, Hariciye Teşrifatçısı Kamil Bey temsil etti.³⁵

Sergiyle ilgili haberler, Osmanlı basınında genişçe yer aldı. Bu haberlerde, sergiye gönderilecek ürünlerin özellikleri, nasıl toplanacakları, bu amaçla mahalli meclis memurlarının görevlendirileceği, seçilecek ürünlere vergi ve gümrük muafiyeti tanınacağı, nakliye masraflarının da devlet tarafından karşılanacağı yazılıyordu.³⁶ Ayrıca Osmanlı'nın sergiye katılımını organize etmesi için oluşturulan komisyon, katılacak ürünlerin bir an önce eyaletlerden gelmesini temin etmek için basın vasıtasıyla duyuru ve hatırlatmalarda bulunuyordu. Bu meyandaki bir haberde, "Paris'te küşâdı musammem olan ekspozisyona düvel-i sâire (açılışı planlanan sergiye diğer devletler) taraflarından her nev'i eşya gönderilecek olduğu misillû Memâlik-i Mahrûse mahsûlu olarak canib-i Saltanat-ı Seniyyeden dahi gönderileceğinden keyfiyet geçende bilcümle vülât-ı izâm hazeratıyla mutasarrıfın-i kirâm ve me'murîn-i sâireye (vali, mutasarrıf ve diğer memurlara) emr ve iş'âr buyurulmuştu" diye yazılıyordu.³⁷

Komisyon, hazırlıklarını bir an önce bitirip sergiye gidecek ürünlerini diğer eyaletlerden daha hızlı davranıp itina ile İstanbul'a gönderen Halep eyaletini takdir ediyor, İstanbul'a yakın olduğu halde henüz ürünlerini göndermeyen eyaletlere örnek olarak gösteriyordu. Halep Eyaleti'nin hassasiyet ve hızlı hareket etmesinin takdir edildiği bölüm şöyleydi:

"Halep Eyaleti dahilinde kâin (bulunan) mahaller mahsulât ve masnûâtından (ürünlerinden) olarak işitilmiş olan eşya bu kere tamamen ve kamilen vurûd etmiş olup eşya-yı vâridenin nümâyîş ve letafetine nazaran (gelen eşyanın görünüm ve inceliği) sâye-i maârifvâye-i Hazret-i Şâhâne'de oralar ahalisinin usûl-ı medeniyet semeresi olan her türlü sinâyi'-i mergûbe istikmal ve icrasına gayret ve ihtimamları ve Halep Valisi devletlû Paşa Hazretleri'nin dahi bu suretle eşya-yı mezkûrenin çarçabuk irsâl ve isrâsına yani Halep eyaleti uzak mahal olduğu halde her yerden evvel gönderilmesine

³⁴ Semra Germaner, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları", **Tarih ve Toplum Dergisi**, Sayı 95, Kasım 1991, s. 34.

³⁵ Önsoy, **a.g.e.**, s. 64.

³⁶ **A. e.**

³⁷ Ceride-i Havadis, Numara 727, 22 Cemaziyelevvel 1271 (10 Şubat 1855).

vâki' olan himmet ve ikdamları doğrusu şâyân-ı tahsin ve takdir olduğundan ilan-ı keyfiyete ibtidâr olundu." ³⁸

Osmanlı gazeteleri sergiyle ilgili uluslararası gelişmeleri de okuyucularına iletmekten geri durmadılar. Bir anlamda 1855 Sergisi'ni büyütecek her gelişme haber yapılıyor, böylece hem Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki Fransa övülmüş, hem de Osmanlı'nın katıldığı bu dünya fuarının, Osmanlı sanayi ve tarımının gelişmesi için büyük ehemmiyet taşıdığına vurgu yapılmış oluyordu. Bu haberlerden birinde, Paris'te düzenlenecek sergiye “büyük imparator, kral ve hükümdarların gelmesinin” beklendiğinin altı dikkatle çiziliyor ve “bu kişilerin ikametlerine ayrılacak saray ve misafirhanelerin döşenmekte olduğu ve süslemelerinin yapıldığı” haber veriliyordu. ³⁹

Kırım Savaşı nedeniyle, Paris Fuarı'nın yapılmayacağı yolundaki haberler, Osmanlı basını tarafından özenle yalanlanmış, yapılacağına dair haberlere genişçe yer verilmişti. Bu bağlamda yayınlanan bir haberde, serginin savaş nedeniyle yapılmayacağı yolundaki halk arasındaki konuşmalara değinilip serginin vaktinde ve saatinde açılması için her türlü hazırlığın devam ettiği duyuruluyordu. Bu yöndeki şayialardan etkilenecek, çalışmalarını ağırdan alacak sergi mimarlarına, Sergi Komisyonu tarafından gösterilen sert tehdit bile haberde yer buluyordu:

Paris'te feth ve küşad olunması musammem bulunan ekspozisyonun bu sene muharebe maddesinden dolayı açılmayacağına zâhip olunarak elsine-i nasda (halk arasında) söylenilmekte bulunmuş ise de böyle olmayıp behemehal ta'yîn olunmuş olan vakit ve saatte açılmak üzere ebniye ve sâiresinin bina ve tesviyesini konturato ederek çalışmakta bulunan mi'mârâne vakt-i muayyeninde açılmazsa ücret-i i'mâliyelerinden tecrîm olunacakları bildirilmiştir. ⁴⁰

Sergiye, İmparatorluğun birçok eyaletinden gelen ürünler ile o dönemin gurur kaynağı olarak görülen fabrika-i Hümâyûn mamulleri gönderilmişti. Bu ürünler arasında Uşak, Gördes, Demirci, Kula, Afyonkarahisar, Siva ve Hereke halı ve seccadeleri; Tophane Fabrika-i Hümâyûn ürünleri, Şam tüfekleri, beşli ve gümüş yaldızlı Yanya tabancaları, bakır ve bronzdan mangal, karavana ve tepsiler, davul, zurna, kemençe gibi Doğu'ya özgü müzik aletleri, çekmece dolap, nalın gibi süslü ve kabartmalı ahşap eşya, altın ve gümüş işlemler, İncirköy Fabrika-i Hümâyûnu

³⁸ Ceride-i Havadis, Numara 727.

³⁹ Ceride-i Havadis, Numara 729, 7 Cemaziyelevvel 1271 (26 Ocak 1855).

⁴⁰ Ceride-i Havadis, Numara 726, 15 Cemaziyelevvel 1271 (3 Şubat 1855).

yapımı porselen ve cam eşyalar, Çanakkale seramikleri, Kütahya çinileri, fırınlanmış topraktan yapılma çubuk lüle ve biblolar da bulunuyordu. Böylece 19. yüzyıl Osmanlı el sanatlarının toplu bir fotoğrafı sergide verilmiş oluyordu. Ayrıca bu sergide İstanbul'dan Pascal Artin tarafından yapılan ve Osmanlı, İngiliz ve Fransız ittifakını simgeleyen bir anıt projede yer aldı.⁴¹

Osmanlı gazetelerine göre Paris Sergisi'ne katılım, Londra Sergisi'nde olduğu gibi yüksek oldu. Gazete haberlerine göre, Londra'dan Paris'e gelen komisyon, savaş ortamına (Kırım Savaşı) dikkat çekerek, "Paris Sergisi'nin mevcut şartlara rastlamasına rağmen Londra Sergisi'nden hiç farkı olmadığı" tescil edildi.⁴² Aynı habere göre sergiyi her gün 1.500 asker ücretsiz ziyaret etti. Ayrıca devlet okulları öğrencilerine haftada bir kere sergiyi gidip görme ve inceleme imkânı verildi.

Paris Fuarı sonrasında, Osmanlı Hükümeti, Kırım Savaşı müttefiki Fransa'ya bir jest yaptı. Sergide yer alan ürünler, sergi sonrasında satış bedeli üzerinden ya da daha fazla bir değerde satılarak, elde edilen gelirle bir piyango tertip edildi ve gelirinin Kırım Savaşı'na katılan Fransız askerlerine verilmesi kararlaştırıldı. Osmanlı gazeteleri, bu konuya ilgi göstererek haber yaptılar:

"Paris'te küşad olunmuş olan ekspozisyonun nezareti asaletli Prens Napolyon Hazretleri uhdelere muhavvel (havale edilmiş) olup hitam-ı sergide (serginin sona ermesinde) emtia-i memâlik-i Devlet-i Aliyye ve saireden bazılarının nema ve ticareti Fransa Devlet-i asâkir-i nusret-i müessirinin karîm ordularında yaralanmış ve böyle izhar-ı müesser-i hamiyet eylemiş olanlarına bahş ve i'tâ kılınması mukarar idüğü geçenlerde sebt-i sahifede beyan kılınmıştı. Emtia ve eşya-yı mezkûre hali üzere satıldığı halde degeceği pahasının piyango keşidesiyle tevziğinde iki kat bedelini bulacağı lede'l-mütalaa Prens Müşarünileyh tarafından piyango tertip olunarak yazılmak isteyenlere ilan kılındığı Paris gazetelerinde görülmüştür."⁴³

4.3.1 Osmanlı'nın Londra Deneyiminin Paris'e Etkisi

Osmanlı yöneticileri, 1851 Londra Fuarı katılımından gerekli dersleri çıkarmışlardı. Hem gönderilecek malların toplanıp belirlenmesinde, hem vaktinde sergi mahalline ulaştırılmasında, hem de sergi pavyonunun düzenlenmesinde artık tecrübe sahibiydiler. 1867 Paris Dünya Fuarı Komiseri Salaheddin Bey'in ifade ettiği şu

⁴¹ Aytaç Işıklı, Mümin Balkan, **Türk Fuarcılık Tarihi**, İstanbul, İFM Yayınları, 2007, s. 41.

⁴² Ceride-i Havadis, Numara 751, 22 Zilkade 1271 (6 Ağustos 1855).

⁴³ Ceride-i Havadis, Numara 777, 13 Cemaziyelahir 1272 (21 Ağustos 1856), s.3.

ayrıntılar, uluslararası fuarların hükümet nezdinde ciddiye alındığını göstermesi bakımından önemlidir:

"Âl-i Osman Hükümeti, daha önceki fuardan elde ettiği tecrübe ışığında, o dönem için Paris'te bir komiserini görevlendirmiş ve sergilenen ürünlerin kataloğunu düzenlemeden sorumlu tutmuştur."⁴⁴

Ayrıca, Osmanlı ürünleri, 1855 Fuarı ürün kataloglarında detaylı olarak yer alıyordu. Bu listeye göre "Elysee Sarayı'nda sergilenen Osmanlı eserleri Crystal Palas'ta sergilenen eserlerden sayıca daha fazla"ydı. Bu da iki dünya fuarı arasında geçen 4 yıl içinde "Türk endüstrisinin kaydettiği belirgin ilerlemenin ne şekilde olduğunu" ortaya koymaktaydı. Salaheddin Bey, bu kıyaslamayı yaptıktan sonra "Gerçekten de 1855 yılında Osmanlı'nın fuarda 34 farklı kategoride 2.000 farklı ürün sergilediğinin" altını çizerek şunları ekliyordu:

"Bu ürünler arasında halı, pamuktan yapılmı kıyafet, kenevir, keten, ipek, yün, kenar süsleri, iplik ürünleri, süs şeridi, kurdela, tuhafile, kürk ve deri, ayakkabıcılık, saraçlık ürünleri, silah yapımı, nalburiye, brülör yapımı, müzik enstrümanları, gümüşçülük ve kuyumculuk, market ve sofrâ ürünleri, maden ve metalurji ürünleri, seramik, parfümeri, şekerçilik, şarap ve içki, yağ, nişastalı yiyecek, meyve ve çekirdek, ciklet ve reçine, tel, yağ ve tereyağı, tabaklama ve tiner türevi maddeler yer almaktadır."⁴⁵

Ne var ki, yabancı yazarlar, Salahaddin Bey ile aynı fikirde değildi. Osmanlı Hükümeti'nin Paris Sergisi'ne Londra Sergisi'nin deneyimiyle katıldığını, bu nedenle "daha tedbirli ve daha bilgili" hareket edildiğini kabul etmekle beraber diğer alanlarda 1851 Sergisi'nin hatalarına tekrar düşüldüğüne inanıyorlardı. Böylece organizasyonda kazanılan deneyim, pazarlama ve ürün seçimine hakimiyette geçerli değildi. Onlara göre en önemli hata, belirli ürünlerin sergilenmesi yerine sayısı 2 bine ulaşan çeşitte eşyanın Osmanlı pavyonlarında teşhir edilmesiydi. Oysa bu kadar fazla çeşidin teşhir edilmesinin hiçbir ticari fayda sağlamayacağı açıktı. Bunun yerine İngiltere ve Fransa gibi büyük sanayi gelişimi içinde bulunan ülkelerin ihtiyaç duyduğu hammaddenin çokluğu göz önünde bulundurularak, teşhir edilecek ürün seçimi yapılabilirdi. Zaten bu iki ülkenin Osmanlı Devleti'nden hammadde talebi çok fazlaydı ve "pamuk, afyon, ham ipek gibi işlenmemiş maddeler" bu ülkelere ihraç

⁴⁴ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 19.

⁴⁵ **A.e.**

ediliyordu. Ne var ki, sergi idarecileri bu noktanın üzerinde durmadılar, bu nedenle ihraç imkânı olan malların tanıtım ve satışı için dünya sergilerini aktif olarak kullanamadılar. Onlar sergiye gidecek ürün listesini oluştururken, daha çok küçük sanat ürünlerini ön planda tuttular, bu yüzden ürün çeşit sayısı 2 bine kadar yükseldi. Bu yaklaşım ödül alımında ters etki yaptı. Osmanlı'nın küçük san'at müesseseleri madalya ve takdirname almakta birbirleriyle yarıştılar. Kaliteli ancak pahalı olan bu küçük san'at ürünlerinin geniş üretim imkânı olmadığı için ihraç kapasitesi de bulunmuyordu. Bunun tek istisnası halı ve kilimlerdi.⁴⁶

4.3.2 Fuarda Yer Alan Osmanlı Ürünleri

1855 Paris Sergisi'ne katılan Osmanlı Devleti'nin pavyonunda yer alan ürünleri ana başlıklar altında toplamak mümkün: Yünlü, pamuklu, ipekli halılar, bükme, örme, sarma, sırma ve kılaptan işleri, sarık, serpuş ma'mûlâtı, musiki aletleri, saatçilik, kuyumculuk, ince oymacılık ve sedefçilik işleri, kür, meşin, sahtiyan, maroken, ayakkabı, saraç imalatı, çanak, çömlek ve çinicilik imalatı. Doğal mahsuller pavyonunda ise hububat, diğer nişastalı gıda maddeleri, yaş ve kuru meyve çeşitleri, zamklar, reçineler, tıbbi nebat mahsulleri, nesci maddeler, boyacılık maddeleri, hayvani mahsuller, madenler ve taş ocakları kısmında muhtelif madenler ve taşlar bulunuyordu.⁴⁷

Osmanlılar, Paris'te devlet fabrikalarında dokunmuş yünlü, pamuklu ve ipekli kumaş gösterisi yaptılar. İzmit'ten Ereğli'ye, Bursa'dan Şam'a kadar birçok vilayetteki fabrikalarda dokunmuş nitelikli kumaş numuneleri burada teşhir edildi. Ayrıca ağırlıkla ordu için üretim yapan fabrikaların kundura ve potin ürünleri ile silah sanayi numuneleri göz kamaştırıcıydı. Önsoy'un listelediği 1855 Paris Dünya Fuarı'nda Osmanlı ülkesini başarıyla temsil eden ürünler şu şekildeydi:⁴⁸

"• İzmit Fabrika-ı Hümâyûnu'nda dokunmuş olan 55 adet elbiselik kumaş, yünlü dokuma, iç çamaşır, şal ve keçe numuneleri,

⁴⁶ H. Avni Şanda, "1856 Sergisi", *İstanbul Ticaret Gazetesi*, İstanbul, C. VIII, Sayı 370, 10 Eylül 1965, s. 4.

⁴⁷ Auguste Viquesnel, *Voyage Dans la Turqui d'Europe*, Paris, 1868, s. 302 - 306.

⁴⁸ Önsoy, *a.g.e.*, s. 64-65.

- Uşak, Görsek, Demirci, Kula, Afyonkarahisar, Sivas ve Hereke'den gönderilmiş 52 adet halı ve seccade,
- Büyük bir kısmı Zeytinburnu Fabrika-ı Hümâyûnu mamulü olan 61 çeşit yünlü ve pamuklu dokuma ile Yeniköy (Boğaziçi) atölyelerinde imal edilmiş renkli mendiller,
- Ereğli fabrikası mamulü olan tafra, saten, kadife ve ipekli dokumalar, Şam kumaşları, Serez yünleri, Bursa tülleri, Kıbrıs krepleri ve helali adı verilen tül dokumalardan oluşan 168 adet numune,
- Keçe, ince kumaş, merinos dokumaları, çuha habanileri üzerine yapılmış işlemlerden müteşekkil 68 adet numune,
- 37 adet ham ipek, kaytan, düz ve bükülmüş keten ve pamuklu ipliği numunesi
- 31 adet şerit numuneleri, bunlar arasında özellikle kılıç kınları, kuşak, kemer ve at koşumları,
- Beyrut atölyeleri ile Hereke Fabrika-i Hümâyûnu mamulü 10 adet kurdele ve şerit numunesi,
- 13 adet tuhafiyeci numunesi, bunlar arasında bilhassa Feshane-i Hümâyûn'da imal edilmiş fesler ile Konya ve Amasya'dan gönderilmiş keçe, tekke ve çorap,
- Ekseriyeti Selvi Burnu Fabrika-i Hümâyûnu mamulü 53 adet kösele, kürk, maroken deri, kuzu, çakal ve kaplan derileri numunesi,
- Kandiye ve İstanbul'daki askeri atölyelerden gönderilmiş 15 çift kundura, potin ve terlik,
- 12 adet şark tipi eyer,
- Tophane Fabrika-i Hümâyûnu mamulleri, Şam tüfekleri, beşli ve gümüş yaldızlı Yanya tabancalarından müteşekkil 44 adet ateşli ve kesici silah,
- 15 adet hırdavat numunesi,
- Bakır ve bronzdan mamul 20 adet mangal, karavana, tepsi vs.
- Davul, zurna, kemençe, gibi şarka mahsus 23 adet müzik aleti,
- Manastır, Şam, Yanya ve İşkodra gibi bölgelerden gönderilmiş 50 adet moda ve süs eşyası,
- 107 adet çekmece, dolap ve nalın gibi ağaç mamulü süslü ve kabartmalı eşya,

- 30 adet mermer, kaymak taşı, damarlı taş, siyah Kudüs taşı ve diğer taş mamulleri numunesi,
- 29 det seramik mamulleri, bunlar arasında özellikle İncirköy Fabrika-i Hümâyûnu mamulü porselen ve cam eşyaları, Çanakkale çanak çömlekleri, Kütahya çinileri, fırınlanmış topraktan mamul çubuk lüle ve biblolar.
- Krem, güzel kokular, kokulu sabun, Kızanlık ve Kandiye gül ve sirke suları ile Konya nane suyundan oluşan 20 adet parfüm numunesi
- 18 adet şeker ve şeker mamulü, bunlar arasında İstanbul lokumu, sebze ve meyva ezmeleri, pekmez vs.
- Kıbrıs ve Kandiye şarapları, Kızanlık ve Kandiye rakıları ile Gemlik sakızlarından oluşan 13 numune
- 24 adet zeytin, susam, ceviz, badem ve haşhaş yağı numunesi,
- 12 adet tuz ve amonyak numunesi, bunlar arasında şap, güherçile, soda ve sodyum klorür,
- Buğday, çavdar, mercimek ve fasulye unu ile patates nişastasından oluşan 27 numune,
- 32 adet meyva, bitki ve tohum numunesi, bunlar arasında Sayda şeker kamışı, beyaz Halep mantarı ve Kandiye kaparileri,
- Çoğu Sakız Adası'ndan gönderilmiş sakız, Konya'dan gönderilmiş çam sakızı ve Serez'den gönderilmiş katran tortusundan oluşan 7 adet zamlık ve reçine numunesi,
- 6 adet kök ve lif numunesi,
- Kök boya, Yanya kırmızı boyası, safran, Kudüs çiviti ve Konya Sumak ağacıyaprağından oluşan 19 adet boya ve tanen numunesi,
- 36 hayvansal ürün, bunlar arasında bal, balmumu, deve ve tavşan içyağı, koza, keçi kılı, Sayda kırmızı böceği, Kandiye sünger ve mercanı,
- Dövme demir, Lübnan ve Manastır'dan gönderilmiş maden, Demirhisar ve Nevrekep'dan gönderilmiş demir sülfat, Drama ve Trabzon'dan gönderilmiş gümüş galen, bakır, bakır sülfat, bakır pirit, krom ve krom oksit ve İzmir'den gönderilmiş kırmızı topraktan müteşekkil 28 numune,
- Nevrekep'tan gönderilmiş ametist, Bursa'dan gönderilmiş amiyant, Sivas'tan gönderilmiş zımpara taşı, Edirne'den gönderilmiş talk, mika, tebeşir ve kireç taşı, Tokat'tan gönderilmiş oniks, Lübnan'dan gönderilmiş sarkit ile Kandiye'den gönderilmiş renkli mermerlerden oluşan 39 adet numune,

- 15 yanabilir maden numunesi, bunlar arasında Kastomonu ve Lübnan'dan maden kömürü, linyit, bitüm, kükürt, Halep'den katran ve Kandiye'den gazyağı,
- Nihayet sıvı minareler içerisinde Manastır'dan gönderilmiş atlara içirilen bir adet demir ihtiva eden su numunesi."

4.3.3 Osmanlı Pavyonundaki Fabrika-i Hümayûn Ürünleri

Fabrika-i hümayûnlar, Osmanlı sanayiinin görücüye çıktığı uluslararası fuarlar söz konusu olunca ilk akla gelen üretim yerleri oldular. Avrupa ülkeleri tarafından kurulan bu Osmanlı fabrikalarının ürünlerinin, dünya sergilerinde Osmanlı Devleti'nin yüzünü ağartması beklendi ve birçoğu ödüller alarak bu vazifeyi başarıyla yerine getirdi. Dolayısıyla bu fabrikaların başarısızlığının altında, üretimin niteliksiz olmasından daha çok, henüz tam olarak Osmanlı'ya yerleşmeyen işletme yönetim anlayışı ile ürün pazarlamada yetersiz deneyime sahip olmayı aramak daha doğru bir yaklaşım olacaktı.

1855 Paris'teki Osmanlı Pavyonu'nda Zeytinburnu Fabrika-ı Hümayûnu 61 çeşit yünlü ve pamuklu dokuma ürünüyle; İzmit Fabrika-ı Hümayûnu 55 adet elbiselik kumaş, yünlü dokuma, iç çamaşır, şal ve keçe numuneleriyle; Hereke Fabrika-i Hümayûnu 10 adet kurdele, şerit numune ve kadifesiyile; Feshane-i Hümayûn fes çeşitleriyle; Selviburnu Fabrika-i Hümayûnu (Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası) 53 adet kösele, kürk, maroken deri, kuzu, çakal ve kaplan derileri numunesiyile; İncirköy Fabrika-i Hümayûnu porselen ve cam eşyalarıyla; Ereğli Fabrikası tafra, saten, kadife ve ipekli dokumalarıyla; Tophane Fabrika-i Hümayûnu silah sanayii ürünleriyle;⁴⁹ Basmahane-i Hümayûn fanila kumaşlarıyla⁵⁰ yerini aldı.

1855 Paris Fuarı'na Osmanlılar devlet fabrikalarında üretilen tekstil, ayakkabı, çizme, palaska, çini ve porselen, kürk ve deri, savunma sanayi ürünleri gibi mamuller gönderdiler. Bu fabrikaların tamamı Osmanlı sanayileşme hamlesinin birinci bölümünde devlet eliyle kurulmuş ve önemli bir kısmı da ordunun ihtiyacını karşılamakla görevli kılınmıştı. Birçoğu, başarılı sonuçlar alınamadığı için bir süre sonra kapatılmıştı. Oysa Tanzimatçılar Sultan II. Mahmud'un ordu ve sarayın

⁴⁹ Önsoy, **a.g.e.**, s. 66-67.

⁵⁰ Adnan Güz, "Dünya Sergilerinde Türk Mamülleri", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, 15 Ağustos 1967, s. 18.

ihtiyacını karşılamak için başlattığı, devlet eliyle fabrika kurma politikasını devam ettirerek birçok tesis kazandırmışlardı. Bu tesisler için gerekli makine ve teçhizat Avrupa'dan getirildiği gibi buralarda çalışacak işçi ve mühendisler de yüksek ücret ödenerek yurt dışından istihdam edilmişti. Hatta fabrikaların hammadde ihtiyaçları da yurtdışından karşılanıp, bunun için yabancılar görevlendirilmişti. Maalesef "Avrupa makinelerinde çoğu defa ithal hammadde kullanılarak, Avrupa işçi ve mühendislerin nezaretinde Türk malları üretilmişti." Bir anlamda Osmanlılar sanayileşmede ekonomik ve teknik şartları yerine getirmeden, Avrupa'dan fabrika satın alarak ve yabancı işçi kiralayarak, ülkede sanayi kurabileceğine ve böylece Avrupa ile aradaki büyük mesafeyi kapatabileceğine inandı.⁵¹

Cevdet Paşa'nın işaret ettiği gibi Osmanlılar devre dışı kalan eski sanayi mensuplarını eğitip yeni sanayi kollarında istihdam etme yoluna gitmemiş, onları işsizler ordusuna katılmaya itelemişti. Böylece ülkenin ara eleman birikimi yeni şartlara uyarlanmak yerine heba olmuştu. Bunda Osmanlı yöneticilerinin bir an önce fabrikalaşp Avrupa'yı yakalama gayretkeşliğinin etkisi vardı. Mevcut yerli işgücünün eğitilmesinin zaman alacağını, bunun da gecikmeyi artıracığını düşünüyorlardı. Halbuki Avrupa'nın sanayi devrimini gerçekleştiren ilk ülke olan İngiltere ve diğer Avrupa ülkeleri, el emeğinden makineli üretime geçişte, ihtiyaç duydukları insan gücünü, ara elaman meselesini eski sanayinin usta ve işçilerinden faydalanarak çözmüştü.⁵²

4.3.4 Paris'te Ödül Alan Osmanlı Ürünleri

Dünya fuarlarının en önemli kısmı ise ürünlere verilen ödül bölümüydü. 1855 Sergisi için de, teşhir edilen eşyaları ödüllendirmek için sergiye katılan devletlerin gönderdiği temsilcilerden oluşan 390 kişilik jüri heyetleri kuruldu. Bu jüriler, yaptıkları değerlendirme sonrasında, Osmanlı'yı ürün gönderdiği 31 kategoriden 12'sinde 27 madalya ve 20 mansiyon ödül ile taltif etti.⁵³ Altın madalyalar "Darphane-i Âmire, ipek kozaları, Kıbrıs şampanyaları, Hereke Fabrikası ürünleri,

⁵¹ Önsoy, **a.g.e.**, s. 56.

⁵² **A.e.**

⁵³ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 19.

sırma işleri, Feshane, sırmalı ve kılaptanlı şark işi elbiseler" ile alındı.⁵⁴

Kazanılan ödüllerin hangi ürün için kime verildiği ise şöyleydi:⁵⁵

- "• Maden alışı için İstanbul'dan Mihranduzoğlu'na,
- Tarım ürünleri için Trablusgarp eyaletine,
- İpek kozaları için Beyrut'dan Mourgue et Comp. ile Hamadi'ye,
- İncir ürünü için Aydın Vilayeti'ne,
- Susam yağı için Edirne Vilayeti'ne,
- Yumuşak buğday için Konya Vilayeti'ne,
- Kuru üzüm için İzmir Vilayeti'ne,
- Mısır ürünü için Canik Sancağı'na,
- Fıstık ürünü için Halep Vilayeti'ne,
- Arpa için Amasya Vilayeti'ne,
- Beyaz buğday için Kandiye'ye,
- Kuru üzüm için Filipe Vilayeti'ne,
- Kıbrıs ve Olimpiya Dağı şarapları için Bursa'dan Falkeysen et Comp.'na,
- İlaç ve tıbbi cihaz koleksiyonu için İstanbul'dan Della-Sudda'ya,
- Şark silah arması için Osmanlı İmparatorluğu'na,
- Siyah yün korseler için İzmir Fabrika-i Hümayûnu'na,
- Sarı ve kırmızı bakır mamulleri için Anadolu ve Rumeli eyaletlerine,
- Kurdele ve şeritler için Hereke Fabrika-i Hümayûnu'na,

⁵⁴ Viquesnel, **a.g.e.**, s. 302-316.

⁵⁵ Önsoy, **a.g.e.**, 66-67.

- Ham ipek için Beyrut'tan Dalgue Mourgue,
- Ham ipek için Bursa'dan Agop Çubukcuyan'a,
- Beyaz ibrişimler için Bursa'dan Pavlaki'ye,
- Bütün İmparatorlukta yapılan altın ve gümüş işlemler için Osmanlı İmparatorluğu'na,
- El işi ve yün örgüler için Yanya Vilayeti'ne,
- Çeşitli dokuma ve başlıklar için Feshane-i Hümayûn'a,
- Keçe mamulleri için Bursa'dan Ali Ağa'ya,
- Arap kesimi örgüler için İstanbul'dan Hacı Bekir Ağa'ya,
- Arnavut kesimi işlemeli elbiseler için İstanbul'dan Mustafa Ağa'ya,
- Vişne ağacından imal edilmiş ağızlıklar için İstanbul'dan Artin'e,
- Keten ve pamuklu giysiler için Trabzon'dan fabrikatör Hacı Usta'ya,
- İşleme ve dantelalar için İstanbul'dan Gülmezoğlu'na,
- Süslü terlikler için İstanbul'dan Hacı Hüseyin Ağa'ya,
- Pipo ve bastonlar için Afyonkarahisar'dan Ahmet Usta'ya,
- Takke ve benzeri mamuller için İstanbul'dan torbacılar Kahyası Mustafa Ağa'ya,
- Çeşitli ağızlıklar için Sivas'taki atölye sahiplerine,
- Kırmızı topraktan mamul lüleler için İstanbul'dan Hurşit Ağa'ya,
- İşlemler için bayan Marie'ye,
- Tütün keseleri için İstanbul'dan Stefan'a madalya,
- Osmanlı-İngiliz ve Fransa ittifakını sembolize eden bir anıt projesi için İstanbul'dan Pascal Artin'e."

4.4 1862 II. Londra Dünya Fuarı

Londra'da ikinci kez düzenlenen dünya fuarı Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı üçüncü uluslararası sergiydi. Kensington Garden'da kurulan sergi sarayı bir ana bina ile iki yan bölümden oluşuyordu ve her pavyon köşk biçiminde tasarlanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, bu sergiye dönemin sadrazamı Fuad Paşa'nın oğlu Nazım Bey'in başkanlığında bir heyetle katıldı.⁵⁶ 1 Mayıs 1862'de kapılarını ziyaretçilere açan sergi, 1 Kasım 1862 tarihine kadar ziyaret edildi ve bu süre içinde 6.1 milyon kişi tarafından gezildi.⁵⁷ Böylece ikinci defa Londra'da küşad edilen sergi-i umûmi, tam 6 ay açık kalmış oldu. Bu serginin mahalli, bir öncekine göre iki misli kadardı, ne var ki, sergi binası "onun gibi yalnız demir ile billurdan yapılmış olmayıp kargir olduğundan olkadar gösterişli değil idi."⁵⁸ 1851 Fuarı'ndan en büyük farkı ise, bunda yeni ve hayret verici icatların "daha ziyade" bulunmasıydı.⁵⁹

Osmanlı Hükümeti, başlangıçta hazineye fazla malî külfet getirdikleri gerekçesiyle bu sergiye katılmak istemedi. Ancak hükümet, daha sonra kararını değiştirerek, yayınladığı bir tahrirle, konuya açıklık getirdi. Yazıda, İmparatorluk ürünlerinin sergilere gönderilmesinin hazineye daima önemli malî yükler getirdiğinden bahsedilerek, Mayıs 1862 tarihinde açılacak sergiye iştirak edilmemesinin düşünüldüğü vurgulandı ve "Ancak bu durumun Osmanlı İmparatorluğu'nun ziraat, sanayi ve sanat sahalarındaki ilerlemesinden yabancı devletlerin şüphe etmelerine sebep olabileceğinden" bu düşünceden vazgeçildiği ifade edildi. Bu ibareden anlaşılacağı üzere Osmanlı Hükümeti, Osmanlı'nın ziraat, sanayi ve sanat dallarında önemli bir ilerleme kat ettiğini düşünüyor, bu ilerlemeleri de yabancı devletlere en iyi uluslararası bir sergide göstereceğinin farkında bulunuyordu. Bu yüzden malî sıkıntılara rağmen, bazı sınırlamalar getirerek de olsa, "maden, hububat ve sanayi ürünlerinden oluşan numunelerin masrafları devlet tarafından karşılanacak" ve sergiye iştirak edilecekti. Hükümet, bu yazıda, Osmanlı üretiminin üstünlüğünün tartışılmadığı ve daha önce iki uluslararası sergide büyük beğeni toplayan tekstil sektörüne ağırlık vereceğini belirtiyor, "Bursa ipekli

⁵⁶ Germaner, **a.g.m.**, s. 34-35.

⁵⁷ Aytaç Işıklı, **Türkiye Fuar Albümü Osmanlı Dönemi**, İstanbul, İFM Yayınları, 2012, s. 26.

⁵⁸ Kadri Bey, "Tarih-i Sergi-i Berveçh-i Umûmî", s. 391.

⁵⁹ **A.e.**, s. 392.

dokumaları, Selanik havluları, Uşak ve Gördes seccade ve halıları başta olmak üzere I. Londra ve Paris sergilerinde dikkati çeken mamullerin bu sefer de teşhir edilmesinin faydalı olacağının" altını çiziyordu.⁶⁰

4.4.1 Fuar İçin Ürün Toplanması

1862 Lodra Sergisi'ne katılacak olan Osmanlı Hükümeti, sergiye gönderilecek ürünleri belirlemek için tüm Vilayetlere yazı göndererek, ürün numuneleri göndermelerini istemişti. Ayrıca, Bâb-ı Âli'den tüm vilayet merkezlerine çok ciddi bir talimat ile, gönderim tarihlerinin geçirilmemesi sıkı sıkıya tembih ediliyor, gecikmelere karşı zaman zaman yöneticiler uyarılıyordu. Bu yüzden ürünlerini vaktinde ulaştıramayan Vilayet yöneticileri resmî bir yazı kaleme alarak, gecikmenin nedenlerini sıralıyor ve özürlerini bildirerek, mazur görülmelerini talep ediyorlardı.

Aydın Livası ürün gönderiminde gecikenler arasındaydı. Aydın Liva Meclis üyesi 15 kişinin imzasıyla Vekalet'e yollanan açıklamada, 13 Ocak ve 22 Ocak tarihlerini taşıyan emirnamelerin ancak Şubat ortası ve sonu itibariyle ellerine ulaştığına işaret edilerek, "bi't-tedârik Mart ibtidâsında yetiştirilmesi emr u fermân buyurulmuş" olan numunelerin, insan üstü hız ve çalışmaya rağmen tamamıyla sonuçlandırılmadığı vurgulanıyordu. Buna neden olarak "bu bâbda olan evâmîr ve tahrîrât-ı aliyyenin daha evvelce şerefvürûd edememesi" ile "Devlet-i Âliyye'nin diğer acil işleriyle tesadüf etmekle beraber kazaların zâten dağınık bulunmasından dolayı livâ-i mezbûreden cem' ve tedârik ve mübâyaa olunacak (satın alınacak) ecnâs ve envâ'-ı emtia (cins ve nevi) ve eşya her ne ise ancak" hazır edilebilmesi gösteriliyordu. Yazıda, ancak şu günlerde (11 Nisan 1862'de) toplanıp hazır edilen eşyaların cümlesinin usulü gereği tertip edilerek defterleriyle birlikte özel bir memur eşliğinde payitahta doğru yola çıkarıldığı haber veriliyordu. Gönderilen eşyalar "her ne kadar keyfen (nicelik) ve kemmen (nitelik) emsal ve sabıkından dîn (eksik) değil" ise de "eşyanın zamanında vasıl olmamasından dolayı meydana gelen bazı zorunlu kusurlar için "merhâmeten her hâlde afv" temenni ediliyordu.⁶¹

⁶⁰ Önsoy, a.g.e., s. 67.

⁶¹ BOA, A.MKT.UM, 555/96.

Aslında 1862 yılının Mayıs ayında açılacak sergi için, yılın başında İmparatorluğun farklı bölgelerinden ürünler gönderilmeye başlanmıştı. Kayseri'den de "fermannâme" ile talep edilen ürünler hazırlanmıştı. Sadaret Makamı'na gönderilen 15 Şubat 1862 tarihli yazıda, buna işaret edilerek, "Kayseri tarım mahsulleri ile sanayi ürünlerinden bulunan eşyanın ücreti mukabili 145 kuruş 20 paraya satın alınıp, mal sandığına konularak Ticaret Nezareti'ne ulaştırılmak üzere postaya verildiği, ürünün cinsi ve miktarının ilgili Nezarete bildirildiği" arz ediliyordu.⁶²

İmparatorluk'tan Londra Sergisi'ne gönderilecek ürünleri seçip diğer işlemlerini yürütmek için bir komisyon kuruldu, komisyonun başına ise Ticaret Müsteşarı Server Efendi getirildi. Osmanlı üreticiler sergiye, beklenenin üzerinde ilgi gösterdiler, Londra için çeşitli sektörlerden 787 üretici müracaat etti.⁶³ Salahaddin Bey'e göre ise İmparatorluğu temsilen 800 katılımcı iştirak etmişti.⁶⁴ Kadri Bey ise 1862 Sergisi'ne Osmanlı iş dünyasından 400'ü aşkın kimsenin eşya gönderdiğini, bunlardan 83 kişinin madalya ile ödüllendirilirken, 44 kişinin ürünlerinin takdir görmesi sebebiyle isimlerinin basılıp ilan edildiğini yazıyordu.⁶⁵

4.4.2 Fuarlara Katılımın Amacı

Tanzimat dönemi Osmanlı sanayisini araştıran Rifat Önsoy, gelişmiş ülkelerin 19. yüzyıldaki dünya fuarlarına katılım amacını, yeni pazarlar bulmak olarak açıkladıktan sonra Osmanlı'nın katılım amacını sorguluyordu. Önsoy'a göre Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni pazarlar bulmak şeklinde bir endişesi bulunmuyordu. Osmanlı hükümetleri, bu sergilere katılarak, Tanzimat ve Islahat Fermanlarında vaat ettiklerine uygun bir şekilde ülkede tarım, sanayi ve sanat alanlarında hamle yaptıklarını Avrupa devletlerine göstermeyi amaçlıyordu.⁶⁶

Oysa bu yargı tek başına gerçeği yansıtmaktan uzak olduğu gibi Bab-ı Âli'nin zevahiri kurtarmaya hevesli bir yöneticiler grubu olduğu ön kabulünü zorunlu

⁶² BOA, A.MKT.UM, 545/26.

⁶³ Önsoy, **a.g.e.**, s. 67.

⁶⁴ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 26.

⁶⁵ Kadri Bey, "Tarih-i Sergi-i Berveçh-i Umûmî", s. 392.

⁶⁶ Önsoy, **a.g.e.**, s. 71.

kılıyordu ki, bunun için somut ispatlar yoktu. Osmanlı hükümetleri, 19. yüzyılın başından itibaren açık bir şekilde Avrupa devletlerini yakalamanın peşine düştüler. Sultanlar ve Bab-ı Âli'deki yöneticiler başta olmak üzere tüm Osmanlı idari kadrosu, siyasi zorunlulukların dayatmasına rağmen, süratle uygulamaya soktukları tedbirlerle Avrupa ülkelerini yakalama arzusu içinde çırpınıp durdular. Ne var ki, bazı temel eksiklikler, yapılabilecekleri oldukça sınırlı kılıyordu.

Önsoy, uluslararası sergiler sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun hammadde kaynakları ve tarım ürünleri bakımından büyük potansiyele sahip olduğunu göstererek yabancı devletlerin dikkatini çektiğine işaret ederek, "Osmanlı İmparatorluğu'nun zengin bir tarım ülkesi olmanın yanında, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayisindeki belirgin gerilemeye rağmen dokumacılık, el sanatları, bedbağcılık gibi branşlarda Avrupa ile rekabet edebilecek seviyede olduğunu gösterdiğini" vurguluyordu. Önsoy bu sektörlerde Osmanlı'nın iddiasını sürdürdüğünün ispatı olarak, "Bursa, Şam, İstanbul, Filibe, Halep, Antep ve Uşak gibi şehirlerin de hâlâ eski önemlerini muhafaza etmelerini" gösteriyordu. Ancak çok daha farklı bir durum vardı. Osmanlı vatandaşları, yani Müslüman ahali içinden hem üretimde, hem de ticarete etkin isimler yoktu. Sadece fuarlarda Osmanlı adına ödül alanlar incelendiğinde bile bunların çoğunun, ama özellikle de endüstriyel faaliyetlerde bulunanların neredeyse tamamının gayrimüslimler ile yabancılar olduğu görülmüyordu.⁶⁷

4.4.3 Fuarın Sektörel Analizi: Osmanlı'da Sanayi ve Tarım

Osmanlı aydınları dünya fuarlarını, bir ülkenin sanayileştiğini göstermesi açısından mihenk taşı olarak görüyorlardı. Bu yüzden Osmanlı'nın çeşitli sektörlerdeki gelişiminin bu fuarlarda, bir önceki fuardan daha gelişkin ve farklı bir şekilde göz önüne serilmesini önemsiyorlardı. Osmanlı sanayiinin gelişiminin en iyi şekilde temsil edildiği fuar olarak 1855 Paris Sergisi'nden 7 yıl sonra ikinci kez Londra'da düzenlenen dünya sergisini görüyorlardı. Onlara göre, 1862 Dünya Fuarı'nda, "Osmanlı'nın hem nicel hem de nitel olarak ilerlemesi; hem de sanayisi ve tarımını oluşturan

⁶⁷ Önsoy, **a.g.e.**, 71.

hammadelerin ne kadar geliştiği gözler önüne serilmiştir."⁶⁸

Bu görüş, somut istatistiksel bilgilerle desteklenmişti. Buna göre 1862 yılında Osmanlı ürünlerinin Kensington Garden'da teşhir edildiği alan, 1851'deki Crystal Palas'ta düzenlenen fuardaki Osmanlı pavyonundan 2 kat büyüktü. Aynı şekilde Osmanlı katılımcı sayısı 1862 yılında 25 kategoride 787'ye ulaşmıştı. Fuar jürisi de Osmanlı katılımcıları 11 kategoride 83 madalya ve 44 mansiyon ödüllendirdi.⁶⁹

Fuar mühendisi E. Maillard, fuarları bir gösteri olarak tanımlıyarak, "Eğer kendilerini tekâmüle adanmış insanların dikkatini çekecek ve içinde bulunduğumuz dönemde ortaya çıkabilecek tüm hammadde ve bilgi kaynaklarını gözler önüne serecek bir gösteri mevcut ise, ruhlarımıza en nadide umutları verecek olan bu gösteri; uluslararası fuar olacaktır" diyordu. Ona göre, fuarlar ürünler açısından "geçit töreni"ydi.⁷⁰

Osmanlı aydınlarına göre fuara davet edilen ancak endüstrisi küçük ölçekte olan, "bir tuğla parçası ya da kumla fuara gelen", kendilerinin de büyük ölçekte üretim yapabileceğine inançları az olan ülkeler, fuar sonrasında farklı bir düşünceye sahip oluyordu. Bu ülkeler, fuar sonunda yabancıların takdirine boyun eğen üretim anlayışlarını ve düşünce tarzlarını değiştiriyorlardı.⁷¹

Bu durum, özellikle maden ve taşocakları ürünleri açısından Türkiye için de söz konusuydu. Osmanlı İmparatorluğu çok zengin yer altı kaynaklarına sahipti. Ancak bu maden ve taşların kıymetini takdir edemiyordu. Bu fuar getirilen örneklerin diğer ülkelerdeki emsalleriyle karşılaştırılması ve yatırımcılarla buluşturulmasının sağladığı imkânla, "Canik, Manastır ve Giresun'da çıkan maden örneklerinin ehemmiyetli nitelikte olduğu görülmüş, buna ek olarak burada hammadde ya da nihai ürün olarak sergilenmeyen ve Bosna, Sırbistan, Hırvatistan, Valaçi ve Bulgaristan'da çıkartılan madenlerin de önemli nitelikte olduğu görülmüştür. Kıbrıs, Tirnova, Şam, Trabzon, Kastamonu ve Ankara valileri bazı bakır sülfat örnekleri göndermiş, Karadağ ve Avrathisar valileri gümüşlü mineraller ve Bosna ve Adana valileri ise galen

⁶⁸ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 20.

⁶⁹ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 20.

⁷⁰ **A.e.**, s. 21.

⁷¹ **A.e.**

göndermişlerdir. Bunları gördükten sonra maden yataklarının güçlendirilmesi ve minerallerin kimyasal yapıları ve zenginliği hakkında bilgi sahibi olunmalıdır."⁷²

Aslında Osmanlı İmparatorluğu gibi toprakları 3 kıtaya yayılmış bir ülke için uluslararası fuara katılımın bir faydası da, ülkenin çeşitli bölgelerinde üretilen, yetiştirilen ya da yapılan ürünlerin farkına varılmasıdır. Merkezi yönetim, eyaletlerle arasındaki iletişimsizlik, ulaşım zorluğu gibi nedenlerle ürünler hakkında bilgi sahibi olamıyordu. Bu da ülkede üretildiği halde bir ürünün ithal edilmesi anlamına geliyordu. Fuar sebebiyle eyaletlerden talep edilen ürün numune ve envanterleri, bu duruma bir son veriyordu. Sözelimi Osmanlı İmparatorluğu Kandi Adası ve başka yörelerde kömür depoları varken, yabancı ülkelere linyit ithal ediyordu.⁷³

Osmanlı hükümeti, tarım ve organik gıda ürünleri konusunda ise işi daha sıkı tutmuştu. Hükümetin emriyle Osmanlı valileri, eyaletlerinde yerel üretim neticesinde ortaya çıkan ürünlerden merkeze örnekler göndermişlerdi. Valilerin yerel üretimi özendirmeleri teşvik edilmiş, tarımı geliştirmeyi amaçlayan bu politikalardan sonuç alınmıştı. Hükümetin talimatı sadece üretimde "Avrupa ülkelerinin geride bırakılmasını" hedeflemiyordu, aynı zamanda bu ürünlerin, Avrupalı tüccarlara kolayca ulaşmasını temin edecek limanlara uzanan yollar yaptırılmasını da kapsıyordu. Bu çerçevede arpa, buğday, çeltik, mısır ve yeşil sebze gibi Osmanlı ürünleri Avrupa ülkeleri tarafından tanınmakta ve olumlu taleple karşılanmaktaydı. Kaldı ki Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla ürettiği hububat ve sebze ile, vatandaşlarının ihtiyaçlarını karşılamadan yanı sıra 1/3 oranındaki fazlalığı da yabancı piyasalara satıyordu. Bu üretim fazlalığı tarımda yeni tekniklerin uygulanması ve ekime elverişli alanların daha profesyonelce değerlendirilmesi halinde kuşkusuz daha da artacaktı.⁷⁴

Türkiye'nin II. Londra Fuarı'nda gururla sergilediği ürünler arasında zeytin, zeytin yağı, hurma, incir ve kuru üzüm gibi ürünler de bulunuyordu. Bu ürünler zaten Türk ticaretinin bilinen ve önemli bir bölümünü teşkil ediyordu.⁷⁵

Sergiler vasıtasıyla Osmanlı topraklarının verimli olduğu bir alan olarak, ilaç

⁷² Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 21-22.

⁷³ **A.e.**

⁷⁴ **A.e.**, s. 22-23.

⁷⁵ **A.e.**

sektörü yani doğul ürünler sektörü de ortaya çıkıyordu. Bu alanda İmparatorluk, başkimyager Faik Paşa nezaretinde Osmanlı ilaç ve narko-kimya sektöründe kullanılan bitki, kök, çiçek, meyve ve basit nihai ürünlerden oluşan 500 ürünle sergiye katıldı.⁷⁶

Sergiler, özellikle II. Londra Fuarı gösteriyordu ki, 19. yüzyıla gelindiğinde silah sanayii, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâlâ güçlü olduğu bir sektördü. Savunma sanayiini verdiği önemi hiçbir zaman yitirmeyen Osmanlı devleti, kendi silah fabrikalarında üretilerek ordu ve donanmanın hizmetine sunulan silah numunelerini sergiye yollamıştı. Ziyaretçilerin hepsi hemfikirdi ki, bu silahlar Avrupa'da üretilenlerden aşağı kalmıyordu, çünkü bu silahların "tüm güçlendirilmeleri yerine getirilmiş ve bu silahlar üstün el emeği, hafiflikleri ve hammaddelerindeki mükemmellikle kimseye söz bırakmamıştır. Belli başlı fabrikalarca sergilenen pistol ve tüfekler doğu ordularının kullandığı silahların da karakteristiği olan bu mükemmel ve sıradışı kalite mührünü" taşıyordu.⁷⁷

4.4.4 Fuar 'da Osmanlı Moda ve Tasarımı

1862 Londra Sergisi'nde Osmanlı tekstil ürünleri göz kamaştırıcı nitelikteydi. Öyle ki Osmanlı kumaşları, Lyon ve Milan'da üretilen kumaşlarla rekabet edebilecek evsafa görülüyordu. Ayrıca bu kumaşların sergilenmesinde modern bir sergi yöntemi kullanılarak kumaşlar, gazete rafları şeklinde standlarda teşhir edilmiş, böylece ziyaretçilerin rahatça görebilmeleri sağlanmıştı. Ziyaretçiler bu parlak ve renkli Osmanlı kumaşlarının "İngitere'nin gri ve puslu semasına" renk getirdiğini düşünüyordu. Sözgelimi ipekli kumaşlar, "altın ve gümüş şeritlerle çerçevelenmiş, transparan ve hafif bir pusun verdiği gizemi" taşıyordu. Benzer şekilde "masallardan çıkmış gibi gözüken broderiler ile Arap kaprisinin ince ayrıntılarıyla yoğrulmuş ince şeritler yüksek zevk ve kalitenin birer sembolü" olmuştu.⁷⁸

Kıyafetler ise Osmanlı zerafetini ve modayı yakından izleyip şekillendirme yeteneğini görkemli bir şekilde yansıtıyordu. Üstelik bu kıyafetler, Türklerin ilk moda tasarımcısı olarak nitelendirilebilecek olan Osmanlı Devleti Sergi Komisyonu Üyesi

⁷⁶ Salahaddin Bey, **a.g.e.**, s. 24.

⁷⁷ **A.e.**, s. 25.

⁷⁸ **A.e.**

Nazım Bey tarafından tasarlanmıştı. "Bu görkemli açık veya sarkık kollu ceketlerin yakaları ince şeritlerle ve püsküllerle süslenmiş", "etkileyici saten terlikler ve sevimli feslerle uyum sağlayan bu ceketler, göz alıcı tütün tabakalarıyla" tamamlanıyordu. Sergi hakkında yazı kaleme alanlar, "bu ceketleri aynı zamanda Türk Sergisi'nin en büyük zaferi" olarak nitelendiriyorlardı. Nazım Bey, ünlü Osmanlı Sadrazamı Fuat Paşa'nın oğluydu. Ateşli ve aktif bir devlet adamı olduğu kadar yüksek zevke ve sanatçı bir kişiliğe sahipti. Bu sanatçı kişiliği sayesinde kendi ürettiği mobilyalar için döşeme, örtü ve giyim eşyaları ve kostümler tasarlamış, özellikle alacalı bulacalı altın şeritli kostümleri sergide büyük takdir toplamıştı.⁷⁹

4.4.5 II. Londra Sergisi'ndeki Osmanlı Ürünleri

Devlet-i Aliyye'den Londra'ya gönderilen tahıl ürünlerinin çoğunluğunu muhtelif eyaletlerde yetiştirilen buğday, arpa, çavdar, mısır, pirinç, tütün, pamuk, ipek, kuru sebze ve meyvalar oluştuyordu. Ayrıca Osmanlı topraklarında çıkarılan madenlerin numuneleri ihmal edilmemişti. Bu madenler içinde demir madeni, bakır madeni, gümüş madeni, taş kömürü, potasyum nitrat, şap ve mermer numuneleri yer alıyordu. Sergideki Osmanlı sanayi numuneleri ise, devlete ait fabrikalar ile İmparatorlukta yaygın bulunan küçük atölyelerden imal edilen yünlü, ipekli ve pamuklu kumaşlar; İstanbul, İzmir ve Selânik'te yapılan el işlemleri, halı, seccade ve silahlardan oluşuyordu.⁸⁰

Sergilenen Osmanlı ürünleri arasında her zaman bir mücevher gibi değerlendirilen işlemeli kılıçlar, altın ve gümüş kakmalı özgün desenli silahlar, Uşak, Manisa, Selanik, Şam, Adana ve Filibe'de dokunmuş halılar, mobilya olarak sedir ve yastıklar, sedef ve inci kakma kutular, küçük masalar ve tabureler, pirinç mangal, ayrıca kuyumculuk ve mücevharat örnekleri, özel kokulu hamurdan yapılma pişmiş toprak bilezikler, yasemin ve kehribar çubuklar, işleme dantel ve kehribar çubuklar, işleme dantel ve örgüler, Lyon ve Milano kumaşlarıyla yarışan Hereke Fabrika-i Hümâyûnu'nda dokunmuş ipekli ve kadifeler, Edirne oyma a a  işleri, müzik aletleri, fincan zarfları, sigara kutuları, telk ri objeler, fildişi, ba a, sedef, mercan ve

⁷⁹ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 25.

⁸⁰ Onsoy, **a.g.e.**, s. 67-68.

Hindistan cevizi kabuğundan oyma olarak yapılmış küçük eşyalar da bulunuyordu. Bu tip ürünler, uluslararası sergiler için bir Osmanlı klasiğiydi ve sergiyi gezenler tarafından büyük beğeniyle izleniyordu.⁸¹ Sergiye katılan sektörler ve katılımcı sayısı ise şöyleydi.⁸²

- Maden ve taş ürünleri (37 üretici)
- Gıda ürünleri (80 üretici)
- İmalatta kullanılan bitkisel ve hayvani mamuller (94 üretici)
- İmalatta kullanılan makine (Şam'dan Beyazıt Efendi)
- Lokomotif (İstanbul'dan S. Balyan)
- Ziraat alet ve makineleri (3 imalatçı)
- Silah (16 İmalatçı)
- Müzik aletleri (2 imalatçı)
- Pamuk (52 üretici)
- Keten ve kenevir (18 üretici)
- İpek ve kadife (57 üretici)
- Yünlü ve karışık kumaşlar (83 üretici)
- Halı (44 üretici)
- İşleme, dantel ve örgüler (30 üretici)
- Halı (44 üretici)
- Meşin ve koşum takımları (58 imalatçı)
- Giyim eşyaları (53 imalatçı)

⁸¹ Işıklı, **Türk Fuarıcılık Tarihi**, s. 48.

⁸² Önsoy, **a.g.e.**, s. 68-69.

- Kağıt, kitap ve büro malzemeleri (7 imalatçı)
- Mobilya (32 imalatçı)
- Hırdavat (17 imalatçı)
- Kesici aletler (15 imalatçı)
- Kuyumculuk ve mücevherat işleri (17 imalatçı)
- Toprak işleri (22 imalatçı)
- Eski kitap, ağızlık vs. gibi çeşitli eşyalar (22 iştirakçi)
- Güzel sanatlar (M.P. Mussurus)"

4.4.6 Sergide Ödül Kazanan Osmanlı Ürünleri

Londra fuar alanında 25 pavyonda teşhir edilen Osmanlı ürünleri, uluslararası jüriler tarafından 83 madalya ve 44 mansiyon ile ödüllendirildi.⁸³ Ödül alan ürünler ve sahiplerinin listesi ise şu şekilde gerçekleşmişti:⁸⁴

- "• Gıda maddelerinde un numuneleri için Selânik'ten Dobrila'ya, Drama ve Filibe valiliklerine,
- Buğday numuneleri için Halep'ten Mehmed Raşid ve Selânik Valiliği'ne,
- Üzüm çeşitleri için Sisam Valiliği'ne,
- Üzüm ve incir çeşitleri için İzmir'den P. Giudici'ye,
- Şaraplar için Kandiye ve Kıbrıs valiliklerine,
- Yumuşak buğday numuneleri için Adana, Akkâ, Ankara, Balıkesir ve Aydın valiliklerine,
- Nohut için Kandiye Valiliği'ne,
- Susam numuneleri için Çanakkale Valiliği'ne,

⁸³ Önsoy, **a.g.e.**, s. 69.

⁸⁴ **A.e.**, s. 69-70.

- Haşhaş numuneleri için Kütahya Valiliği'ne,
- Çavdar numuneleri için Lübnan ve Musul Valiliği'ne,
- Mısır numuneleri için Sarı Şaban'a,
- Hurma numuneleri için Lübnan Valiliği'ne,
- Rakı ve şarap numuneleri için Köprü'den Burunoğlu Kevork ile Halep'den Mehmet Raşid'e,
- İmalatta kullanılan bitkisel ve hayvani mamullerden, yaprak tütün için Drama, Lazkiye, Serez, Lübnan ve Hasköy valiliklerine,
- Puro ve sigaralar için Theodoridi'ye,
- Mum ve balmumu için Ali Ringa'ya,
- Alizarin için Balıkesir Valiliği'ne,
- Sakız ve alizarin için Şam Valiliği'ne,
- Sumak ve alizarin için Şam Valiliği'ne,
- Alizarin, tentür ve kazı için Bursa Valiliği ve Mustafa Oğlu'na,
- Palamut için İzmir'den Malini Ağa'ya,
- Alizarin ve sakız için Kütahya Valiliği'ne,
- Sarı buğday için Sivas Valiliği'ne,
- Çeşitli sanayi bitkileri için İzmir'den Sidney Maltass'a,
- Tütün numuneleri için Şam ve Sarı Şaban valiliklerine,
- Silahlardan, tüfek ve tabancalar için ilgili fabrika ve atölyelere,
- İşlemeli kılıçlar için Hetum'a,
- Çeşitli çaptaki tüfek, tabanca ve kılıçlar için Adana Valiliği'ne ve Mustafa Ağa'ya,
- Müzik aletlerinden çeşitli ziller için İstanbul'dan Avedis'e,

- Şark müzik aletleri için Toplu'ya,
- Aynı kişilere diğer bazı müzik aletleri için mansiyon;
- İpekli dokuma ve kadifelerden sergiye iştirak eden devlet dokuma fabrikalarına,
- Ham ipek için Bonnal freres, Brutto, Hermissian, Manassa, Pavlaki ve Torosoğlu'na,
- Kadife ipekli dokumalar için Hereke Fabrika-i Hümayûnu'na,
- İşlemeli kumaşlar için Halep ve Şam valiliklerine,
- Ham ipekler için Abe, Yakob Fano, Halim Ağa, Fettana, Ceizi Yanko, Papasoğlu ve Vuccino'ya,
- Karışık kumaşlardan, ipek ve pamuk karışımı dokumalar için Şam, Bursa ve İstanbul valiliklerine,
- Pamuk ve yün karışımı ve yünlü dokumalar için Filibe Valiliği'ne,
- Halılar için Uşak, Manisa, Selânik ve Filibe valiliklerine,
- İşleme ve danteller için İstanbul'dan Hidayet Efendi, Vehirarky Ağa, Yakob Ali ve Bayan Yaldızyan'a,
- İstanbul'dan Kostaki, Canikoğlu, Artin ve Bayan Takouy'a,
- Kürk ve deriler için Osmanlı İmparatorluğu'na,
- Giyim eşyalarından işlemeli milli kıyafetler için Gabriel Osman'a, Hama ve İşkodra valilikleri ve Şakir Efendi'ye,
- Çeşitli ayakkabılar için Edirne Valiliği, İskender ve Mehmet Ağalar ile Manoli'ye,
- Elbise, iç çamaşır ve ayakkabılar için Hacı Ahmet, Bourdjouk, Cebri Abdelghani, Nisnani, Salih Efendi, Abdullah ve Selim Ağalara,
- Parfümeri, süs eşyası ve benzeri mamullerden sigara ağızlıkları için Hüseyin Usta ve Ahmet Ağa'ya,
- Tesbih ve kehribar için Hasköy (Bulgaristan) Valiliği'ne,
- Kokulu maddeler için Girit Valiliği'ne,
- Parfüm çeşitleri için Girit Valiliği'ne."

4.5 1867 II. Paris Dünya Fuarı

II. Paris Fuarı, 1 Nisan 1867 tarihinde açıldı, 31 Ekim 1867'de kapandı. 1855 Sergisi'nin düzenlendiği Champs Elysees yerine daha geniş bir alana sahip olan ve 1789 Fransa Ulusal Sergisi için kullanılan Champ de Mars'ta 165 dönüm arazi üzerine tesis edilen sergi alanı, Seine nehri kıyısına kadar ulaşıyordu. 32 ülkeden 60 bin sergileycinin katıldığı sergiyi 6.8 milyon kişi ziyaret etti. Serginin mühendisliğini Jean-Baptiste Krantz üstlenirken Genel Komiserliğini 1855 Paris Sergisi'nden de sorumlu olan de Frederic Le Play yürüttü. Sergi alanının ana yapısı, 7 salonlu oval bir biçime sahipti. Ana yapı, Londra Sergisi'ndeki Kristal Saray gibi yeni bir mühendislik ve inşaa trendini de temsil ediyordu.⁸⁵

Bazı teknik yenilikler ve buluşlar da ilk kez bu sergide teşhir edildi. Bunlar arasında takma bacak, hidrolik asansör (ki bu asansörle ziyaretçiler, ana sergi binasının çatısına çıkarılıyordu), güçlendirilmiş beton, sallanır sandalye sayılabilir. 1867 Paris Sergisi, bazı ilklere de ev sahipliği yapmıştır. Sözgelimi geceleri de açık olan ilk sergiydi.⁸⁶ Yine ana binanın yanı sıra tematik pavyonlar da ilk defa bu sergide yer aldı.⁸⁷

1867 Sergisi, Osmanlı İmparatorluğu için de o güne kadar katıldığı diğer 3 sergiden çok daha büyük bir öneme ve anlama sahipti. Kuşkusuz bunun nedeni, serginin açılışına Sultan Abdülaziz'in büyük bir heyetle ihtişamlı bir şekilde iştirak etmesiydi. Aslında açılışa sadece Sultan Abdülaziz değil, Avrupa'nın bütün önemli ülkelerinin liderleri katılmıştı. Bu liderler arasında Rus Çarı, Avusturya İmparatoru, Belçika, Portekiz, İsveç, Prusya kralları ve Galler Prensi de bulunmaktaydı. Ayrıca Avrupalı birçok soylu da bu sergiyi ziyaret etmişti.⁸⁸

4.5.1 Sultan Abdülaziz'in Paris Dünya Fuarı'na Katılımı

Paris Dünya Fuarı'nın açılışı için Paris'e giden Sultan Abdülaziz, Osmanlı hanedanının savaş dışında bir amaçla İmparatorluk sınırları dışına çıkan ilk

⁸⁵ Mattie, **a.g.e.**, s. 20.

⁸⁶ **A.e.**, s. 19.

⁸⁷ Işıklı, **Türk Fuarçılık Tarihi**, s. 70.

⁸⁸ Germaner, **a.g.m.**, s. 36.

hükümdarı oldu. Fransa'da büyük bir merakla karşılandı. Dönemin Fransız gazetelerine göre, Paris halkı, Padişah'ı görenler ve görmeyen diye ikiye bile bölündü.⁸⁹ Yine gazetelere göre sergi alanındaki Sanayi Sarayı'nda, İmparator III. Napolyon ve İmparatoriçe Eugenie ile birlikte bir törene katılan Sultan Abdülaziz'i görmek için 30 bin kişi toplandı. İkamet ettiği Elize Sarayı'ndan sergi binasına, kendine tahsis edilen eski Fransa Kralı XIV. Lui'nin gayet müzeyyen ve kıymetdar olan hintolarıyla gitti. Tarihî araba Paris caddelerinden geçerken Parisliler, Sultan'a çok büyü tezahüratta bulundular. Açılış programından sonra İmparator Napolyon ve İmparatoriçe ile birlikte sergiyi "seyr ü temaşa" eden Sultan Abdülaziz tekrar "âlâ-yı vâlâ" ile saraya dönmüştü.⁹⁰

Sultan Abdülaziz'in tüm ziyaretleri ve hareketleri hep ilgi odağıydı. Sultan Abdülaziz'in Güzel Sanatlar Galerisi'ni ziyareti, mobilya bölümünü incelemesi yakından takip edildi.⁹¹ Sultan'ın 1867 Sergisi'nin açılışında bulunması ve Paris ziyareti, hem modernleşme kararlılığını, hem de Avrupa sisteminin bir parçası olma arzunu ortaya koyması bakımından Avrupalılar nezdinde ikna edici olmuştu. Bu ziyaret, bir bakıma, Avrupalıların romantik inançlarını kökten değiştirerek, belli klişeleri sırt olmaktan çıkarmış ve kamuoyunun bakışında önemli değişimlere yol açmıştı.⁹²

Fuad Paşa'nın daveti üzerine Sultan Abdülaziz'in heyetinde yer alan İstanbul Şehremini Yardımcısı Ömer Faiz Efendi, sergi sürecince bir günlük tuttu. Bu günlükte yer alan bilgilere göre Sultan Abdülaziz, sergide teşhir edilen ürünlere verilen ödüller için düzenlenen törene de katıldı. Burada İmparator ve İmparatoriçe ile birlikte oturup ödül sahiplerine madalyalarını verdi. Tören salonu, Sergi binası içinde Sanayi Salonu'ndaydı. Buraya büyük bir taht kurulmuştu. Salon 14 bin metrekare olduğu için misafirlerle birlikte 1.200 kişilik mızıka korusunu da rahatlıkla almıştı. Koro, önce Osmanlı marşını çalmaya başlayınca, salonda bulunan heyet üyeleri ve Osmanlı vatandaşlarının tümünün heyecandan titreyerek marşı dinledi. Bu muhteşem atmosferden etkilenen heyet üyeleri şöyle geçiriyordu içlerinden, "Biz

⁸⁹ Zeynep Çelik, **Şarkın Sergilenişi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2005, s. 35.

⁹⁰ Abdurrahman Siler, "1867 Paris Milletlerarası Sergisi ve Osmanlı İmparatorluğu", **Türk Kültürü**, Sayı 330, s. 625-626.

⁹¹ Çelik, **a.g.e.**, s. 38.

⁹² **A.e.**

buraya, bize ait olması icap edip, bizde olmayanları görmek ve dinlemek için mi gelmiştik? Ne olurdu da, bu sergi, Paris'ten milyon defa daha güzel, amma tabiat güzeli olan İstanbul'a nasîp olsa idi..." Törenden sonra Sultan, İmparator ve diğer ülke veliahd ve temsilcileriyle pavyonları gezdi. Böyece mükafata layık görülenler, ziyaretle taltif edilmiş oldu. Faiz Efendi'nin ifadesiyle Osmanlı yöneticileri, hayatlarındaki en büyük ilim ve sanayi dersini bu sergide aldı. Çünkü birçok pavyonlarda en ağır sanayi mamulleri bile imâl halinde gösteriliyordu. Tüm bunları hayranlıkla izlediler.⁹³

Sultan Abdülaziz, Türk pavyonunu ziyaret etti. Gelişinde, Şark üsülü kahve veren, millî kıyafetli genç kahveciler tarafından karşılandı. Bu pavyon Ermeni usta Maksud Efendi Kalfa'nın başkanlık ettiği Naim Efendi Kalfa, Yervant Efendi Kalfa, Muhsin Efendi Kalfa'dan oluşan bir teknik heyet tarafından inşa edilmişti. Sergi alanında "halılar, telkârî el işlemleri, Bursa kadifeleri, Üsküdar çatmaları, Trablus ve Hama kumaşları, Halep sadakorları, Ankara sofları, çeşidli müzeyyen silâhlar teşhir ediliyordu. Ömer Faiz Efendi'ye göre, mükemmel sanayi ürünlerini izledikten sonra Türk pavyonunu ziyaret ede Sultan Abdülaziz, pek memnun kalmayıp "bedbîn bakışlar ve sükutî çehre ile" sergiden ayrılmıştı.⁹⁴ Sultan'ın bu hali, Abdülhamid Efendi'ye de sirayet etmişti. Oysa Sultan'ın sergi ziyaretinden memnun ayrıldığını, La Turquie gazetesi ise 23 Temmuz 1867 tarihli nüshasında şöyle naklediyordu:

"Cumartesi öğleden sonra, Majesteleri sergiyi ziyaret etti. Tabiatıyla Sultan'ın adımlarının ilk yöneldiği yer Türk bölümü idi. Devletin, sergide boy gösteren mahsullerinin tanzimindeki mevcut zevk ve intizama hayran kaldı, ki bunların büyük bir kısmı milletlerarası jüri tarafından özel bir mansiyon konusunu teşkil eden mükafatlar almıştı.

Zât-ı Şâhâneleri ilk Osmanlı galerisini süsleyen silah ve zırh koleksiyonunu, bunları bilen bir kimse olarak fikirlerini beyan ederek ve orada arz-ı endam eden silahların her birinin gerek menşei gerekse değerinin kendisinin meçhulü olmadığını gösterir tarzda, özellikle tetkik etti. Bilahere makinelere tahsis edilmiş olan bölümü, makinelerin çalışmalarının gözle görülebilir bir merakla seyrederek, güçlerini, kullanışlılıklarını ve faydalarını soruşturarak baştanbaşa dolaştı. Güzel sanatlar galerisinde uzun bir duraklamadan sonra, takdirini kazanmış olan camii ve içerisinde bir müddet dinlendiği

⁹³ Kutay, **a.g.e.**, s. 53.

⁹⁴ **A.e.**, s. 154-155.

ve mobilyası ile dekorasyonunun kendilerinin medhiyelerini hak eden kasr gibi parktaki sair Osmanlı yapılarını ziyarete gitti."⁹⁵

4.5.2 Sultan'ın Fransa Günlüğü

İstanbul adlı resimli mecmua, Sultan Abdülaziz'in Paris seyahati ile ilgili ayrıntılı haberler yayınlamıştı. Bu haberlerden bir kısmı Fransız basınından tercümeydi. Monde Illustré Musavver Gazetesi'nin bir haberini aynen çevirip yayınlayan İstanbul adlı yayın, başlığını da aynen koymuştu: Bismillah. Monde Illustré, bu başlığı koymasını, "Şimdi Paris'in haricinde bulunan Avrupalı müşterilerimiz bu serlevhamızı görerek ne kadar şaşacaktırlar. Fakat onlara bildirmek istiyoruz ki Paris bir haftadan beri Osmanlılaştı. (Bulvarlar) üzerinde bulunan mağazaların çoğunun dışarısına al çuhalar asılmış ve kırmızı eşya sekiz günden beri moda olmuştur" diye yazıyordu. Daha da ilginç, habere göre Sultan'ın ikametgahına ayrılan Elize Sarayı'nın kapıcısına tam 8 bin 500 adet dilekçe bırakılmıştı ve çoğunluk da mecidiye nişanı istiyordu. "Hakikatte Osmanlı Padişahından önce gelen hükümdarlarının hepsinin böyle bir ikram görmediğine" işaret edilen haberde, sadece resmi ihtiram değil, halkın ilgisinin de yüksek olduğu belirtiliyor ve "Asıl müşahede buyurdıkları ikram güzergâhlarında umûmun (halkın) gösterdiği" ilgi deniliyordu. Habere göre Sultan Abdülaziz'in Paris'te gördüğü ilgiyi ne Rusya Çarı ne de Prusya Kralı ile Bismarck görmüştü. Hatta onların yukarıdan bakan müstehzi yaklaşımı halkın canını bile sıkıyordu.⁹⁶

Paris Sergi Gazetesi de Sultan Abdülaziz için, Sultan Mahmud'un ıslahat hasletini taşıdığını kaydediyor ve "Cülûs edeliden (tahta çıkalıdan) beri mülküne ve devletine pek çok hizmetler ettiği varidat-ı devlet (devlet gelirleri) yüz yetmiş beş milyon iken dört yüz milyona iblağ etti (ulaştı)" diye yazıyordu. Sultan Abdülaziz'in en büyük ıslahatı olarak Hükümet-i Osmaniye'yi borca batıran kaime kağıtları kaldırması gösteriliyordu. En çok da Paris seyahatine çıkması övülüyor ve "Paris'e

⁹⁵ Mustafa Cezar, **Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi Bey**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971, s. 92.

⁹⁶ İstanbul Mecmuası, Numara 1, 8 Cumaziyelahir 1284 (24 Eylül 1867), s.2.

götmek üzere bir büyük medeniyet-perverlik etti ki daha Rusya bile pek muvaffak olamadı" deniliyordu.⁹⁷

İstanbul Mecmuası, Sultan'ın Gezi Defteri'ni şu şekilde yayınlıyordu:

"Haziran	Dersââdet'ten hareket
Haziran	Mesina'ya vürûd
Haziran	Napoli'ye vürûd
Haziran	Paris'i teşrif
Temmuz	Sergi-i Umûmî'ye eşya vaz' edenlere tevzi'-i mükafat
Temmuz	Fransa İmparatoru'nun veliahdı bulunan Prens'in Zat-ı Şâhâne'ye vizite etmesi
Temmuz	Paris'te bulunan süferanın ve Londra Şehremîni'nin huzur-ı Şâhâne'ye çıkmaları veŞanzelize'de Fransa askerinin geçid-i resmi.
Temmuz	Prens Napolyon'un ve İmparator'un Zat-ı Şâhâne'ye viziteleri
Temmuz	Paris'te mukim tebaa-i Şâhâne'nin huzur-ı Mülûkâneye ruhsatyâb-ı duhûl olmaları ve Ma'lûlîn Kışlasını ve nebâtât bahçesini ve Sergi-i Umûmiyi ve tiyatroyu teşrif-i Hümâyûn
Temmuz	Paris'te seyr-i Hümâyûn ve ba'de Elize Sarayı'nda istirahat
Temmuz	Saksonya Kralı'nın ve Mareşal Kanroberg ve Kavânîn Meclisi Reisinin ⁹⁸ Paris Sefiri Devletlû Cemil Paşa ve General Pajol dahi beraber bulundukları halde (Sen Kalo) Sarayını seyr-i Hümayûn ve Prusya Kraliçesinin Zat-ı Şâhâne'ye vizite vermesi.
Temmuz	Şanzelize'de büyük gecid-i resmi ve Fransa Umur-ı Maliye Nazırı Mösyö Vehr'in huzûr-ı Şâhâne'ye dahil olması ve Paris'in umûr-ı Belediye Sarayını teşrif-i Şâhâne'ye
Temmuz 9	Sen Nehri ve Versay'ı seyr-i Hümâyûn ve Fransa vükelâsıyla meclis-i hâssı azasının huzur-ı Şâhâne'ye kabul olunmaları

⁹⁷ İstanbul Mecmuası, Numara 1, s. 2.

⁹⁸ İstanbul Mecmuası, Numara 2, s. 2.

Temmuz 10 Prusya Kraliçe'sine ve Virtemberg Kralına Zat-ı Şâhâne'nin vizetisi ve Fransa umûr-ı hariciyesi nazırının madamasıyla düşes De Valmi'nin ve Mösyö Mişel Şevali'nin ve Fransa Umûr-i Hariciyesi Nazırı Mösyö Domotya'nın ve Papa'nın Paris'te bulunan vekilinin huzur-ı Şâhâne'ye kabulleri ve sergi-i umûmiye teşrif-i Şâhâne ve Tevileri Sarayı'nda ziyafet

Temmuz 11 Paris'ten hareket ve Bolonya'ya muvasalat-ı Şâhâne⁹⁹

4.5.3 Osmanlı Mahallesi

1867 Paris Fuarı'nda ilk kez her ülke kendi mimarî üslûbuna uygun olarak biçimlendirilmiş bağımsız yapılar ya da yapı grupları yaptılar. Başta Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere, İslâm ülkeleri bu sergide kendi mimari zenginliğini yansıtan yapılar, tarihi birikimlerini gösteren eserler inşa ettiler. Bu yaklaşım, Paris'ten sonra gerçekleştirilen diğer bütün evrensel sergilerde de sürdürüldü. Osmanlı ve Mısır mahalleleri, Paris 1867 Sergisi'nde birbirine bitişik olarak inşa edildi. Bağımsız tasarımlara dayanmakla birlikte, uyumlu bir yapı topluluğu oluşturmaları gözetildi.¹⁰⁰

Osmanlılar kendilerine ayrılan bölümde biri cami, biri Boğaziçi köşkü ve biri de hamam olarak üç önemli eser inşa ettiler. Mekânın ortasında bir de çeşme bulunmaktaydı. Cami olarak Bursa Yeşil Camii'nin küçültülmüş bir örneği tüm ayrıntıları dikkate alınarak inşa edildi. Köşk olarak ise, caminin hemen çıkışında sağ tarafta, Boğaz'ın Asya yakasında, o gün için bile ancak birkaç örneği kalmış eski köşklere esinlenerek yapılmış bir şaheser vardı. Köşk, vitraylarından iç süslemelerine kadar, bütün ziyaretçilerinin hayranlığını kazanmıştı. Hamam ise köşkün karşısında yer alıyordu ve geleneksel Türk hamamının minyatür bir örneğiydi. Hamamın cephesi, Kütahya çinileriyle kaplanmıştı.¹⁰¹ Osmanlı yapılarının tasarımı, İstanbul'da açılan Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin salonlarının yapımında da görev alan Leon Parville tarafından yapılmıştı.¹⁰²

Bu arada köşkün iç dekorasyonu, tamamıyla Türk sanatıyla yapılan bir tarzdaydı. Cam vitrayları tat verici bir etkiye sahipti. Çünkü "Avrupa'nın eski cam

⁹⁹ İstanbul Mecmuası, Numara 2, 22 Cumaziyelahir 1284 (21 Ekim 1867), s. 12.

¹⁰⁰ Çelik, a.g.e., s. 63.

¹⁰¹ Frans Outendirck, *La Turquie A Propos De L'exposition Universelle de 1867*, Paris, 1867, s. 311-312.

¹⁰² Germaner, a.g.m., s. 36.

vitrayları gibi kurşun iskelet üzerine monte edilmemiş, onun yerine dikkatli bir şekilde açılmış delik üzerinden alçı bir plaka üzerine kalınlığı 5 santimetre olacak şekilde, istenen yükseklik ve bakanların göz açısında uygun şekilde" yerleştirilmişti. Ayrıca, "mozaikler üzerindeki kabartma ve gölgelendirmeler, günün farklı zamanlarında farklı şekilde ışık kırmasına sebep" oluyordu. Ziyaretçiler, köşkün hem tezyinat ve tefrişatını hem de Doğu'nun bu gizemli ev ortamını hayranlıkla izliyorlardı. Onlar için salonda Karagöz'ün yer aldığı orta oyunu da veriliyordu.¹⁰³

Sultan Abdülaziz'in ziyareti vesilesiyle, Türk mahallesinin girişine bir de zafer takı yapıldı.¹⁰⁴ Osmanlı pavyonları gezen Sultan Abdülaziz, buradaki geleneksel Osmanlı mimari örneklerini beğendi.¹⁰⁵ Kusursuz olarak nitelenen köşk, sergi sonunda, Sultan Abdülaziz tarafından III. Napolyon'a hediye edilmişti.¹⁰⁶

4.5.4 Fuarda Yer Alan Osmanlı Ürünleri

Osmanlı İmparatorluğu, 1867 Sergisi'ne 4 bin 946 sergileyiciyle katılmış ve Fransa ile İngiltere'den sonra en büyük katılımı sağlayan üçüncü ülke olmuştu.¹⁰⁷ İmparatorluk, sergide tarım, sanayi, el sanatları ve güzel sanatlar dallarındaki ürünlerinin teşhir edildiği 64 kategoriyle yer aldı. İlk defa olarak bu sergide mimari çizim, proje, yağlı boya resim, fotoğraf ve heykellere özel bölüm ayrıldı. Yine Osmanlı İmparatorluğu, 1867 Sergisi'nde bilimsel çalışmalar, doğal tarih koleksiyonları ve arkeoloji alanlarında ilk kez iştirak etti. Mimari çizimler arasında İstanbul camilerinin kesit ve görünüşleri, Bursa camilerinin rölevaleri, İstanbul Altınca Daire Belediye mühendisi Leval'in bir viyadük projesi kayda değerdi. Güzel Sanatlar bölümünde ise Hamdi Bey'in eserleri önemliydi. Fotoğraf olarak da Abdullah Biraderler'in aralarında Sultan Abdülaziz'in fotoğraflarının da bulunduğu bir seri portre sergilenmişti. Haliç görünüşleri, İstanbul halk giysileri de anmaya değerdi.¹⁰⁸

II. Paris Sergisi'nde Osmanlı pavyonlarında el sanatları dalında en ön sırada

¹⁰³ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 33-37.

¹⁰⁴ Çelik, **a.g.e.**, s. 66.

¹⁰⁵ Işıklı, **a.g.e.**, s. 73.

¹⁰⁶ Siler, **a.g.m.**, s. 627.

¹⁰⁷ Germaner, **a.g.m.**, s. 36.

¹⁰⁸ **A.e.**

yer alan halılar ve diğer döşemelik kumaşlar 18. kategoride teşhir edildi. Doğu ustalığının en görkemli dışa vurumu olan Türk halıları, Fransız pazarında önemli bir pazar şansı da kazanmıştı. İmparatorluğun üç önemli halı üretim merkezi başta İzmir ve çevresi olmak üzere, Konya ve tüm Tuna vilayetleriydi. Türk halıları kalitesine, desenine ve kullanımına göre sofralı, döşeme, sıralı ve seccade (küçük boyutlu halı) olarak dört gruba ayrılmıştı. Yine İstanbul'da üretilen ve eflatun zemin üzerine altın yaldızlı çiçek motifli, duvar kaplamasında kullanılan kadifemsi kumaşlar sergide yer alan dokuma örnekleri arasındaydı. İpek halılar ile çuhaların büyük çoğunluğu da İstanbul'dan gönderilmişti. Trabzon ve Konya'dan ise yere ya da kapılara konmak üzere üretilen keçe ve kebeler yollanmıştı.

1867 Sergisi'nde İstanbul ve eyaletlerinden gönderilen 217 farklı silah sergilendi. Tüfekler, tabancalar, gümüş, mercan ve fildişi kakma karabinler, hançerler, kılıçlar, kamalar, zümrüt ve yakutla bezeli son gümüşten kını olan yatağanlar, savatlı av bıçakları, Arap mızrakları, gergedan derisinden kalkanlar, kabartmalı ve boyalı ok ve yaylar bunlar arasındaydı.¹⁰⁹ Osmanlı Sergisi'ndeki mobilyalar, genellikle sedef kakmalıydı. Bunun yanı sıra gümüş zırhlarla belirginleştirilmiş abanoz ve bağa marköteri de kullanılmıştı. Halı, mobilya, silah, giysi ve diğer küçük eşya alanında da çeşitli zenginlikler sunan Osmanlı pavyonları o yılların mimariden resim sanatına, fotoğraftan giyim kuşama kadar Batı hayat tarzının ve sanatını etkileyen 'Doğu' modasının pekişmesinde büyük rol oynadı.

Sonuç olarak, 1867 Paris Sergisi'ndeki Osmanlı ürünleri arasında "halılar, altın kaplı kumaşlar, gümüş ve ipek kıyafetler, lüks mobilyalar, ham ve işlenmiş ipek, kürkler, çömlerler, fayans ve çiniler, kuyum, gümüş, müzik aletleri, silah, eyer, kundura, popüler kostümler, doğal tarih, kozmetik ve ilaç endüstrisine ait eski objeler, Kıbrıs, Samos, Tenedos ve İzmir ve benzeri şaraplar, asma, tütün, mum, bal, tahta, altın külçeleri, gümüş, demir, bakır, kurşun, taş ve mermer örnekleri ve özellikle Bandırma'dan gelen taşlar" yer alıyordu.¹¹⁰ Bu ürünler çoğunlukla sergi sarayının dar bölümlerinde yer alan vitrinlerde sıralı bir şekilde teşhir ediliyordu.

¹⁰⁹ Germaner, **a.g.m.**, s. 37.

¹¹⁰ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 31.

4.5.5 Sergideki Osmanlı Sektörlerinin Analizi

Her uluslararası fuar, Osmanlı sanayi ve tarımı hakkında durum tespiti yapılması için bir fırsat da oluştuyordu. Fuar süresince ya da sonrasında yapılan yayınlarda Osmanlı sanayii sektör sektör ele alınarak değerlendiriliyordu. Osmanlı sanayi, birçok alanda, yabancıları hayran bırakan ürünlerini farklı bir sanayi geleneğiyle gerçekleştiriyordu. Bu alanda yapılan bir değerlendirmeye göre "Osmanlı sanayisinde hiçbir şey kaba değildir. Algı ve bilgiden oluşmakta ve bir gelenek halini almaktadır. İfa nazıkçe gerçekleştirilir ve en küçük zerreye kadar sanat aşılır. Genellikle işçinin işini sevdiği ve işini ifa ederken tek yaratıcı olduğu bilinir. Hiçbir şey taklit edilmez ve her işçi yaptığıının farkındadır. İşini ifa ederken yegane kuralı, sayılar, ilham ve güzelliştir. İfası sırasında kapris kesinlikle bulunmaz ama bu hayal gücü için geçerli değildir. Bu hayalgücü öylesine bir etkidir ki mineli tuğlalardan örülü bir duvar bölümü soğuk ve itici bir üçgenler dizisi yerine karmaşık zigzaglarla deniz mavisinden genel eğilime göre turkuaz rengine kadar farklı tonlarda üzerinde altın delik ve çiçek zerreleri ile dekorun zerreleri oluştururlar."¹¹¹ Bu tasvir bile tek başına, Osmanlı sanayisinin tüketimi artırmak yerine sadeliği ve sanatı ortaya çıkaran bir ortam olarak kullanıldığını gösterir. Osmanlı geleneksel sanayiinde çalışan işçiler, mecburen çalışmazlar, özgün ve yalın işleri yapmak, kainatın ahengini ürünlerini yansıtmaya arzusu içindedir. Dokumadan çömlekçiliğe, çinicilikten silah sanayiine kadar birçok alanda geçerli olan bu yaklaşım ışığında, Osmanlı sektörlerinin analizleri şöyle gerçekleştirilmekteydi:

4.5.5.1 Dokuma Sanayi

Osmanlı pavyonunda yer alan sanayi ürünleri arasında ilk göze çarpan, Türklerin eskiden beri güçlü olduğu dokuma sanayine ait halı, kilim ve diğer mobilya çeşitleriydi. Bu ürünler, İngiltere'ye kolaylıkla ihraç edilirken, Fransa ise Türk ürünlere "bir nevi yasak türevinde olan" kota uyguluyordu. Ancak Türkler, yüzde 15'lere kadar inen bu kotayı da "ticaretin yeni yöntemleri sayesinde " aşıyorlardı. Fransız piyasasında Türk halıları "orjinal tarzları, armonize ve keskin renkleri ve uygun fiyatları ile" hem takdir hem de talep buluyordu. Öyle ki 1867 Sergisi için Türkiye'den

¹¹¹ Salaheddin, a.g.e., s. 31.

getirilen ve pavyon duvarlarını süsleyen halılar hepsinin üzerinde istisnasız "satıldı" etiketi yer alıyordu. Bu arada bu etiketlerin üzerinde yüksek bedelleri ile satın alan kişilerin isimleri bulunuyor, bu durum da onlar için büyük bir itibar kaynağı oluyordu.¹¹²

Osmanlı'da fabrikasyon üretim yerine aile merkezli bir üretim anlayışı yaygındı ve bu yöntemde ailenin her ferdine bir vazife düşüyordu. Sözelimi erkekler, "renkleri hazırlayıp pamuğu ayrıştırırken kadınlar şehirlerde, köylerde, hatta çadırlarda dokuma işini" gerçekleştiriyordu. Buna rağmen halı üretimiyle ilgili üç merkez öne çıkıyordu: İzmir ve civarı, Konya ve Tuna Vilayeti. Tekstil ürünleri içinde ev tekstili büyük alaka görüyordu. Osmanlı perdelerinin renkleri, özellikle yumuşak kumaşı, mor renkli geniş altın çiçek deseni, ziyaretçilerin ilgisini çekiyordu. Tamamıyla İstanbul'da üretilen bu ürünler, sofras ve sehpa örtüleriyle de Osmanlı kalitesini sergiye taşıyordu. Tüm bu ev tekstil ürünleri, diğer ziyaretçilere şans tanınmadan Fransız Sarayınca, Prenses Matilda tarafından satın alınmıştı.¹¹³ Kapıların örtülmesi ya da yolluk olarak kullanılan keçeler ise Bursa, Trabzon ve Konya'da üretilmişti. Ayrıca bazı yörükler de fuar için özel olarak keçi kılından dokudukları beyaz ve siyah kilimleri göndermişlerdi.¹¹⁴

Kuşkusuz ilk dünya sergisinden itibaren Türklerin hem pavyonlarında teşhir ettikleri, hem de stand süsleme objesi olarak kullandıkları halı ve diğer dokuma sanayi ürünleri, geleneksel sanayi dallarındaki gücünü gösteriyordu. Hem dokuma kalitesi, hem desen tasarımları, hem de boyalarının canlı ve kalıcı olması sebebiyle halı ve kilimler yok pahasına satılıyordu. İmparatorluğun son gününe kadar yabancı yatırımların Türkiye'de üretim yaptırıp büyük kazanç elde ettikleri belli başlı sektörlerden biri haline gelmişti. 1867 Paris Sergisi'ndeki Türk halıları dört ana kategoride toplanabilir. Kategorileştirmede ölçüt olarak, "ya dokuma liflerinin kalitesi, ya dokuma desenlerinin türleri ya da halıların kullanım alanlarını" esas alınıyordu. Bu dört kategori, "sofralı, çeme, sıralı ve seccade" idi.¹¹⁵

Özel sektör temsilcileri de Paris sergisine fabrika ürünlerini göndermişti.

¹¹² Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 41.

¹¹³ **A.e.**, s. 42.

¹¹⁴ **A.e.**

¹¹⁵ **A.e.**

Bunlardan biri de İzmir yakınlarındaki Uşak'ta kurulmuş olan büyük fabrikalardan birinin müdürü olan Hacı Ali Efendi'ydı. Hacı Ali Efendi, sofralı cinsinden mavi turkuaz, yeşil, sarı, portakal rengi ve koyu deniz mavisi renkte büyük bir parti halıyı sergiye göndermişti. Yine Uşak'a kurulu bir başka fabrikanının müdürü olan Mr. Schiffman da sergiye fabrikasının ürettiği sofralı türü halı ürünlerini yollamıştı. Bu halılar Konya mamulleri gibi kırmızı rengin hakimiyetindeydi.¹¹⁶ Bu halılara sofralı denmesinin sebebi ise ortasında sofrayı işaret etmek üzeri bir gül deseni bulunmasıydı.

Fabrikalarda Avrupalı müşterilerin taleplerine göre tasarım ve renk değişikliğine gidildi. Bu değişimde yatırımcıların Avrupalı olmasının katkısı vardır. Diğer taraftan modern tarzın Osmanlı endüstrisine girişinde halı fabrikalarının da etkisi büyük olmuştu. Bu değişim doğrultusunda, sözgelimi "Türk halıcılık üretiminde pek sıklıkla karşılaşılmayan büyük ölçüde beyaz renkli çalışmanın" kullanılmaya başlandı ve halıcılıkta uygulanan "bu yenilikler olumlu bir hava ile karşılandı."¹¹⁷

Sıralı adı verilen halılar, ise Suriye eyaletinden geliyordu. Sıra sıra çizgilere sahip olması sebebiyle bu adı alan halılar, "beyaz, mor, siyah, yeşil, kırmızı ve sarı" renkтейdi. Sıralı halıların en iyi örneklerinden biri de sergi alanı Champs-de-Mars'da inşa edilen camide uzun süre durdu ve "daha sonra asilzade bir Müslüman tarafından Paris'teki evi" için satın alındı. Döşeme türü halılar ise kısa yün liflerinden oluşuyordu ve Aydın civarında çadırlarda kalan yörükler tarafından dokunuyordu. Bu yüzden Yörük Halısı diye anılan bu kalın halıların dokumasında kısa keçi kılı kullanılıyordu. Seccadelere gelince; Avrupalıların küçük halı dedikleri seccadelerin yapım merkezi yüzyıllardır Saruhan olmuştu. Motifleri ise "genellikle beyaz, yeşil ve turkuaz zemin üzerine geniş bir kemeraltı ve etrafını süsleyen parlak renkli altından çiçek ve meyve motifleri"ydi. Bu "motiflerde cennet bahçelerinden kaçan fantastik kuşlar, yaprakların üstünde renkli meyveleri gagalamakta ve kanat çırparak gökyüzünde gözden uzaklaşmaları" resmediliyordu.¹¹⁸

¹¹⁶ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s 42-43.

¹¹⁷ **A.e.**

¹¹⁸ **A.e.**

4.5.5.2 Fuar Alanında Kurulan Halı Tezgahları

Türk pavyonu içinde Tuna Vilayetleri ile Mısır için ayrılan bölümde dokuma tezgahları da bulunuyordu. Detaylardan yoksun olan bu dokuma aletleri, ziyaretçilere geleneksel halı dokuması hakkında bir kanaat veriyordu. Daha kapsamlı ve detaylı dokuma tezgahı ise Konyalı Hasan Ağa'ya aitti ve makineler pavyonunda sergileniyordu. Bu makinenin birbirine geçmeli aletlerinde, görevliler tarafından halı dokunuyor, ziyaretçiler meraklı bakışlarla izliyordu. Geleneksel tezgah üretimin yanı sıra halı dokumacılığında, özellikle yabancıların talepleri doğrultusunda basit fabrikasyon üretimler gerçekleştiriliyordu.¹¹⁹

1867 öncesinde uzun süredir özellikle "İzmir yakınlarında tam olarak Uşak, Kula ve Saruhan'da Avrupalılar tarafından yönetilen dokuma fabrikaları mevcuttu." Avrupalıların bu büyük fabrikalarında, "halı üretimi köklü değişikliklere uğramadan ve sadece sanayileştirerek yeni makinelerle üretim miktarı ve üretim kalitesinin iyileştirilmesi çalışmaları" yapılıyordu. Bu iyileştirme faaliyetlerinin sonucu olarak da, "kumaşın kalınlığı ve yumuşaklığı, renklerin parlak mı, mat mı olduğu, üretimin belirsiz süresi eskiden olduğu gibi" kalırken, "günümüz tarzına uygun motifler ve çeşitli efektlerle" üretim yapılması sağlanıyor, böylece fabrika idarecileri de halıların kullanım alanlarını genişletmiş oluyorlardı.¹²⁰

19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle, evlerde bulunan 300 dokuma tezgahında, yaklaşık 3 bin kadın tarafından, çeşitli tür ve ebatlarda yılda yaklaşık 84.375 metrekare halı dokunuyordu. Kadınlar, tezgah başına 75 santimetre aralıkla oturuyor ve her her seferinde de 7 metre 50 santimetrelilik dokuma yapıyorlardı. Halı fabrikalarında ise ücretler yevmiye olarak ödeniyordu. Sözelimi Uşak'taki bir halı fabrikasında uygulanan günlük ücret 33 kuruştı. Ev üretiminde de aile içinde iş bölümü yapılırdı. Evin beyi pamukların renklendirme için yıkanıp boyanmasını, evin hanımı ise halının dokunmasını üstlenirdi. Bu hesaplara da bir aile ortalama günlük kişi başı 1 Frank 67 sent kazanabiliyordu.¹²¹

¹¹⁹ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 43-44.

¹²⁰ **A.e.**, s.44.

¹²¹ **A.e.**

Osmanlı halı üretiminin onda biri bölgesel tüketim içindi, kalan onda dokuzluk bölüm ise ihraç ediliyordu. Bu çerçevede İzmir çevresinde yabancı fabrikalar ile yerli ortakları tarafından 9 milyon Franklık üretim yapılırken, İmparatorluk tebaası tarafında ise 4.5 milyon Franklık üretim yapılıyordu. Bölgesel tüketim ise 1.35 milyon Franklık idi. Dolayısıyla ihraç edilen halıların tutarı ise, 12.15 milyon Franktı.¹²²

4.5.5.3 Kozmetik ve Tıbbî Ürünler Sektörü

Osmanlı Hükümeti, 1867 Paris Sergisi'ne sadece sanayi ve tarım ürünleriye katılmadılar. Belki de bu serginin açılışına Sultan Abdülaziz'in katılması sebebiyle mümkün olan her alanda İmparatorluğun birikimini ve üretimini göstermeyi amaçladılar. Bu bağlamda kozmetik ve tıbbî ürünler başta olmak üzere şifalı su, esans ve sabun üretimlerini tüm dünyaya göstermek istediler. Bu alandaki Osmanlı ürünleri, Sergi Sarayı'nın en son bölümünde, makine bölümüne yakın kısımda diğer Osmanlı mamullerinin yer aldığı şubenin orta bölümünde bir vitrinde sergilendi. Tıbbi ve kozmetik ürünlerinin başında G. Della Sudda şirketinde görevli olan Merkezi Kimya Bölümü Müdürü Faik Bey vardı. Faik Bey'in özellikle Fransa ile yakın ilişkileri bulunuyordu ve burada teşhir edilen ürünlerle ilgili daha önce Paris Tıp Fakültesi'nde de bir sunum yapmıştı.¹²³

1867 Sergisi'nde Faik Bey'in özel gayretlerinin de etkisiyle, tüm ilgi Osmanlı'nın üç zengin ürününe yönelmişti. Bu ürünler ise afyon, mahmude bitkisi ve maden sularıydı. Afyon koleksiyonu ayrı bir köşede sergileniyordu. Bu kısımda "afyon çiçeğinin tohumu olan haşhaşın yetiştiği çeşitli toprakları, haşhaş bitkisinin baş kısımlarında yer alan kapsüllerden dışarı doğru çıkan tohumları, çiçeklere çentik atmayı ve onları toplamayı sağlayan çizik ve alik adlı aletleri" görmek mümkündü. Ayrıca koleksiyonda da yer alan örneklerinden çıkartılarak cam tüplere konulan morfin örnekleri de burada yer alıyordu. Belki de Faik Bey'in en önemli hizmeti özel bir afyon broşürü hazırlayarak Türkiye'de afyonun yetiştirilmesi, rekoltesi ve analiz sonuçlarıyla ilgili tüm bilgileri paylaşmasıydı. Kuşkusuz Faik Bey, Türkiye'nin haşhaş yetiştiren iki önemli bölgesi olan Burdur Sancağı ve Hamid'de (Isparta-Burdur civarı) haşhaş yetiştiriciliği ile ilgili detay bilgiler de

¹²² Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 46.

¹²³ **A.e.**, s. 47.

aktarıyordu. Ona göre 19. yüzyılın ikinci yarısında, sözgelimi "Hamid kazasında, iyi işlenmiş bir dönümlük topraktan 2-3 kilogram afyon ile 125 kilogram afyon tohumu" elde edilebiliyordu. Yine "az da olsa bir dönüm tarladan elde edilen afyon miktarı 5-6 kilografa ulaşır, ancak ortalama ve ortalamanın altında bir tarladan dönüm başına sadece 800 gram afyon ile 328 kilogram afyon tohum" alınabiliyordu.¹²⁴

Merkezi Kimya Müdürü Faik Bey'in verdiği bilgilere göre, haşhaş elde edilmesine benzer bir işleme tabi tutulan mahmude bitkisi ise dağlarda kendiliğinden yetişmekte olan çit sarmaşığından elde ediliyordu. Kuru ve taşlı arazilerde üzerlerine tırmanabildikleri çalılıklarda büyüyordu. Sergiye gelen numuneler bu iklimin görüldüğü Ankara'ya bağlı Bozok'tan gönderilmişti.¹²⁵

Serginin bu bölümünde "İzmir'den gelen meyankökü özsuğu, Trablusgarb, Edirne ve Metelin'den gelen ve Fatıma, Ayşe ve Halime isimli bayanlarca teşhir edilen gül suyu ve esansları, Mercaniti tarafından teşhir edilen sardunya esansları; Preveze, Kandi, Halep, Antiuşe, Şam, Trablusşam, Metelin, İzmir ve Kürdistan'dan gelen sabunlar, birçok farklı yöreden gönderilen ve düzgün yapılan çıkarım işlemleri neticesinde Osmanlı için yeni bir zenginlik kaynağı haline gelmiş olan maden suları" yer alıyordu. Bu ürünlerin hepsi de 44 numaralı kategoride bulunuyordu ve uluslararası sergi jürisi bu ürünler üzerinde ehemmiyetle duruyordu. Bu arada maden suları bakımından Türkiye'den gelen örnekler, diğer ülkelerin örneklerinden daha nitelikli bulunuyordu. Merkezi Kimya Müdürü Faik Bey, bu yargıya yaptığı analizlerle ulaşılıyor ve İnegöl maden sularının Vichy'den elde edilenlerle aynı kalitede, hatta "bir nebze üstün" olduğunu söylüyordu. Yine ona göre Manastır bölgesinden çıkarılan maden suları da Contrexeville'deki maden suları ile aynı kaliteydi.¹²⁶

4.5.5.4 Maden Sektörü

1867 Sergisi sebebiyle yapılan yayınlarda açık şekilde görölüyor ki, Osmanlı yönetimi, mevcut zenginliklerinin daha kapsamlı ve yaygın bir envanterini yapmaya özen gösteriyordu. Maden zenginlikleri bakımından geçerli olan bu ilke doğrultusunda

¹²⁴ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 48-49.

¹²⁵ **A.e.**, s. 50.

¹²⁶ **A.e.**, s.52-53.

Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının yayıldığı Avrupa, Asya ve Afrika kıtası bölümlerinde değerli mineraller yer alıyordu. Bu kapsamda Avrupa kıtasında kurşun, demir, bakır, gümüş, cıva, kalay ve arsenik bulunurken Valanchie nehrinde altınlı kum vardı. Palanka, Rieka ve Klissaura'da ise önemli döküm atelyeleri bulunuyordu ve Klissaura ve Norava vadisinden çıkarılan demir filizleri buraya gönderiliyordu. Demir işleme fabrikaları ise Samakov'daydı. Karatova'da ise pirit ve gümüşlü galen filizleri ve demir hidrat çıkarılıyordu. Bosna ve Sırbistan'ın yanı sıra Meydan, Novi-Meydan ve Sarı Meydan'da demir yatakları bulunuyordu.¹²⁷

Salaheddin Bey'in kaynak olarak gösterdiği Heuschling'e göre, Türkiye'nin Avrupa'daki metalurji alanındaki belli başlı fabrikaları "Karatovo'daki döküm fabrikası, Makedonya Egripalanka'daki sıcak hava fırınları, Samakov Bulgaristan'daki döküm ve sıcak hava fırınları, Saray Bosna vadisindeki demir fabrikaları, Lamingrad, Stari-Meydan ve Buzan-Meydan'daki sıcak hava fırınları" idi. Tahmin edilebileceği gibi bu fabrikaların büyük kısmı, maden ocaklarının yakınlarına kurulmuştu. Ne yazık ki, sıcak hava fırınları doğru olarak inşa edilmediklerinden döküm sırasında hammaddede yüzde 20'ye varan kayıplar oluyordu. Bu fabrikalar kurulduğu dağlık alanlar seçilirken akarsu, kömür, tahta ve inşa malzemelerinin bol miktarda olmasına özen gösteriliyordu. Balkanlarda Varna'nın batısında yer alan Samakow'daki fabrikada ise 12 sıcak hava fırını yer alıyor ve bu fırınlarda yıllık 12 milyon kg demir kesici alet ve bıçak yapımı gibi amaçlar için işleniyordu. Rutçka'da yer alan gülle dökümhanesinde de 5 milyon kg dökme demir üretiliyordu.¹²⁸

Osmanlı'nın Avrupa 'daki toprakları gibi Asya'daki toprakları da madenler açısından zengindir. Asya'daki madenlerden 10 tanesi hükümet gözetiminde işletilmekteydi. Ancak her iki bölümde de değişmeyen bir gerçek vardı: Osmanlı madenlerinin işlenmesi sırasında son derece büyük kayıplar yaşanmaktaydı. Bu konuda Rus mühendis Tchihatcheff, bir araştırma yapmış ve "Gümüş, bakır ve kurşunun işlenmesi ve rafine edilmesi esnasında Türk metal işçileri ilk etapta yüzde 32, ikinci etapta yüzde 12 ve üçüncü etapta yüzde 40 kayıpla çalışmaktadır" hükmüne varmıştı. Oysa sadece Anadolu'daki madenlerin işlenmesi sırasında, Rus mühendis

¹²⁷ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 55.

¹²⁸ **A.e.**, s. 56.

Tchihatcheff'in söylediklerine göre, "yılda 712.252 kg gümüş, 218.750 kg kurşun ve 1.206.900 kg bakır" elde edilmekteydi. Ne var ki, "belirtilen rakam doğru ise her sene bu üretimler sırasında 227.920 kg gümüş, 26.250 kg kurşun ve 482.760 kg bakır fabrikalarda zayi edilmekteydi. Bu kayıplar alt alta toplandığında yıllık kayıp miktarı 736.960 kg oluyordu. Bu rakam Anadolu'da üretilen toplam metal miktarı ile karşılaştırıldığında, ki bu rakam 2.137.902 kg'dır, kayıp miktarının toplam üretim miktarının dörtte birlik kısmına tekabül ettiği görülüyordu." Bu rakamlarda abartı olma ihtimalini göz ardı etmeyen Osmanlı Hükümeti, raporun ortaya koyduğu gerçeğin de farkındaydı. Bu gerçek de 1867 itibarıyla, kamu madenlerinde halihazırda kullanılan maden çıkarma tekniklerinin gelişmiş çalışma teknikleriyle değiştirilmesi idi.¹²⁹

4.5.5.5 Tuz Sektörü

Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok eyaletinde tuz sahaları vardı ve her bölgeden 1867 Evrensel Sergisi'nde teşhir edilmek üzere numuneler gönderilmişti. Bu numuneler arasında, Bozok, Konya, Kıbrıs Adası, Trablusşam'dan gelenler diğerlerinden farklıydı. Sonuçta İmparatorluk sınırları içinde Rusçuk'tan Selanik'e, Bosna'dan Erzurum'a, Gümölcine'den Haprut ve Halep'e, İzmir'den Van'a, Bozok'tan İzmit'e, Beyrut'tan Trablusşam ve Trablusgarb'a kadar tam 36 bölgede tuz havzası bulunuyordu. Bu tuzla ve tuz havzalarında yılda yaklaşık 200 milyon kg tuz elde ediliyordu. Ancak o dönem Osmanlı aydınları tarafından, bu üretim miktarı yeterli bulunmuyordu. Çünkü onlar, gelişmiş Avrupa ülkelerindeki tuz üretimini ve tüketim sahalarını dikkate alarak kendi ülkeleriyle bir karşılaştırma yapıyorlardı. Buna göre bu Avrupa ülkelerinde tuz "ziraî amaçlarla, toprak zenginleştirilmesi ve hayvan besiciliği alanlarında" da kullanılıyordu. Bu tüketimler dikkate alındığında ülkelerin tüketim miktarları kişi başına "İngiltere'de 13.750 kg, Prusya'da 9.375 kg, Avusturya'da 8.750 kg ve Fransa'da 8.125 kg" şeklinde sıralanıyordu. İmparatorluk'ta ise tuz tüketiminin ağırlıklı bölümü Hristiyan nüfusun yoğun olduğu Rumeli bölümünde oluyor, kişi başı tüketim ise Avrupa ülkelerinde olduğu gibi 10 kg olarak gerçekleşiyordu.¹³⁰

Osmanlı hükümetleri, tuzlaların artan öneminin farkında oldukları için 1862'den

¹²⁹ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 57.

¹³⁰ **A.e.**, s. 69.

önce daha çok özel kişiler tarafından işletilen tuzlaları satın alarak verimli bir üretim için sıkı kontrole aldı. Böylece daha önce devlet ait olan birkaç tuzlaya yenilerinin ilavesiyle, çok önemli bir verim elde edildi. Hükümetin görevlendirdiği Mali Komisyon'un "1861 yılındaki tespitlerine göre, yerel yönetimlerin idaresine geçmeden önce tuzlalardan elde edilen gelir 2.700.000 Frank seviyesinde iken, yerel yönetimler idareyi ele aldıktan sonra 1863 yılı Mart ayında, hükümet namına tuz satışı 6.750.000 Frank seviyelerinde gerçekleşmiş ve takip eden sene bu rakam iki katına çıkmıştı."¹³¹

Osmanlı Hükümeti, dünyaya açıldıkça, Avrupa ülkelerinin üretim yapılarıyla kendi üretim yapı tarzını karşılaştırdıkça, hantallığa ve verimsiz üretime karşı en iyi çarenin yeni tekniklerin uygulanmasının yanı sıra "iyi bir organizasyon"¹³² olduğunu görüyorlardı. İşletmelerin "iyi bir organizasyon" ile yönetilmesini, tuzlalarda uygulamışlar ve başarılı sonuçlar da almışlardı. Kuşkusuz onların tespit ettiği çözülmesi gereken başka sorunlar da vardı. Sözgelimi madenlerde yaşanan temel sorun sadece eski "çıkarma tarzı", "kötü metalurjik işlem uygulanması" değildi¹³³; aynı zamanda mevzuatın da güncellenip modern ihtiyaçlara göre yenilenmesi, eksiklerinin giderilmesi gerekiyordu.

4.5.5.6 Tarım Sektörü ve Fiyat Rekabeti

Fuarlar fiyat karşılaştırması yapabilme fırsatı veriyordu. Fiyatlar, özellikle tahıl ürünlerinde Avrupa ülkelerine göre büyük farklılık gösteriyor, Osmanlı tahılları kalitesi aynı olduğu halde daha ucuz olarak sergide yerini alıyordu. Tahıl numuneleri Makineler Bölümü'nün en sonunda tribün şeklinde oluşturulan standlarda simetrik şekilde yerleştirilmişti. Ülkenin sahip olduğu tarım kaynaklarını ortaya koyan bu ürünler, aynı zamanda Hükümetin tarımı geliştirmek için çiftçiye sunduğu yeniliklerin de anlaşılmasını sağlıyordu. Bu yenilikler, hükümetin her vilayet yönetimine bölgelerinde tarımı geliştirmek için verdiği direktif ve yönlendirmeleri de içeriyordu. 1867 Sergisi'nde Osmanlı'nın farklı yörelerinden gelen 500 farklı buğday numunesi sergileniyordu. Bu ürünler, üzeri etiketli kavanozlara konulmuş, etiketlerde ise

¹³¹ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 70.

¹³² **A.e.**

¹³³ **A.e.**

ürünlerin yetiştiği bölgenin ismi ve satış fiyatı yer alıyordu. Satış fiyatları ise "kile"¹³⁴ başına 20 kuruş ve 2.88 kileye eşit olan 1 hektolitre başına 3.55 Frank ya da 12.75 Frank seviyelerinde" bulunuyordu. Bunun anlamı şuydu: Sözelimi Fransa'da buğdayın ortalama fiyatı 1 hektolitre başına 15.95 Frank seviyelerindeydi ve bu rakam, Osmanlı ürünlerinin 3.20 Frank daha ucuz olduğunu gösteriyordu.¹³⁵ Benzer fiyat farkları çavdarda ortaya çıkıyordu. Denize yakın bölgeler ve daha iç bölgelerde yetişen çavdar fiyatlarının taşıdığı fiyat farklılığına rağmen ortalama fiyat "kile başına 12 kuruş ile 7.70 Franka denk gelen 33 kuruş 23 para arasında" değişiyordu.¹³⁶

Sergiler, farklı ve ihmal edilen üretim alanlarının keşfini de sağlıyordu. Bu sergilerde bulunan bürokratlardan biri tarımın gelişmesini isteyen Osmanlı İmparatorluğu'nun hayvan yemleri yetiştiriciliğini göz ardı edemeyeceğine dikkat çekiyordu. Ona göre hayvan yemi yetiştiriciliği "hem kârlı hem de ekonomik bir faaliyet" olacaktı. Hayvan yetiştiriciliğinin otlaklarla doğrudan ilişkili olduğuna işaret edilen değerlendirmede, otlakların eksik olduğu yerlerde, hayvanların iyi besin almaları için hayvan yemi üretiminin önemine değinilir. Buna göre arpa üretimi çok önemliydi. Ancak pahalıydı. Hayvan yemine tahıl katılması hem verimi hem de maliyeti düşürecekti. Bunun içinde yulaf ikame edilebilirdi. Ne var ki sergiye gönderilen yulaf örneklerinin sadece birkaç kavanozla sınırlı kalmasının da ortaya koyduğu gibi İmparatorluk yönetimince "yulaf biraz göz ardı" edilmişti.¹³⁷

4.5.5.7 Un Değirmenleri ve Ekmek Üretimi

İstanbul'daki irili ufaklı birçok un fabrikası ve fırın bulunuyordu. Bunlardan en önemlisi Bay Pigeon tarafından İstinye'de kurulandı. Bu fabrika, 120 bin kile, yani 3 milyon kg un öğütebiliyordu. O dönem İstanbul'da tüketilen günlük buğday miktarı, 450 bin kile, yani 11 milyon 250 bin kg seviyesindeydi. Bu rakamlar ortaya koyuyordu ki, Pigeon'un fabrikası İstanbul'un tüketiminin 1/4'lük kısmını karşılıyordu.¹³⁸

Osmanlı un sektörü sanayileşme ile 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra tanışmaya

¹³⁴ Kile, TDK'ya göre, "genellikle tahıl ölçmede kullanılan belirli hacimdeki kap, ölçek"e verilen isimdir.

¹³⁵ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 71.

¹³⁶ **A.e.**, s. 72.

¹³⁷ **A.e.**, s. 72-73.

¹³⁸ **A.e.**, s. 75.

başlamıştı. 1867 yılına gelince İstanbul'a buhar gücüyle çalışan 14 değirmen bulunuyordu. Ayrıca "bu değirmenlerde her birinde 6 at bulunan 80 değirmen taşı bulunmaktaydı. Toplam değirmen taşlarını döndüren at sayısı 500 kadardı ve bu atlar 24 saat çalışarak 8.000-9.000 kile (225.000 kg) tahıl öğütecek potansiyele sahiptiler." Fakat, bu şekilde çalışan değirmenler en fazla 3.000-4.000 kile un üretebiliyordu. Oysa talep edilen un miktarı 8.000-9.000 kile idi ve üretim "maalesef bazen kaliteden ödün vererek 8.000-9.000 kile seviyelerine" çıkartılıyordu. Sonuç olarak, "bu 14 değirmen 24 saat içinde en azından 12.000-13.000 kile (yaklaşık 300.000.-325.000 kg) un" üretiyorlardı. Halbuki Bay Pigeon'un Hasköy'de bulunan 8 çift değirmen taşına sahip başka bir buharlı değirmeni ise yine Hasköy'de bulunan köhne 3 çift taşlı değirmen ile birlikte 1.000 kile (25.000 kg) üretim yapıyordu.¹³⁹

Un sektöründeki fabrikalaşma, İstanbulluların ihtiyaç duyduğu unu karşıladığı için övgüyle karşılanıyor, hatta yaygınlaştırılması teşvik ediliyordu. Buharlı makinelerin sektöre girmesinin beraberinde getirdiği verimlilik artışı takdirle anlatılıyordu. Bunlardan biri de Galata'da Bay Augier'in 1840'larda kurduğu fabrikaydı. Bu fabrika ilk aşamada 7.500 kg unu ekmek haline getirmekteydi. Süreç içinde "fabrikanın genişlemesi ihtiyacı hâsıl olduğunda üretimin artırılması yönünde çalışmalarda bulunulmuş ve üretim seviyesi 15.000 kg un ve aynı miktarda ekmek seviyelerine çıkmıştı. Kırım Savaşı boyunca, bu fabrika ordunun büyük bir kısmına her gün, İstanbul'da yaşayan halkın talebini etkilemeden 40.000 somun ekmek tedarik etmişti." Üstelik bu üretim artışı sırasında ekmeğin kalitesi de en üst düzeyde tutulmuştu. Ekmek, kesinlikle, "tamamen temizlenmiş ve ayıklanmış buğdaydan her hangi bir karışıma uğramadan" üretiliyordu ve "üretimde kullanılan yumuşak buğday Burgaz ve Varna; sert buğday ise tüm Rumeli'den tedarik" ediliyordu.¹⁴⁰

Elbette sorunlar da vardı. Sorunların en büyüğü İstanbul'daki un depolarının yetersizliği idi. Bu yetersizlik, tahılların "İstanbul'da gelip geçici" olmasına yol açıyordu. Bu şu demekti: Tüccar ürünün limana indiği ilk günlerde uygun bir fiyat yakalayamaz ise ürününü Londra ya da Marsilya'ya gönderiyordu. Bu ise İstanbul'da yokluğa sebep oluyordu. Bu yüzden, İstanbul'da acilen büyük depolar ya da antrepolar

¹³⁹ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 75-76.

¹⁴⁰ **A.e.**, s. 76.

inşa edilmeliydi. İstanbul'un dünyanın en büyük tahıl deposu haline getirilmesi ve hem üreticiler hem de tüketiciler için avantaj haline dönüştürülmesi ancak bu şekilde mümkündü.¹⁴¹

Bu sergiler sebebiyle uluslararası uzmanların Osmanlı tarımına ilişkin görüşlerine de kulak verilir. Üretimi artırmanın yolları, tarımı lokomotif bir sektör haline getirip Avrupa ülkeleriyle her bakımdan rekabet edebilecek hale gelmenin çareleri aranır. Bunun için önyargısız bir şekilde doğruları dile getiren her sese kulak verilir. Osmanlı Devleti'nin bu kadar zengin topraklara ve tahıl çeşitliliğine sahip olmasına rağmen, ihracatının yetersizliği ve üretiminin neden daha çok artırılamadığı konuları incelendiğinde 4 neden görülmüyordu:¹⁴²

Birinci ve ikinci sebep, el emeği ve sermaye eksikliğidir. Ziraat alanında tespit edilen emek ve sermaye eksikliğinin kaynağı olarak, düzensiz para kazanma arzusu gösteriliyor. Sabırsız ve hayalî kazanç peşindeki Türk köylüsü de diğer ülkelerde olduğu gibi şehirlere göç ediyordu. Bu kişiler görünüşte daha kârlı gibi gözükken aslında o kadar da kârlı olamayan işleri yapmak üzere ne yazık ki, tarımsal faaliyetleri terk ediyordu.

Sermaye sahipleri de emek sahipleri gibi davranıyordu. Onlar sermayelerini tarım sektöründe değerlendirmek yerine borsada risk altında tutmayı tercih ediyordu. Oysa bu kişilerin borsada yatırımları çoğunlukla yıkımla bitiyordu. Borsa ile karşılaştırıldığında tarım firmalarına yapılacak yatırım onların risk almadan daha güvenli bir ortamda zenginleşmelerini sağlayacaktı.

Üçüncü sebep ise yetiştiricilerin göz ardı edilmesi olarak belirlenir. Tarım sektöründe üretici ve yetiştiriciler teşvik edilmeliydi. Bu teşvik, yeni makinelerin hizmete sokulması, merkezi hükümetin sevk ve idaresi altında vilayetlerde yeni tarım uygulamalarının ikame edilmesini artıracaktı. Bu yönde yapılan çalışmaların olumlu sonuçları hem 1863 Sergi-i Umûmî- Osmanî'de hem de 1867 Paris Sergisi'nde görülmüştü. Her iki fuarda da tarım ehemmiyetle ele alınmıştı. Bu da Devlet-i Aliyye'nin tarıma verdiği önemi gösteriyordu.

¹⁴¹ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁴² **A.e.**, s. 77-78.

Dördüncü sebep ise haberleşme kanallarının eksikliği olarak tespit edilir. Tarımda yaşanan olumsuzlukların en önemli sebebi ise ulaştırma ve haberleşmede eksikliği olarak görülüyordu. Hükümet bunun farkındaydı ve özellikle kara yolu ve demiryolu yapımına büyük önem veriyordu. Demiryolu arttıkça sorumluluk bölgelerinde de verimlilik artacaktı. Osmanlı topraklarını bir ağ gibi saran bu demiryollarının ülkenin en uzak köşeleri ile dünya şehirleri arasında bir köprü vazifesi görüleceğine inanıyordu. mektedir. Nizami karayolları da zirai faaliyetlerin gerçekleştirildiği iç kısımdaki köyler ile şehirleri birbirine bağlayacaktı.

4.5.5.8 Tütün Sektörü

Tütün, Osmanlı döneminde Türkiye'nin en önemli ziraî ürünleri arasında yer alıyordu. Devletin bizzat ekimine nezaret ettiği, vergi sebebiyle mahsul artışına bağlı gelir artışını takip ettiği tütün, sergilerde de ilgi odağı oluyordu. Her bölgenin en iyi tütün numunelerini seçerek gönderdikleri sergide, Yenice tütünün, "ufak açık kahverengi yapraklarının zerafeti ve güzelliği çıplak gözle bile görülebilir; yaydığı güzel koku ve benzersiz tadı hissedilebilir" şekildeydi. Daha sonra ise Suriye, Bafra ve Samsun tütünü geliyordu. Selanik Eyaleti'nden ise farklı kalitede 10 adet tütün çeşidi bulunuyordu. Yenice-Karasu tütünün yıllık rekoltesi 875 bin kg, birinci kalitesinin satış fiyatı ise 1 okkası 6.75 Frank ile 9 Frank arasındaydı. Sarı Çıban tütünü, Yenice-Karasu tütününden sonra en meşhur tütündü ve birinci sınıfı yılda 50 bin kg olarak üretilip 4.50-6.75 Frank arası satılıyordu. Drama ve çevresinde ise yıllık tütün rekoltesi 812.500 kg'a yükselirken, iyi kalite tütünü 1.80-2.70 Frank seviyelerinde işlem görüyordu. 400.000 kg'ı Praviçta'da ve 187.000 kg'ı Kavala bölgesinde olmak üzere toplam 587.000 kg tütün yetiştirilip 1.12 Frank ile 1.80 Frank arası bir fiyatla satılıyordu.¹⁴³

Osmanlı'nın Balkanlar'da kalan topraklarında, yukarıda verilen bazı örneklerden anlaşılacağı gibi çok farklı tütünler yetiştiriliyordu. Rumeli tütünlerine ilişkin yabancı kaynaklı 1860 tarihli bir rapora göre, sadece Kavala bölgesesinden Fransa'ya 400.000 kg, İngiltere'ye 550.000 kg ve Avusturya'ya 650.000 kg tütün ihraç ediliyordu. Yine bu raporda, sadece bu limandan çıkış yapan tütün miktarı 3.400.000 kg olarak belirtiliyor ve "bu miktarın 2/3'ünden fazlasını dış ülkelere yapılan ihracat

¹⁴³ Salaheddin Bey, a.g.e., s. 79-80.

oluştururken geri kalan miktar İmparatorluğun başka köşelerine iç tüketimde kullanılmak üzere" gönderiliyordu. Bu bize Kavala Limanı'ndan dış ülkelere ortalama 2.300.000 kg tütün ihracatı yapıldığını gösteriyordu.¹⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, en iyi kalite tütün, Bergama yöresindeki Zağnos Köyü'nde bulunuyordu. Bu nefis tütün, "Alibeyli Bahçesi adı verilen sekiz dönümlük arazide" yetiştiriliyordu.¹⁴⁵

Karadeniz bölgesinde Bafra (Alaçam dahil), Çarşamba ve Samsun'da tütün üretiliyordu. Bu yörelerde yıllık rekolte 550-650.000 batmandı. Orta kalite tütünün batmanı, 45-72 kuruş arası bir fiyata satılıyordu. Düşük kalitelerin batmanı ise 15-42 kuruş arasındaydı. Yine ciddi bir tütün üretim merkezi olan Suriye'den de Fransa'ya önemli miktarda ihracat gerçekleşiyordu. Yabancı istatistiklere göre Fransız limanlarında Türkiye'den satın alınan tütün miktarı 1857 yılında 200 bin Frank değerinde iken, 1858 yılında bu rakam 500 bin Frank seviyelerine yükseldi. 1859 yılında ise ciddi bir artış göstererek, 1.700.000 Franka yükseldi.¹⁴⁶

Fuar münasebetiyle Osmanlı tütün politikası ile yabancı ülkelerin tütün politikalarının karşılaştırılma imkânı buluyordu. Burada elde edilen bilgiler ışığında, yetkililere tütünden daha fazla gelir elde etmenin yolu gösteriliyordu. Özellikle İmparatorluğun sıkı kültürel ve ticari ilişkiler içinde bulunduğu Fransa, bu karşılaştırmada birinci sıradadır.

Buna göre, Fransa'nın kendi ülkesinde kurduğu reji idaresiyle tütün üretimini tekeline aldığına dikkat çekilerek, bu uygulamanın Fransa'da hem verimlilik, hem de gelir artışı sağladığına dikkat çekilir. Böylece Fransa tütün gelirini 200 milyon Franka yükseltirken, İngiltere'de ise bu rakam, 140 milyon Frank olarak gerçekleşmişti. Ancak Türkiye'de tütün üzerindeki tekel, Hükümet lehine yeni ticarî uygulamalarla desteklenmiş olmasına rağmen, beklenen sonuçları vermemişti.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁴⁵ **A.e.**, s. 83.

¹⁴⁶ **A.e.**, s. 84.

¹⁴⁷ **A.e.**, s. 86.

4.5.5.9 Tekstil Sektörü

Osmanlı İmparatorluğu 1863 Sergisi'nde pamuğun yanı sıra kenevir, keten ve yün hammaddelerini de sergiler. Kenevir kavanoz içerisinde tohum olarak ya da üstüğü, iplik, ip veya kumaş ipliği şeklinde sergilenirken yün ise saf yün numuneleri ile şeklinde teşhir edilir. Osmanlı ketenleri tıp ve özellikle ressamların kullanıldığı boya üretiminin yanı sıra ticarî bitki olarak da kullanılır. Bu amaçla sapından yararlanılır ve Osmanlı ketenleri başta Fransa ve Belçika olmak üzere birçok ülkenin ürünlerinden daha mükemmeldir. "Osmanlı bölümünde yer alan keten iplerin okkasının 35 kuruş olduğu ve 1 kg fiyatının 28 kuruş ya da 6,20 Frank" olması sebebiyle şimdilik Avrupa ile rekabet edebilecek düzeyden oldukça uzaktır. Ne yazık ki gerekli tarım araçlarının eksikliğinden dolayı keten ekimi az miktarda yapıyordu.¹⁴⁸

Kenevir ise sergide üstüğü olarak yer alıyordu. İlk örnekleri İzmir ve Amasya'dan gönderilenlerdir ki, okkası 7-8 kuruşa satılmaktaydı. Ancak Sakız ve Yanina'dan gelenlerin okkası daha ucuzdur ve 6-6,5 kuruş fiyata sahiptir. Sergiden elde edilen bilgilere göre ketenden yapılan üstüğüler, kenevirden yapılanlara göre 2 kat daha pahalıdır. Uzmanlar fiyat eleştirisinin yanı sıra kalite eleştirisi yapmayı da ihmal etmezler. Sergiyi gezerken görülen kenevir iplerini pek özensiz bulurlar, çünkü düğümleri gevşek yapıldığından ipler dayanıksızdır. Diğer bir eleştiri noktası ise, Türkiye hem kendi üretimine hem de diğer ülkelerin üretimine hammadde sağlamasına karşın Avrupa ülkelerinden kenevir ipi getirmektedir. Bu arada bir eleştiri de Osmanlı pamuğuna ilişkin yapılır, buna göre Osmanlı pamuğu yeterli yıkama yapılmadığından dolayı hem yüksek fiyatını hemde dayanıklılık ve narinliğini kaybediyordu. Bunu önlemenin yolu ise sürü sahiplerinin ürünlerindeki yıpranmadan nasıl kurtulacakları noktasında bilgilendirilmesinden geçiyordu. Bu eğitimin püf noktası ise basitti, pamuklara "Avrupa'da özellikle Almanya'da yapıldığı gibi tersten yıkama" yapılacaktı.¹⁴⁹

Yıkama ile elde edilecek verimlilik ve gelir artışı rakamlarla da izah ediliyordu. 1867 yılı itibarıyla Tuna Boyu'nda yapılan yün ihracatı 2.687.000 kg, İzmir'den 4.000.000 kg, Enos ve Rodos limanlarından yapılan yün ihracatı ise 7.500.000 kg

¹⁴⁸ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 88.

¹⁴⁹ **A.e.**

seviyelerindeydi. Selanik Limanı'ndan ihracat yılda 3.125.000 kg iken, bu rakamlara yılda 400.000 kg keçi kılı ihraç edilen Ankara'nın, Şam yöresinden gerçekleştirilen 800.000 kg'lık ihracat, Lazkiye Limanı'ndan yapılan 300.000 kg'lık ihracat ve son olarak da Trablusgarb'dan yapılan 400.0000 kg'lık ihracat eklenirse, Osmanlı İmparatorluğu'nun yılda yapmış olduğu yün ihracatı toplamı yaklaşık olarak 19.212.500 kg oluyordu. Sergideki ortalama fiyat olan 2,25 Frank/kg temel alınarak yıllık gelir hesaplanınca ortaya 43.238.125 Frank gibi önemli bir rakam çıkıyordu. Ancak bu rakamın, sadece yıkama işleminde yapılacak bir düzeltmeyle, yani yetiştiricilerin yıkamada bilinçlendirilmesiyle ikiye katlanarak 80 milyon Franklara çıkması mümkündü.¹⁵⁰

4.5.5.10 İpekçilik Sektörü

İpek böceği yetiştiriciliği Osmanlı ziraatın önemli kaynaklarından biriydi. Bursa ve civarında öbeklenen bu endüstri dalı, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya bölgesindeki her yere ve Güney Avrupa, Bulgaristan ve Rumeli gibi bölgelerine yayılmıştı. Sergideki örnekler değerlendirildiğinde, Türk kozaları arasında en güzel gözükökenlerin Manastır, Tirnova, Selanik ve İstanbul'dan gelen kozalar olduğu söylenebilirdi. Bu örnekleri İzmir, İzmit, Kütahya ve Hüdavendigar bölgesinin tüm eyaletlerinden (Bursa civarı) gelen kozalar takip ediyordu. İpek böceği yetiştiriciliğ isebibiyle birçok bölgede geniş çaplı dut ağacı yetiştiriciliği vardı, sözgelimi Karadeniz kıyısında birçok yerde sadece bu ağaçların yer aldığı ormanlar bulunuyordu.¹⁵¹

Bursa ve Bandırma civarı ipek endüstrisinin yoğunlaştığı merkezlerdi. Bu iki merkezde Avrupa'dan daha iyi üretim yapılıyordu. Belki de bu kalitenin temelinde, "iklimin olumlu etkisiyle Çin menşei bazı tekniklerin" kullanılması yatıyordu. Bursa'da yerli fabrikaların yanı sıra Avrupalılar tarafından kurulmuş olan iplik fabrikaları da bulunuyordu. 1867 yılı verilerine göre, "Bursa'da en az 100 tane iplik değirmeni 40-60 çıkırıyla üretim yapmakta ve genel toplamda 5.000 tur gerçekleştirmektedir. Eğirme sanayi bu şehirde öylesine yaygındı ki şehirde bulunan

¹⁵⁰ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 89.

¹⁵¹ **A.e.**, s. 90.

her 10 evden birinde belirli bir tur kapasitesine sahip 4 tezgah yer alır ve elle büyük miktarda ipek elde edilirdi." Bursa'da Osmanlı Devleti'ne ait bir iplik fabrikası da mevcuttu. Oldukçu büyük bir yapı olan fabrikada, 60 çıkırık tezgahı çalışıyor ve her ay 200-240 okka iyi kalitede sarı ve beyaz ipek ürettiyordu. İşte bu fabrika-ı humâyundan sergiye ipek numuneleri gönderilmişti, ipeğin okkası, Fransız ağırlık birimine göre 1.250 gramı, 70-72 Franka satılıyordu. Dolayısıyla buradan yaklaşık 180.000 Franklık gelir elde edilebiliyordu.¹⁵²

Bursa'daki özel sektöre ait iplik fabrikalarından en gelişmişleri, Bay Brotte'ninki ile Bay Sarım Manas'a ait iki iplik fabrikası ve Lyon menşeli F.M. fabrikasıydı. Bu iplik fabrikalarının her biri, 60 çıkırığa sahipti. Hepsi senede beheri 50-60 okka gelen 200 top eğreltilmiş ipek ürettiyordu. Yaklaşık 10.500 okka olan toplam üretimin tümü ihraç ediliyordu. Fransız tüccarlar Serim-Manas ipeğinin okkasına 80 Frank ödüyordu ve iki iplik fabrikasının yıllık geliri de 920 bin Frankı buluyordu. Bu arada 1867 yılı itibarıyla Bursa ilinden yapılan ham ipek ihracatı 40 milyon Frank seviyesine ulaşmıştı. Bursa'yı 25 milyon Frank ile İzmir takip ediyordu. Edirne'den de limanı sayesinde yıllık 14 milyon Franklık ipek böcekçiliği ürünleri ihraç ediliyordu. Nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinden yapılan ihracatla birlikte ipek böcekçiliğinden elde ettiği ihracat geliri, 100 milyon Frankı buluyordu. Bu ürünlerin çoğunluğu Fransız tüccarları tarafından, az bir kısmı da İngilizler tarafından alınıyordu. Ancak Osmanlıların İngiltere ve Fransa'nın ihtiyaçları doğrultusunda rekabetçiliğini artırması gerekiyordu. Bunun için de kaliteli üretim yapmak zorundaydı. Uzmanlar, "son yıllarda elde edilen tecrübelerin ortaya koyduğu kadarıyla bu noktanın, vakit kaybedilmeden erişilmesi gereken bir nokta" olduğuna dikkat çekiyor ve bu başılırsa, "kısa bir zaman içerisinde Lancashire ve Alsace'de bulunan tekstil fabrikalarına" Türkiye'nin hammadde sağlayacağına inanıyorlardı.¹⁵³

4.5.5.11 Müzik Enstrümanları ve Kırtasiye Sektörleri

Osmanlı sanayinin küçük ve işlevsel ürünlerin vitrine dizilmesine Sergi Komisyonu özel bir önem veriyordu. Vitrin düzenlemesinde önem verdikleri temel

¹⁵² Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 90-91.

¹⁵³ **A.e.**, s. 91-92.

ilke, hem Osmanlı sanayisinin gücünü göstermek, hem de ziyaretçilerin göz zevkine hitap etmektir. Ayrıca sergilenen ürünlerde en fazla gurur duyulacak ürünlerin ön plana çıkarılmasına da dikkat ediyorlardı. Bu çerçevede, dikkat çeken ürünler arasında müzik zilleri geliyordu. İstanbul Samatya merkezli Körüpe ve Kardeşleri Şirketi'nin zil çeşitlerinin vitrini süslemesinin bir sebebi de tüm üretimini Avrupalı tüketicilere yönelik yapmasıydı. İstanbul'dan her sene Avrupa ülkelerine, 1.300 çift zil üretilip gönderiliyordu. Her bir zil 40 Frank'tan satıldığından şirketin yıllık toplam geliri 52.00 Frank oluyordu. Şirket, Avrupa'dan yeni dünyaya uzanmaya da çalışmıştı, ancak "dünyanın bu köşesinde işler verimli sonuç" vermemişti.¹⁵⁴

Dünya sergileri kataloglarında, bugün Osmanlı Devleti'nin hiç de geliştirebileceğini düşünmediğimiz sektörlerdeki ürünleri de fark ediyordu. Bu sektörlerden biri de kırtasiye sektörüydü. Paris Sergisi'nde Osmanlı'nın çeşitli bölgelerinden gönderilen kalemtraşlar teşhir edildi. Bu kalemtraşların tümü hem Şam çeliğinden yapılmıştı, hem de çok çeşide sahipti. Kalemtraşlara Osmanlı has bir tarz da kazandırılmış, kalemtraşların bıçaklarının kenarları zenginleştirilmiş, ayrıca etrafında kalan kısımlar da çiçek desenleri ile süslenerek göze hoş görünmesi sağlanmıştı.¹⁵⁵

4.5.5.12 Çömlek Sektörü

Osmanlı'da 19. yüzyıl itibarıyla en yaygın ve en üretken sanayi kollarından biri de ihracat potansiyeli yüksek olan seramiktir. Bu gerçek 1867 Sergisi'nde teşhir edilen Osmanlı ürünlerine de yansımış ve Osmanlı seramikleri devasa çeşit ve ürünleriyle 5-6 vitrini doldurmuştu. Burada sergilenen seramiklerin bir kısmı İstanbul Eyüp'ten geliyordu. Bu da Eyüp'ün Osmanlı'nın önemli bir sanayi merkezi olduğunu ortaya koyuyordu. Eyüp'te sıralanan fabrikalar, özellikle yurtdışındaki yeni gelişmeleri takip ederek anında Türkiye'deki üretime adapte ediyorlardı. Bu gerçek seramik alanında da geçerliydi. Eyüp semtindeki seramik fabrikaları İngiliz modelleri örnek alarak opak porselen imitasyonlarını başarıyla üretiyorlar, hatta numunelerini sergilenmesi için Paris Sergisi'ne bile gönderiyorlardı.

İngiliz modellerini başarıyla Türk üretimine adapte eden fabrika, 1856 yılında

¹⁵⁴ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 99.

¹⁵⁵ **A.e.**, s. 101.

kurulmuştu ve Hafız Sadık Efendi tarafından yönetiliyordu. O kadar kaliteli üretim yapıyordu ki, ürünleri İstanbullular tarafından beğeniyle karşılanıyordu. Bu ilgi sebebiyle ürünler büyük talep görüyor, fabrika da tek başına tüm İstanbul'un seramik ihtiyacını karşılıyordu. Fabrikanın halk tarafından tutulan ürünlerinin satışı arttıkça, İngiltere ve Avusturya gibi ülkelerden yapılan bu tür ithalat da "gün be gün" azalıyordu. Fabrika müdürü Hafız Efendi, üretim anlayışını seçkin müşterilere göre oluşturmamış, ortalama İstanbul halkını hedef kitle olarak almıştı. Bu yüzden "Cidde, Bağdat ve Rusçuk'un nadide oymalı ve maharetli ellerden çıkmış çömlekleri yerine kalın hatları ve detaysız çizimleri" olan seramik ürünleri imal ediyordu. "Çünkü bu ürünler alafranga olduğu için" İstanbullular tarafından daha fazla rağbet görüyor ve daha fazla satılıyor.¹⁵⁶

Hafız Sadık Efendi'nin bu başarılı pazarlama ve satış stratejisi sayesinde fabrikanın yıllık cirosu 700 bin Frank civarındaydı. Halbuki İstanbul'da bulunan diğer fabrikaların toplam vazo ve benzer çömlek satışı 35 bin Frankı geçmiyordu.

1867 Paris Sergisi'nde sergilenen Cidde, Bağdat, Çanakkale ve Rusçuk gibi bölgelerden gelen seramikler içinde en kalitelilerinden biri de Rusçuk seramikleriydi. Rusçuk'un seramik sanatındaki kaletise kesinlikle en üst seviyedeydi. Gerçekten de, "Bu vilayetten gelen ürünler yüksek bir zerafet içerisinde, çevresi ve süslemeleri büyük bir sadelik içeren çeşitliliği bol ve kullanımı kolay ürünlerdi." Yıllık seramik-çömlek üretimi 300 bin dolar seviyesindeydi. Buradaki üretimle ilgili Osmanlı Sergi Komiseri'nin iki tespiti vardı. Birincisi tespiti, Rusçuk seramiklerinin bu kadar kaliteli olmasına rağmen hak ettiği ilgiyi görüp satışlarının yüksek gerçekleşmemesinin sebebini açıklıyordu. Komiser, Rusçuk seramiklerinin, "tek eksik yönleri Batı'da tanınmıyor olmalarıdır ve bu sergi bu eksikliği kapatmaktadır " diyordu.¹⁵⁷

Ona göre üretim kapasitesi ve kalitesinden daha önemli şey, tanıtım yapabilmektir. Uluslararası sergiler, işte bu tanıtım eksikliğini kapatacak önemli enstrümanlardan biriydi. İkinci tespiti de, üretilen malların pazarlara ulaşamamasının satışı engellediğiydi. Bunun için, Karadeniz'in en önemli limanlarından biri olan

¹⁵⁶ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 105.

¹⁵⁷ **A.e.**, s. 107.

Varna'ya demiryolunun ulaşması onu çok heyecanlandırıyordu. Çünkü bu demiryolu sayesinde bölgedeki diğer ürünlerde olduğu gibi Rusçuk'ta üretilen seramikler de pazara kolayca ulaşabilecekti.

4.5.5.13 İlk Osmanlı Viyadük Projesi

1867 Paris Sergisi'nde mimari projeler ve tasarımlar da sergileniyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun gönderdiği proje ve tasarımlar arasında çeşitli cami ve kilise projeleri gibi rutinler dışında bir bayındırlık projesi daha bulunuyordu. İstanbul'da yeni tesis edilen belediyelerden Beyoğlu -Galata bölgesine bakan 6. Belediye Dairesi'nin Mühendis Leval'a yaptırdığı bu proje, İstanbul'un ulaşımını rahatlatmak amacıyla tasarlanıp uygulamaya sokulan ilk projeydi ve bir viyadük yapımını tasarlıyordu. Aslında bu viyadük projesi, bölgedeki yolların iyileştirilmesini ve onarılmasını içeren genel bir çalışmanın parçasıydı.

Proje "uzun zamandır Pera, Galata ve Pangaltı bölgesi belediye meclisi üyelerince talep edilen ve İstanbul'un bu üç kenar mahallesini birbirine bağlamayı" amaçlıyordu. Bölgenin toprak yapısının tüm olumsuzluğuna rağmen, ilgililer, medeniyetin rahatlığını İstanbullulara getirme noktasında kararlıydı. 6. Belediye Dairesi Reisi Server Efendi, projenin uygulanması kararını almıştı bile. Halkın sorunlarını çözmek için inisiyatif almaktan çekinmeyen Belediye Reisi Server Efendi, projenin uygulanması yönünde talimat vermiş ve bu çalışmalar kapsamında ilk etapta Galata Surlarının yıkımına başlanmıştı. Arkeolojik açıdan sorunlu olan bu durum, "bölgedeki ticari faaliyetin artması neticesinde artan yaya ve araç trafiği sonucunda ortaya çıkan sıkışıklığın giderilmesi" için zorunluluktan ibaretti. Buradan çıkan arkeolojik eserler koruma altına alınacak, birçoğu Ceneviz Dükalığı zamanından kalan unsurlar, bu çalışmalardan etkilenmeyecekti.¹⁵⁸

4.5.5.14 Askerî Teknoloji

Paris Dünya Fuarı'ndaki silah pavyonlarını gezen Sergi Komiseri, Osmanlıların zater sahip olduğu ve bildiği bazı silah teknolojilerinin yeniymiş gibi fuarda yer almasına şaşırıyordu. Salahaddin Bey, şu soruları sormaktan kendini alamıyordu:

¹⁵⁸ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 111-112.

"Doğuda, eski zamanlardan kalan icatların Batı'da yenilikmiş gibi karşılanması ne kadar ilginç birşey değil mi? II. Mehmet tarafından İstanbul kuşatması sırasında yeni topların icat edilmesini görmek ne kadar ilginç değil mi? Batıda generallerin; şarapnel adı verilen top mermilerini 1803 yılında ilk kez kullanmalarına karşın bu tür top mermilerinin 1522 yılından beri kullanılıyor olması ne kadar ilginç değil mi?"¹⁵⁹

Sergi Komiseri'nin verdiği bilgiler, Osmanlıların yivli topu da 1842 yılında icat edip Tersana-i Âmire'de üretmeye başladıklarını gösteriyordu. Hafız Paşa'nın emriyle üretilen yivli toplar, 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî'de sergilenmişti. Bu toplar, kama ile dolduruluyordu. Yazara göre "Osmanlı eyaletlerinde yüzyıllardan beri tanınan ve Türkiye'nin en eski ateşli silahları arasında yer alan yivli silah sistemleri içinde sayısız yiv ve güçlendirilmiş mermi" bulunuyordu.¹⁶⁰

Osmanlı devleti silah ve toplarla ilgili gelişmeleri özenle takip ederdi, hiçbir zaman silah sanayiindeki üstün konumunu kaybetmedi, en azından kaybetmemeye büyük ehemmiyet verdi. Başta Avrupa ülkeleri olmak üzere diğer devletlerin yapmış olduğu yeni keşifleri, dikkatle takip etti, kendisi denedi. Başkalarının yeni icatları içinden en iyilerini itina ile seçip kendi savunma sistemine adapte etti. Sözelimi "hiçbir şeyi gözden kaçırmayan topçu personeli, en basit, kullanışlı ve uygulaması kolay yöntemleri bulmak için çalışmalarda bulunmuş ve meraklarını gidermek adına boş, işe yaramayan ve göstermelik makineler inşa etmişlerdi. Bu çalışmalar neticesinde bugüne kadar Osmanlı Ordusu'nun haklı namını korumuşlardı."¹⁶¹

¹⁵⁹ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 123.

¹⁶⁰ **A.e.**, s. 124.

¹⁶¹ **A.e.**, s. 125.

4.6 1876 Philadelphia Centennial Dünya Fuarı

Dünya fuarlarından etkilenen ülkeler arasında, hızlı bir sanayileşme sürecine giren ABD de bulunmaktaydı. Amerikalıların ilk deneyimi, 1851 Londra Dünya Sergisi'nden iki yıl sonra gerçekleşti. Ne var ki, hem iç savaş öncesi tüm ülkeyi saran anlaşmazlıklar, hem de hükümetin ilgisizliği sebebiyle beklenen başarıya ulaşamadı. Bağımsızlığın 100. yılı olan 1876'da, bu kez Philadelphia'da bir dünya sergisi yapılmasına karar verildi. Dünyaya açılmak yerine iç piyasaya odaklanan Amerikalılar, hızla büyüyen Amerikan sanayisinin, sürekli artmakta olan iç talebe ancak cevap verebileceğini düşünüyorlardı. Bu nedenle yabancı katılımları aşırı teşvik eden bir uygulamaları olmamıştı.¹⁶²

Osmanlı ürünlerinin ilk kez Amerika kıtasında sergilenme imkânı bulduğu Centennial International Exhibiton ya da diğer adıyla Philadelphia Dünya Sergisi, 10 Mayıs 1876'dan 10 Kasım 1876 tarihine kadar açık kaldı. Serginin resmi adı, "International Exhibition of Arts, Manufactures and Products of the Soil and Mine", yani "Uluslararası Sanat, Mamuller ve Toprak ve Maden Ürünleri Sergisi" idi. Sergiyi ağırlıklı Amerikalılar olmak üzere 10 milyon kişi ziyaret etti ki, bu rakam aynı zamanda ABD nüfusunun yüzde 20'sine tekabül ediyordu.¹⁶³

Fuar alanı, o tarihe kadar dünyanın en büyük fuarı olarak kabul edilen 1867 Paris Sergisi'nin kapladığı alandan tam 1.5 kat daha büyüktü, çünkü 284.5 dönüm alan üzerine kurulmuştu. Schuylkill Nehri kıyısındaki Fairmount Parkı'ndaki bu alan, engebeli arazisi sebebiyle oldukça zorlu bir mekân olarak görülüyordu. Ancak, genç peyzaj mimarı Herman Joseph Schwarzmann, bu araziye gayet başarılı bir tasarımla, uygun ve verimli bir şekilde kullanarak, oldukça gösterişli bir mekâna dönüştürdü.

Türkiye pavyonunun da yer aldığı sergi ana binası, ilk kez kullanılan çelik tabakadan yapılmıştı. Böylece yine ilk defa "demir, cam, kiremit ve dökme demir" kullanılmayan bir ana bina ortaya çıkmıştı. Ayrıca ana sergi yapısı, o güne kadar inşa edilen en büyük sergi yapısıydı. Her dünya fuarı ilk defa orada sergilenen teknolojik

¹⁶² Mattie, a.g.e., s. 34.

¹⁶³ Tam rakam, 9.910.966 idi. (Çevrimiçi)

http://en.wikipedia.org/wiki/Centennial_Exposition, 19.05.2015

yeniliklerle öne çıktığından bu sergi de dikiş makinesi, telefon ve daktilo ile yeniliklere kapı aralamıştı. Ayrıca sergiye binlerce ürünüyle 14.420 katılımcı iştirak etmişti.¹⁶⁴

100. Yıl Philadelphia Sergisi'ne bir kısmı koloni olan, bir bölümü o dönem bağımsız olup daha sonra Avustralya ve Güney Afrika devletleri gibi ülkelerin eyaleti haline gelen ülkeler katıldı. Osmanlı Devleti'nin de aralarında bulunduğu katılımcı ülkeler, şunlardı: Arjantin, Avusturya-Macaristan, Belçika, Brezilya, Kanada, Şili, Çin, Danimarka, Mısır, Fransa (Cezayir ile birlikte), Almanya, Büyük Britanya (Sömürgeleri ile), Queensland (Avustralya'nın bir eyaleti), Yeni Zelanda, Yeni Güney Wales (Avustralya'nın bir eyaleti), Victoria (Avustralya'nın bir eyaleti), Güney Avustralya (Avustralya'nın bir eyaleti), Hindistan, Ümit Burnu, Bahamalar, İngiliz Guyanası, Seylan, Straits Settlements, Gold Coast, Mauritius, Seyşel Takımadaları, Norveç, Tazmanya, Orange Free State (Güney Afrika Cumhuriyeti'nin eyaleti), Trinidad, Bermuda, Jamaika, Hawai, İtalya, Japonya, Liberya, Luksemburg, Meksika, Hollanda, Peru, Filipin Adaları, Portekiz, Rusya, İspanya, İsveç, İsviçre, Tunus, Türkiye, Venezuela.¹⁶⁵

4.6.1 Fuarın Açılışı

Serginin açılışına Brezilya İmparatoru Dom Pedro II ile birlikte katılan ABD Başkanı Grant, açılış konuşmasının ardından yanındaki heyetle birlikte Sergi Ana Binası içindeki pavyonları gezdi. Sergiye kuzey kapısından giren Başkan Grant, hemen girişte bulunan Fransa pavyonundan başlayarak tüm ülke standlarını dolaştı. Grant, Danimarka ile Mısır standları arasında bulunan Osmanlı İmparatorluğu standını yanındaki heyetle birlikte ziyaret ederek, bir süre burada kaldı.¹⁶⁶

Açılışta, ev sahibi ülkece yapılan çok ince düşünceli bir hareketle, sergiye yakın ilgi gösteren katılımcı ülkelerin milli marşları, ABD milli marşından sonra çalındı. Bu kapsamda Osmanlı Devleti tarafından belirlenen bir marş, Osmanlı milli marşı olarak orkestra tarafından seslendirildi. Bu jest, katılımcı ülkeler tarafından

¹⁶⁴ Mattie, **a.g.e.**, s. 35.

¹⁶⁵ **Official Catalogue of the Exhibition 1876**, C. I, Centennial Catalogue Company, 1876, s. 7.

¹⁶⁶ J.S. Ingram, **The Centennial Exposition Described and Illustrated**, Philadelphia, Hubbard Bros Publ., 1876, s. 96.

coşkuyla karşılandı. Şef Theodore Thomas yönetimindeki 150 kişilik dev orkestra, ABD ve Türkiye'nin yanı sıra Arjantin, Avusturya, Belçika, Brezilya, Danimarka, Fransa, Almanya, İngiltere, İtalya, Hollanda, Norveç, Rusya, İspanya, İsveç, İsviçre ve Kolombiya'nın da milli marşlarını çaldı.¹⁶⁷ Bu arada ünlü Alman müzisyen Richard Wagner de 1876 Sergisi için özel olarak, Centennial Büyük Marşı adında bir marş besteledi. Wagner'in 5 bin dolar karşılığında bestelediği bu marş, açılıшта Theodore Thomas'ın orkestrası tarafından seslendirildi.

1876 Sergisi'ne katılan ürünler arasından seçilecek olan "en iyiler" için 28 kategoride jüri heyeti oluşturuldu. Jüriler madencilikten mimariye, tarımdan motor ve hidroliğe, demiryolundan sağlığa, mücevherattan giyim ve dericiliğe, silahtan eğitime kadar 28 kategorideki ürünleri değerlendirerek ödüle layık olanları belirleyeceklerdi. Her jüri heyeti iki gruptan oluşmaktaydı. Birinci grubu Amerikalı uzmanlar, ikinci grubu ise katılımcı ülke uzmanları meydana getiriyordu. Bu grupların ikisinde Türkiye de temsil ediliyordu. Hayvansal ve Bitkisel Ürünler ve Hazırlık Makineleri adlı 4. Grup'ta Rüstem Efendi, "Materyal ve Makineleri de kapsayan Pamuk, Keten ve Diğer Kumaşlar" adlı 8. Grup'ta ise Albert Daninos Türkiye'yi temsil ediyorlardı.¹⁶⁸

Serginin düzenlendiği 1876 yılının ilk aylarında Sultan Abdülaziz, ülkenin geleceğini meşrûî bir yönetimde gören bir grup tarafından tahttan indirilmişti. Abdülaziz, Osmanlı sultanları arasında sanayileşmenin gerçekleştirilip ekonomik kalkınmanın sağlanması için fuarcılığın faydasına inanan ilk padişahı. Hem İstanbul'da ilk genel sergi olan Sergi-i Umûmî-i Osmanî'yi yaptırmış, hem de bizzat kendisi 1867 Paris Dünya Fuarı'nın açılışına katılmıştı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Philadelphia Sergisi'ne katılması onun kararıyla olmuş, ne yazık ki, devr-i saltanatında serginin Osmanlılar açısından başarıyla tamamlandığı haberini alamamıştı. Sultan Abdülaziz'den hemen sonra 30 Mayıs 1876'da V. Murad tahta çıkmış, ne var ki, çeşitli nedenlerden dolayı 31 Ağustos 1876'da tahtan indirilerek, yerine 33 yıl bu mevkide kalacak olan Sultan II. Abdülhamid getirilmişti. Böylece

¹⁶⁷ Ingram, a.g.e., s. 81.

¹⁶⁸ Official Catalogue of the Exhibition 1876, s.16.

Philedalphia Dünya Fuarı, açılışından kapanışa kadar geçen 6 aylık süre içinde 3 Osmanlı padişahı gören tek sergi olma özelliği kazanmıştı.

4.6.2 Türk Pazar ve Kahvehanesi

Dünya fuarlarında Osmanlı pavyonları ya da özel yapıları dışında mutlaka yer alan üçüncü bir alan da Türk kahveleriydi. Osmanlı şehirlerinde yaygın biçimde bulunan kahvehanelerin, sergilere uyarlanmış hali olan bu alanlarda, Osmanlı ikram çeşitleriyle nargile ya da çubuk içmek ön planda olurdu.¹⁶⁹

Philedalphia Sergisi'nde Türk Pazar ve Kahvehanesi, hemen Pensilvanya pavyonunun arkasında bulunuyordu. Osmanlı mimarisinin tüm özelliklerini taşıyan ve tepesinde de bir ay yıldız yükselen bina, büyük bir sekizgen şeklindeydi. Kafenin üç girişi büyük verandaya açılıyordu. İç süslemeleri geleneksel Türk süsleme sanatlarını yansıtıyordu. İç Türk renkleriyle boyanmış, tavanları incelikle tasarlanarak tezyin edilmişti. Odanın tüm köşelerinde, önlerinde yuvarlak masalarla birlikte mavi ve saman renkli peluşların kapladığı divanlar bulunuyordu. Odanın doğu tarafında ise üzerinde büyük tabaklarda Doğu'ya özgü lezzetlerin sunulduğu koyu ceviz ağacından oyma bir köşe yer alıyordu. Kafe "kırmızı fesleri ve tunikleri, sarı kuşakları, mavi – kahverengi ipek pantolonları ile resim konusu olmaya değer (pitoresk) kostümleri içindeki Türkler" tarafından yönetiliyordu. Bu kişiler, ellerinde pipo ve kahveleri ile ziyaretçilere uzun süre unutamayacakları bir hizmet sunuyorlardı. Sözelimi kahveler, "gümüş tutacakların içinde bir yumurta kabı büyüklüğündeki kaplarda", yani cezvelerde getiriliyordu. Batılıların pipo olarak adlandırdıkları çubuklar ise Türk tütününü ile dolu idi. Kostümler, halılar, kılıçlar, hançerler, kabzalar ve diğer tuhaf işlemeli ürünlerin satıldığı küçük pazarlar ise tüm odaya dağılmış bir şekilde köşelerde yer almaktaydı. Dolayısıyla ziyaretçiler, hem alışverişlerini burada gerçekleştiriyor, hem de kahve ve çubuklarını içerek nefis dakikalar geçiriyorlardı.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Official Catalogue of the Exhibition 1876, s. 544.

¹⁷⁰ A.e., s. 545.

4.6.3 Sergideki Osmanlı Ürünleri

Osmanlıların bu sergide ortaya koyduğu başarı, otoriteleri oldukça şaşırtmıştı. Çünkü onlar, İmparatorlukta yaşanan iktidar savaşları ve ihtilaflar sebebiyle bu kadar kapsamlı ürünlerle ihtişam bir katılım beklemiyorlardı. Bu yüzden, "enteresan birçok ürün içeren sergileri incelediklerinde hoş bir şaşkınlık yaşamışlardı."¹⁷¹

Türk pavyonunun etrafı herhangi bir şeyle çevrili değildi. En göze çarpan özelliği de farklı bir dekorasyon tarzı oluşturan, asılmış Türk halılarıydı. Gerçekten de halı, her zaman dünya sergilerinde, hem en dikkat çekici ürün, hem de dekoratif bir nitelik taşıması bakımından en doğru tercih oluyordu. Burada sergilenen halılar ülkenin en iyi dokuma halılarıydı. Türk pavyonunu ziyaret edenlerin ilk gördükleri bu halılar oluyordu. Bunun nedeni ise halıların maddi açıdan oldukça değerli ürünler olmalarının yanı sıra gerek renk canlılıklarının gerekse dokumalarının uzun ömürlü olmalarından kaynaklanıyordu. Burada özellikle iki halı bulunuyordu ki, bunlardan biri 70 yıl, diğeri de 70 yıldan daha uzun bir süre kullanılmıştı. Bu uzun süreli kullanımlarına rağmen ikisi de arkalarında asılı yeni kilimler kadar parlak ve yeni görünüyordu. Bu kilimlerin üretim yerleri ise İzmir ve Siras'dı. Sergideki en büyük Türk halısı yaklaşık 20 fite 14 fit¹⁷² ebatlarındaydı.¹⁷³

Pavyonun önünde bir çanta içinde "ipeğe benzeyen uzun ve yumuşak tüyleri" ile 2 adet ünlü Ankara keçisi postu numunesi bulunmaktaydı. Türkiye üreticilerine ait mamullerin en iyilerinden biri de yün kıyafetleriydi. Bunların yanı sıra makine sanayi ile yapılmış benzer ürünler de tanıtılıyordu. Bazı Türk kumaşları ise 1875 kışında Amerika'da moda olan kıyafetlere çok benzetiliyordu. Sözelimi burada "su geçirmez" olduğu söylenen deve tüyü kumaşlar sergileniyordu. Bu kumaşlar, "damarlı ipeğe" benziyordu ama parlak değildi. Mamul ürünler bağlamında Ankara keçisi kılından yapılan kumaş ile keçeden ürünler mevcuttu.

Türkiye kimyasal ürünleriyle de fuarda temsil ediliyordu. Kuşkusuz en önemli ürünü, Türkiye'de büyük bir endüstri dalı haline gelen ünlü gül yağı olmuştu.

¹⁷¹ Ingram, **a.g.e.**, s. 542.

¹⁷² 1 fit, 30.48 cm'dir.

¹⁷³ Ingram, **a.g.e.**, s. 542.

Aslında gül yağı, "gül yapraklarından elde edilen çok güzel kokulu bir parfümdü. İmalat metodu yaprakları damıtmak ve gül suyunu gece boyunca düz tepsilerde bekletmek, sabah ise üste çıkan yağını sıyırmak şeklinde" olurdu. Gül yağı oldukça değerliydi de. Sözelimi pazar değeri 40 - 100 dolar aralığında olan 1 ons¹⁷⁴ yağı üretmek için 200 bin güle ihtiyaç vardı. Bu nedenle olsa gerek, pazara giren gül yağının çoğu sandal ağacı ve diğer parfümlerle hileli bir şekilde karıştırılıyordu. Gül yağının, şişeleri de kendi gibi özeldi. Yağ şişeleri husûsî bir şekilde Kazanlık'ta üretiliyordu. Gül yağı, uçucu olduğu için sıkıca kapatılmış bir şekilde saklanması gerekiyordu, bu yüzden keçe ile kaplanmış flakonlarda pazarlanıyordu.¹⁷⁵

Bu bölümde yer alan Türk sabunları ise zaten dünya çapında bir üne sahipti. Türk sabunları, sergide bir hayli fazla çeşidiyle yer alıyordu. Ünü de sabunun içeriğinde saf zeytinyağı ve soda ya da inci tozu bulunmasından kaynaklanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda yılda ortalama 1 milyon libre¹⁷⁶ saf zeytinyağı sabunu üretiliyordu.

Osmanlı'nın katıldığı dünya sergilerinde yabancılar tarafından en çok aranan ürünler içinde Türk tütününü bunuyordu. Sigara tiryakileri, tüm çeşitler arasında Türk tütününü güzel kokusu ve farklı içimiyle hemen tanıyorlardı. Bu özellikleriyle Türk tütününü tarımsal ürünler arasında öne çıkıyordu. Uzmanlar, Türk tütününün kalitesini "dikkatli kürlenme ve hazırlamanın sonucu olmaktan daha çok yetiştiği iklim ve toprağın niteliklerine" bağlıyordu. Fuarda sergilenen tütün numunelerin rengi bir hayli açıktı. Tütünler, sigara içimine yeni bir tarz getirmiş olan "uzun borulu pipolar yani çubukların (chibouk) da olduğu bölümde satılıyordu. Bazı tütünler, libre başına 6 dolardı.¹⁷⁷ Bu arada Almanya'nın pavyonunda oldukça alımlı bir şekilde sergilenen tütünler arasında Türkiye'de yetiştirilen tütünler yer alıyordu. Almanya'nın farklı ülkelerde yetişen bu tütünlere tek katkısı, üretim aşamasındaki işçiliği idi.¹⁷⁸

Sergilenen diğer ürünleri ise süngerler, maden ve metal işlemler, Çanakkale çömlek işleri ve müzik enstrümanlarıydı. Burada 250 çeşidi aşkın sünger

¹⁷⁴ 1 ons, 28,3 gramdır.

¹⁷⁵ Ingram, **a.g.e.**, s. 543.

¹⁷⁶ 1 libre, 453,5 grama eşittir.

¹⁷⁷ Ingram, **a.g.e.**, s. 543.

¹⁷⁸ **A.e.**, s 451.

bulunuyordu. Suriye kıyıları ile Ege adalarından gelen bazı süngerlerin sadece tanesi 10 dolardan satılıyordu. Hanımların ilgisini çeken bölümlerden biri de "incik boncuk ve hediyelik eşyaların" satıldığı stand oluyordu. Bu stand, "Türk bir hanımefendi"nin nezaretindeydi. Burada satılanlar ürünler ise, çok güzel kokusu olan gül ağacından yapılma kolye ve bilezikler, Kudüs'ten gelen ve zeytin ağacından oyma süs eşyaları, haçlar, küpeler ve kehribardan diğer birçok ürünler ile her tür şekil ve çeşitten pipolardı.

1876 Uluslararası Sergisi'nin resmi kataloğunda yer alan bilgilere göre, sergi bünyesinde ürünlerin teşhir edildiği 7 bölüm (department) bulunuyordu. Bu bölümler, "Madencilik ve Metalurji, Mamuller (Ürünler), Eğitim ve Bilim, Sanat, Makineler, Tarım ve Bahçıvanlık"tan oluşmaktaydı. Osmanlı Devleti, bu 7 bölümden Sanat, Makineler ve Tarım dışında kalan 4 tanesinde temsil ediliyordu. Osmanlı tarım ürünleri ise, tarım ürünlerinin sergilendiği Tarım Binası dışında, ana sergi binası içindeki Mamuller Bölümü'nde teşhir edilmişti. Madencilik ve Metalurji Bölümü "Mineraller, Cevherler, Taş, Maden Ürünleri", "Metalurjik Ürünler" ve "Maden Mühendisliği" olmak üzere 3 alt şubeden meydana geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu bu alt şubelerden birincisinde 96, ikincisinde 97 ürünle yer alırken üçüncüsü olan maden mühendisliğinde hiç temsil edilmiyordu. Madencilik ve Metalurji Bölümü'nde Osmanlı'nın toplam ürün sayısı ise 193'tü.¹⁷⁹

Mamuller Bölümü ise 13 alt şubeden oluşuyordu. Bu şubeler şunlardı:¹⁸⁰

- 1- Kimyevî mamuller
- 2- Çini, çömlek, porselen, cam vs.
- 3- Mobilya vs.
- 4- Bitkisel ya da Mineral Materyallerden İplik ve Dokuma Kumaşlar
- 5- Yünden Dokuma ve Keçeleşmiş (Felted) Mallar
- 6- İpek ve İpek Kumaşlar
- 7- Giyim, Mücevherat vs.
- 8- Kağıt, Ajanda, Kırtasiye

¹⁷⁹ Official Catalogue of the International Exhibition of 1876, s. 4-5.

¹⁸⁰ A.e.

9- Silahlar vs.

10- İlaç, Cerrahi, Protez

11- Hırdavat, Kesici Aletler, Çatal-Kaşık, Metalik Ürünler

12- Bitkisel, Hayvansal ya da Mineral Materyallerden Kumaşlar

13- At Arabaları, Taşıtlar ve Aksesuarlar

Türkiye, birinci şubede 291, ikinci şubede 292, üçüncü şubede 292, dördüncü şubede 293, beşinci şubede 295, altıncı şubede 297, yedinci şubede 299, sekizinci şubede 304, dokuzuncu şubede 304, onuncu şubede 304, onbirinci şubede 305, onikinci şubede 305 ve onüçüncü şubede de 305 ürünle yer aldı. Türkiye'nin en yüksek düzeyde katılımları Mamuller Bölümü'nün alt şubelerinde göstermesi son derece dikkat çekici bir durumdu.¹⁸¹

Üçüncü Bölüm olan Eğitim ve Bilim ise "Eğitim Sistemleri, Metodları ve Kütüphaneler", "Enstitüler ve Organizasyonlar", "Bilimsel ve Felsefî Araçlar ve Metotlar", "Mühendislik, Mimari ve Haritalar" ile "İnsan'ın Fiziksel, Sosyal ve Moral Kondisyonu" olmak üzere üç alt şubeden oluşuyordu. Türkiye "Enstitüler ve Organizasyonlar" ile "Mühendislik, Mimari ve Haritalar" şubelerinde katılımda bulunmaz iken birinci şubede 371, üçüncü şubede 371 ve beşinci şubede de 371 ürün olmak üzere toplam 1.113 ürünle bu bölüme iştirak etmişti.¹⁸²

Türkiye'nin hiçbir ürün ile katılmadığı üç bölüm ise Sanat, Makineler ve Tarım idi. 1876 Philadelphia Sergisi'nin 7. Bölümü olan Bahçıvanlık'ta ise 314 ürün ile yerini almıştı. Bu arada Madencilik ve Metalurji, Mamuller ile Eğitim ve Bilim bölümleri sergi ana binası içinde yer alıyordu. Diğerleri ise kendileri için özel olarak inşa edilen ve sergi ana binası dışında bulunan farklı binalardaydı. Sanat bölümü Sanat Galerisi, Makineler bölümü Makineler Binası, Tarım bölümü Tarım Binası ve Bahçıvanlık bölümü de Bahçıvanlık Binası'nda bulunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu Madencilik ve Metalurji Bölümü'nün birinci şubesi olan "Mineraller, Cevherler, Taş, Maden Ürünleri"nde 89 kişi, özel şirket ya da vilayet idaresinden gelen ürünler ile "Metalürjik Ürünler" şubesinde ise 11 farklı

¹⁸¹ Official Catalogue of the International Exhibition of 1876, s. 4-5.

¹⁸² A.e.

yerden gelen ürünlerle temsil edilmişti. Birinci şubede yer alan ürünler Çanakkale, Tirebolu, Ordu, Trabzon, Girit, Kastamonu, Adana, Diyarbakır, Sivas, Tuna, Edirne, Manastır, Aydın, Selanik, Konya, Yanya, Hicaz, Samos, Süleymaniye, İzmir, Siroz, Saruhan, Sofya, Ergani, Tripoli, İstanbul, Bosna, Musul, Halep, Ankara ve Erzurum gibi vilayet ve kazalarından gelmişti.

Bu kişi, şirket ya da eyalet ve kaza idarelerinden bir tek ürün geldiği gibi birden fazla ürün de gelebiliyordu. Gelen ürünler 43 vilayet ve kaza yönetimi, 42 özel şahıs ve 4 fabrika tarafından sergiye gönderilmişti. Fabrikalardan biri Çanakkale'de bulunan Rizzo Wilkinson Co. idi. Bu fabrika sergiye kükürt cevheri ve sülfürik bakır ile katılmıştı. Yine Sofya'da bulunan Samakon Fabrikası da demir cevheriyle, İstanbul'daki Madenler İdaresi cevherler koleksiyonuyla, Della Sudda's Central Drug Store ise mineral su ile sergiye iştirak etmişti. Bu arada Türkiye pavyonundaki mineral suların daha çok Halep Vilayeti'nden gelmesi de dikkat çeken bir ayrıntıydı.¹⁸³Yine sergiye yollanan mermer örnekleri arasında, sarı mermer, kırmızı mermer, beyaz mermer gibi mermerin her rengi bulunuyordu.

Metalürjik Mamuller'deki ürünler ise Siroz, Halep, Bosna, Adana, Sivas, Sofya, Manastır, Çanakkale ve Samos'tan gönderilmişti. Burada teşhir edilen 12 ürünün bir tanesi fabrikaya, 6 tanesi vilayet ve kaza yönetimlerine, 5 tanesi de özel şahıslara aitti. Vilayet ve kazalar ise Akhisar-Bosna, Kerçova-Bosna, Varaç-Bosna, Adana, Karahisar-Sivas ve Samos idi. Daha önce olduğu gibi bu bölüme de demir mamulü gönderen Tuna Eyaleti'ne bağlı Sofya'da bulunan Samakon Fabrikası'ydı.¹⁸⁴

Üçüncü Bölüm, yani Eğitim ve Bilim'de Osmanlı İmparatorluğu 28 farklı yerden gelen ürünlerle temsil ediliyordu. Bu gönderimlerin 1 tanesi okul, 22 tanesi özel şahıslar, 2 tanesi İstanbul Yönetimi, 1 tanesi şirketler, 1 tanesi komisyon ve 1 tanesi de Sabah gazetesi tarafından yapılmıştı. İstanbul'daki Tıp Fakültesi tıp ve doğal bilimler üzerine kitap; Madam Herzmainska de Slupno, Türk Sheet müziği; İstanbul yönetimi Türk altın, gümüş ve metal paralar ile madalyalar ve Osmanlı

¹⁸³ Official Catalogue of the International Exhibition of 1876, s. 96-97.

¹⁸⁴ A.e., s. 97.

mimari örnekleri göndermişti. Bilimsel ve Felsefî Enstrüman ve Metodlar şubesinde yer alan eserler ise daha çok müzik aletleriydi.

Osmanlı'dan gelen yağlı boya resimler de sergilendi. Aralarında İstanbul'dan Ludovic & Vallauri'nin yolladığı ve iktidardaki Sultan'ın portresi ile komisyon tarafından gönderilen Boğaziçi, Türk Hanımefendisi gibi resimler bulunuyordu. İstanbul'daki Martin Vaisse Co. ise tuğla ve kiremit örneklerini pavyonda teşhir ediyordu.

4.6.4 Mamuller Bölümü'ndeki Osmanlı Ürünleri

Ana binadaki II. Bölüm olan Mamuller kısmında yer alan "Kimyevî Ürünler" şubesinde, 76 yerden gelen ürünler sergilendi. Bu ürünlerin 55 tane şahıs ve 21 eyalet ve kaza yönetimi tarafından gönderilmişti. Eyalet ve kazalar, "Çanakkale-Ayvacık İdaresi, Adana İdaresi, Konya-Bigde İdaresi, Girit-Canea İdaresi, Hicaz-Cidde İdaresi, Sivas-Karahisar İdaresi, Sivas-Tuzhisar İdaresi, Suriye İdaresi, Erzurum-Van İdaresi, Aydın-İzmir İdaresi, Erzurum İdaresi, Erzurum-Çıldır İdaresi, Selanik İdaresi, Samos İdaresi, Yanya-Volanya İdaresi, Selanik-Kisin İdaresi, Halep İdaresi, Aydın-Menteşe İdaresi, Aydın İdaresi, Hicaz-Medine İdaresi"nden oluşuyordu. Şahıslar da "Ankara, Bosna, Çanakkale, Halep, Konya, Diyarbakır, Kastamonu, Yanya, Erzurum, İstanbul, Girit, Ayvacık, İzmir, Manastır, Aydın, Preveze, Narda, Edirne ve Tripoli"den ürünlerini göndermişlerdi. Sergilenen ürünler arasında ise "tuz, şap, nitre (güherçile), kalya taşı, farmasötik müstahzarlar, zeytinyağı, sabun, boraks, boya, mum, parfümeri, diş tozu, sarı boya, aşı boyası, kökboyası, çivit, tütsü, kına, gül yağı, gül esansı, gül suyu" gibi ürünler yer alıyordu.¹⁸⁵

Mamuller Bölümü'nün ikinci şubesi olan "Çini-Çömlek, Porselen ve Cam" şubesinde ise 8 ürün vardı ve tamamı da şahıslar tarafından yollanmıştı. "Tuna, Bosna-Vardar, Antep, Çanakkale, Adana, Girit ve İstanbul" menşeli olan bu ürünler arasında "çiçek vazoları, çanak-çömlekler, su kapları, toprak cezve, kutular, bardak ve tabaklar, sahanlar, çatal, vazolar, toprak vazolar" gibi eşyalar bulunuyordu.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Official Catalogue of the International Exhibition of 1876, s. 291-292.

¹⁸⁶ A.e.

"Mobilya" bölümünde ise 57 kişi ve idare tarafından gelen ürünler sergileniyordu. Göndericiler arasında 1 tane İstanbul merkezli Ludovic&Vallauri isimli şirket ile birlikte 7 eyalet ve kaza idaresi ile 49 şahıs yer alıyordu. Ludovic&Vallauri'nin ürünleri arasında "perdeler, aynalar, tabaklar, kahve fincanı ve tabağı, kadehler, kaşıklar, bakır mangallar, körük, bronz ve kağıt fenerler, kahve değirmeni, kavanoz" bulunuyordu. Eyalet ve kazalar ise Bağdat, Suriye-Kudüs, Kastamonu-Safranbolu, Bosna-Vissoka, Yanya-Preveze, Sivas-Karahisar, Hicaz-Medine'ydi. Bireysel ürün gönderimi yapılan eyalet ve kazalar arasında ise Kudüs, Şam, Bursa, İstanbul, Trabzon, Bosna, Tuna-Vidin, Manastır-Prizen, Tokat, Halep, Selanik, Antep, Kastamonu, Konya, Çanakkale, Bolu, Bağdat, Yanya, Girit ve Tripoli de vardı. Bu ürünler ise genellikle "zeytin ağacından masalar, şekerlik, bardaklar, raflar ve mumluklar ile sedef inci masalar, tabaklar, bakır tütsüler, bakır tabaklar, sandalye ve masalar, gümüş şekerlik, ibrik ve sürahiler, kaşık, bıçak ve çatallar, yemek takımları, fincan ve tabakları, toprak bardaklar, mermer bardaklar, resimlikler, avizeler, tahta kaşıklar" idi.

Dördüncü şube olan "Bitkisel ya da Mineral Materyallerden İplik ve Dokuma Kumaşlar"da ise 18 eyalet ve kaza, 2 fabrika ve 112 şahıs olmak üzere 132 yerden gelen ürünler teşhir ediliyordu. Fabrikalardan biri Şam'da bulunan ve pamuk ipliği üreten Edile Factory idi. Diğerleri ise Bağdat Vilayeti'ne bağlı Musul'daki Hatna Gros'tu ve mendil üretimi yapıyordu. Diğer taraftan Antep, Bağdat-Basra, Bağdat, İstanbul, Suriye-Beyrut, Adana-Karaisalı, Bağdat-Kerbela, Sivas-Karahisar, Erzurum, Tuna-Niç, Erzurum-Erzincan, Bağdat-Cherisor, Konya-Bigde, Suriye-Şam, İzmir, Yanya-Volonya ve Yanya idareleri de çeşitli ürünlerle sergideydi. Bu bölümde sergilenen Osmanlı ürünleri arasında "kamış ve palmiye paspaslar, pamuklu ve keten kumaşlar, pamuklu giysiler, baskılı basmalar, mendiller, peçeteler, masa örtüleri, keten örtüler, işlemeli pamuk dokumalar, renkli pamuk dokumalar, perdeler, gümüş işlemeli masa örtüleri, basmalar, havlular, keten tekstili, bükülüm pamuklular ve yatak örtüleri" de bulunuyordu.¹⁸⁷

¹⁸⁷ Official Catalogue of the International Exhibition of 1876, s. 293 - 295.

"Yünden Dokunmuş ve Keçelenmiş (Felted) Mallar" şubesinde ise 112 yerden gelen ürünler vardı. Ürün yollayanların 3 tanesi şirket-okul, 17'si eyalet-kaza ve 92'si de şahıslardan oluşuyordu. Kastamonu'ya bağlı Safranbolu Yetimler Mektebi de elbise kumaşı ile sergiye katılmıştı. Boston merkezli Lombard D'Andria & Co. ise İzmir halılarını teşhir ediyordu. Ludovic&Vallauri ise masa ve tezgah örtülerini sergiye göndermişti. Vilayetler arasında ise "Erzurum, İstanbul, Tuna-Niç, Kastamonu-İnebolu, Erzurum-Van, Bağdat, Yanya-Kerenie, Bağdat-Musul, Kastamonu, Bağdat-Samara, Halep-Rekani, Yanya- Preveze, Bağdat-Oule, Bağdat-Bourd, Tuna-Vidin ve Manastır-Pizeren" idareleri vardı. Beşinci şube ürünleri arasında "yün kumaş, yün ipliği, pantolon kumaşı, halı, resim dokumalı duvar örtüleri, elbise kumaşı, keçeler, keçe battaniyesi, iç çamaşırı, yün örtüler, Ankara yün ipliği, yün şallar, yün ve ipek kumaşlar ve keçi kılından kumaşlar" yer alıyordu.¹⁸⁸

"İpek ve İpekli Kumaşlar"ın yer aldığı altıncı şubede ise 14 tanesi eyalet-kaza, 3 tanesi şirket ve 139 tanesi de özel şahıslar olmak üzere 156 yerden gelen onlarca ürün sergilenmişti. Şirketlerin bir tanesi Halep'te bulunan Hadji Hakin Bros.'tu ve ipek kumaşlar, taffetas ve satenler göndermişti. Diğerleri de Halep'te faaliyet gösteren, ipek ve pamuk karışımı pikeler ile ipek kumaşlar üreten Hakim Bros.'tu. Üçüncüsü ise İstanbul'da kurulu bulunan ve serginin birçok bölümünde ürünleriyle yer alan Ludovic&Vallauri idi. Ludovic&Vallauri'nin gönderileri ise döşeme ve divan kumaşlarıydı. Sergiye ürün gönderen diğer merkezler ise "Edirne, Tuna-Yenice, Adana, Çanakkale-Ayvacak, Tripoli, Kıbrıs,Girit-Kandiya, Halep-Antakya, Selanik, İşkodra, Yanya, Bosna, Bursa, Halep, Kastamonu, Şam, Van, Diyarbakır, İstanbul, Malatya, Yemen, Trabzon, Sivas, Konya, Trablüşşam, Manastır, Bağdat ve Çanakkale" idi. Ürünler ise, "ham ipek, Japon ipeği, ipek kumaşları, ipek mendiller, taffetas, ipek fularlar, ipek gömlekler, ipek düğmeler, ipek kurdalalar, ipek kemerler, pamuk ve ipek karışık kumaşlar, ipek eşyalar ve örtüler"den oluşuyordu.¹⁸⁹

Yedinci alt başlık olan "Giyim, Mücevherat, Ornaments" şubesinde ise 20 eyalet ve kazadan, 3 kurum ve şirket ile 272 şahıstan gelen mamuller yer alıyordu. Şirketlerden biri olan Halep merkezli Hakim Bros. ipek, bornoz ve diğer

¹⁸⁸ Official Catalogue of the International Exhibition of 1876, s. 295-297.

¹⁸⁹ A.e., s. 297-299.

esvaplarıyla; diğeri İstanbul'dan Ludovic&Vallauri Türk takke, erkek ayakkabı, pipo (çubuk), nargile ve levazımatı, küllükler, süs resimleri, Arnavut ve Türk kafe garson elbiseleri, ofis hanım çalışan kostümleriyle ve bir okul olan İzmir'den Genç Kızlar Dervişyan Mektebi ise divan yastıkları, terlikler, yaka dantelleri ve iğne oyaları gibi ürünleriyle sergide yer alıyordu. Kamu idaresinin özel katılımcılara göre daha az katılım gösterdiği bu şubede, Suriye-Şam, Bağdat-Bourd, Bağdat-Mentefek, Sivas-Karahisar, Bağdat- Samara, Bağdat-Necef, Manastır-Üsküp, Erzurum-Erzincan, Manastır-Pizeren, Bağdat-Musul, İstanbul, Suriye-Beyrut, Bağdat-Süleymaniye, Sivas-Amasya, Bağdat-Emare, Bağdat-Kerbela, Bağdat-Üsküp, Bosna-Vissoka idarelerinin yolladığı ürünler de bulunuyordu.

Bu ürünler ise şunlardan oluşuyordu: Kepenek, erkek elbisesi, yelekler, tozluk, dokuma eldiven, yün çorap, Türk esvabı, kadın pantolon ve ceketi, işlemeli başlık ve terlik, tütün kesesi, gecelik, kadın çorapları, yaka ve manşetler, altın işlemeler, gelin çeyizi, ipek işlemeli gömlek, keçi kılından ceket, kombinezon, pelerin, sık dokunmuş gömlek, banyo takımı, yün bornoz, kurt derisinden ceket, yün esvab, pamuk ceket, yün kemer, su geçirmez pelerin, altın işlemeli pelerin, kemer, kadın şapkası, çanta, etek, çorap, Arap esvabı, çizme ve ayakkabı, gümüş tabaka, pipo, nargile, tarak, koyun derisinden ceket, kadife ceket, Fas çizmesi, kadın çizmesi, deri takunya, mendil, işlemeli kadife terlik, incili takunya, tahta takunya, Rus derisinden kırbaç, çocuk çizme ve ayakkabısı, Türk ayakkabıları, Fas ayakkabısı, dantelli yastık, dantel, yastık, masa örtüsü, işlemeli mendil, peçete, sedir örtüsü, işlemeli sandalye örtüsü, zeytin düğme, cüzdanlar, puro kutusu, iğne kutusu, tütün kutusu, kitap ve albüm kapakları, eldiven kutusu, posta pulu kutuları, saat zinciri, kolye, küpe, gümüş zincirler, gümüş çanta zincirleri, gümüş sigara kıskaçları, zil, broş, sedef küllük, gümüş tarak, baston, gümüş kakmalı pipo, ipek kese, seyahat çantası, kurye çantası, tilki kürkü. Bu ürünleri gönderen şehirler ise şöyleydi: Yanya, İzmir, Trabzon-Forol, Sivas, Musul, Halep, Şam, İstanbul, Edirne, Üsküp, Çanakkale, Yemen, Konya, Kastamonu, Diyarbakir, Bursa, Süleymaniye, Zimen, Sofya, Ankara, Sivas-Karahisar, Van, Erzincan, Pizeren, Tripoli, Arnavutluk, Trablusşam, Mardin, Biga,

Antep, Taif, Maraş, Rodos, Mekke, Girit, İşkodra, Bartın, Kudüs, Halep, Girit, Siroz, Cidde, Yanya, Hicaz, Tuna, Kırçova, Kıbrıs, Adana, Bağdat, Bosna, Urfa, Viden.¹⁹⁰

"Kağıt, Ajanda, Kırtasiye" başlığını taşıyan sekizinci şubede, 2 eyalet-kaza, 1 şirket ve 11 şahıstan gelen ürünler sergileniyordu. Yine İstanbul'dan Ludovic&Vallauri içki etiketleriyle, Konya İdaresi hokka-divit takımıyla ve Kastamonu-Safranbolu İdaresi de mermer hokka-divit takımıyla sergiye katılmıştı. Diğer iller ise Kandiye, İstanbul, Yanya, Antep, Halep-Urfa, Yemen-Hudehida, Suriye-Kudüs, Selanik-Köprülü ve Girit-Canea idi. Bu bölgelerden gelen ürünler ise yazı malzemeleri, hokka-divit takımı, zeytin ağacından masa, kalem açacağı, kağıt ağırlıkları, takvimler, cetveller, kağıt bıçakları ve kağıt kutuları, ofis eşyaları ile yeşil parşömendi.¹⁹¹

"Silahlar" şubesinde ise 1 idare ile 7 şahıstan gelen "tabanca ve kutusu, tüfekler, sırta çantası ve fişeklikler, kılıçlar, yatağan, bıçaklar, savaş baltaları, askerî kemer ve heybeler" sergileniyordu. Bu ürünler, İstanbul İdaresi ile Trabzon, İstanbul, Edirne, Bursa ve Bağdat-Musul'dan gönderilmişti.¹⁹²

Mamuller Bölümü'nün onuncu alt kategorisi olan "İlaç, Cerrahi, Protez" şubesinde ise 14 tanesi yönetim merkezlerinden, 21 tanesi de şahıslardan olmak üzere 35 yerden gelen ürünler sergileniyordu. Ürün gönderen idareler, "Aydın-İzmir, Samos, Manastır-Totcana, Aydın-Saruhan, Hicaz-Medine, Bağdat-Musul, Karataş, Bağdat-Kerbela, Adana-Karaisalı, Bosna-Koyonca, Yanya-Katara, Suriye-Şam, Girit-Canea, Bursa" idi. Diğer şehirler ise Halep, İşkodra, İstanbul, Konya, Maraş, Lapseki, Preveze, Kastamonu, Malatya, Volonya, Ayvacık, Selanik, Tomane, Diyarbakır'dı. Bu bölümde daha çok İmparatorluk topraklarında yetişen ve ilaç sanayiinde kullanılan bitkiler yer alıyordu. Amyant, adragante yaprakları, afyon, jalap, nane, kurutulmuş çiçekler, asfodel bitkisi, uyuşturucular, haşhaş, çiçekler, safran, potargue bunlardan bazılarıydı. Ayrıca bu bölümde farmasötik ürünler ile abanoz gibi ağaçlardan yapılmış koltuk değnekleri de yer alıyordu.

¹⁹⁰ Official Catalogue of the International Exhibition of 1876, s. 299-304.

¹⁹¹ A.e., s. 304.

¹⁹² A.e.

"Hırdavat, Kesici Aletler, Çatal-Kaşık, Metalik Ürünler" onbirinci kategoriye oluştıruyordu ve bu şubede 2 tanesi vilayet-kaza idaresi ve 18 tanesi de şahıs olmak üzere 20 yerden gönderilen ürünler vardı. Ürünler Bağdat ve Manastır-Palonka İdaresi ile 18 özel şahsın memleketleri olan İstanbul, Halep, Sivas, Bosna, Kastamonu, Manastır-Pizeren, Yanya, Girit-Kandia, Trabzon ve Antep'ten gelmişti. Mamullerin aralarında şunlar vardı: Demir baltalar, demir kerpetenler, testereler, rende ve mastar, doğramacı kesikleri, eğeler, bakır penseler, gümüş makaslar, bıçak, çakılar, keçi-koyun çanları, bakır musluklar, kilitler, kapı tokmakları.

Onikinci bölüm olan "Bitkisel, Hayvansal ya da Mineral Materyallerden Kumaşlar" şubesinde 1 tanesi özel şirket, 4 tanesi vilayet-kaza idarelerinden ve 19'u ise şahıslardan olmak üzere 24 yerden gönderilen ürünler bulunuyordu. Ürünlerin geldiği idareler Hicaz-Medine, Bağdat, Manastır-Pizeren, Kastamonu-Cira iken, şehirler ise İstanbul, Halep, Konya, Yanya, Yemen, Tarsus, Trabzon, Bosna, Selanik, Mekke, Adana ve Üsküptü.

Sergilenen mamullerden bazıları ise süpürgeler, Türk bayrağı ve tahta hilal, tahta tabak, palmiye yaprağından sepet, mısır samanından süpürge, halatlar, tahta fiçılar, sepetler, tahta kalıplar, palmiye sepetler, ağaç su sürahileri, tahta kaşıklar, tahta kaplar, tahta kutular, tahta kazıyıcıları, ağaçtan içki sürahisi, kadehi ve tabaklar.¹⁹³

Mamuller Bölümü'nün onüçüncü ve son kategorisini ise "At Arabaları, Taşıtlar ve Aksesuarlar" oluştıruyordu. Burada ikisi İstanbul ve Bağdat yönetimlerinden gelmek üzere 17 yerden gelen ürünler sergileniyordu. Diğer ürünler ise, Yemen, Antep, Diyarbakır, Süleymaniye, Şam, Bağdat, İstanbul, Konya, Halep, Musul, Bursa, Tripoli, Maraş ve Yanya'dan geliyordu. Ürünler arasında "kamçı, eyer örtüleri, yün dizginler, tabancı kılıfı, dizginler, yün çantalar, koşumlar, üzengiler" önemli yer tutuyordu.¹⁹⁴

¹⁹³ Official Catalogue of the International Exhibition of 1876, s. 305.

¹⁹⁴ A.e.

4.6.5 Mamuller Bölümü'ndeki Osmanlı Tarım Ürünleri

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarım ürünleri, sergi alanı içindeki Tarım Binası'nda sergilenmek yerine, sergi ana binasındaki Osmanlı Pavyonu'nda teşhir edildi. Burada da Mamuller Bölümü içinde yer alan tarım ürünleri çeşitli kategorilerde toplandı. Bu kategorilerden ilki, "Tarım, Ağaç Dikme ve Orman Ürünleri" başlığını taşıyordu ve 75 yerden gönderilen ürünleri barındırıyordu. Ürün gönderen yerler arasında 2 şirket, 27 eyalet-kaza yönetimi ve 46 tane de şahıs bulunuyordu.

Şirketlerden Dofat&Co. Yanya Pargua'dandı ve meşe palamudu kaseleri gönderirken, diğeri de Bursa'dan Delle Sudda's Central Drug-store idi ve mahmude otu reçinesiyle temsil ediliyordu.

İdareler ise şöyleydi: Sivas-Karahisar sumak yapraklarıyla, Bağdat-Musul kızılıkök, meşe ve sarı tohumlarla, Bağdat-Cherishor kına ağacı sakızı ve yaprakları ve sarı tahumlarla, Edirne safra fındıkla, Suriye-Şam safra fındık, sumak kızılıkök ve basson sakızıyla, Girit-Erizen a çam ağacı kabuğuyula, Kastamonu-Safranbolu safranla, Kastamonu-Mihalgazi sumak yapraklarıyla, Adana-Karaisalı sumak yaprakları ve sakız ağacı reçinesiyle, Kastamonu-İskilip mahmude otu ve sarı tohumlarla, Adana safra fındık ve adragan tohumuyula, Bağdat-Süleymaniye öd ve safra fındık, bitkisel sakız ve sarı tohumlarla, Aydın-Saruhan safra fındıkla, Aydın-İzmir çam ağacı sakızı, zift ve dolik tohumuyula, Girit-Retimo safra fındıkla, Erzurum ziftle, Girit-Sfakya bitkisel öd ve reçineyle, Sivas-Yıldızeli beyaz ziftle, Adana-Mersin sarı ziftle, Yanya-Volonya ziftle, Sivas-Toutous bitkisel sakızla, Samos, reçine ve keçiboynuzu, Halep sarı avignon tohumu, Çanakkale-Ezine safra fındıkla, Suriye-Harran asfodel tohumuyula sergiye katıldı.

Şahısların ürün gönderdiği diğ er yerler ise Konya, Şam, Girit-Canea, Diyarbakır, Çankırı, Sivas, Yanya, Ayvacık, Manastır, Preveze, Halep, Tripoli, Ankara, Adana, Bayramiç'ti.¹⁹⁵

¹⁹⁵ Official Catalogue of the International Exhibition of 1876, s. 306-307.

"Meyve Yetiştirme Bilimi" kategorisinde ise 7'si eyalet-kaza idarelerinden, 20 tanesi şahıslardan olmak üzere 27 yerden ürünler vardı. İdarelerden Sivas-Amasya fındıkla, Girit-Retimo tuzlanmış zeytinle, Yanya-Çatalca yeşil zeytinle, Adana-İçel zeytinle, Hicaz-Medine hurmayla, Samos zeytin, badem ve kuru üzümle, Aydın-İzmir'den kuru bademle, Yanya-Preveze cedra ve bir limon türüyle sergideydi. Şahıslar ise Diyarbakır'dan yaban elmaları, Çankırı'dan Korint üzümü, Diyarbakır'dan üzümle, Halep'ten bademle, Halep'ten fındık-fıstıkla, Edirne'den bamya meyvesiyle, Diyarbakır'dan kuru incirle, Girit'ten tatlı bademle, Yanina'dan zeytinle, Tripoli'den kuru üzümle, Diyarbakır'dan kuru bademle, Halep'ten hünnapla, Ayvacık'tan zeytinle, Çanakkale'den badem ve fındıkla, Tripoli'den hurmayla, Yanina'dan badem ve fındıkla, Diyarbakır'dan mahleble ve Selanik'ten zeytinle sergide bulunuyorlardı.¹⁹⁶

"Tarımsal Ürünler" kategorisinde ise 31 tanesi vilayet-kaza idarelerinden, 111 tanesi ise şahıslardan olmak üzere 142 yerden yüzlerce ürün gönderilmişti. İdareler arasında Aydın, Yanya-Berat, Bağdat-Cherishor, Suriye-Şam, Diyarbakır, Erzurum, Suriye-Harran, Sivas-Karahisar, Bağdat-Kerbela, Hicaz-Medine, Bağdat-Mentefek, Bağdat-Musul, Manastır-Serfiş, Aydın-İzmir, Süleymaniye, Hicaz-Taif, Manastır-Tutcana, Sivas-Tutus, Manastır-Üsküp, Yanya-Volanya, Bağdat-Houlle, Adana-Karaisalı, Samos, Aydın-Saruhan, Halep, Sivas-Amasya, Selanik-Kenice, Aydın-Kazıklı, Çanakkale-Cus-kuri, Aydın-Maneza ve Adana bulunuyordu. Bu kategoride sergilenen ürünler arasında "yulaf, keten tohumu, buğday, çavdar, arpa, mısır, pirinç, darı, bezelye, süpürge darısı, mercimek, barbunya, meyan kökü, kimyon, fasulye, rezine, kimyon, burçak, nohut, turp, adaçayı, çövenkökü, kereviz, havuç, mahmude otu, enfiye ve bolca tütün ve yaprakları" mevcuttu.¹⁹⁷

Osmanlı İmparatorluğu Tarım Ürünleri'nde "Kara Hayvanları" ve "Su Hayvanları, Balık Kültürü ve Teçhizatı" kategorilerinde birer ürünle temsil ediliyordu. Birincisinde İstanbul'dan Mazlum Ağa'nın böcekleri, ikincisinde ise Yanya-Volonya'dan Ali Zotte'nin mercanı sergileniyordu.

¹⁹⁶ Official Catalogue of the International Exhibition of 1876, s. 307.

¹⁹⁷ A.e., s. 307-310.

"Hayvansal ve Bitkisel Ürünler" kategorisinde ise 5 tanesi kurum ve şirketten, 26 tanesi vilayet-kaza idarelerinden ve 189 tanesi de şahıslardan olmak üzere 220 yerden gelen ürünler sergileniyordu. Ayrıca ürün gönderenlerden bir tanesi de New York'tan sünger ile katılan N. Themeli idi. Şirketlerden Corporation Of Curriers İzmir'den deri, post ve maroken ile; yine Şam'dan Corporation of Curriers deri ve marokenle; Kastamonu'dan Samos İpsilanki Co & deriyle, Bursa'dan Direction of the Vineyards Pacha Liman kırmızı ve beyaz şarap ve konyakla, İstanbul'dan Central Drug Store ise meyve şuruplarıyla sergideydi.

İdarelerde ise katılım şu şekildeydi: Suriye-Calman keçi derisi, Bağdat-Cherishor kuzu derisi, Bağdat-Bourd maroken, Bağdat Buffalo derisi ve maroken, Adana karaca ve dana derileri, Hicaz-Taif koyun-keçi derisi ve bal, Adana-Karaisalı geyik derisi, Suriye-Feulgehete geyik derisi, Erzurum keçi derisi, maroken ve tüy; Diyarbakır deri ve maroken; Suriye-Şam koyun derisi, bal ve balmumu; Samos bal, şarap ve brendi, Hicaz-Medine bal, Yanya-Volonya bal ve balmumu, Bağdat-Süleymaniye Balmumu, Aydın-İzmir bal, balmumu, kuru üzüm ve şarapla, Kastamonu-Safranbolu kuru erikle, Aydın-Nazilli kuru incir; Tuna-Vidin sosis ve füme sığır dili ve ahududu şarabıyla; Girit-Retimo şarap ve brendiyle; Manastır şarapla sergide yerini aldı. Ürün gönderen diğer kişiler ise Girit, Tirebolu, Canea, Tokat, Selanik, Edirne, Çanakkale, Koçhisar, Sivas, Halep, Erzurum, Adana, Tuna, Safranbolu, Maraş, Konya, Yanya, Bozkır, Ankara, Trabzon, Biga, Bağdat, Diyarbakır, Kastamonu, İzmir, Suriye, Taif, Karaisalı, Şam, İstanbul, Antep, Bosna, Preveze, Üsküp, Musul, Edirne, Manastır, Lapseki, Medine, Kilitbahir, Darende, Samos, Çankırı, Malatya, Bursa, Selanik, Tırnova, Canea, Antakya idi.¹⁹⁸

"Bitki ve Hayvan Kökenli Tekstil Malları" kategorisinde 13 tanesi eyalet yönetimlerinden, kalanı da şahıslardan olmak üzere 72 yerden ürün mevcuttu. Eyalet yönetimlerinden gelen ürünlerin dağılımı şöyleydi: Manastır-Üsküp'ten pamuk, kendir ve koza; Aydın-Saruhan'dan pamuk; Bağdat-Musul'dan pamuk ve koza; Bağdat-Kerbela'dan pamuk, Hint keneviri ve yün; Suriye-Feulgehete'den pamuk ve yün; Sivas-Amasya'dan pamuk ve Hint keneviri; Suriye-Şam'dan kenevir, Yanya-

¹⁹⁸ Official Catalogue of the International Exhibition of 1876, s. 310-313.

Volonya'dan yün; Bağdat-Süleymaniye'den yün ile keçi kılı; Aydın-İzmir'en yün ve koza; Samos'tan sarı ve beyaz koza; Yanya-Berat'tan koza gelmişti. Diğer ürün gönderen yerler arasında Adana, Girit, Selanik, Preveze, Yanya, Diyarbakır, Çankırı, Ankara, Konya, Kastamonu, Amasya, Çanakkale, Maraş, Şam, Tripoli, Ezine, Halep, İškodra, Volonya, Erzurum, Sivas, Antakya, Mihalgazi, Edirne, Biga bulunuyordu.¹⁹⁹

"Makineler, Aletler ve Üretim Süreçleri" ile "Süs Bitkileri, Çalılar ve Çiçekler" kategorilerinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan birer ürün yer alıyordu. Birincisinde Yanya'dan Christo'nun tırmığı sergilenirken, ikincisinde de Girit'ten Nicoforaki Theophani'nin beyaz lubin'i yer alıyordu.²⁰⁰ Osmanlı ürünleri geleneksel niteliklerle birlikte sanayileşmenin özelliklerini de taşıyordu. El dokuması kilim, halı ve seccadeleri ilgi odağı olurken, hem uzun ömürlü olmaları hem de nitelikli dokumalarıyla diğer tüm ülkeler tarafından taklit ediliyorlardı.

4.6.6 Ürünlerde Devlet ve Özel Sektör Payı: Bir Mukayese

Bu sergide Türkiye'nin 1557 yerden gönderilen farklı ürünü yer alıyordu. Özellikle vilayet, sancak ve kaza yönetimleri söz konusu olunca, gönderilen ürünler farklı olmakla birlikte gönderim aynı merkez olabiliyordu. Dolayısıyla 1557 gönderim yeri, birbirinden farklı yerler olarak algılanmamalıdır. Bu toplam gönderim yerlerinde vilayet ve kaza yönetimleri 255 adet olarak yer alırken fabrika, şirket ve okullar ise 30 adetti. En çok ürün gönderen ise kuşkusuz 1272 adet ile şahıslardı. Osmanlı toplumunda esnaflığın ve geleneksel el sanatlarının o dönem yaygınlığını koruduğu göz önüne alınırsa, özel şahıs kategorisine giren 1272 kişinin ticaretin içindeki esnaflar, günümüz tabiriyle KOBİ'ler olarak nitelendirmek mümkündür. Aşıkardır ki, bu rakamın içinde önemli miktarda "şirket" bulunmaktadır.

1876 Dünya Fuarı'nda Osmanlı Devleti'nin en güçlü temsil edildiği departman Mamuller Bölümü olmuştur. Bu bölüm, aslında özel teşebbüsü temsil ettiğine inandığımız şahısların en çok katılım gösterdiği kısımdı. Özellikle şahısların ürün gönderme büyüklüğüne göre sıralama 272 ile "giyim, mücevherat", 139 ile "ipek ve ipekli kumaşlar", 112 ile "iplik ve dokuma kumaşlar", 92 ile "yünlü kumaşlar" ve 49

¹⁹⁹ Official Catalogue of the International Exhibition of 1876, s. 314.

²⁰⁰ A.e., s. 431.

ile "mobilya" şeklinde gerçekleşmekteydi. Dolayısıyla geleneksel üretimle modern üretim arasında bir geçiş yaşayan tekstil ağırlıklı ürünlerin hâlâ Osmanlı Devleti'nin en iddialı olduğu alan olduğunu söylemek mümkündür. Benzer bir duruma, Mamuller Bölümü içinde sergilenen tarım ürünlerinde rastlanıyordu. Burada da ürünlerin gönderim yerinin yüksekliği dikkate alındığında, 189 ile "bitkisel ve hayvansal ürünler", 111 ile "tarım ürünleri" ve 72 ile "bitkisel ve hayvansal kökenli tekstil malları"nın ilk üç sıralamayı oluşturduğu görülmektedir. Vilayet ve kaza yönetimleri gibi idareler, gönderim yeri kıyaslamasında hiçbir zaman şahısların önüne geçememişti. Sadece maden ürünleri kategorisinde, ürün örnekleri gönderme bakımından şahıslar ile idareler 42 adet ile eşit kalmıştı.

Şirketlerin katılımı zayıftı. Maden ürünlerinde 4 adet şirket; metalurjide 1 adet şirket; eğitim ve bilimde 1 adet şirket, 1 adet komisyon, 1 adet okul, 1 adet gazete; mobilyada 1 adet şirket; iplik ve dokuma kumaşlarda 2 adet şirket; yünlü ürünlerde 1 adet okul ve 2 adet şirket; ipek ve ipekli kumaşlarda 3 adet şirket, giyim ve mücevheratta 1 adet okul ve 2 adet şirket; kağıt ve kırtasiyede 1 adet şirket; bitkisel ve hayvansal kumaşlarda 1 adet şirket; tarım ve orman ürünlerinde 2 adet şirket; hayvansal ve bitkisel ürünlerde adet şirket yer alıyordu.

Fabrikaların nispi anlamda güçlü olduğu bölüm ise Mamuller Bölümü, yani tekstil ürünleri idi. Şirketler yünlü ve ipekli ürünler ile giyim-mücevherat ve iplik ve dokumada varlıklarını gösteriyorlardı. Ayrıca tarımda özellikle "hayvansal ve bitkisel ürünler" kategorisinde daha fazla şirket katılımı göze çarpıyordu. Ayrıca madencilikte de şirketlerin 4 adete ulaşan sayısı dikkat çekecek düzeydeydi.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin 1876 Dünya Fuarı'na, tam da o yıl yaşadığı iktidar çalkantılarına rağmen beklenen aksine kapsamlı bir katılım gösterdi. Osmanlı pavyonunda tütün ve tekstil ürünleri öne çıkmıştı. Şirket ya da fabrika ürünleri ise bu fuar bakımından henüz arzu edilen düzeyde olmadığı söylenebilir. Nitekim, özellikle 1880'li yıllardan sonraki dünya fuarları ile uluslararası nitelikteki diğer fuarlarda Osmanlı fabrika ve şirketlerinin daha çok ürünle katıldığını görüyoruz. Dolayısıyla dünyadaki gelişmelere göre yeni gelişme rotası belirlemede, 1876 Dünya Fuarı da Osmanlı Devleti için önemli bir ölçüt olmuştur.

4.7 1893 Chicago Dünya Fuarı

Kristof Kolomb'un Amerika kıtasını keşfinin 100. yılı münasebetiyle organize edilen sergi, 1 Mayıs 1893 tarihinde açıldı, 31 Eylül 1893 tarihinde kapandı. Dünyanın çeşitli bölgelerinden 50 ülkenin katıldığı 1893 Sergisi'nde 50 bin sergileyici yer aldı ve sergi 27 milyon 300 bin kişi tarafından ziyaret edildi. Burada sergilenen en önemli yenilikler el kamerası ve radyo idi.²⁰¹ ABD'nin sanayi ve bilim alanlarında Avrupa karşısında elde ettiği gücü sergilemeye yönelik olan Chicago Sergisi, Michigan Gölü kenarında, Chicago rıhtımındaki Jackson Parkı'nda 686 dönümlük bir alanda yapıldı. Sergi mimarisindeki gelişmeler çerçevesinde Chicago Sergisi için inşa edilen klasik üsluplu Beyaz Şehir, daha sonra kıtada doğacak 'güzel şehir' akımının da habercisiydi. Chicago Sergisi, 1860'larda Paris ve Viyana'da planlanan sergilerden bu yana şehir ölçeğinde gerçekleştirilen en eksiksiz proje olarak kabul edilir.²⁰²

Sergi için Washington, Newyork, Philadelphia ve Chicago şehirleri yarıştı, Kongre'de yapılan görüşmelerden sonra Chicago'da açılması kabul edildi. İnşa çalışmalarına ise 2 Temmuz 1891'da başlandı. Sergi sebebiyle şehrin güney doğusunda bulunan göl kenarındaki Jackson Park civarında o kadar bina yapıldı ki, Osmanlıca sergi gazetesinde, "Sergiye mahsus olan Jackson Park ile Midway Plazens'de mevcut olan ebniyenin adedini ancak Allâm'ül-Guyub olan Allah bilir. Yalnız müstakil addolunabilecek ebniye-i cesimenin mikdarı dört yüzden aşağı değildir" diye yazıldı. Sergiye 86 ülke ürün gönderirken, 44 ülke de resmi temsilci yolladı, bu 44 ülkenin 38'si müstakil ülke iken kalan 6'sı ise özerk eyaletlerdi.²⁰³ Sergi mahalli olan Jackson Park 2800 dönüm genişliğindeydi. Çok geniş ve büyük olduğundan içinde gezebilmek için çeşitli nakliye araçlarına ihtiyaç duyulmuştu. Bu araçlar arasında kayıklar, elektrik ve buhar kuvvetleriyle işleyen çatanalar, iki hatlı yüksek şimendüfer, el arabalarıydı.²⁰⁴

Serginin resmi açılışı, "1893 sene-i milâdiyesi mayısının birinci pazartesi günü Eyâlât-ı Müttehede Hükümeti Reis-i Umûmîsi Mister Cleveland tarafından" yapıldı.

²⁰¹ Mattie, **a.g.e.**, s. 87

²⁰² **A.e.**, s. 88.

²⁰³ MŞSM, Numara 1, 1 Haziran 1893, s. 6.

²⁰⁴ **A.e.**, s. 9.

Açılış öncesine kadar birçok sergi inşaatının bitmemiş olması korkuya neden olsa da söz verilen güne tüm hazırlıklar tamamlandı.²⁰⁵ Başkan Cleveland konuşmasında, "Biz burada insanlara müsabaka meydanı açarak insaniyeti tenvire (aydınlatmaya) çalışıyoruz. İşte bu teşebbüsümüzle uhuvvet-i insâniyeyi en insâniyetkârâne manasıyla teşhis ve tefsir ediyoruz" diyor ve şunları ekliyordu: "Gayet basit bir temas o azim ve cesim makineleri harekete getirerek sergiye nasıl hayat verecekse bizim de ümitlerimiz bize kuvvetbâhş olmalıdır ki edvâr-ı âtide hakim-i akalim-i saadet olabilelim."²⁰⁶

4.7.1 Osmanlıların Katılım Süreci

Chicago Sergisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun bir aradan sonra, geniş çaplı katılım gösterdiği dünya sergisi oldu. Osmanlı İmparatorluğu, ABD Başkanı tarafından bizzat Sultan II. Abdülhamid'e yollanan özel bir heyetle sergiye davet edildi. Osmanlı Devleti, resmi açılışı 1892 mayısında yapılacak olan Chicago "sanayi ve mahsûlât-ı arziyye ve ma'deniyye ve bahriyye sergisine", "Amerika Cumhuriyet-i fahîmesinin Dersaâdet sefir-i kebiri asaletlû Mösyö Salamon Hirş Hazretleri tarafından" davet edilmişti. Davetin Sultan II. Abdülhamid tarafından kabul edilmesi üzerine, Hükümet-i Seniyye tarafından Dersaâdet Ticaret Odası'na bir mazbata gönderilip durumdan haber edilerek, "Memâlik-i Şâhâne erbab-ı ticaret ve sanayi" tarafından mezkûr sergiye gönderilecek eşyanın gümrük resminden afvı gibi" bazı kolaylıklar gösterileceği ve "bu hususların tüccara duyurulması" talep edilmişti.²⁰⁷

Daha da önemlisi, Hükümet bu gibi hususların özel sektör tarafından daha iyi bir şekilde uygulanacağına inanıyordu. O nedenle de "bu hususun tüccara ihalesi daha münasib olacağına" hükmediyor ve "gönderilecek eşyanın sûret-i sevkiyle teferruatının tetkiki için Ticaret Odasından lüzumu kadar zevattan mürekkep bir komisyon teşkili" ile sergide teşhir edilecek "Osmanlı eşyasına nezaret etmek üzere bir memur intihabı" talep ediyordu. Osmanlı yönetimi serginin yapıldığı ülke olan ABD'nin sanayide "pek ileri gitmiş" olduğunun farkındaydı, bu yüzden sergiye

²⁰⁵ MŞSM, Numara 1, s. 11.

²⁰⁶ A.e., s. 13. Günümüz Türkçesiyle şöyle ifade edilebilir: "Gayet basit bir temas o büyük ve geniş makineleri harekete getirerek sergiye nasıl hayat verecekse bizim de ümitlerimiz bize kuvvet-verici olmalıdır ki, gelecek devirlerde mutluluk iklimlerinin hakimi olabilelim."

²⁰⁷ Umur-ı Nafia ve Ziraat Mecmuası (UNZM), Numara 1, 1 Muharrem 1309 (7 Ağustos 1891), s. 31-32.

gönderilecek eşyanın her bakımdan takdir edilesi, iyi, süslü ve nefis olmasına itina gösterilmesine işaret ediyordu. Bu amaçla da sanayide uzman ve bilgin birkaç kişinin komisyona dahil edilerek seçme vazifesini yerine getirmesini arzu ediyordu. Kaldı ki, Sultan II. Abdülhamid de bu konuyla yakından ilgileniyor ve komisyonda yer alacak kişilerin bu "zatlar için tayin kılınan evsafi taşımalarına" özen gösterilmesini istiyordu.²⁰⁸ Sultan II. Abdülhamit derhal bir komisyon kurularak, gerekli hazırlıkların hızla yerine getirilmesini ferman buyurdu.²⁰⁹ İmparatorluğu'nun sergi komiserliğini İbrahim Hakkı Bey ve yardımcısı Fahri Bey yürüttü.²¹⁰

4.7.1.1 Chicago Fuarı'na Katılım Amacı

Sultan II. Abdülhamid tarafından Amerika kıtasında düzenlenen bir sergiye, Osmanlı devletinin geniş kapsamlı bir katılım göstermesi aslında, "Devlet-i Osmaniye'nin garb ile olan münasebâtı(nın) yalnız Avrupa'ya münhasır ve o da bir münasebet-i siyasiyeden ibaret" olmadığını gösterme amacı taşıyordu. Chicago sergisiyle Sultan, Avrupa ülkelerinin yanı sıra ABD ile de ilişkilerini geliştirmeye büyük önem veriyordu. Böylelikle bu ilişkilerin sadece siyasî alanla sınırlı kalmamasına da özen gösterilerek, o ülkelerle "sanayi' ve maârif ve bilhassa ticaret cihazlarıyla de tesis-i münasebât edilmiş ve münasebât-ı mezkûre yalnız Avrupa'ya değil memâlik-i mütemeddeninin umûmuna şamil kılınmıştır."²¹¹

Ayrıca Osmanlılar tarafından uluslararası sergiler, uluslararası barışın ve yakınlaşmanın da tesis edicisi olarak kabul ediliyordu. Sözgelimi 1880'li yılların sonuna doğru "Avrupa'da bir harb-i umûmî vukuu muhakkak" görünüyordu. Ancak "1889 senesinde Paris'te küşad olunan sergi-i umûmi âfâk-ı siyasiyeyi (siyasî ufukları) örten sehâib-i müzlimeyi (karanlık bulutları) ber-taraf etmiş"ti. İşte benzer bir rol de Chicago Sergisi'nden bekleniyordu. Bu beklentiyi dile getiren haberde, "Bu defaki Chicago Sergisi ise harp korkularını bütün bütün izale edecek istidadı göstermiştir. Chicago Sergisi'nin tesisine Paris Sergisi sebep olmuş ve Chicago Sergisi ise her tarafta sergi

²⁰⁸ UNZM, s. 31-32.

²⁰⁹ Haydar Kazgan, "Osmanlı Sanayinin Dışa Açılması, 1893 Şikago Sergisinde Osmanlı Pavyonu", **Diyalog**, Şubat 1984, s. 64.

²¹⁰ Germaner, **a.g.m.**, s. 39.

²¹¹ MŞSM, Numara 1, s. 1.

küşad etmek hevesini hâsıl ederek muharebe arzularını umûmun efkârından çıkarmağa zemin" hazırladığı vurgulanıyordu.²¹²

4.7.1.2 Fuar Komisyonu'nun Teşkili

Osmanlıların en kapsamlı hazırlık ve katılım gösterdikleri sergi olan Chicago Fuarı için neredeyse bir yıl önceden hazırlık başlatılmıştı. 40 yılı aşan uluslararası fuarcılık deneyiminin rehberliğinde her türlü ön hazırlık tam zamanında ve titiz bir yönetimle yapılıyordu. Yeni müttefik arayışları çerçevesinde ABD ile ilişkilere verilen önemin gereği olarak, hiçbir iş şansa bırakılmıyor, tüm süreci yakından takip edip aksayan yönleri belirleyip anında önlem alması için deneyimli devlet ve özel sektör temsilcilerinden oluşan bir komisyon oluşturuldu. Özel sektörün bilhassa söz sahibi kılındığı bu komisyon, son derece başarılı bir fuar hazırlık süreci geçirilmesini sağladı. Aynı zamanda Sultan II. Abdülhamid, Chicago Sergisi'nin hazırlıklarıyla bizzat ilgilendi. Sergiye katılıma verdiği önemin bir göstergesi olarak Sergi Komisyonu'na girecek üyeleri kendi seçti. Başkanlığına Ticaret ve Nafia Nazırı Tevfik Paşa'yı getirdiği komisyonun başkan vekilliğine de, büyük önem verdiği Dersaadet Ticaret Odası Başkanı Azaryan Efendi'yi getirdi. Üyeler ise Ticaret Müdürü İsmail Bey, Ziraat Müdürü Nuri Bey, Yenidünya Dimetraki Efendi, Ticaret Odası II. Başkanı Ferid Beyefendi, Oda Azası Corcaki Efendi ve Mösyö Milden mürekkepti. Üyeler de Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle vazifelerine başlamışlardı.²¹³

Komisyon genellikle salı ve perşembe günleri toplanıyordu. İlk toplantıda sergiye "Memâlik-i Şâhâne erbab-ı ticaret ve sanayiinden iştirak etmek isteyenlerin gönderecekleri eşyanın sûtret-i vaz' ve nakli hususu" ele alınmış ve bunların nereye müracaat etmeleri lazım geldiği kararlaştırılmıştı.²¹⁴ Bir başka toplantıda ise Dersaadet Ticaret Odası Reisi Azaryan Efendi'nin başkanlığında toplanan komisyon "Amerikan (sergi) komisyonu ile doğrudan doğruya münasebâta girişilmesini, bu babda Hariciye Nezaret-i Celilesi vasıtasıyla Washington Sefâret-i Seniyyesi'ne ma'lûmât verilmesi" ile "Sergiye ne gibi eşya göndereceklerini iş'âr etmek için

²¹² MŞSM, Numara 1, s. 2.

²¹³ DTOG, 21 Eylül 1308, Numara 353 (3 Ekim 1892), s. 474.

²¹⁴ A.e.

Memâlik-i Şâhâne dahilinde bulunan erbab-ı sanayi ve fabrikatörlere" yazı gönderilmesini karar altına almıştı.²¹⁵ Bu arada Mısır Hidivliği de Osmanlı Hükümeti'ne bir heyet yollayarak, resmen iştirak edeceği Chicago Sergisi'nde" dükkan ve hane ve sairesiyle bir Kahire Sokağı tesisi" hakkında teklifini bildirmişti.²¹⁶

Chicago Komisyonu, her toplantı sonrasında aldığı kararları duyuruyordu. Bu duyurularda, Memâlik-i Şâhâne'den gönderilecek eşyanın konulup teşhir edilmesi için sergi alanında Amerikan Hükümeti tarafından özel bir mahal tahsis edildiğini belirtiliyordu. Bu sebepten Osmanlı Hükümeti'nin bina inşa etmek masrafa ihtiyacı bulunmuyordu. Tek ihtiyaç duyulan şey, gönderilecek eşyanın nakliye masrafları ile sigorta bedellerinin karşılanmasıydı.²¹⁷

4.7.1.3 Komisyon'un Sergi Komiseri Önerisi

ABD'ye gidişinde ve orada teşhiri sırasında "Osmanlı eşyasına nezaret etmek üzere intihap edilecek memur ile maiyyetinin şimdiden bi't-ta'yinine" de önem veriliyordu. Çünkü sergi komiseri, sergi komiser yardımcısı ve diğer memurların önceden belirlenmesi, hazırlık komisyonuyla hakkıyla istişare edilmesini ve işbirliği halinde olmasını sağlayacak, bu da "maslahatı bir derece daha tesri' ve teshil" edecekti. Ayrıca bu memurların taşıyacakları vasıflar ehemmiyetliydi. Bu bakımdan "Ceyb-i Hümayûn mütercimlerinden, İngiliz ve Fransız ve Alman lisanlarına sûret-i mükemmelede aşına olan" Hakkı Bey'in sergi komiseri olarak tayini çok yerinde olacaktı. Hakkı Bey, komisyon tarafından da destekleniyordu. Çünkü "Hakkı Bey komiser tayin olunduğu takdirde sergide böyle lisan aşına bir Türkün görülmesi orada hüsn-i tesir hâsıl" edecek ve iyiliklere sebep olacaktı. Bu arada komiser muavinliğine de Darüşşafaka mezunlarından, Telgraf ve Posta Nezareti Tercüme Kalem-i Mühimme Müdürü Fahri Bey'in tayini benzer bir güzelliğe sahipti.²¹⁸

Devlet-i Aliyye'nin her cihetçe mazhar olageldiği ilerlemeler cihanca gözle görüldüğü gibi "hiref ve sanayice yevmen feyevmen" iftihar edilecek gelişmelerin

²¹⁵ DTOG, Numara 353, s. 474.

²¹⁶ A.e.

²¹⁷ UNZM, Numara 6, 15 Rebiülevvel 1309, s. 181.

²¹⁸ A.e., s. 182.

yaygınlaştırılması açısından yabancı dil bilen vasıflı kişilerin atanması önemliydi. Böylece "Memâlik-i Şâhâne mahsûlât ve asâr ve sanayisi" şânına uygun bir şekilde seçilip sergiye gönderilecekti. Bu yüzden "gerek Avrupa gerek Amerika kıtalarında senelerce bulunarak oraların her türlü terakkiyatına tamamıyla kesb ve vukûf ve ma'lûmât etmiş ve ulûm-ı riyažiyye ve fûnun-ı garbiyyede ihraz-ı kamil eylemiş" Hakkı Bey gibi kişilerin vazife almaları isabetli olmuştu.²¹⁹

4.7.1.4 Fuara Gönderilecek Ürünlerin Seçimi

Düzenli olarak toplanan sergi komisyonu meşhere gidecek "nefis Osmanlı eşya ve emtiasını" seçmek için titiz bir çalışma yürütüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun itibarına uygun ürünlerin gönderilmesi konusunda hassas olan komisyon üyeleri, bu nedenle olsa gerek, gidecek ürünlerin "Tophane ve Tersane-i Âmire fabrikaları ile askeriyeğe bağlı Feshane-i Âmire ve diğer sanayi fabrika ve tezgahlarının ma'mûlâtından" olmasını istiyordu. Bunun yanı sıra ekonomik gelişmede elde edilen ilerlemeyi göstermesi amacıyla yapılan ıslahat ve buluşları gösteren istatistikleri de ilgili makamlardan talep ediyordu. Komisyon üyeleri, Duyûn-ı Umûmiye ve Reji idarelerinin Osmanlı ekonomisine getirdiği verimlilik ile yeniliğin farkındaydı. Bu nedenle her iki idareden de hem istatistiklerini kendisiyle paylaşmasını istiyor, hem de ma'mûlât ve mahsûlât numunelerinin vaktinde gönderilmesini hatırlatıyordu.²²⁰

Bazı vilayetlerdeki müteşebbisler, sergi için gönderdikleri ürünlerin oralarda satılarak bedellerinin daha sonra kendilerine verilmesine sıcak bakmıyorlardı. Bu sebepten devlet görevlileri ne kadar teşvik ederse etsin, sergi için bazı bölgelerden eşya gelmiyordu. Dahiliye Nezareti, Nafia ve Ticaret Nezaretlerine bir yazı göndererek, bu hususa dikkat çekti ve "Chicago Sergisi'nde teşhir edilmek üzere erbâb-ı sanâyi' ve sâirenin eşya irsâl eylemeleri husûsunda her ne kadar teşvîkât-ı lâzıme icrâ edilmiş ise de rağbet göstermedikleri"ni vurguladı. Bu nedenle de Diyarbakır'da ürünlerin, ticâret odaları marifetiyle tedârik edilip bedelleri mal sanduklarından ödenerek, satın alındığı ve bu eşyaların yedi sanduka konularak

²¹⁹ UNZM, Numara 6, s. 183-184.

²²⁰ UNZM, Numara 14, 15 Recep 1309, s. 438.

Diyarbakır Vilayetinden gönderildiği, 19 Aralık 1892 tarihli bir yazıyla bildirilmişti.²²¹

4.7.2 Chicago Fuarı Talimatnamesi

Osmanlı Hükümeti, ilk kez bir uluslararası sergiye katılımın şartlarını belirlemek ve hazırlık aşamasını tam bir dikkatle sonuçlandırmak amacıyla Chicago Dünya Fuarı için bir talimatname hazırlayıp basın yayın organları vasıtasıyla vilayetlere ve üreticilere duyurdu. 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî talimatnamesinden çok daha modern, o günün ihtiyaçlarını ve fuar kurallarını belirlemede oldukça yenilikçi olan bu fuar talimatnamesi, Türk fuarcılığının ilk anayasası olarak da kabul edilebilir. Fuara iştirak edecek "tüccarân ve sanatkârân-ı Osmaniyye'ye mahsus talimat" adıyla neşredilen talimatname, 32 maddeden oluşuyor ve sergiye katılımı ilgili tüm detayları karara bağlıyordu.

4.7.2.1 Stand ya da Mahall-i Mahsus

Sergi komiserlerinin tek yetkili olduğu bu süreçte, "sergide eşya teşhir için mahall-i mahsus talep edecek tüccarân ve erbab-ı sanayinin bu babdaki arzularını sene-i haliye Teşrin-i Evvel'i nihayetine kadar tahriren komiserlere bildirmeleri icap" ediyordu. Beşinci maddede ise Osmanlı çarşısı içinde eşya-yı Osmaniye'nin konulup teşhir edileceği bir daire- i mahsusa hazırlanacağı bildirilerek, bu dairede eşya sahiplerinin iki sınıf yerde iki sınıf ücret ödeyerek yer kiralayabileceği belirtiliyordu. Buna göre, duvar kenarlarında olan mahallerin her metrekaresi için, duvar satırlarını da kullanmak şartıyla, 80 Frank, orta alanı kullanmak isteyenlerden ise 40 Frank alınacaktı.²²²

Stand kiralamanın açıklandığı diğer bir madde ise altıncı madde idi. Bu maddeye göre Osmanlı Çarşısı haricinde, sergi alanında eşya nevine göre ayrılmış pavyonlarda mahall-i mahsus talep edenler, ücretsiz olarak komiserler vasıtasıyla bu yerleri elde edebileceklerdi. Ancak "istihsal edilecek yerde Saltanat-ı Seniye'nin şan ve şerefiyle mütenasip ayrıca bir şube vücuda getirmeleri icab eylediğinden talip

²²¹ BOA, DH.MKT, 2032/17.

²²² DTOG, Numara 391, 13 Haziran 1308 (25 Haziran 1892).

olacakları mahallin sûret-i istimalini komiserlere bildirmeleri ve orada yapacakları inşaat ve teziyanâtın resimlerini dahi sergi nizamât-ı umûmiyesi icabınca" komiserlere takdim eylemeleri gerekiyordu.²²³

Yedinci madde ile eşyanın konulması için gereken "raf, camekân ve emsali şeylerin" masrafları teşhir edenlere ait kılınmıştı. Bu tür eşyaların resimleri, yapılmadan evvel komiserlerin onayına arz edilecekti. Eşyalar ise 1893 yılının Nisan ayı sonuna kadar kabul edilecekti. Teşhir edilecek eşyanın sergi müsabakalarına girmesini arzu edenler, önceden komiserlere haber vereceklerdi.²²⁴

Sergide teşhir edilecek eşyayı tanıtmak için ziyaretçilere matbû' ilanlar dağıtılabilecekti. Bu ilanlar eşyayı tarif edici nitelikte olacaktı. İlan dağıtımında serginin intizamı bozulmayacak, ziyaretçilere de rahatsızlık verilmeyecekti.²²⁵ Talimatnamenin 29. maddesiyle Chicago Sergisi'nde "münhasıran eşya-yı Osmani"nin satılacağı bir "Osmanlı çarşısı vücuda getirmek" hakkı İlyas Sehami ve Sadullah Kumpanyası'na tanınmıştı.²²⁶ Komisyon, ayrıca resmi açılışta bulunmak üzere, sergi komiserleri Hakkı Bey ile Fahri Bey'in 1 Eylül 1892'de Dersaâdet'ten Amerika'ya hareket etmelerine karar vermişti.²²⁷

4.7.2.2 Özel Sektöre Ürün Gönderim Çağrısı

Amerika kıtasının keşfinin 400. yılı münasebetiyle tertiplenen Chicago Sergisi'nin açılacağı 1893 yılının Mayıs ayı yaklaşırken, Osmanlı basınında duyurular da artıyordu. Osmanlı iş dünyasının yakından takip ettiği Oda Gazetesi, "Chicago şehrinde bir sergi-i umûmi tesis ve küşad olunacağını Osmanlı erbab-ı sanayi ve ticaretine yeniden ihtar ederiz" diyerek sergiyi hatırlatıyordu. Birkaç ay açık kalacak olan serginin maksadı, "kürre-i arzın her memleketinde bulunan erbab-ı sanayinin kendi memleketleri haricinden imal olunan eşya ve saireyi görmesi" ve

²²³ DTOG, Numara 391.

²²⁴ A.e.

²²⁵ A.e., s. 302.

²²⁶ A.e.

²²⁷ A.e.

"sanayi şubelerince/sektörlerince kaydedilen ilerlemenin ma'lûmâtının alınması" olarak açıklanıyordu.²²⁸

Gazete, "bir cedidin sûratle kesb-i cesâmet etmiş" olduğu bu şehirde, Osmanlı mülkünün nefis ürünlerinin teşhir edilmesi için sanayi erbabına çağrıda bulunuyor ve "bu fırsattan istifadeye şıtabân olmayı tavsiye" ediyordu. Sergiye katılmak isteyenler Nafia ve Ticaret Nezareti'nde bulunan sergi komiserlerine müracaat edebileceklerdi. Gazete, Osmanlı ürünlerinin "henüz kıtaât-ı garbiye sanayi-i cedidesi tarafından taklit" olunamadığına işaret ederek, taklit edilemeyen bir imalat tarzını muhafaza etmek için "vatandaşlarımız tarafından mezkûr sergi-i umûmiye külliyyetli emtia gönderileceğini ümid ederiz" diye yazıyordu.²²⁹

4.7.2.3 Bir Osmanlı Müteşebbisinin Fuara Katılım Mücadelesi

Osmanlı üreticileri, özellikle kumaş üretimi ve elbise yapımında mahirdiler. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası sergilere çeşitli kıyafetler içindeki mankenler götürüp sergilemesine yönelik bir gelenek oluşmuştu. Sözgelimi, 1873 Viyana Dünya Sergisi'nde onlarca modele özel olarak üretilen kıyafetler giydirilerek, gerçek anlamda bir gösteri yapılmıştı. Benzer bir yöntemi, Chicago Sergisi'nde de uygulamak isteyen yerli girişimciler vardı. İstek sahibi Gemlik eşrafından bir tüccardı. Ali Beyzade adlı tüccar, ürettiği yeniçeri kıyafet ve modellerinin Chicago Fuarı'na götürülmesini arzu ediyordu. Ali Efendi, sergi için ürün toplanmaya başlanınca bu yöndeki istirhamını havi bir istidayı Bâb-ı Âli'ye ve Saray'a ulaştırdı. Hatta Saray'dan, yani II. Abdülhamid Han'dan ön izin bile almıştı. Ne yazık ki elde ettiği istihbarat, bazı kişilerin Bâb-ı Âli'yi etkilemesi sonucu bahsedilen sûretin (yeniçeri modelinin) münasip olamayacağı düşüncesinin olduğu ve bu doğrultuda kendisine olumsuz cevap verileceği yönündeydi. Ali Beyzade, durumu, önceden haber alınca karşı atağa geçti. 24 Mart 1893 tarihinde, Chicago Sergisi Komiserliği'ne, yani Sergi Komiseri Hakkı Bey'e gönderdiği dilekçede konuyu hikaye ettikten sonra, "sûret-i mebhûsenin münâsip olamayacağına dâir Bâb-ı Âli

²²⁸ DTOG, Numara 398, 1 Ağustos 1308 (13 Ağustos 1892).

²²⁹ A.e.

canibinden cevaben garîb bir yolda arz-ı mutâlaa edilmiş olduğunu istîhbâr eylediğinden" diyerek, konunun Padişah'a tekrar takdimini istirham etti.²³⁰

Bunun üzerine Sergi Komiseri Hakkı Bey, Sultan II. Abülhamid'e konuyu aktaran bir dilekçe kaleme aldı. Gemlik eşrafından Nuri Bey imzalı bir istida aldığından bahsettiği yazısında, Gemlik Sanayi Mektebi'nde üretilen yeniçeri modellerinin Chicago Sergisi'nde teşhir edilmesi için daha önce Sadaret Makamı'na bir dilekçe takdim edildiği hatırlatılıyordu.²³¹

Ne var ki, Padişah'ın olumlu yaklaşımına rağmen yeniçeri modelleri hakkında Bâb-ı Âli'de olumsuz bir kanaat oluştuğu ileri sürülüyordu. Bunun üzerine Nuri Bey,²³² bu kere de sergi komiserine bir dilekçe göndererek, Sultan II. Abdülhamid'e ulaştırılmak üzere hazırlanan ekindeki dosyalarla arz-ı hâl ediyordu. Yani Gemlik tüccarı, ürünlerinin Chicago Sergisi'ne gönderilip teşhir edilmesinde ısrarcıydı. Hakkı Bey de Gemlikli tüccarlar gibi düşünüyor ve onların yeniçeri modellerini sergide teşhir etmelerine destek veriyordu. Aydınlatıcı bilgileri içeren dilekçenin eşliğinde Gemlik'ten gelen dilekçeyi, Mabeyn-i Hümayûn'a takdim etmesi bunun açık göstergesiydi. Ayrıca yazısında yer verdiği ve yeniçeri modellerinin teşhir edilmesinden endişe edilmemesi gerektiğini vurgulayan cümleler de tam desteğini, ayan beyan ortaya koyuyordu.

Özetle Sergi Komiseri Hakkı Bey diyordu ki, intizam içinde oldukları dönemde "âvâze-i şöhretleri dünyayı tutan yeniçerilerin modellerinin teşhir edilmesinin bir mazarrât-ı mutasavvere (tasarlanmış zararları)" olmayacaktır. Sonra şöyle devam ediyordu: "Bu modeller zâten Dersaâdet'te herkese seyr ettirilmekte ve eşkâl-i mebhûse (bahsedilen modeller) Avrupa ve Amerikalılarca da ma'lûm bulunmakta." Üstelik, "Avrupa ve Amerikalıların dahi kıyâfet-i kadîmeleri (eski kıyafetleri) aynı yolda birtakım garâib-i ahvâl irâe eylediği (garip haller gösterdiği) hâlde her memlekette tarihî müzelerde maal-iftihâr tesyîr ediliyor", seyrettiriliyordu. Kaldı ki, "Tanzîmât-ı Hayriye'den ve ez-cümle Hazret-i Şehriyârî'nin" tahta

²³⁰ BOA, Y.MTV., 76/36-2.

²³¹ BOA, Y.MTV., 76/36-3.

²³² Sergi Komiseri Hakkı Bey'in yazısında Nuri Bey ismi geçmesine rağmen, ekinde Padişah'a sunulan istidada "Gemlik eşraf-ı tüccarânından Ali Beyzade" imzası yer alıyordu.

çıkışından beri de askerî sınıflar ve diğerlerince meydana gelen bunca ilerlemeler dahi "yeni asker kıyâfetleri modellerinin kadîm modeller ile birlikte tesyîri (seyrettirilmesi) sûretiyle enzâr-ı umûma (kamuoyuna)" sunulacağına göre bundan birçok faydalar hâsıl olacak, "Dâr'ül-aceze için de bir hayli istifâde" meydana gelecekti. Hakkı Bey, Padişah'ın modellere izin veren önceki irade-i seniyyenin de bunu delillendirdiğine işaret ederek, çok nazık bir şekilde Gemlikli tüccarın isteğinin yerine getirilmesini talep ediyor ve "emr u fermân hazret-i men lehül emrindir" diye yazısını bitiriyordu.²³³ Hakkı Bey, bu yazıyı, Gemlikli tüccarın dilekçesinin kendine ulaşmasından 5 gün sonra 29 Mart 1893 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'in Mabeyn-i Hümayûn'una ulaştırmıştı.

Yeniçeri modelini Chicago Sergisi'ne gönderip orada sergiletmekte kararlı olan Ali Beyzade'nin Sultan II. Abdülhamid'e sunduğu dilekçe olayın tüm boyutlarını ve hikayesini ortaya koyuyordu: Ali Beyzade, dilekçesine afiyet ve ikbal dualarıyla başlıyor ve sonrasında kendisini "Gemlik ahâlîsinden ve ticâretle iştigâl eder teb'a-i sâdika-i şâhânelerindenim" diye tanıtıyordu. Akabinde bu yazıyı yazmaya cüret etmesinin sebebi olarak, Abdülhamid'in amcası Sultan Abdülaziz Han'ın Gemlik'i ziyaretleri sırasında, kendisini güvenilir bir kulu olarak görüp, sahibi olduğu Kumla bahçesini teşrif etmesini, bu ziyarete şükran ifası olarak askerler için beş bin lira sarfıyla depo yaptırmak gibi cansiperâne hizmetler yapmasını gösteriyor, kısa bir araştırmayla bunların kolaylıkla öğrenilebileceğini ifade ediyordu.²³⁴

Ali Beyzade, bu anlatımlardan sonra konuya giriş yapıyor ve bu şükür hislerinin sevgiyle bu kerede yeniçeri modellerinin Chicago şehrine gönderimi gibi sâdıkâne bir hizmette bulunmayı arzu ettiğini belirtiyordu. Bu arzusu için de daha önce "Müsâade-i seniyye-i cenâb-ı şehinşâhîlerine muvaffak olmuştum" hatırlatmasında bulunuyordu. Ne var ki, Padişah'ın vermiş olduğu izne rağmen, bu işi yapamayacağı yolunda garip bir mütalaa ile Bâb-ı Âlîce bu fikre karşı çıkıldığına dair haberler aldığını kaydeden Ali Bey, "(Bana göre) bu modellerin Chicago Sergisi'ne îsâlinde (gönderilmesinde) Bâb-ı Âlî'ce görülen mahzur yeniçerilerin

²³³ BOA, Y.MTV., 76/36-3.

²³⁴ BOA, Y.MTV., 76/36.

vaktiyle Hristiyanlar hakkında vâki‘ olan taayyüdâtını izhar-ı mülâhazasından ibâret imiş" diye yazıyordu.²³⁵

Yeniçerilerin son zamanlarındaki hallerinin manen ve maddeten pek çok fenalıklara yol açtığından "izâle-i vücudları âdetâ ferâiz-i umûrdan (varlıklarının yok edilmesi adeta farz işlerden) add olunmağa lâıyk görülmüş olmasına mebni", "(ceddiniz) Cennetmekân Sultan Mahmud Hân Hazretleri işbu fitne ocağını bütün bütün ref‘ etmiş (kaldırılmıştı)" açıklamasında bulunuyordu.²³⁶

Sultan'ın çalışmasıyla bugün Osmanlılar'ın Avrupa medeniyetinin bulunduğu dereceye vardığına işaret ediyor ve "bu husustaki olağanüstü ilerlemeleri, askerlerin ve mülkî memurların kıyafetlerini sunup göstermenin yeteceğini, işte bu iki kıyafetin mukayesesıyla neticeyi Amerikan kamuoyuna dahi tasdik ettirmek yönündeki iyi niyetiyle, anılan modellerin sergiye gönderimi fikrine düştüğünü ve bu hakikat itiraz kabul etmez iken, Bâb-ı Âlice ileri sürülen mütalaaların mahiyetini keşfetmekten aciz olduğunu anlatıyordu. Ali Efendi, derdini anlatmayı şöyle sürdürüyordu: "Şu kadar var ki yeniçeri resimleri Avrupa'nın her tarafında mevcut ve alelhusus (husûsîyle) Sadrazam Paşa kullarının resimleriyle beraber sûret-i mükemmelede yapmış olduğu yeniçeri tarihi herkesçe malûm ve bu modeller Dersaâdet'e gelen ecnebi seyyahînine (turistlere) her gün seyrettirilmekte iken mümânaât-ı vâkıya (engellemeye) bir sebep-i makûl tasavvuruna imkân görünmüyor."²³⁷

Umudunu yitirmediğini ise "bazı kişilerin bu husus için Bâb-ı Âli'ye yaptıkları müracaatların Hazret-i Halifetpenâhi tarafından uygun bulunan müsaade sebebiyle semeresiz kalacağına dair" inancını paylaşarak ifade ediyordu. Ayrıca halisâne emelinin Sultan tarafından takdir buyrulmakta olduğuna kalben mutmain bulunduğunu dile getirerek, "tekrar istirhâm-ı müsâade-i celîleye mütecâsir oldum" diye sözlerini bitiriyordu.²³⁸ Ali Beyzade, sonunda bu mücadeleyi kazanarak, ürün ve modellerinin Chicago'ya gidecek eşyalar arasında yer almasını sağlıyordu.

²³⁵ BOA, Y.MTV., 76/36.

²³⁶ A.e.

²³⁷ A.e.

²³⁸ A.e.

4.7.2.4 Bedellerinin Karşılanması

Chicago Sergisi için Hükümet tarafından 7.500 lira tahsis olunmuş, bu miktarın 3,300 lirası komiserlerin harcırah ve yevmiyelerine ayrılmıştı. Sergi için satın alınacak emtianın bedeli, nakliye ve sigorta ücretleri ile sergide ürünlerin teşhiri için yaptırılacak camekân gibi malzemeler için bütçe artırımına gidildi. Ayrıca vilayetlerdeki mahsûlât, mensucat ve ma'mûlât-ı sanayiden teşhir uygun olanlarından münasip numuneler de mahalli ticaret odaları marifetiyle seçilip satın alınacaktı. Daha sonra da Dersaâdet'e gönderilecekti.²³⁹

"Emtia-ı Osmaniye'yi vakt ve zamanıyla Chicago'da bulundurmak ve hem de bunların en nefis ve münasiplerini iştirâ edebilmek için" Nafia Nezareti başkanlığında "bu hususta vukûf ve ma'lûmâtı (yetenek ve bilgisi) olan zevattan mürekkep bir komisyon" teşkil edildi. Vilayetlerden Dersaâdet'e gönderilecek ürünler için her vilayete "fevkalade olarak beşer bin kuruşa kadar masraf ihtiyarına (yapabilmelerine) mezuniyet" verilecekti. Gereğinin yapılması hem Maliye Nezareti'ne hem de Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirilmişti.²⁴⁰

4.7.3 Osmanlı Pavyon İnşaatının İhalesi

Osmanlı Hükümeti, Chicago Sergisi'ne gönderilecek eşyanın teşhir edileceği resmî pavyon inşasını Sadullah ve Schami Kumpanyası'na vermişti. Kumpanya bu amaçla, sergi alanında hükümetin göstereceği bir mahalde 20 metre uzunluğunda ve 20 metre genişliğinde, 2 bin liraya mal olacak bir daire inşa işini üstlenmişti. Bab-ı Hümayûn'un yanındaki III. Ahmet Çeşmesi şeklinde olacak daire, sergi sonunda kumpanya tarafından yıkılacaktı. Aynı şirket, Mösyö Luberloy imzalı bir dilekçe ile müracaat ederek, Chicago komitesiyle akdettikleri sözleşme gereğince Chicago Sergisi'nde bir Osmanlı çarşısı inşa edeceklerini, bu çarşı içinde Sultanahmet Meydanı'ndaki Dikilitaş'ın "mücessem numunesi"nin yapılacağını bildiriyordu. Kumpanya, özgün haline en uygun şekilde Dikilitaş'ın inşa edilebilmesi için "taşın üzerindeki hiyerolif hurûfun (harflerin) kalıplarının almağa müsaade buyurulmasını" talep ediyordu. Ayrıca kumpanya, "sergiye gidecek ve orada satılmayıp da iade

²³⁹ DTOG, Numara 419, 26 Kanunuevvel 1308 (7 Ocak 1893), s.7.

²⁴⁰ A.e.

edilecek bilcümle eşya-yı ticariyenin resm-i gümrükten istisnası ve gidecek esnaf hademenin pasaport muamelatının teshilini" de istiyordu. Kumpanya, gerekli kolaylığın gösterilmesini sağlamak amacıyla, dilekçesine bu çarşı mahallinde hükümete bir "daire-i mahsusa tahsis edeceklerini" de eklemeyi unutmuyordu.²⁴¹

Chicago Sergisi'ndeki Osmanlı pavyonu ile çarşısını inşa etmeyi yüklenen Sadullah ve Sehami Kumpanyası müteahhidi Mösyö Luberloy ile Osmanlı Hükümeti arasında bir mukavelaname imzalandı. Sergiye katılacak özel sektör mensuplarının, Osmanlı tüccarının katılım ve sergi şartları hakkında bilgi edinmesini amaçlayan bu sözleşmeyi Ticaret ve Nafia Nezareti hazırlayıp Bab-ı Âli'ye takdim etti.

Bu sözleşmenin çok açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi Türkiye'de özel sektöre ait ilk stand kurma işlemi Chicago Sergisi'nde gerçekleştirilmiş, standın sahip olması gereken vasıflar belirlenerek, katılımcı firmalara kiralanacak stand alanının metrekaresinden tefrişine, kirasından duyuruya kadar tüm yapılacaklar burada belirlenmişti. Mukavele, Bakanlar Kurulu'nda ele alınmış, tüccar lehine gerekli kolaylıklar sağlanmış, daha sonra bir mazbata ile Sultan II. Abdülhamid'e arz edilmiş ve bu sözleşmenin tüm Dersaadet ve taşra gazetelerinde neşredilerek Osmanlı tüccarıyla paylaşılmasına karar verilmişti.²⁴²

Sözleşmede hükme bağlanan hususlar şu şekilde özetlenebilir:²⁴³ Mukavele ilk önce İlyassehami Sadullah ve kumpanyası tarafından Osmanlı Hükümeti'ne mahsus 400 metrekaare ebadında III. Ahmed Çeşmesi şeklinde bir pavyon/daire inşasını hükme bağlıyordu. Kumpanya, Sultanahmet Meydanı'nda bulunan dikilitaşların resimlerini çekecek ve böylece taşın üzerinde bulunan hiyeroglif harflerin kalıplarını çıkaracaktı. Sergiye gidecek tüm eşya, ihracat ve dönüşünde de ithalat gümrük vergisinden muaf olacaktı. Kumpanyanın götüreceği amele ve hademe ve sairenin gidişleri ile pasaport ve saire gibi hususlarda kolaylık gösterilecekti.

Sergiye satmak üzere eşya götürececek tüccar için Nezaret'in onayıyla Osmanlı Pazarı adıyla bir çarşı inşa edilecekti. Bu pazar içinde kafi miktarda dükkanlar

²⁴¹ UNZM, Numara 14, 15 Recep 1309 (14 Şubat 1892), s. 436-437.

²⁴² UNZM, Numara 23, 1 Zilhicce 1309 (27 Haziran 1892), s. 716.

²⁴³ A.e., s. 717.

bulunacaktı. 5 metre uzunluğunda ve 4 metre genişliğinde, yani 20 metrekarelik dükkanlar inşa edilecekti. İşte bu dükkanlar, uluslararası bir fuarda, özel sektör için hazırlanıp kiraya verilen ilk stand olma özelliğini de taşıyordu. Stand genişliği günümüz stand genişliğine yakın olması bakımından ayrıca dikkat çekiyordu. Osmanlı çarşısındaki bu dükkanlar, serginin başlangıcından sonuna kadar geçerli olmak üzere kiraya verilecekti. Dolayısıyla her dükkan, sergi müddeti için 200 Osmanlı Lirası karşılığında tüccara tahsis edilecekti. Ayrıca bu dükkanlardan yapılan satışlardan hem organizatör firma olarak İlaysehami ve Sadullah Kumpanyası'na yüzde 5, sergi idaresine de yüzde 5 pay ayrılacaktı.²⁴⁴

Öte yandan çarşı içinde yalnız teşhir için gönderilen muhtelif eşyanın bir arada sergileneceği bir daire-i mahsus yapacaktı. Göndericiler adına kumpanyanın satış yapabileceği bu dairede sergilenecek ürünlerin konulacağı yer iki bölüme ayrılmıştı. Duvar kenarlarında bulunanlar ve orta kısımda yer alanlar. Eşyanın kaplayacağı alanın ücretlendirilmesinde metrekare başına fiyat uygulanmıştı. Buna göre duvar kenarlarında bulunanlar metrekare başına 80 Frank ödeyeceklerdi. Ancak bu kişiler duvarları ücretsiz kullanma hakkına sahiptiler. Ortalarda bulunanlardan ise beher metrekare için 40 Frank alınacaktı. Bu arada çarşı haricinde sergi ana binalarında ücretsiz yer tahsis edildiğinden Osmanlı tüccarı bundan da kumpanya vasıtasıyla istifade edebilirdi. Bunun tek şartı, o bölgelerde inşa edilecek stand ve binanın "Saltanat-ı Seniyye'nin şan ve şerefiyle mütenasip irice bir şube" olmasıydı. Ayrıca "orada yapacakları inşaat ve tezyinatın resimlerini" sergi komiserlerine takdim edip onaylatmak zorundaydılar.

Çarşı içinde bir cami inşa edilmesini Hükümet müteahhit firmaya şart koşarak, sözleşmeye koymuştu. Bu cami, içinde "sergide bulunacak ehl-i İslamın ibadet" edebileceği şekilde olacaktı. Caminin kullanımı sırasında İslamî kurallara tamamıyla riayet edilecek, "sergi seyircilerinin binayı ziyaretleri hususunda dahi komiserler tarafından lüzumuna göre i'ta olunacak talimata riayet" edilecekti.

Kumpanya, girişimci bir anlayışa sahipti. Çarşıda yer alan dükkanların yanı sıra ziyaretçilerin büyük ilgi göstereceğine inandıkları bir tiyatro binası yapmak için

²⁴⁴ UNZM, Numara 23, s. 728.

sergi idaresiyle anlaşmıştı. Ancak bu tiyatrodaki sergilenecek piyesler, İşlam'a aykırı, "adab-ı milliye ve umûmiyyeye" karşı olamayacaktı. Daha da önemlisi bu çarşıda Osmanlı eşyası dışında, başka ÷lkelere ait ürünler sergilenemeyecek, satılamayacaktı.²⁴⁵ Sergiye katılıp eşyasını teşhir edenler, ilanlarla tanıtım da yapabiliirdi. Ziyaretçilere yönelik bu ilanlar, muhtasar olacak, eşyayı tanıtır nitelik taşıyacaktı.²⁴⁶

4.7.4 Chicago Sergisi'nde Osmanlı Köyü İnşa Edilmesi

Chicago Dünya Fuarı'nda diğerk ÷lkelerden daha önce dalgalanan bayrak, Türk bayrağı idi. Bu hadise 20 Eylül 1891'de her zamanki seremonilerle gerçekteşti. Bayrak İstanbul'dan Robert Levy'nin Türk ürünlerini sergilediğı yapının gönderinde yükseldi. Bu durum, Sultan II. Abd÷lhamid'in fuara verdiğı kişisel ilginin bir sonucuydu. Çünkü Sultan bilim ve eğitim alanlarındaki Türk ilerlemesinin bu fuarda gösterilmesini istemişti. Ayrıca fuara katılan Müşl÷manların ibadetlerini yapacakları bir caminin yapılmasını da desteklemişti. Cami inşası Sultan'ın temsilcisinin nezaretinde gerçekteşmişti ve inşası 3 bin dolara mal olmuştu. Aynı şekilde İzmir tüccarları, en güzel Türk halılarının sergilendiğı yaklaşık 300 metrekairelik bir alanı işgal etmişlerdi. Türkiye en önemli alanların neredeyse hepsinde temsil ediliyordu.²⁴⁷

Chicago Sergisi'nde dairelerin bulunduğı resmi bölümün dışında her ÷lkenin kendine has kültür ve mimarisiyle temsil edildiğı ve gayriresmi bölüm diye nitelendirilen kısım da bulunuyordu. Bu bölümde her ÷lke bir mahalle ya da köy kuruyor, memleketinin sıradışı ürünlerini burada sergiliyordu. Bu kısımda Türk Köyü (Osmanlı Köyü), Mısır mahallesi, İran Sinezen Meydanı, Elham Sarayı, Çin kasabası gibi bölümler yer alıyordu. Türk Köyü, Türk mimari tarzına göre inşa edilmişti, burada 40-50 dükkanlık Mısır Çarşısı gibi üzeri ört÷lü olan bir kapalı çarşı da vardı. İki katlı bir lokanta ile 1.000 kişilik bir tiyatrunun yanı sıra cadde boyunca büro olarak kullanılan 10-15 ev de yer alıyordu. Türk Köyü'nün sokak başlarında

²⁴⁵ UNZM, Numara 23, s. 717-718.

²⁴⁶ A.e., s. 726-727.

²⁴⁷ James Wilson Pierce, **Photographic History of the World's Fair**, Chicago, Lennox Publishing Company, 1893, s.315.

şekerleme satan köşkler mevcuttu. Çarşıdaki lokanta ve tiyatroyu Suriyeli Hristiyanlar işletiyordu.²⁴⁸

Bir Amerikalı yazar ise Türk Köyü için, "diğer yabancı köylerin çoğundan farklı olarak yoldan büyük duvarlar ve kapılarla ayrılmıyor, herhangi bir kişi dışarıyı en azından bütün yapıları herhangi bir ücret ödemedi görebiliyor" diye yazıyordu. Manzara Konstantinapol'un İstanbul tarafındaki, etrafını çevreleyen binalarla birlikte bir meydanın adaptasyonunu temsil ediyordu. Cadde kenarında Şam Sarayı denilen bir restoran, bir kafe ve bazı küçük büfeler var. Bu yapılar ahşaptan yapılmış ve sanatkârane olmasa da gösterişli boyanmıştı. Parlak mavi hâkim renk tonu ki bu Haliç kıyılarındaki birçok evin dekorasyonunda kullanılan favori renkti.²⁴⁹

Köyün bulunduğu Midway'de Osmanlı varlığını gösteren en önemli yapı, bir camiydi ve 1867 Paris Sergisi'nden bu yana sergilenen ikinci cami olma özelliğini taşıyordu. Özenli ve titiz bir çalışmanın ürünüydü. Yüksek kubbe ve minaresi, bu camiyi sadece Midway'in simgelerinden biri yapmakla kalmıyor, aynı zamanda Türk Köyü'nün girişini de işaretliyordu.²⁵⁰

Konstantinapol Sokağı olarak da anılan köy, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'daki At Meydanı'nı çağrıştıracak şekilde tasarlanmıştı. Bu alanın en önemli unsuru, At Meydanı'ndaki Mısır dikilitaşının ahşap bir örneğinin yapılmış olmasıydı. Asıl anıttaki oyma harflerin aktarıldığı kalıplar parça parça Chicago'ya taşınmıştı. Belki de böylece ilk kez, bu sergi, İstanbul'un Bizans geçmişini Osmanlı kültürünün bir parçası olarak sunmaktaydı.²⁵¹

Türk Köyü'nün içinde ayrıca Şam Eyaleti de Şam Sarayı adı verilen bir pavyon ve çadırla temsil ediliyordu. Bu amaçla Şam'dan oymalı süsler getirtilmişti. Tuluat binasında her gün bir gösteri yapılırken Şam Sarayı'nda da her gün bir Şark düğünü canlandırılıyordu.²⁵² Sergide Hamdi Bey'in büyük bir tablosu da sergileniyordu.²⁵³

²⁴⁸ Ahmet Turan Alkan, **Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1989, s. 191.

²⁴⁹ Pierce, **a.g.e.**, s. 360.

²⁵⁰ Çelik, **a.g.e.**, s. 91.

²⁵¹ **A.e.**

²⁵² **A.e.**, s. 93.

Osmanlı Köyü'ne, Osmanlı bayrakları ile süslü, Midway Caddesi üzerindeki kapıdan giriliyordu. Cadde üzerinde, "kapının iki tarafında tebaa-i Osmaniye tarafından açılmış iki Osmanlı lokantası vardı" ve lokantaların üst kısımları ay yıldızlarla süslenmişti. İçeri girildiğinde sağ tarafta, Osmanlı bayrakları ile süslenmiş ve "tahta perde ile örülmüş bir büyük meydan" görülüyordu. Buradan Osmanlı Köyü'ne varıncaya kadar başka ülkelerin köyleri yer alıyordu. Giriş kapısından Osmanlı Köyü'ne varıncaya kadar "cidden hoşla gidecek ve eğlenecek iki şey vardı ki, bunun birisi Osmanlı At Meydanı, ikincisi de Mr. Feris'in Dönme Dolabı" idi.²⁵⁴

Osmanlı Köyü, "yüz bin kadem murabbana yakın bir sath-ı müstatil ve müstevi üzerine inşa" olunmuştu, batıdan doğuya doğru bir şekilde uzanarak caddeye bakıyordu. Köyün batıdaki başlangıcında bir cami-i şerif bulunuyordu. Dört bir çevresinde hiçbir yapının bulunmadığı camiden sonra ikinci bina bir şerbetçi köşküydü. Bu köşk de hiçbir binaya bitişik değildi. Ondan sonra ise bir yemişçi köşkü geliyordu. O da aynı şekilde mustakildi. Bu üç yapıdan sonra meydana çıkılıyordu. Meydanın doğu "cihetinde iki katlı bir kahvehane gelir ki, bu da gayr-i muttasıl bir bina-yı mustakilleydi. Bundan sonra da bir bina gelir ki, bu bina dahilen ikiye taksim olunmuş... Osmanlı Köyü'nü teşkil eden ebniye meyanında bu bina faideli olmak nokta-i nazırından en mühim bir mevkii işgal eder." Binanın caddeye bakan cephelerinde mozaik taklidi oymalar vardı. Binanın içi de iki kısımdı. Bir bölümü Şam usulü salondur. Salonun kapı eşiğinden tavanın en köşe noktasına kadar her tarafı, gayet süslü mozaik oymalarla süslenmişti. Her türlü süsleme ve döşemede kullanılan parçalar, "ya tarihten bahseder bir sahife ya sanattan haber verir bir bedi" idi. Binanın ikinci kısmında avluya kurulmuş bir bedevi çadırı bulunuyordu. Bu çadırda biri beyaz, diğeri zenci olmak üzere İbn Reşid takımından ve Necd kabilelerinden iki erkek bedevi ile üç dört tane de bedevi kadın vardı. Bunlar ile "maişet-i bedeviye tasvir" ediliyordu. Bundan sonra Osmanlı lokantası geliyordu. Cadde üzerinde bulunan binalar bunlardan ibaretti.

Cami ile şerbetçi dükkanının arasından köye doğru giden bir sokak bulunuyordu. Bu sokak içinde camiden sonra büyük bir mağaza vardı. Ortadan ikiye bölünen bu mağazanın kuzey bölümünde İran şahları tarafından yaptırılmış bir çadır ile 1.000 okka

²⁵³ Germaner, **a.g.m.**, s. 39.

²⁵⁴ MŞSM, Numara 4-5-6, 15 Teşrinievvel 1893, s. 38.

sıkletinde gümüş bir karyola kurulmuştu. Bu bölümü izlemek için ziyaretçiler yüz para ödemekteydi. İçeride ne olduğunu halka duyurmak vazifesi İngilizce konuşan İzmirli bir zeybeğe verilmişti. Sadece bu zeybeğin İngilizce hitabını izlemek, 100 kuruştı. Mağazanın güney bölümü ise İzmir ve Uşak halılarıyla doluydu. Sokağın sonunda mağaza da bitiyordu. Oradan batıdan doğuya doğru yeni bir iç sokak başlıyordu. Bu caddenin üzerinde İstanbul usulü inşa edilmiş 12 ev yer alıyordu. Bu evlerin altında batıdan itibaren, "evvela gümrük memurlarına mahsus bir yazıhane, ondan sonra bir şekerci, daha sonra bir doğramacı dükkanı, daha sonra idarehanemiz ve şehbenderhane, yemişçi dükkanı ve emtia-i Şamiye mağazası vardır. Nihayet şarktaki evin altında bir büyük kayıkhane yapılmış" idi. Ondan sonra köyün güneyinden kuzeye doğru uzanan büyük bir Osmanlı tiyatrosu bulunuyordu. 2.500 seyirci kapasiteli tiyatroda, bay ve bayan 60 oyuncu görev alıyordu. Tiyatronun müdürlüğünü Beyrut ahalisinden Batos Antonyos Efendi yürütüyordu.²⁵⁵ Kumpanyada yer alan aralarında çocukların da bulunduğu kişiler, Kudüs, Beytullahim, Nasıra, Samarra, Şam, Beyrut, Lübnan, Halep, İstanbul ve İzmir'den gelmişlerdi. Bunların yanı sıra birçok bedevi ve çingene de kumpanyaya dahil olmuştu. Komedi, trajedi, doğu usulü nişan, düğün, kabul, dans, cenaze törenleri, savaşlar ve hayatın her safhasından sahneler sunuyorlardı. Kullandıkları dil Arapça ve Türkçe (Osmanlıca) idi. Gösteriler sırasında antik ve modern her tip oryantal müzik aleti kullanılıyordu. Binanın kendisi de oryantal tarzdaydı ve içi Şam'ın çok güzel tefriş edilmiş evlerine benziyordu. Tiyatronun inşası 10 bin dolara mal olmuştu.²⁵⁶ Osmanlı tiyatrosu hem adaba uygun hem de en eğlenceli temsil yapan tiyatroydu. Osmanlı tiyatrosunda temsil edilen oyunlar Osmanlı kavimlerinin ahlakına uygundu. Arapça oynanan temsiller, "gayet güzel İngilizce tekellüm eder (konuşur) evlad-ı Arap tarafından seyircilere tercüme edilir", böylece seyirciler burada ne oynandığını anlardı.²⁵⁷

Köyün ortasında ise üstü kapalı bir çarşı vardı. Bu çarşıya dört yönde bulunan kapılardan girilirdi. "Bu kapılardan biri tiyatronun garbındaki meydana, biri halı mağazasının önünden geçen yola, cenup kapısı iç caddenin idarehanemizin önünden

²⁵⁵ MŞSM, Sayı 4-5-6, s. 38.

²⁵⁶ John J. Flinn, **The Best Things To Be Seen At The World's Fair**, Chicago, The Columbian Guide Company, 1893, s. 180.

²⁵⁷ A.e., s. 39.

geçen noktasına, şimal kapısı da Midway Caddesi'nin üzerinde ve kahvehane ile yemişçi dükkanının arasında bulunan meydana nazırdı." Çarşının içinde Osmanlı malları satan 40 dükkan vardı. Bu dükkanları manifaturacı, kuyumcu, tütüncü, şekerçi, kebabçı, tespihçi, tuhafçı gibi birtakım esnaf ve tacir teşkil ediyordu. Bu dükkanlar içinde en çok dikkati şunlar çekiyordu: Bu dükkanlardan biri "Zat-ı Hazret-i Padişahinin kuyumcubaşısı Çubukçıyan Efendi'nin mağazası", diğerleri de "Aktar-ı Şarkıyyede Seyahat-ı Cevviye ve Manazır-ı Şarkıyye" namlarındaki dükkanlardı. Çubukçıyan Efendi, nefis ürünleri ve sanatı sebebiyle, "sergi idaresi tarafından bir kıt'a madalya ile yedi tane diplomaya nail olmuştu" ve "cevahirciler meyanında birinci olmak şerefi serginin ehl-i hibre heyeti tarafından Çubukçıyan Efendiye verilmişti." Bunlardan başka köyün sokaklarının münasip mahallerinde baraka sundurma yolunda birçok dükkanları daha vardı ki, bunların bazısında yiyecek ve içecek, bazısında ise süslemeye ait birtakım eşya satılıyordu. "İşte Osmanlı Köyü bundan ibaretti."²⁵⁸

Bu pazarın tüccarları arasında çok bilinen bir karakter, Mark Twain'in Innocent Abroad adlı eserinde ölümsüzleştirdiği yaşlı Faraway Moses idi. Ayrıcalığından pek gururlu olan Moses, kimliğinden şüpheye düşenler olursa, onlara, "Onun ben olduğuma inanmıyorsanız, kitabın 382. sayfasına bakın" diyordu. Gerçek şuydu ki, "Aslında zamanın getirdiği değişikliklere rağmen; orada portresi çizilen, Ferguson diye seslenilmesine katiyen itiraz eden Türkün yüzüyle, ortaklarıyla fuara gelen İstanbullu bu yaşlı tüccarın yüzünün benzerliğinin izi hâlâ görülebiliyordu."²⁵⁹

4.7.4.1 Osmanlı Köyü'nün Açılışı

Chicago Fuarı'ndaki Osmanlı pavyonunun açılış töreni o gün orada bulunanlar tarafından "hem Amerika tarihi, hem de tarih-i İslam ile tarih-i Osmanî'de" mühim bir kapı açacak diye nitelendiriliyordu. ABD'de doğuya ve özellikle İslam'a büyük bir teveccüh vardı ve bu teveccüh İslam ile Türklüğün aynı anlama gelmesi sebebiyle Osmanlı'ya olan ilgiyi de artırmıştı.

Sözgelimi Amerika'da Osmanlıların başlarına giydikleri fes Müslümanlık alametinden sayılıyordu. Bu yüzden "bir Amerikalı Müslüman olursa fes giyer.

²⁵⁸ Flinn, a.g.e., s. 39.

²⁵⁹ Pierce, a.g.e., s. 361.

Müslümanlığa teveccüh ve meyelan gösterecekse yine fes giyer"di.²⁶⁰

Açılışın yapıldığı "Türk Köyü de denilen Osmanlı Köyü" Midway Plezans'ta inşa edilmişti. Girişi için özel bir kapı yapılmıştı. Bu bölgede Osmanlı Köyü dışında İslam toplumlarına ait köyler de bulunuyordu. Bunlar, "Cava köyü, Cezayir köyü, Kahire Sokağı, Marakeş Sarayı ve Kâşâne-i İraniye gibi İslam kavimlerine mahsus bölümler"di. Bu mahallerden Marakeş Sarayı ile Cava köyü istisna diğerleri Osmanlı tebaası tarafından yapılmıştı. Ceva Köyü'nün imtiyaz sahibi Hollandalı, Marakeş Sarayı ise Amerikalı'ydı. Türk Köyü'nün batı girişi, ana yol üzerindeydi ve köy bir cami ile başlıyordu. "Bu cami İstanbul'daki Süleymaniye Camii'nin küçük bir numunesi"ydi. İçi gayet tezyin olunmuştu ve "bu cami-i şerifte evkât-ı hamsede salâvat-ı mefrûza edâ" olunuyor, yani beş vakit namaz da kılınıyordu. Sergide bulunan Müslümanlar namaz için bu camiye geliyordu. Resmi açılış töreni de, bu camiinin önünde yapıldı.²⁶¹

4.7.4.2 Chicago'da Osmanlı Yürüyüşü

Osmanlı Köyü'nün açılışı 28 Nisan Cuma günü gerçekleşmişti. Bu amaçla Şrayners Fırkası'na mensup üç bin kişi, tamamı başına fes giyerek şehir merkezindeki Medine Mabedi'nin bulunduğu Monro Street'te toplanmıştı. Bu toplananlar arasında ABD'nin 800 kilometre uzaklıktaki muhtelif şehirlerinden gelmiş kişiler de bulunuyordu. Sergiye katılan Osmanlı tebaası da kendilerine mahsus muhtelif kıyafetler giymiş, ellerinde sancaklarla sergi alanından yola çıkmışlardı. Kararlaştırılan vakitte iki topluluk Monro Sokağı'nda buluştular ve tam bir yürüyüş alayı tertip ettiler.²⁶² Bu yürüyüş alayı, günümüzde ABD'de geleneksel hale gelen Türk yürüyüşünün ilki kabul edilebilir. Bu yürüyüş alayı, oldukça görkemli ve bol katılımcıya sahipti.

Alayı oluşturan gruplar şu şekilde toparlanabilir:

1- Osmanlı Köyü'nün imtiyaz sahibi Robert Levi Efendi ve Şrayners Fırkası reislerinden biri.

2- 60 kişilik askeri bando. Bando, Chicago'nun mensup olduğu İllinova İkinci

²⁶⁰ MŞSM, Numara 1, 1 Haziran 1893, s. 14.

²⁶¹ A.e., s. 16.

²⁶² A.e.

Alayı'nın bandosuna mensuptu. Tamamı da başına fes giymişti.

3- Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Chicago Sergi-i Umûmisi'ndeki ikinci komiser Fahri Bey ve Şrayners Fırkası reislerinen General Smayt ile aynı ceamaatın reislerinden bir tabip ve Fahri Bey'in katibi.

4- Sergiden özel olarak gelen Osmanlılar: Bunlar ellerinde gayet müzeyyen ve büyük bir Osmanlı Sancağı, bir de Amerika bandırası tutuyorlardı.

5. Şrayners Cemaatinin Zuhaf Alayına mensup bir bölük: Bunlar yüz kişiden oluşuyordu ve resmi kıyafet giymişlerdi. Bellerine de bir eğri kılıç kuşanmışlardı.

6. Şrayners Cemaati mensupları.

7. Ahaliden alaya iltihak edenlerden oluşan bir topluluk ile güvenliği sağlayan polisler.²⁶³

Yürüyüş kortejinde bulunanların büyük çoğunluğunun ellerinde üç tür bayrak vardı: Osmanlı sancağı, ABD sancağı ve Şrayners Cemiyetine mahsus sancak. Alaya eşlik eden bandonun Hamidiye Marşı'nı²⁶⁴ çalmasıyla Monro Sokağı'ndan hareket edildi. Bir ay yıldız yumağına dönen kortejin etrafını ise Amerikalılar sarmıştı.

Sergi Mecmuasında yer alan haberde, yürüyüşe katılanların anlattıklarından yola çıkarak, "Bu manzarayı gurbet ellerinde bulunan bir Müslüman, bir Osmanlı değil bir Amerikalı bile serinkanlı bir şekilde temaşaya muktedir olamıyordu. Şan ve şerefle haysiyet ve ciddiyeti cem' eden bu heyetin vakur tavırları o derece heybetli idi ki izleyenlerin tüylerini ürpertiyordu" deniliyordu. Nihayet kortej, Monro Sokağı'ndan göl sahilindeki Van Bovern Köprüsü'ne ulaştı. Orada bulunan demiryolu durağına indi.

²⁶³ MŞSM, Numara 1, s. 16.

²⁶⁴ Hamidiye Marşı'nın notalarının sergiye yetiştirilmesinin ilginç bir hikayesi vardı. Şikago Sergisi devam ederken, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yıldönümü de yaklaşıyordu. Sergi Komiseri Hakkı Bey, culûs-i Hümayûn'u Osmanlı Şubesi'nde kutlamak istiyor , bu amaçla da Şikago'daki komiserler, diğer öndegelenler ve memurlara bir ziyafet vermeyi planlıyordu. Ayrıca diğer günlerde de bazı merasimler icra edileceğinden tüm bu merasimlere "Efendimiz Hazretlerinin marş-ı âlileri"yle başlamak istiyor, bunun için de sözkonusu marşın bir mızika takımına mahsus notalarının birkaç güne kadar hazır edilerek teslim edilmesi için gereğinin Mızika-i Hümayûn Nezareti'ne emr ü ferman buyurulması talep ediliyordu. Memnuniyetle karşılanan bu isteğin gereğinin yapılması için Mızika-i Hümayûn'a 26 Mart 1893 tarihinde gerekli tebliğde bulunulmuş ve Şikago'da yapılan Türk yürüyüşü ve yemeğinde bu marş çalınmıştı. (Bkz.: BOA, Y.Mtv., 76/35)

Evvelce hazırlanmış olan özel trene binildi.²⁶⁵ Onlar sergiye giderken sergi alanında da birtakım etkinlikler yapıyordu.

Sergide kalan Osmanlılar da bir çalgı takımı hazırladılar. Bir bölük tertip ettiler. Elleri büyük Osmanlı sancağını taşıyorlardı. Musavver Şikago Sergisi Gazetesi'nin imtiyaz sahibi Bustani Efendi grubun en önünde, trenle gelen korteji karşılamak için sergiden çıkıp Altmışınca Sokak'taki tren istasyonuna geldiler. Biraz sonra korteji taşıyan özel tren istasyona geldi. Gelenler karşılayanları görünce bağıştılar, karşılayanlar da onları selamladılar. Çalgı takımı Hamidiye Marşı'nı çalmaya başlayınca, "Padişahım Çok Yaşa" nidaları da ortalığı doldurdu. Çalgı takımına kortej ile gelen bando da katıldı ve "Hamidiye Marşı'nı hem-ahenk olarak çalmağa" başladılar. Büyük bir kalabalığa sahip olan kortej de istasyondan Altmışınca Sokağa doğru hareket etti. Sokak üzerindeki Türk Köyü'nün giriş kapısından köye girildi. Türk Köyü'nün tek mil caddeleri, sokakları dolaşarak caminin önüne ulaşıldı ve kortej burada durdu. Kortejden bazı kişiler camiye girip "ikişer rekât tahiyetü'l-mescid kıldılar. Emir'ül-Müminîn olan Sultan Abdülhamid'in sağlıklı ve uzun ömürlü olması ve devletin bekası için dular edildi. Orada bulunanlar, "Padişahım Çok Yaşa" diye yine bağıştılar." Birçokları sevinçten ağladı. Caminin önünde sergi komiseri Fahri Bey, kalabalığa bir konuşma yaparak, mutluluğunu paylaştı. Fahri Bey, Osmanlıların bu sergide "isbat-ı vücud etmeliğinin" önemine değinerek, "Şu içtimamıza vesile olan Chicago Sergisi, Amerika ve Chicago namına bizim sahaif-i hayallerimizde ilelebet silinmeyecek hatıralar nakşetmiştir" diye konuştu. Merasimden sonra katılımcılar, Türk çarşısını gezdiler. Önceden hazırlanan sofraya oturup yemek yediler. Türk Köyü'nü gezmeye çıkıp akşama kadar orada eğlendikten sonra tekrar trenle döndüler. Osmanlılar da onları istasyona kadar geçirdi. Tren hareket ederken bando ve çalgı takımı Hamidiye Marşı'nı çalıyordu.²⁶⁶

4.7.5 Osmanlı Pavyonu

Osmanlı Pavyonu'nun resmi açılışı Sultan II. Abdülhamid adına İmparatorluğun Konsolosu Charles Henrotin tarafından 26 Haziran 1893'te

²⁶⁵ MŞSM, Numara 1, s. 16.

²⁶⁶ A.e.

yapıldı.²⁶⁷ Osmanlı yönetim binası ise Bab-ı Humâyûn'un yakınındaki çeşme olan III. Ahmed Çeşmesi model seçilerek yapıldı. Pavyon, Midway Caddesi üzerindeki Türk Köyü gibi Chicagolu J.A.Thain tarafından inşa edildi.²⁶⁸ Ancak bu yapı, çeşmeden daha büyük olarak inşa edilmiş ve her ne kadar saçakları ve kubbeleriyle III. Ahmed Çeşmesi'ni andırsa da özgün modelden oldukça kopulmuştu. Sergi Komiseri Hakkı Bey, bu çeşme için, "1703'ten 1730'a kadar süren III. Ahmet'in saltanatında ihtişam ve muhteşemliğin bir dönüm noktasıdır" diyordu.²⁶⁹ Türk pavyonu, düz saçakları, çatısı, yatay uzun penceresi gibi nitelikleriyle, sade ve geometrik tasarımlarıyla modern mimarinin en büyük isimlerinden biri kabul edilen Frank Lloyd Wright'a ilham kaynağı olmuştur.²⁷⁰

Serginin ana alanında bulunan Osmanlı pavyonu Jackson Park'ta Balıklar Dairesi'nin tam karşısındaydı. Burada ağaçlar arasında zarif ve şaşıla iki köşk, Osmanlı'nın sergi ve yönetim merkeziydi. "Köşk ağaçlar arasında gizlendiği için köprüden birden bire göze çarpmaz ise de, üzerinde dört köşesindeki küçük kubbeler ile ortadaki büyük kubbe ve bu kubbenin zirvesinde" Osmanlı bayrakları dalgalanıyordu. Bu bayrak bakışları çekmekte oldukça başarılıydı. Köşk, Beyrut'tan gelme ağaçlardan yapılmıştı. Manzarası hakikaten pek latifti. Yoldan biraz içeriye yapılan kare şeklindeki köşkün dört tarafında birer kapı bulunuyordu. Ancak yalnız kuzey ve güney kapıları açıktı, doğu ve batı kapıların önüne çimen ekilmiş, üzerine de ay-yıldız şeklinde muntazam çiçeklikler işlenmişti. Köşkün asıl cephesi Balıklar Dairesi'ne baktığı için bu cephedeki kapı ziyaretçilere tahsis edilmişti. Kuzeydeki kapı ise sergi komiserlerinin dairesine baktığı için açıktı. Köşkün zemini yerden yüksek olduğundan işleyen kapıları önüne sekiz-on basamaklı merdivenler yapılmıştı. Köşkün kapılarının üzeri ise Feshane'nin kırmızı çuhalarıyla kaplanmış ve üzerleri de ay-yıldızlarla süslenmişti.²⁷¹

Köşk "cesîm" değildi. Bu bilinçli bir tercihti. Çünkü diğer ülkelere ait yapılar

²⁶⁷ Işıklı, **a.g.e.**, s. 99.

²⁶⁸ Stanley Appelbaum, **The Chicago World's Fair of 1893**, New York, Dover Publications, 1980, s. 77.

²⁶⁹ "The Ottoman Pavillion", **World's Columbian Exposition of 1893 Paul V. Galvin Library Digital History Collection**, (Çevrimiçi) <http://columbus.iit.edu/dreamcity/0003085.html>, 05.01.2015.

²⁷⁰ Appelbaum, **a.g.e.**, s. 77.

²⁷¹ MŞSM, Numara 2, 1 Ağustos 1893, s. 22.

oldukça büyüktü ve bu nedenle çok fazla dikkat çekmiyordu. Osmanlı köşkleri ise sadelik içinde yakaladığı ihtişamla ziyaretçilerin ilgi odağı olmuştu. Bir anlamda, "köşkün binası ise tarz-ı tezyin ve inşaca buralarda misli bulunan şeylerden olmadığı ve pek itinalı olduğu için kıtaca olan küçüklüğü sanat ve ittikanca olan büyüklüğüne hüsn ve cemal ilave etmiş oluyor"du. Kaldı ki, köşkün içi de çok iyi tezyin edilmişti. Güney kapısından giren bir ziyaretçi ortada yıldız şeklinde beş köşeli büyük bir camekân görüyordu. Köşelerde iki kapı arasına hilal şeklinde birer camekân yapılmıştı. Bu köşe camekânlarının üzerlerine ortasındaki büyük olmak üzere üçer kubbe yapılmış ve bu kapılar yıldızlanarak zirvelerine ay-yıldızlı birer alem takılmıştı. Camekânların üst tarafı açık kaldığından, açık kalan yerler ile tavana mahir birer ressam marifetiyle İstanbul'un meşhur manzaraları resmedilmişti. Öyle ki, insan kendisini Boğaziçi'nde zannediordu. Ortadaki yıldız şekilli camekânın etrafına ayaklı 12 adet daha camekân konulmuştu. Batı kapısının arkasına Şam ma'mûlâtından kakma parçalarla süslenmiş aynalı bir dolap yerleştirilirken, bu dolabın iki tarafında da ehram şeklinde küçük hareketli raflar mevcuttu. Binanın içi, 80 adet elektrik lambasıyla aydınlatılıyordu.²⁷²

Bu köşkte Osmanlı eşya ve emtiaları teşhir olunuyordu. Bu köşkün 5-6 metre uzağında ise komiserler için küçük bir köşk daha inşa edilmişti. "İşte bu ufak köşk Devlet-i Aliyye komiser heyetinin ashab-ı müracaatı kabul için gündüz ikamet ettikleri" resmi daireydi. Üç bölümden oluşuyordu. Giriş bölümünün "sağında tuvalet odası solunda bir kiler mevcuttu. Nihayetinde büyük salonun kapısı vardı." Bu salonda pencere başlarından başlayan yarım metre yüksekliğinde bir minderlik vardı ve bir duvardan diğerine "tatlı bir kavis teşkil ederek" uzuyordu. Tavanının ortasında müzeyyen bir kubbe yer alıyordu. Bunun etrafı yeşil çuha ile kaplanmış ve bu çuhalardan tavanın nihayetlerine kadar tavan Hereke Fabrikası'nın ipek ürünleriyle örtülmüştü.²⁷³ Minderliğe Hereke çatmalarından oturaklar yapılmış, etrafına da uzun ve ortalara ikişer üçer metre fasıllı yuvarlak yastıklar konulmuştu. Duvarları dahi tamamen Hereke kumaşlarıyla mesturdu. Zeminde gayet güzel bir Uşak halısı seriliydi. Kapının iki tarafındaki köşelerde Tersane-i Âmire'nin yetenekli ustalarının elinden çıkma gayet nefis bir kütüphane ile bir yazıhane vardı. Pencerelerine sırmalı Şam

²⁷² MŞSM, Numara 2, s. 22.

²⁷³ A.e.

perdeleri ile abani ve muhacir dokuması perdeler asılmıştı. Minderlerin ön köşelerine dahi sedef kakmalı müdevver iskemleler konulmuştu. Duvarlarına yer yer mozaik levhalar asılmıştı. Kapının tam karşısında ise Sultan II. Abdülhamid Han'ın tuğrasını taşıyan bir levha asılıydı. Sözü'nün kısası, "salon bir sûretle tefriş olunmuştur ki, bir mislini sergide değil Chicago'da bile görmek mümkün olamaz"dı.²⁷⁴

26 Haziran Pazartesi günü öğleden sonra Osmanlı pavyonu için bir açılış töreni düzenlendi. Bu amaçla pavyonun güney kapısının önünde "arkaları sırmalı maşlahlı, başları sırmalı kefiyeli on iki Bedevi ile yine sırmalı olarak tozluklu, şalvarlı, mintanlı on iki kişi mevcut idi. Bunlar dairenin kapısı önündeki yolun iki tarafına dizilmişlerdi. Bedeviler Hamidiye Şirketi'nin sergideki Osmanlı At Meydanı süvarilerinden idiler. Diğerleri Türk Köyü cemaatinden idi. O yolun caddeye iltisak eden noktasında dahi altı sergi muhafızı görölüyor idi. Cadde seyircilerle bütün bütün kapanmış idi. Fakat muhafızlar bu seyircileri daire-i Osmanîye'ye geçirmiyorlardı. O gün dairenin resmi küşad idi." Açılışa, yabancı sergi komiserleri, konsoloslar ve Chicago'nun önde gelen hanımefendi ve beyefendilerinden 500 kişi davet edilmişti. Pavyonun kapısında İkinci Komiser Fahri Bey ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Chicago Başşehbenderi Mösyö Şarl Hanrotn misafirleri karşılıyordu. Kapının sol tarafında çimenlik üzerinde ikinci alayın bando takımı duruyordu. Saat 3'te, Hakkı Bey kapının eşiğinde bulunan Fahri Bey ile Mösyö Hanrotn'un ve zabıt beylerin ortasında göründü. Muzıka, Hamidiye Marşı'nı çalmaya başladı. Davetliler içeri girerken kapıdaki muhafızlara "kartvizit şeklinde kağıtlar" gösterip geçiyorlardı. Günümüzde de uygulanan ve davetiye ile birlikte verilen güvenlik kartı şeklindeki bu kartvizitler, o gün şöyle tanımlanıyordu: "Bu kağıtlar davetiyelere leffen gönderilen duhuliye biletleri idi." Hakkı Bey ilk davetli grubunu karşılayıp kabul salonuna götürdü. Diğer gelenler ise Fahri Bey ile Mösyö Hanrotn tarafından karşılanıyordu. Ne var ki, Türk pavyonunun açılışına ilgi büyüktü, 500 kişi olması öngörülen davet çoktan 1.000'e ulaşmıştı. İçeri giremeyenler aracı koyarak girmeye çalışıyordu. Davetliler, en çok "köşklerin zerafetine meftûn oluyorlar; tefriş ve tezyin ve tanzim ve tertibine hayran kalıyorlardı."²⁷⁵

²⁷⁴ MŞSM, Numara 2, s. 24.

²⁷⁵ A.e., s. 24.

4.7.6 Sergideki Osmanlı Ürünleri

“Memâlik-i Osmani” sergiye, örnek bir Türk Köyü, çeşitli el sanatları, halı, kumaş, mobilya, çini, yerli silah gibi eşyalar ile bina ve gemi maketleri içeren bir pavyonla iştirak etti.²⁷⁶ Osmanlı ülkelerinin en pahalı ve titiz imalatçılarının ipek ve iğne işi, altın ve gümüş nakış, mücevher, sabunlar ve parfümleri de burada sergileniyordu. Yanındaki, divanlarla zenginleştirilmiş, halı kaplı, goblenli, püsküllü daha küçük ya da benzer bir pavyon, zarafeti ve lükslüğüyle Edgar Alan Poe’yu bile şaşırtacak nitelikteydi.²⁷⁷

Osmanlı ürünlerinin sıradışı özellikleri pavyonun açılışına katılan davetliler tarafından tescil edilmişti. Davetliler sadece köşke ve tezyinatına hayran kalmamışlardı, aynı zamanda burada teşhir olunan eşya da onların dikkatini çekmişti. Her şeyden evvel bu eşya arasında ummadıkları "birçok şeye tesadüf ediyorlardı." Kuşkusuz Amerikalılar'ın bu şaşkınlıkları "Avrupalılar gibi şark hakkındaki ma'lûmâtlarının pek eksik ve yanlış" olmasından kaynaklanıyordu. Peki burada onların ilgisini çekecek neler teşhir edilmişti? Sözelimi Osmanlı pavyonunda torpido ve elektrik makinesi sergileniyordu. Bunlar ise Osmanlılar'ın böyle şeyler yaptığını gören ziyaretçilerin "pek ziyade istiğrabına mucip oluyordu." Ziyaretçilerin oldukça ilgisini çeken Osmanlı pavyonu, resmi programı saat 5'te sona ermesine rağmen kapanmadı. Güneş batana dek, yani 7.30'a kadar ziyaretçiler pavyonda kaldılar.²⁷⁸

Türk pavyonunda 13 bin parça Osmanlı eşyası teşhir edildi. Osmanlı Devleti, diğer ülkeler gibi birkaç çeşit eşya için Osmanlı köşkünün üç dört büyüklüğü genişliğinde bir alan edinmek yerine, sadece numunelerin teşhir edilmesi anlayışını benimseyerek, "şu sûretle serginin maksad-ı esasisine hizmet" etmişti.²⁷⁹

²⁷⁶ Çelik, **a.g.e.**, s. 91.

²⁷⁷ "The Ottoman Pavillion", World's Columbian Exposition of 1893 Paul V. Galvin Library Digital History Collection, (Çevrimiçi) <http://columbus.iit.edu/dreamcity/0003085.html>, 05.01.2015

²⁷⁸ MŞSM, Numara 2, s. 24.

²⁷⁹ **A.e.**

4.7.6.1 Osmanlı Ürünlerinin Teşhir Biçimleri

Chicago'ya gönderilen Osmanlı eşya ve emtiası 4 kısma ayrılarak sergilendi.²⁸⁰ Birinci kısımda, İlyassehami ve Sadullah Kumpanyası'nın inşa ettiği çarşıda yer alan dükkanları kiralayan Osmanlı tüccarının burada kâr-zarar esasına göre ve nakliye dahil diğer masrafları kendisine ait olmak üzere gönderdiği mallar yer alıyordu. Bu mallar aynı zamanda gerek bizzat ve gerek komisyoncular marifetiyle satılıyordu. Bu malların sahipleri Osmanlı İmparatorluğu'nun Washington Sefareti ile sergi alanındaki Saltanat-ı Seniyye komiserleri tarafından muhafaza ve himaye ediliyordu. Kuşkusuz bu pazar mahallinde satılacak eşya, asıl maksadı sırf teşhir olan sergi eşyasından farklıydı.

İkinci kısım eşya ise sahipleri tarafından sergiye gönderilip de mahall-i mahsusunda teşhir olunan "eşya-yı ma'mule ve mensucat ve mahsûlât-ı arziyye numunelerinden" oluşuyordu. Bu numuneler, talibi olması halinde sahibi, vekili ya da sergi komiserleri vasıtasıyla satılabiliyordu.

Üçüncü kısım eşyalar sergiye yarışmaya girmek amacıyla gönderilen eşyalardı. Bu ürünler de sahiplerinin muvafakatiyle sergi komiserleri marifetiyle satışa sunuluyordu.

Dördüncü kısım eşya "sırf teşhir için Tophane ve Tersane-i Amire fabrikaları ma'mûlâtıyla devâir-i sâireden tedarik edilecek sair münasip eşyadan ibaret" idi. Üçüncü ve dördüncü kısım eşyaların nakliye ve sigorta gibi masrafları komiserlerin harcırah ve maaşları, sergi için Hükümet tarafından ayrılan bütçeden karşılanıyordu.

4.7.6.2 Sıradışı Osmanlı Ürünleri

Osmanlılar, 1893 Fuarı'nda sadece tarımsal ürünleri, madenleri ya da tekstil ve dokumacılık sektöründeki mamulleriyle göz doldurmadı, aynı zamanda beklenmedik teknolojik ve inovatif ürünleriyle de ziyaretçileri şaşkınlığa uğrattı. Osmanlılar'ın teknolojik gelişme trendini göstermesi bakımından, sahil muhafaza ve deniz savaşları için zırhlı gemiler üreten bir devlet kurumu olan Tersane-i Âmire'den gelen ürünler

²⁸⁰ UNZM, Numara 27, 1 Safer 1310 (25 Ağustos 1892), s. 83-84.

son derece önemliydi. Sözelimi Tersane-i Âmire'de fuardan 4 sene önce (1889'da) İstanbul'da inşa edilen Heybetnûma adlı zırhlı korvetin bir modeli de sergilendi. Ayrıca çelik ve pirinç olarak imal edilmiş torpil yuvası modelleri ve torpil yönlendiricileri, gemiler için vida, pervane kanadı, dört kürekli tekne, iki kürekli kayık, gemi ip ve halatları gibi ürünlerde teşhir ediliyordu. Tüm bunlar Sultan II. Abdülhamid döneminde savaş araçları üretimindeki büyük gelişmeyi gösteriyordu.²⁸¹

Osmanlıların 1893 Fuarı'nda şov yaptıkları teknolojik ürünlerin yer aldığı bölümlerden biri Telgraf bölümüydü. Posta ve Telgraf İdaresi, İstanbul'daki devlet fabrikalarında üretilmiş ve Türk alfabesine adapte edilmiş komple bir telgraf makinesiyle fuarda yerini almıştı. Ayrıca şaşırtıcı derecede elektrik ürünleri de burada sergileniyordu. Bunların başında, "Elektrik cereyanlarının aktarılması ve düzenlenmesi için çeşitli ürünler: çift, tek ve sürekli elektrik akımı vericileri, Osmanlı usulü dağıtım tablosu ve galvanometre, İsviçre dağıtım tablosu, sürekli akım alıcısı, çevirmeli elektrik düğmesi, priz, çevirici" geliyordu. Aynı şekilde, "elektrik motoru, elektrikli aydınlatma ve elektrikle telgraf için çeşitli ürünler" de teşhir ediliyordu.²⁸²

Fuara, bazı Osmanlı üreticileri ve sanatkârları da sıradışı ürünler göndermişti. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlıların övünç kaynaklarından biri olan yerli telgraf aletlerinin yanı sıra, ince ve zarif Osmanlı işçiliğini yansıtan saatler ile son derece pahalı mücevherlerle süslü Osmanlı modelleri bunlardan birkaçıydı. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun yeni icat ve yerli üretim noktasında iftihar kaynaklarından biri olan Telgraf ve Posta Nezareti, 8 Ocak 1893 tarihli yazışmalardan anlaşıldığına göre, sergiye hazırlanırken, bu ürünleri kendi imalathanesinde yapıyor ve gerekli hammaddeleri de dışarıdan satın alıyordu. Bu kapsamda, Telgraf Nezareti'nin sergiye gönderdiği ürünlerin imalinde kullanılan malzemelerin bedeli 80 Osmanlı Lirası tutmuştu. Üretim için ihtiyaç duyulan amele istihdamının bedeli de ayrıca karşılanmıştı.²⁸³

²⁸¹ Pushman, **a.g.e.**, s. 19.

²⁸² **A.e.**, s. 24.

²⁸³ BOA, DH.MKT, 2043/23.

Bazı Osmanlı mucitleri de yeni keşiflerinin Chicago Sergisi'ne götürülmesi için Hükümet'e müracaat etmişlerdi. Bu konudaki başvuruların tamamı Ticaret ve Nafia Nezareti'ne yönlendiriliyordu. Bunlardan biri de saatçi Abdurrahman Efendi idi. Dahiliye Nezareti'nin Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderdiği 10 Ocak 1893 tarihli yazıya göre Abdurrahman Efendi keşfettiği "kampvand buhar makinesinin" Hükümet tarafından Chicago Sergisi'ne gönderilmesini istiyor, bunun karşılığında kendisine 600 lira verilmesini talep ediyordu.²⁸⁴

Chicago Sergisi'ne iştirak edenler arasında Saray Cevahircisi Esteban Mihran Dikran Çubukciyan da bulunuyordu. Çubukciyan, kuyumculuk sanatında çok ciddi ilerlemeler gerçekleştirip altın ve gümüş kullanarak yeni ürünler ve maketler üretmişti. Bu yeni ürünlere Padişah'ın izniyle Hamidiye adını vermişti. Yeni ürünler, Hamidiye damgası vurulmuş porselen kristal üzerine, gümüşle işlenmiş payitahtın eski eserlerinin resimlerinin yapıp nakşedilmesiyle imal ediliyordu. Bu nakışta gümüş, altın, elmas, pırlanta ve sair gibi kıymetli firûzeler ve rengârenk taşlar kullanılıyordu.²⁸⁵

II. Abdülhamid'in isteği üzerine, bu ürünlerin Chicago Sergisi'ne konulup teşhir edilmesi için Çubukciyan Chicago'ya gitmişti. Şehre varır varmaz Sergi Komiseri Hakkı Bey ve Fahri Bey ile görüşüp durumu anlatmıştı. Hakkı Bey hemen sergi idaresinin Genel Müdürü Mösyö Davis ile görüşüp eserlerin hak ettiği şekilde teşhir edilmesi için girişimlerde bulunmuştu. Ayrıca İmparatorluğun Chicago Başşehbenderi Mösyö Hanroten de elinden geleni yapmıştı. Böylece Hamidiye damgalı nadide eserler, büyük bir hürmetle "mevâki'-i mahsûsaya / özel mevkilere" konulup teşhir edilmişti. Yine bu kişilerin özel çalışmalarının bir sonucu olarak anılan eserler, "serginin en güzel mevkilerinden evvela Saltanat-ı Seniyye şubesinde, sâniyen (Manifaktor Building) ta'bir olunan büyük dâirede ve sâlisen (Turkish Pazar) nâmıyla yapılmış olan Osmanlı Köyü'nde, râbian (Demi Building) ta'bir olunan Kadınlar Dâiresi'ne konulmuş ve ziyâret ve temâşâsına gelenbütün ziyaretçiler

²⁸⁴ BOA, DH.MKT, 2040/110.

²⁸⁵ BOA, Y.Mtv., 103/15.

nazarında sâir devletler teb'asının teşhir ettiği eşyaya kat kat" tercih edilerek, "fevkalâde genel takdire mazhar olmuş"tu.²⁸⁶

Özetle, "Cennetmekân Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis Hazretleri'nin Bâb-ı Hümâyûn kurbunda ihyâ ettikleri sebinin bir modeli", bu ürünler kapsamında, Abdülhamid'in fermanı ile sergiye gönderilip teşhir edilmiş, "o asrın fenn-i mimâriyesini tasvîr" ile bu asrın kuyumculuk sanatının elde ettiği büyük ilerlemeyi bir kat daha göstermişti. Öyle ki, bu modelin seyredilmesi için insanlar dalga dalga buraya akın etmişler, hayret içinde kalmayan ziyaretçi olmamıştı. Çubukciyan, "gerek şu sebilden dolayı ve gerek bunca zamandan beri fedâkârâne bir sûrette çalışıp meydana getürdüğümüz eşya-i nefîse-i sâire (diğer güzel ürünler) için dâima" hayır duacı olduklarını belirtip sergi heyetine 45 kıt'a madalya vererek bu eserleri fevkalâde bir şekilde ödüllendirdikleri müjdesini bildiriyordu.²⁸⁷

Çubukciyan'ın yazdığına göre sebil modeli, yaklaşık 6.000 liraya mal olmuştu. Modeli, Chicago'da yeni tesis edilen müzehane için alıkoymak istediklerini belirten Çubukciyan, neye karar verecekleri noktasında Padişah'ın "emr ü fermanını" sual ediyordu. Çubukciyan'ın Chicago'da yaşanan gelişmeleri anlatan mektubunun Sultan Abdülhamid'e ulaşmasından sonra, 24 Ağustos 1896 tarihinde Sultan, Ticaret ve Nafia Nazırı Paşa'ya şifahen talimat vererek, sebinin müzeye verilmesinde bir beis olmadığını bildirmişti.²⁸⁸

4.7.7 Chicago Fuarı'ndan Kazanımlar

4.7.7.1 Pazarlama Alanındaki Yenilikler

Osmanlı gazetecileri sergiyi adım adım gezip hakkında haber ve makaleler yazıyorlardı. Kuşkusuz, bu yazılarında Osmanlı toplumunda henüz yerleşmeyen ancak kapitalist ekonominin mutlak gereklerinden görülen pazarlama ve tanıtım unsurlarına da yer veriliyordu. Daha çok bu haber veriş tarzı, hayret edilesi olay içeriğinde oluyorsa da, az bir bölümü de Osmanlı tüccarını ve yetkililerini yeni gelişmelerden haberdar edip ayak uydurulmasını temin amacı taşıyordu. Chicago Sergisi adlı gazetenin tarzı orta

²⁸⁶ BOA, Y.Mtv., 103/15.

²⁸⁷ A.e.

²⁸⁸ A.e.

yolcu bir yaklaşıma sahipti. Yenilikleri, yeni dünyanın acayiplikleri şeklinde verirken, mutlaka taklit edilmesi gerektiğinin altını da çiziyordu.

Sözgelimi sergi içinde devletlerin temsil edildiği pavyon ve binaların yanısıra özel kişilere ait sergi binalarına da dikkat çekiliyor ve "Bunlardan başka birçok husûsî sergilere mahsus binalar vardır ki, bunlar bazı eşhas ile birtakım kumpanyalar tarafından eşya ve emtia teşhiri için yapılmıştır" şeklinde haber veriliyordu.

Kumpanya ve şahısların "kendi mal ve metnını halka tanıtmak için ihtiyar ettiği külfet zihne durgunluk verecek" nitelikteydi. Sergiye katılan özel bir çay şirketinin tanıtım için benimsediği yöntem, Osmanlıların şaşıracağı cinstendi. Bu durum Musavver Şikago Sergisi dergisinde şöyle anlatılmıştı:

"Mesela Kalküta'da bir çay şirketi teşekkül etmiş ve bu şirketin Chicago ile ticari ilişkileri, alış veriş yok. Chicago ile, Amerika ile ticarî ilişkiler tesis etmek, şirketin pek büyük alışveriş etmesine sebep olacak. Ticari ilişkileri kurmaya yol bulmak için sergiden istifade etmeli. Bu istifadenin temini zımnında şirket tarafından bir defter açılmış. Amerika'da çay satmağa heveskâr olan çay ekimi ve ticari halleriyle mütenasip birer meblağ vererek bu deftere yazılmışlar. Chicago Sergisi'nden istifade olunmak üzere ihtiyarı iktiza eden masrafa tahsis etmişler. Bu sûretle biriken paradan yalnız yetmiş beş bin frangını Jackson Park'ta gayet zarif ve iki kat olarak yaptırdıkları bir köşkün inşasına sarf eylemişler. Bu köşkün içine çay doldursalar çay meraklılarından başka kimse ziyaretine gitmez. Ya ne yapmalı? Nefis ürün ve emtia tüccarlarına bila-ücret ikinci katı tamamen ve birinci katı da kısmen vermişler. Kendileri de birinci kata iki tane salon yapmışlar. Bu salonlara ziyaretçilerin oturması için sandalye ve kanepelerle masalar koymuşlar. Halka çay vermek üzere on nefer de Müslüman Hintli getirmişler, semaverleri kurmuşlar. Sabahtan akşama kadar gelene içebildiği kadar sütlü sütsüz istediği gibi çay veriyorlar. Yaptıkları tertibe göre günlük kırk bin fincan çay hazırlayabilmek şarttır. Lakin kaç paraya veriyorlar? Kaç para kazanıyorlar? Bunu hesap etmekten kolay bir şey olamaz. Çünkü kimseden beş para aldıkları yok. Çayı bedava dağıtıyorlar. Günlük bin kilogram şeker sarf ediyorlar. Ziyaretçiler ne kadar çok olursa o kadar memnun oluyorlar. Çayı beğenenlere kutu ile çay bile veriyorlar. Beğensin beğenmesin! Zaten şirket hazırlamış olduğu onbeş bin Franklık çayı yüz yirmi beş gramlık küçük teneke kutular içine koymuş, bu kutuları da umuma ücretsiz dağıtacak. Pek a'la! Bu herifler, çıldırmış mı? Bu tedbir ile zarardan başka ne netice elde edilebilir ...

Şurada hatıra tuhaf bir hikaye geldi. Herifin biri bir meyhaneden içeriye girmiş de, tezgah başında duran meyhaneciye "Şuradan beş paralık rakı ver" demiş, meyhaneci "Canım beş paralık rakı olur mu?" diyecek olmuş. Talip cevaben, "Canım sen şu beş paralığı ver. Bir kere tadı damağıma değsin sonra beş kuruşluk daha verirsin" demiş.

İşte bu bizim çaycılar da burada çaylarını herkese tattırıyorlar. Tadanın eline çayın ismi ve resmini ve Chicago'da nerelerde satıldığını gösteren bir de ilan veriyorlar. Ondan sonra New York'taki gemilerin getirdiği çaylar bittiği için arkası yetiştirilmek üzere Kalküta'ya telgraf çekiyorlar. İlançılığa bu memleketlerde verilen ehemmiyet hiçbir

şeyde yoktur. Bin lira sermaye ile ticarete başlayacak bir adam daha işe başlamazken evvel yalnız üç bin lira ilana sarf ediyor. Ondan sonra işe başlıyor. Fakat işe başladığı zaman da, esnemekle, sinek avlamakla vakit geçirmiyor."²⁸⁹

4.7.7.2 Chicago Fuarı'nın Osmanlı Girişimciliğine Katkısı

Uluslararası sergilere katılan Osmanlılar, bu sergilerden kendi ticaret tarzlarının dışında modern pazarlama yöntemlerine ilişkin usuller öğreniyorlardı. Chicago Sergisi bu yeni tarzlar için uygun bir ortamdı. Yeni dünyanın hızla sanayileşen ülkesi ABD'de ticaretin yeni teknikleri uygulanıyordu. Bunlardan biri de Osmanlıca yayınlanan Sergi Gazetesi'nin muhabiri Ubeydullah Efendi'nin naklettiği "numune dağıtım" yöntemi idi. Bu yöntemi ilk kez sergide gören Ubeydullah Efendi, "Amerika'da ticarete garip bir adet var. Bu adet perakende ticarettir. Eğer ticaret yenilir içilir şeylere dairse behemahal o şeylerden müşteriye evvela numune vermek adettir. Bu numune vermek de tereddüd ve imsak eden ticaretçilere sattıkları meta iksir olsa kimse rağbet etmez" diye yazıyordu.²⁹⁰ Örnek olarak da ekmeği veren Ubeydullah Efendi, yeni bir ekmek icat eden bir tüccarın, o ekmekte küçük ve tadımlık numuneler yapıp dağıtmayan kişinin, icat ettiği ekmeği ne kadar kaliteli olursa olsun, kimsenin ondan alışveriş etmemesini veriyordu. Çünkü, ona göre, numune alanlar ekmek alacak olanlar değil, ekmeğin propagandasını yapıp satışını sağlayacak olanlardır. Bir nevi bunlar gönüllü propagandacılar oluyor, numune masrafları da gönüllü propagandacılar için yapılıyordu. Osmanlı ticaret kültürünü ve toplumsal geleneklerinin yetiştirdiği Ubeydullah Efendi, "Bizim bu propagandacılık sanatıyla hiç alışverişimiz, bu sanatla hiç vukûf-u ıtlâımız yoktur" diyordu.²⁹¹

Sergide her ülkenin kendi ürünlerinin satışlarını artırmak için uyguladığı pazarlama yöntemlerinden başka örnekler de veren Ubeydullah Efendi, hayıflanarak, bunun Osmanlılar'da olmamasını eleştiriyordu. Çok açıklı ki, "propagandanın, reklamın, ilancılığın tesiri" satışlarda büyüktür. Üstelik "Bunu bizim her milletten iyi bilmekliğimiz lazım iken hiç bilmeyiz. Her milletten iyi bilmekliğimiz lazım olması, propagandanın ahkâm-ı İslamiyyeden olmasındandır. Müellife-i kulûba para verilmesi İslam'ın propagandacılığa ehemmiyet verdiğindendir. Fakat Müslümanlar

²⁸⁹ MŞSM, Numara 4-5-6, 15 Teşrinievvel 1893, s. 37.

²⁹⁰ Alkan, **a.g.e.**, s. 166.

²⁹¹ **A.e.**

ne zaman Müslümanlığı iyi anladılar..." diye de hayıflanıyordu.²⁹² Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi propagandacılık İslam geleneğinin özünde vardı. Her şeyden evvel Müslüman olmayan kişilerin kalbini Müslümanlığa ısındırmak, onların Müslüman olmalarını kolaylaştırmak için onlara zekât verilmesi, yani parasal katkıda bulunulması bu propagandacılığın en somut örneğiydi. Ne yazık ki Müslümanlar bu temel ilkeyi, günlük hayatlarına ve özellikle ticarî pazarlamaya uyarlamada yine eksik kalmışlardı.

Sergideki Türk ürünleri daha sonra ABD'de kalan Türk girişimcilere para kazanmak için ilham kaynağı oluyordu. Bunlardan biri de Türk Köyü'nde sergilenen ve ziyaretçilerin büyük beğenisini toplayan Panorama İstanbul idi. Panorama İstanbul'un temel özelliği ise şehrin Ayasofya, Şehzadebaşı'nda bir mahalle, Tophane Caddesi, Galata Köprüsü, Dolmabahçe Sarayı gibi İstanbul manzaralarını içermesiydi. Ayrıca panoramada Kudüs, Mescid-i Aksa ve Suriye manzaraları da yer alıyordu. 18 parça resimden oluşan panoramada yer alan her resim çerçevelenmiş ve 5 metre karelik bir zemin üzerine kurulmuştu. İşte Osmanlı İmparatorluğu'nu sergide başarıyla temsil edip tanıtan bu panorama projesi, sergi nihayetinde 80 dolara Ubeydullah Efendi tarafından satın alınır. Ubeydullah Efendi'nin girişimci düşüncesi sayesinde panorama, Orta Amerika şehirleri ile Meksika ve Küba'da geçimini sağlayan bir iş dalı olur.²⁹³

Girişimci Ubeydullah Efendi'ye ilham veren ikinci Osmanlı ürünü ise keten helva idi. Sergi boyunca ziyaretçilerin büyük ilgi gösterip zevkle yedikleri keten helvaları yapan usta, sergi sona erince ülkeye dönmek yerine ABD'nin New York eyaletine yerleşip bir dükkan açmaya karar verdi. Chicago Sergisi'nde ilgi odağı olmayı başaran keten helvasının ustası "Azerbaycanlı bir Acem Türkü" olup adı da Kerbelâ-yı Hüseyin idi. Hüseyin Usta New York'a gelip şekerleme dükkanını açtı, İngilizce bilmediği için yanına dil bilen bir Ermeni'yi alıp dükkanında ona tezgahtarlık yaptırdı. İşte keten helvayı buradan alıp tüm Amerika'ya tanıtan, önde gelen şekerleme sergilerinde teşhir eden ise Ubeydullah Efendi idi. Ubeydullah Efendi, oldukça uygun fiyata Hüseyin Usta ile anlaşıp numuneler de aldı. Bunları

²⁹² Alkan, **a.g.e.**, s. 168.

²⁹³ **A.e.**, s. 191.

Washington'da açılacak şekerleme sergisine götürdü. Sergide ona tam kapının karşısında bir stand verdiler. Yeni ürünü ile serginin tanıtım reklamlarında yer alan Ubeydullah Efendi, ziyaretçi çekmede önemli rol oynadı. Çünkü oraya gelenlerin "yüzde sekseni Ubeydullah Efendi için geliyordu ve kapıdan girince onu görüyordu." O ise ipek helvası elinde, tıpkı Türk pazarlarındaki gibi "silk candy" diye bağırıyordu. Sergiyi ziyaret edenler, keten helvaya büyük ilgi gösterdiler, Ubeydullah Efendi 6 saatte 150 dolar kazandı, Washington gazeteleri sürekli ondan bahsetti.²⁹⁴

4.7.8 Chicago Sergisi'nin Basındaki Yansımaları

4.7.8.1 Chicago'da Yayınlanan Osmanlıca Bir Dergi

Chicago Sergisi devam ettiği müddetçe Türkçe bir de dergi çıkarılacaktı. Resimli olacak dergiyi çıkarma sorumluluğunu, daha sonra mebusluk yapacak olan Süleyman Bustâni Efendi üstlenmiş, bunun için de Chicago heyeti yola çıkmadan önce, İstanbul'da gerekli ruhsat ve izinleri almıştı. Yine bu amaçla Osmanlıca hurufat alınarak bir mürettip, yani dizgici heyete dahil edilmişti.²⁹⁵ Mürettepliği üstlenen Mehmed Efendi, Sanayi Mektebi'nden yeni mezun olmuş 18 yaşında bir gençti. Ebuzziya Tevfik'in tavsiyesi ile ücretli personel olarak heyete dahil edilmişti.²⁹⁶ Kuşkusuz Osmanlıca Musavver Sergi Dergisi'nin çıkabilmesi için bir yazıhane ve bir de mürettiphaneye ihtiyaç vardı. Her ikisi de Süleyman Bûstani Efendi tarafından oradaki Mr. Cambel adlı bir gazeteci ile sözleşme imzalanarak tedarik edildi. Böylece 3 kişilik ekip 6 ay içinde 6 adet musavver (resimli) gazete çıkarmayı başardı.²⁹⁷

Sergi Komiseri Hakkı Bey'in riyasetinde, Süleyman Bûstani Efendi'nin yazı işleri müdürlüğünde çıkarılan gazetenin muhabirliğini ise ünlü Jön Türk Ubeydullah Efendi yapmıştı. Ubeydullah Efendi, bu göreve Chicago'da iken talip olmuş, II. Abdülhamid yönetimi ile arası iyi olmamasına rağmen bu vazifeye Hakkı Bey tarafından getirilmişti.

²⁹⁴ Alkan, **a.g.e.**, s. 197 - 201.

²⁹⁵ **A.e.**, s. 151.

²⁹⁶ **A.e.**, s. 160.

²⁹⁷ **A.e.**, s. 161.

Sergi boyunca Osmanlıca olarak yayınlanan gazete Amerikan gazeteleri tarafından takdirle anılıyor ve "Amerika'da Amerika baki kaldıkça idame edip gidecek" bir eser olarak nitelendiriliyordu. Gazeteye ilişkin övgü dolu satırlar şu şekilde devam ediyordu: "Onlara göre Sergi bittikten sonra bugün sergi mahallinde mevcut olan ebniyeden hiçbir eser kalmayacak. Lakin Osmanlı Köyü'nün bir taşına hâlel gelmeyecek. Çünkü bu köy kal'a ve kam'ı na-kâbil bir esas üzerine kurulmuş, o esas ifnası gayr-i mümkün bir cevherden teşekkül etmiştir. İşte bu esas Osmanlı nâm-ı âlisini Amerika'da Amerika baki oldukça idame edip gidecek olan ve Osmanlı Köyü'nde (Chicago Sergisi) namıyla neşrolunan gazetedir. Biz bu gazeteyi okuyup anlayacak kadar ma'lûmât sahibi olamadığımız yani lisân-ı Türkiye'ye aşına bulunmadığımız için muhteviyatı hakkında hiçbir söz söyleyemediğimize teessüfler ederiz."²⁹⁸

4.7.8.2 Amerikan Basımında Osmanlı Pavyonu

Chicago'da yayınlanan gazetelerde Osmanlı İmparatorluğu'nun katılımından genişçe ve övgüyle bahsettiler. Bunlardan birinin tercümesi Musavver Chicago Sergisi Gazetesi'nde yayınlandı. Bu yazıda belirtildiğine göre "Chicago Sergisi'ne gelen milletler meyanında Osmanlılar kadar şanlı bir sûrette kimse isbat-ı vücut etmemiştir."²⁹⁹

Haberde, Osmanlılar'ın sadece sanayi ürünleri dairesinde yer almadığına dikkat çekilerek, "Serginin her neresine bakılsa Osmanlı görülür, Osmanlı bulunur" deniliyordu. Hakikaten Osmanlılar sanayi ürünleri dairesinde "rikkat ve letafette" Rus samurlarıyla, güzel sanatlar dairesinde de en hünerli ressamların tablolarıyla "rekabet eden enfes halılar" vardı. Ayrıca "Osmanlılar serginin Jackson Park kısmında müteaddit köşkleriyle, Midway Plezans kısmında takriben yüzbin kadem murabba vus'atinde köyleriyle isbat-ı vücut etmişlerdir. Gerek köşklere giren, gerek köylerini gezen bir zâir (ziyaretçi), Osmanlıların sanayide Avrupa milletleri derecesine vasıl olamadıklarını iddia edenleri mahcup edecek eşya görür. Köşkteki eşya sanayi-i Osmaniye'deki tenevvu' ve mahareti, teceddüd ve zerafeti gösterir. Köydeki ebniye bir güzel ve müfid tarih inşaatı teşkil eder. Ebniye-i mezkûreden bazıları birçok müzelere mahsus olacak

²⁹⁸ MŞSM, Numara 4-5-6, 15 Teşrinievvel 1893, s. 34.

²⁹⁹ A.e.

nefâyesi hâvidir" diye yazıyordu.³⁰⁰

Amerikalı kadın yazarlardan biri olan ve Paris'te ikamet eden Teresa Viele tarafından "Chicago Sergi-i Umûmisi'nde fezâil-i İslâmiyye ve Muhammed-i seniyyeye dâir İngilizce ayrıntılı bir makale kaleme almış ve daha sonra bu makale Fransızca olarak dahi neşredilmişti. Bu makalenin bir nüshası Ahmet Mithat Efendi'ye tebliğ edilmiş, o da bu çok beğendiği "hakikat tercümanı makale" için bir takdir yazısı yazmıştı. Bu vesileyle oluşan münasebet sonrası kadın yazar, bir nüsha da Sulta II. Abdülhamid için göndererek, Sultan'a takdimini kendisinden rica etmişti. 17 Ağustos 1894 tarihinde Mabeyn-i Hümayûn'a sunduğu yazıda, risalenin içeriği hakkında bilgi veren Ahmet Mithat Efendi, içeriğin hem İslam dini hem de Sultan hakkında hakikaten övgü ve ta'zim dolu olduğunu belirtiyordu.³⁰¹

³⁰⁰ MŞSM, Numara 4-5-6, s. 34.

³⁰¹ BOA, Y.MTV., 102/103. Teresa Viele'nin 31 Temmuz 1894 tarihinde Paris'ten Ahmed Mithat Efendi'ye yolladığı mektup şöyleydi:

"Ekselans,

Chicago Kongresinde okunan "İslam Broşürüm"e göstermiş olduğunuz alâkaya kısaca teşekkür etmek için size yazıyorum.

İslamın İngiltere'de ve geniş Hint İmparatorluğunda yayılması modern tarihin en harika olaylarından birisidir ve Sergide Kadın Komitesi azası olarak yer almam hasebiyle, kongreyi ilgilendirecek ve heyecanlandıracak daha uygun bir konu olabileceğini düşünemiyorum.

Asil Türk milletine, broşürümde yer verdiğim sevgi hissiyatımı yansıtmazdan son derece müteahhis oldum. Bu aynı zamanda ülkenize karşı Birleşik Devletler'deki hemşehrilerimin hissettiklerinin bir yankısıydı.

Lâkin, yazımda ülkenizin halihazırdaki refahından, okulların, orduların, güzel sanatların ve kamu hizmetlerinin başarılarından söz ederken, aslında bu kadar çabuk gerçekleşen bu büyük ilerlemenin sebebi ve kaynağı olan yüce hükümdarınıza saygılarımı sunma amacını güdüyordum.

Bu vesileyle Ekselansları ekte dikkatinize sunduğum broşürü, saygılı hayranlığımın bir nişanesi olarak Majestelerine takdim açısından göstereceğiniz nezakete vurgu yapmak isterim.

Önceden size binlerce kez teşekkür eder, en içten hayranlık ve saygı hislerimi sunarım."

BEŞİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI FUARLARIN SANAYİLEŞME VE YERLİ FUAR ANLAYIŞINA ETKİSİ

5.1 Sergi-i Umûmî-i Osmanî

Sultan Abdülmecid dönemi, hızla sanayileşen Avrupa ülkelerini yakalama, teknolojik gelişmeyi ve fabrikalaşmayı Osmanlı Devleti'ne aktarma çabası içinde geçti. Bu amaçla dünyadaki gelişmelerin takibi ve Osmanlı'nın tarım ve sanayide elde ettiği ilerlemeyi göstermek için uluslararası sergilere katılım başladı. İlk katılım, 1851 yılında Sultan Abdülmecid döneminde gerçekleşirken, Türkler de panayır ve pazardan farklı bir şekilde tesis edilen gerçek anlamda bir fuar ile karşılaştılar ve bunun bir parçası oldular. 1851 Londra Sergisi ve sonrasındaki Paris ve II. Londra sergileriyle Osmanlı hükümeti yalnızca Avrupa ülkelerinin makineleşme ve teknolojik gelişmede ne kadar geliştiğini görüp buna göre tedbirler almaya girişmekle kalmadı, aynı zamanda ciddi anlamda bir sergi organizasyon kültürü de edindi. Osmanlı İmparatorluğu'nda panayır kültürünün değişimini ve sanayi üretimine paralel bir şekilde oluşan yeni fuarcılık anlayışına dönüşümü, 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin simgelediği söylenebilir. O tarihe kadar Osmanlı'da düzenlenen panayır ve sergiler, dünyadaki sanayi ve ticaretin gelişimine paralel bir seyir izleyemediğinden geleneksel niteliklerden kurtulup modern anlamda bir gelişme sürecine girememişti. Oysa başta Avrupa ülkeleri olmak üzere ticaret ve sanayinin değişimi doğrultusunda sergi ve panayırlar da gelişerek, devrin teknik ilerlemesine uymuşlar ve yenilikler ile buluşların tanıtıldığı ortamlar haline gelmişlerdi. Dolayısıyla sanayi devrimini gerçekleştiremeyen, sanayisini dönüştüremeyen ülkelerde ise, geçmişteki nitelikleriyle panayırlar varlıklarını devam ettiriyordu.

Sultanahmet Meydanı'nda 1863'te açılan Sergi-i Umûmî-i Osmanî, "Batı ölçüsünde ve zamanın sanayi gelişmelerini tanıtan ilk sergi" olmuştu. Avrupa ülkelerinin bu sergiye katılmasıyla uluslararası bir karakter kazanmıştı. Kuşkusuz, Batılı tarzdaki sergilerin Osmanlı'da yerleşmesine başlangıç teşkil eden 1863 Sergisi'nin teşkilinde 1851 Londra, 1855 Paris ve 1862 Londra dünya sergilerinin

büyük payı vardı. Çünkü Hükümet'in teşvikiyle bu sergilere katılan Osmanlı tüccarları, benzer gelişmeleri kendi ülkelerinde görmek istemiş, bu da modern sergicilik fikri ile iktisadî uyanışın başlamasını temin etmişti.¹

"Memâlik-i Mahruse'de ilk defa açılan sergi"² olma vasfını kazanan Sergi-i Umûmî-i Osmanî'yi düzenleme fikri ise Sultan Abdülaziz'e aitti. İstanbul'da bir sergi düzenlenmesini isteyen Sultan'ın bu düşüncesini, Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa büyük bir şevkle desteklenmişti. Çünkü Fuad Paşa, 1862 Londra Sergisi'ne sergi komiseri olarak katılan oğlu Nazım Bey vasıtasıyla fuarların faydasının ve sağladığı yeni imkânların farkındaydı.³ Kaldı ki, Londra Sergisi'nin ardından Osmanlıların böylesine kapsamlı bir sergi açması oldukça anlamlıydı ve uluslararası sergilerden ne denli etkilendiklerini göstermekteydi.

5.1.1 Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin Amacı

Sergi-i Umûmî-i Osmanî, Bab-ı Âli'nin bir Osmanlı sanayisi oluşturma çabasının yeni bir ivme kazandığının somut göstergesiydi. Tanzimat'ın ilk yıllarında devletin öncülüğünde büyük fabrikalar kurarak sanayileşmeye çalışan Osmanlı İmparatorluğu, bu girişimden olumlu sonuçlar alamayınca, yeni bir anlayışa yöneldi. Bu anlayışın temelinde, özel sektörün teşvik edilmesi, tarıma dayalı da olsa milli bir sanayi oluşturma gayreti vardı. İşte bu gayret, yine özel sektör yatırımcılarının finansmanı ile hayata geçiyordu. Osmanlı hükümeti bu serginin hayata geçmesi için her türlü imkânı seferber ederek, milli sanayiye destekleme kararlılığını açık bir şekilde ortaya koyuyordu.

1863'de İstanbul'da bir sergi düzenlenmesine karar verildiğinde bunun neden gerekli olduğu ve önemi Vilayet yöneticilerine anlatılmak istendi. Bu amaçla Vilayet merkezlerine gönderilen yazıda, "tarife hacet olmayacak" şekilde sergilerin mülkü (memleketi) imar etmede, zirai ürünler ve ma'mûlâtı çoğaltmada, sanayi ve meslekleri ilerletmedeki önemine işaret edilerek, bu ilerlemenin ancak onlara ait

¹ H. Avni Şanda, "Bizde İlk Ticaret Sergisi", *İstanbul Ticaret Gazetesi*, C. VIII, Sayı 368, 1965, s. 13.

² Kadri Bey, "Sergi-i Umûmî-i Osmanî", s. 430.

³ Adnan Giz, "1963 İstanbul Sergisi", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Sayı 28, 15 Haziran 1968, s. 23.

aletler ile ma'lûmâtın elde edilmesiyle hâsıl olduğu hatırlatılıyordu.⁴ Yazıda "beher sene" vurgusu çok önemliydi. Gerek yurtdışındaki sergilerden bahsedilirken, gerekse yurt içinde yapılması düşünülen sergiden bahsedilirken, "beher sene" yapıldığının, "beher sene" yapılacağıının altı çiziliyordu.

"Avrupa'nın taraf taraf bazı mahallerinde beher sene mahsus ve umûm sergiler açılarak her yerin hiref ve sanayie dâir mahsûlât ve mamûlâtı enzâr-ı âleme" gösteriliyordu. Ayrıca ashâb-ı sanat ve marifetin kemâli, hüneri, mahâreti ve liyâkatı bu sergiler sayesinde medh ve senâ ediliyor, "vûkelâ-yı sanâyi" ve maârif bu tarik ile dahi yol" alıyordu.⁵

Yazıda, "Allah'a hamdolsun ki, Memâlik-i Mahrûse, toprak mahsulleri ile en mümtâz bir dâire" denilerek, "halkımızın kabiliyet ve istidâdı ise mertebe-i kemâlde olarak ekser mahallerde birçok masnûât ve mamûlât var" şeklinde devam ediliyordu. Bu üstünlüklere rağmen "her nasılsa mülkümüzün ameliyât ve eşyası bazar-ı itibâra çıkarılamamakta ve destgâh-ı nisyânda kem-nâm olup kalmaktadır." Sultan Abdülaziz'in bunu kırmak ve memleketin umranı için ticareti geliştirmek için himmette bulunduğu belirtilen pusulada, "dahili imalatın dahi itibar mevkiine ulaşmasıyla sanayi ürünlerinin bir kat daha artması yüce bir istek" olarak niteleniyor ve sanayi ürünlerinin gelişmesinin ispatı olarak da "bu sene Londra'da küşâd olunan umûm sergilerine gönderilen eşyanın ekseri şâyân-ı takdir ve tahsîn" olması gösteriliyordu. Çünkü sergiye gönderilen memurlara bu yönde birçok ifadeler iletilmiş, ayrıca Avrupa gazetelerinde de benzer haberler görülmüştü. Avrupa görgüsünden sonra bir sergi geleneğinin oluşması, üretimin gelişimi üzerinde etkisinin somut olarak fark edilmesi, "an be an terakki"nin görülmesini sağlaması sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu'nda da "mahsûlât ve ma'mûlât için beher sene Ramazan ayında Dersaâdet'te bir sergi açılması" hususu, gereğinin yapılması, mahallin tertip edilip hazırlanması için Sultan Abdülaziz'in emriyle Ticâret Nezâreti'ne havale edilmişti.⁶

1863 Sergisi'ni Avrupa'daki benzerlerinden ayıran en önemli özellikler, bir

⁴ BOA, A.MKT.MHM, 242/63

⁵ A.e.

⁶ A.e.

"muhasabe" ve "envanter" sergisi olma özelliği taşımasıydı. İmparatorluğun farklı eyaletlerinde üretilen mallar, bu malların kalite, çeşit ve fiyatları sergi sayesinde belirlenecekti. Bunun yanı sıra sergiyle hem üretimde karşılaşılan sorunlar belirlenecek, hem de sorumlu mevkidekilerin dikkati bu sorunlara çekilecekti. Ayrıca tüccarlar ile üreticiler sergi vesilesiyle bir araya gelerek tanışacaklardı.⁷

Serginin amacı, Osmanlı Hükümeti tarafından konuya ilişkin Saray'a sunulan bir takrirde, "Bir süreden beri Avrupa ülkelerinde ticaret ve sanayinin geliştirilmesi amacıyla açılan sergilerin büyük faydaları görüldüğünden" şeklindeki ibarelerle ortaya konuyordu.⁸ Ama Osmanlı yönetici ve aydınlarının bu serginin düzenlenmesinden anladıkları maksat çok açıktı: "Memâlik-i Mahruse-i Şâhâne'de her türlü meslek ve sanayinin gelişip yaygınlaşması..."⁹ Gazeteler ise serginin açılış maksadını, "... Lakin asıl maksad Memâlik-i Mahruse-i Şâhâne'nin mahsulât-ı araziyye ve ma'mûlât-ı sanayiisinin ne halde olduğu görülmekten ibarettir" diye açıklıyordu.¹⁰

Bir başka açıklamada ise amaç, Osmanlı Devleti'nin bir zamanlar üretip de artık İstanbul'un yapımını unuttuğu eşyaları halka gösterip hatırlatmak diye ortaya konuyordu. Böylece Sergi-i Umûmî-i Osmanî ile "bir zamanlar neleri üretebildiğini hatırla ve gelecekte de neleri üretebileceğini düşün" temasının Osmanlı halkının zihnine nakşedilmesi hedefleniyordu. Bunun için de özellikle İstanbullu müteşebbislere güveniliyordu. Bu sebepten duyuruda "... Memâlik-i Şâhâne'de yapılmakta olduğu halde bir vakitten beri İstanbul'ca unutilan her nev'i eşyayı halka gösterip..." ifadeleri özellikle kullanılıyordu. Biliniyordu ki, Osmanlı üretici anlayışını yeniden keşfederse, "alıma-satıma yeniden revaç vermek" mümkün olacaktı. Bu özellikleriyle sergi, üretimde ve ticarete yeni bir heyecan oluşturunca. Dolayısıyla sergi, "hem büyük bir pazar ve hem de ehl-i san'ata gayet hayırlı bir imtihan meydanı" vazifesi görecek. Burada üretici ve satıcıların rekabeti için, Osmanlı geleneğinden süzülerek Sanayi Devrimi'nin getirdiği yeni anlayışa adapte edilen en önemli tabir ise, rekabet ortamının karşılığı için kullanılan "hayırlı bir

⁷ Önsoy, **a.g.e.**, s. 71.

⁸ Giz, **a.g.m.**, s. 24.

⁹ Kadri Bey, **a.g.m.**, s. 337.

¹⁰ Ruznâme-i Ceride-i Havadis, Numara 561, 8 Şaban 1279 (29 Ocak 1863).

imtihan meydanı" ibaresiydi. Çünkü sergiyi düzenleyenler inanıyorlardı ki, bu hayırlı imtihan meydanında, "herkes akranından geri kalmamak için özenecek ve elden geldiği mertebe çalışacak"tı.¹¹

Bu ifadelerden de anlaşıyordu ki, "İlk sergi, topraklarımız üzerinde yapılan ve fakat umumî rağbetten tedricen düşerek alıma ve satıma artık mevzu olmayan mevâddı halkımıza tanıtarak, bunların tekrar revacını temin ve diğer taraftan da sanayi erbabını yeniliğe, icada doğru sevk ve teşvik eylemek fikir ve maksadıyla açılmıştır. Bu itibarla Türkiye'deki ilk sergiyi hem ilk sergi olarak hem de bilhassa birinci yerli malları ve yerli sanayi sergisi olarak almak icap ve iktiza eder."¹² Bu görüşü savunan bir yazara göre, 1863 Sergisi'nin "asıl maksadı, yerli sanatları teşvik ve himaye etmektir."¹³

Aslında bu düşünceyi doğrulayan çeşitli kanıtlar vardı. Öyle ki, bu belgeler ışığında 1863 Sergisi'nin Dersaâdet'te ticareti canlandırmayı hedeflediğini söylemek mümkündü. Sergiyi düzenleyenler, sergi bereketinin Dersaâdet esnafına ulaşması için gayret göstermişlerdi. Bu amaçla, sergi için ayrılan bütçeden eşya satın alınırken bu hususa özel önem verilmesi istenmişti. Sözgelimi Maliye Nizareti'ne gönderilen bir yazıda, Sergi-i Umûmi'ye konulacak her nevi emtia ve eşyanın fakir esnaf ve sanayi erbabından alınması tavsiye ediliyordu.¹⁴

Sergi-i Umûmî-i Osmanî'de sergilenecek bazı ürünler sadece Dersaâdet'te değil, İmparatorluğun diğer eyaletlerinde de özel olarak imal ettirilmişti. Sergi

¹¹ Tasvir-i Efkâr, Numara 45, Cemaziyelahir 1279. Tam metin şöyleydi: "İşbu sergi Memalik-i Şahane'de yapılmakta olduğu halde bir vakitten beri İstanbul'ca unutulmuş her nevi eşyayı halka gösterip alıma satıma yeniden revaç vermek için hem bir büyük pazar ve hem de ehl-i san'ata gayet hayırlı bir imtihan meydanı olduğundan herkesin akranından geri kalmamak için özenip ve elden geldiği mertebe çalışıp göndereceği eşyanın gayet temiz ve rabitali olmasına sa'y ve gayret eylemesi lazımdır."

¹² Hakkı Nezihi, "Memleketimizde İlk Sanayi Sergisi", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sayı 7, 1931, s. 415.

¹³ **A.e.**

¹⁴ BOA, A.MKT.MHM, 246/99. Bu yazıda "...tertib ve küşâdı muktezâ-yı İrade-i Seniyyeden olan sergi-i umûmiyeye vaz' olunacak her nev' emtia ve eşyanın tedârik ve ihzârı için ale'l-hesâb suretiyle ba'zı fukarâ-yı esnâf ve erbâb-ı sanayie verilmek üzere ta'vîzen ve ihtiyaten komisyon-ı mahsus cânibine bir yüz bin gurûşun i'tâsı..." vurgulanıyordu.

komisyonu tarafından belirlenen edevat ile eşya, esnafa sipariş edilmiş, vaktinde yetiştirilmesi için de "icâbının icrası", yani yakından takibi istenmişti.¹⁵

Sergi Komisyonu, Kütahya Kaymakamlığı'ndan "oltarafdan dahi bazı eşya tedarik ve irsalinin (gönderiminin)" olacağını hatırlatarak, merkezden gönderilen pusulada yazılı toprak mamullerinin "dikkat ve nezaret-i mahsusa ile imal ettirilerek", diğer eşya ile birlikte kararlaştırılan vakitte yetiştirilmesi için lazım gelenin yapılmasını istiyordu. Bu da gösteriyordu ki, komisyon bazı bölgelerin görece uzmanlık alanlarının farkındaydı ve onlardan sergi için özel bazı ürünler istemişti. Hem ürünlerin niteliği açısından, hem de vaktinde gönderiminin sağlanması bakımından herhangi bir aksilikle karşılaşmak istenilmediğinden yetkililer sürekli yazı ile uyarılmıştı.¹⁶

Sergi hazırlığı noktasında devlet tarafından yapılacak şeylerin icrasına geçilmiş, sergiye getirilecek bütün eşyanın Padişah'ın kontrolünden geçeceği düşüncesinden hareketle sergilenecek ürünlerin hemen şimdiden tedârik ve tertibine başlanmıştı. Sonuç olarak herkesin sergiyle ilgili üzerine düşeni yapması ve lazım gelen şeylerin Ramazan'ın girişinden evvele yetiştirilmesi için himmet buyurması Sultan Abdülaziz'den ayrıca talep ediliyordu.¹⁷

Sultan Abdülaziz'in büyük önem verdiği Sergi-i Umûmî-i Osmanî için ürünlerin tedarikinde gevşeklik ve ihmalkârlık gösteren valiler anında uyarılmıştı. Bunlardan biri de Halep valisiydi. Dersaâdet'e ulaşan haberlere göre "Sergi-i Umûmî için Halep'den dahi taleb olunan eşyanın tertîb ve tedârîki" için "lâzım gelen teşebbüsâtta sarf-ı nazarla keyfiyetin Haleb ticâret meclisine bırakıldığı anlaşılmış"tı. Derhal valiye bir yazı gönderilerek, durum özetleniyor ve gerekli ehemmiyeti elbette takdir edip, icap eden tedbirleri alacağı açık olduğu belirtiliyor ama "serginin vakt-i küşadı an be an tekarrup etmekte" denilerek nazikçe de uyarılıyordu.¹⁸

¹⁵ BOA, A.MKT.MHM, 251/21.

¹⁶ BOA, A.MKT.MHM, 251/24.

¹⁷ BOA, A.MKT.MHM, 242/63

¹⁸ BOA, A.MKT. MHM, 250/24

5.1.2 Özel Sektörün İlk Fuar Yatırımı

Bâb-ı Âli, serginin organizasyonunu gerçekleştirmek için bir "komisyon-ı mahsus" teşkil etti. Komisyon başkanlığına, dönemin Maliye Nazırı Prens Mustafa Fazıl Paşa getirilirken, üyeler de Hariciye Teşrifatçısı Kâmil Bey, Sadrazam Fuad Paşa'nın oğlu Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye Üyesi Nazım Bey Efendi, Ticaret Nezareti Müsteşarı Server Efendi ile Azmi Beyefendi ve devlet ricalinden Agaton Efendi oldu.¹⁹

1863 Sergisi Türk fuarcılık tarihinde özel sektör tarafından finanse edilip organizasyonu gerçekleştirilen çağdaş ilk sergi olma özelliğini taşıyordu. Her ne kadar düzenleme fikri Osmanlı Sultanı'na ait olsa da, Kırım Savaşı'yla birlikte girilen aşırı borçlanmalar sebebiyle hazinenin kısıtlı imkânları sergi masraflarının devlet tarafından karşılanmasını güçleştirmişti. Bunun üzerine başını Mısır Hidivliği varislerinden Mustafa Fazıl Paşa'nın çektiği, Mısırlı Sarraf Kevork, Eramian ve Oppenheim'den oluşan bir grup özel sektör yatırımcısı, 1863 Sergisi Tertip Komitesi olarak sergi binasının yapımı dahil tüm maliyetleri üstlendiler.²⁰ Kuşkusuz bunda Mustafa Fazıl Paşa'nın veraset yolu ile Mısır Hidivi olma hakkından vazgeçme karşılığında 4.5 milyon İngiliz altını tazminat almasının büyük etkisi vardı.²¹

Fazıl Paşa bu parayla payitahtta etkinliğini artıracak faaliyetlere imza atıyor, İmparatorluk yönetiminde hızla yükselerek sırasıyla Maarif Nazırlığı ve Maliye Nazırlığı vazifelerine geliyordu. Bir anlamda Fazıl Paşa "su gibi para" harcıyordu. Kendi gücünü göstermek için sergi düşüncesinin çok önemli bir fırsat olduğunun farkındaydı. Öncelikle Sergi Tertip Komitesi'nin başkanlığını üstlendi, daha sonra ise aralarında ecnebi tüccarların bulunduğu bir grupla devletin güçlük çektiği sergi binasının yapımı gibi işlerde aktif rol aldı. Bab-ı Âli de, serginin organizasyonu ve finansmanı gibi güçlüklerin sadece Mustafa Fazıl Paşa ile aşılabileceğinin farkındaydı. Bu hususu, Saray'a gönderdiği tezkirede "Her şeyden önce, işin süratle

¹⁹ Ceride-i Havadis, Numara 1128, 5 Şaban 1279 (26 Ocak 1863), (Fasl-ı Hâmis, Yirmi Dokuzuncu Bend).

²⁰ Önsoy, **a.g.e.**, s. 72.

²¹ Giz, **a.g.m.**, s. 23.

başarılması için, böyle şeylere hevesli ve yapıcı bir zata havalesi gerektiğinden değer ve haysiyeti ve gösterdiği arzu bakımından bu görev Mustafa Paşa Hazretlerine verilmiştir" ibaresiyle ifade etmişti.²²

Mustafa Fazıl Paşa ise, sergi komisyonu başkanı sıfatıyla Sadaret Makamı'na yazdığı bir takrirde, serginin, memleketin servet ve bayındırlığını artırma ve kamuoyunda yaratacağı faydalı ve politik etkiler düşünüldüğünde, her türlü masraftan kaçınılmaması gerektiğini hatırlatıyordu. Ancak, Hazinesin imkânsızlıklarını göz önünde tutarak, 30 bin İngiliz lirası maliyetle en fazla yatırım kalemi olan sergi binasının inşası için bazı girişimlerde bulunduğunu açıklıyordu. Bu çerçevede Fazıl Paşa, bazı muteber tüccarlarla konuşulduğunu ve sergi binasının bir özel kumpanya tarafından inşasına karar verildiğini bildiriyordu.²³ Fazıl Paşa, sergi ana binasına ilaveten yapılan ve yabancı ülke ürünlerinin sergilendiği ilave pavyonun masraflarını ise bizzat kendisi karşılamıştı.²⁴

5.1.2.1 Sergi Mekânının Tespiti

Sergi yeri olarak, Aksaray ve Sultanahmet'te farklı mekânlar gündeme geldi, ama sonunda hem merkezî konumu, hem de tarihî önemi nedeniyle geniş ve açık bir mekân olan At Meydanı'nda karar kılındı. Daha evvel Sultanahmet'te mevcut bazı binaların üzerinde durulmuş, ancak bunların ihtiyacı karşılamayacağına kanaat getirilmişti. Sergi binasının Osmanlı'nın yeni vizyonunu ortaya koyması için "tarz-ı cedid ve müstahsen"e uygun yapılacağı bilhassa vurgulandı.²⁵ Aslında bu "tarz-ı cedid" anlayışı Mustafa Fazıl Paşa'ya aitti. Paşa, 23 Cemaziyülevvel 1279 (16 Kasım 1862) tarihinde Sadaret Makamı'na sunduğu takrirde, "ekspozisyon ittihaz edilecek yerin, her tarafa yakın ve tarz-ı cedid üzere (yani yeni tarzda) olması gerektiğinden" bahsetmişti.²⁶ Bab-ı Âli de bu yaklaşımı aynen devam ettirmişti.

Binanın inşaatı Mustafa Fazıl Paşa, Mısırlı Sarraf Kevork, Eramian ve

²² Giz, **a.g.m.**, s. 24.

²³ **A.e.**

²⁴ Ergin, **a.g.e.**, s.711.

²⁵ Tasvir-i Efkâr, Numara 45, 7 Cemaziyelahir 1279 (30 Kasım 1862).

²⁶ Giz, **a.g.m.**, s. 24.

Oppenheim'den oluşan bir kumpanyaya ihale edildi.²⁷ Tasarım ve uygulaması iki Fransız mimar olan Marie-Augustin-Antoine Bourgeois ile Leon Parvillee tarafından gerçekleştirilen sergi binası 30 bin İngiliz lirasına mal oldu.²⁸ Sergi binası üç kapılı ve dikdörtgen şeklindeydi. Yaklaşık 2 bin 500 metrekarelik bir alana yayılan binanın ana cephesinin ortasında, binanın geri kalan kısmından daha yüksek, mazgallı çatı profilli ve kemerli kapalı, çıkıntılı bölüm bulunmaktaydı. Üç kemerli revakın üzerine "Sergi-i Umûmî-i Osmanî" yazılı bir kitabe konulmuştu. Bina tasarımının esası, daha önceki dünya sergilerinden alınmıştı. Böylece bölmelere ayrılabilen geniş bir salon oluşturulmuştu. Bununla birlikte özellikle cepheler İslam mimarisinden esinlenen renkler sebebiyle mimari tarz olarak neo-İslam bir üslûp taşıyordu.²⁹

Sergi binasının iç kısmında tarım ürünlerinden dokumalara, sanayi ürünlerinden madenlere, deri eşyasından mobilyalara kadar uzanan geniş ürün yelpazesini sergilemek için 13 bölüm oluşturuldu. En geniş bölüm, Osmanlı'nın tarımdaki gücünü göstermek amacıyla, farklı bölgelerden gelen 212 buğday cinsine ayrıldı.³⁰

5.1.2.2 İlk Ulusal Fuar Nizamnamesi

Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin işleyiş ve organizasyonuna ilişkin Avrupa'da düzenlenen sergilerle ilgili bilgilerden hiç de aşağı kalmayacak bir kapsamda hazırlanan sergi nizamnamesi, Ceride-i Havadis'in 5 Şaban 1279 tarihli 1128 numaralı sayısında yayımlandı. Ülkenin tüm "hâsılât-ı arâziye ve sanaiyesinin" teşhir edileceği Sergi-i Umûmî-i Osmanî, Sultanahmet Meydanı'nda 1279 yılının Ramazan ayının başında açılıp Zilhicce ayının sonunda da kapanacaktı. Serginin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi ve ürünlerin belirlenmesi amacıyla "bilcümle eyalet ve mutasarrıf ve kaymakamlıklarda ayrı ayrı komiteler tayin olunacak" ve bu komitelerde mutasarrıf ve kaymakamların yanı sıra mahalli meclis üyeleri de yer alacaktı. Komitenin görevi, "kendisine getirilecek eşya ve emtiadan şâyân-ı kabul olup olmayanları tefrik ve temyiz etmek" olacaktı.

²⁷ Önsoy, **a.g.e.**, s. 72.

²⁸ Ergin, **a.g.e.**, s. 710.

²⁹ Çelik, **a.g.e.**, s. 150-151.

³⁰ **A.e.**, s. 152.

Sergiye eşya göndermek isteyenler, bulundukları dairenin komitesine müracaat ederek, "evvela eşyalarının mahsulât-ı Osmaniye ve dahiliyeden olduğunu ispat" edeceklerdi. Bir ürünün Osmanlı ürünü olup olmadığının ölçütü ise "Memâlik-i Mahruse'de hâsıl" olmasıydı. Osmanlı topraklarında üretilen bir ürün, üreticisi yabancı ülke tebaasından olsa bile yerli mal sayılacaktı. Bu husus nizamname dışında gazetelerde yayınlanan haber ve duyurularda da özenle vurgulandı ve yabancı ülke teb'ası olan kişilerin Osmanlı ülkesinde bulunan fabrikaların ürünleri ile yine burada esnaflık eden yabancıların mamulâtının yerli ürün/mamulât-ı dâhiliye sayılarak, sahiplerinin müracaat etmeleri halinde memnuniyetle kabul edileceği ilan edildi.³¹ Yurtdışından getirilen ve istisnai olarak sergiye kabul edilecek "mamulât-ı ecnebiyeden edevat, ziraat ve saire misillu makineler ise hangi memleket ürünü ise o yerde bulunan Devlet-i Aliyye hazerâtı ve şehbenderleri tarafından tasdik edilecekti." Ayrıca her türlü eşya ve mahsulât için bağlı olduğu komitenin ruhsatıyla gönderildiğini gösteren bir adet pusula olacaktı. Yine komiteler, Şaban ayının başlangıcında "dairelerinde bulunan eşya sahiplerinin isim ve şöhet ve mahall-i ikametlerini ve gönderilen eşyanın cins, miktar ve fiyatıyla bunlara dair mülahazalarını açıklayan birer kıta deftere tanzim edip" göndereceklerdi.³²

Sergi Nizamnamesi, sergiye kabul edilecek ürünlerin çeşit ve vasıflarını da açıklığa kavuşturuyordu. Buna göre Osmanlı Devleti'nde üretilen "bircümle emtia, sanayi, tarım ve maden ürünleri ile alet ve makinelerden her ne konulur ise kabul" olunurken, yabancı ülkelerden "yalnız çiftçilik ve bahçıvanlığa müteallik ve dükkân ve evlerde istimal olunabilen alet ve edevât" kabul edilecekti. Sanat ve ticarete faydası olmayan eşyalar ile "az vakitte bozulabilen" çiçek, taze meyve, sebze ve canlı hayvan gibi tartışmalı eşya sergiye alınmayacaktı. Sergiye gönderilen emtia ve eşyanın hem meclis-i hiber (bilirkişi heyeti) tarafından muayene ve seçiminde, hem de sergilenecek mahallin seçim ve tanziminde kolaylık sağlamak için ürünler 13 kategoriye ayrılmıştı. Bu kategoriler şöyleydi:³³

"1. Tarım, hayvancılık ve orman ürünleri

³¹ Tasvir-i Efkâr, Numara 45, 7 Cemaziyelahir 1279 (30 Kasım 1862).

³² Ceride-i Havadis, Numara 1128, 5 Şaban 1279 (26 Ocak 1863) (Fasl-ı Evvel).

³³ A.e. (Fasl-ı Sâni)

2. Un, şeker, şeker mamulleri, gül ve çiçek suyu, sirke ve meşrubat
3. Ham ve külçe maden numuneleri, madencilikle ilgili alet ve makine, mermer, alçı taşları, inşaat malzemesi, odun ve maden kömürü
4. Sanayi ve mesleklerde kullanılan alet ve makine, saat, çilingir, anahtar, kazancı, bakırcı ve dökme işleri, ateşli silah, kurşun, gülle ve araba
5. Altın ve gümüş mamulleri, her türlü mücevherat, gümüş takımları, pirinç ve boyalı eşya
6. Koza, ham ve işlenmiş ipek, pamuk, yün ve tiftik
7. İpek, pamuk, yün ve tiftik ve kenevirden yapılmış kumaş, bez, basma, şal, çorap, çuha, aba, fes, fanila, çarşafık ile iplik ve çeşitli ibrişim
8. Toprak ve cam mamulleri, itriyat, sabun, tespih, çam sakızı, neft yağı, bitkisel yağlar, boya ve mum
9. İşlenmiş deri ve deri mamulleri, eyer, başlık, koşum, çul, çuval gibi saraciye eşyası, ayakkabı ve kürk
10. Elbise, türlü giyim eşyaları, el işleri, havlu ve sofra takımları
11. Sandalye, masa, kütüphane gibi ağaç işleri, müzik aletleri, keçe, halı, kilim ve hasır
12. İnşaat model ve resimleri, kara kalem ve boyalı resimler, düz ve kabartmalı haritalar, taşçı ve oymacı mamulleri
13. Matbaacılıkla ilgili harfler ile taş üzerine basılı kitap, risale, döğme harfler ve litoğrafya ve fotoğrafya işleri, tezgâh ve makineleri; mücellit ve hakkak ürünleri."

Nizamname hükümleri, "sergiye konacak eşya"nın Şaban'ın on beşinden evvel sergi mahalline ulaştırılmasını karara bağlıyordu. Bunun için taşradaki komiteler kendi dairelerindeki emtia ve eşyayı toptan olarak bir kerede göndermekle yükümlüydüler. Komiteler, gönderdikleri eşya ile beraber "eşya sahibinin isim, şöhret, ikamet mahalli, eşyaların cinsi, adedi, miktarı ile fiyatını; çiftlik ve kârhanelerin cesamet ve ehemmiyetini; üretimde kullanılan alet ve makineler ile usul-ı sanayisini, istihdam edilen amele sayısını, üretim için kullanılan hammaddenin (mevadd-ı asliyenin) nevi ve miktarı ile ürünlerin kemmiyet ve miktarını açıklayan" bir defter de gönderecektiler. Eşyaların nakliye masrafları ile onları getiren memurların harcırahları mensup oldukları eyalet ve livaların mal sandıkları

karşılancaktı. Görevli memurların Dersaâdet'te kalacakları her gün için kendilerine Osmanlı Devleti tarafından yevmiye ödenecekti.³⁴ Sandıkların üzerinde eşyanın hangi mahalden geldiğini, nevini ve cinsini işaret eden pusulalar bulunacaktı. Eşya sahipleri serginin açık olduğu vakitlerde eşyalarının başında bulunabilir, ya da komisyonun kabul edeceği bir vekil tayin edebilirlerdi. Eşyaların sergi mahalline konulması için lüzum görülen dolap ve sairenin inşa masrafları da devlete aitti. Sergilenecek tüm eşya hakkında izah ve ma'lûmât verecek bir defter de sergi komisyonu tarafından basılıp yayınlanacaktı.³⁵

1863 Sergisi'nde ürünler teşhir edilmekle kalmadı, aynı zamanda satışa da sunuldu. İstanbul dışından gelen ürünlerin bedellerinin sahiplerine ulaştırılması Hükümet marifetiyle gerçekleştiriliyordu ve Hükümet'in teminatı altındaydı.³⁶ Sadece satılan ürünlerin bedelleri değil, sergiye gönderilip de satılamayan ürünlerin bedelleri de sahipleri tarafından belirlenen miktar üzerinden Hazine tarafından eşyayı getiren görevliler vasıtasıyla sahiplerine ödenecekti. Ayrıca geri gönderilmeye değmeyecek, bir anlamda gönderim masrafı ederinden daha fazla olan "ufak tefek şeyler" de Hükümet tarafından satın alınacaktı.³⁷

Sergiyi düzenleyenler, 1863 Sergisi'ni sadece ürün teşhir edilen Avrupaî bir fuar olarak görmüyorlardı. Onlara göre, gerek eyaletlerden, gerekse Dersaâdet'ten eşya gönderen, numune-i mamulât arz eden her sanat ve meslek sahibi için "bu sergi bir büyük imtihan meydanı" idi. Dolayısıyla "sanatça akranına faik olan ve resanet (sağlamlık) ve nefasette (güzellikte) mamulâtın yekdiğere nispetle derecesi" sanat ve mamulât ashabından oluşan bir meclis-i ehl-i hibre (jüri) tarafından tayin edilecekti. Bu amaçla bir jüri heyeti tesis edilecekti. Mustafa Fazıl Paşa'nın başkanlığında toplanan komisyon, ilk toplantılarını Paşa'nın konağında yapmıştı. Ancak daha sonraki toplantılara Maarif Nezareti'nin Ticarethane'deki dairesinde her hafta salı günleri devam edildi.³⁸

Sergiyeye katılan ürünler, heyet-i ehl-i hibre (jüri) tarafından değerlendirilerek,

³⁴ Kadri Bey, **a.g.m.**, s. 342.

³⁵ Ceride-i Havadis, Numara 1128, 5 Şaban 1279 (26 Ocak 1863), (Fasl-ı Sâlis).

³⁶ **A.e.** (Fasl-ı Hâmis, Otuz Beşinci Bend)

³⁷ Tasvir-i Efkâr, Numara 45, 7 Cemaziyelahir 1279 (30 Kasım 1862).

³⁸ **A.e.**

nitelikli olanlar ödüllendirildi. Sergiye konulacak ürünler 13 kategoride değerlendirildiği için, bu 13 kategoride 13 jüri heyeti oluşturuldu. Nizamnamenin 43. bendi hükmünce "Ehl-i hibre komisyonları birinci ve üçüncü ve yedinci ve onuncu ve on birinci sınıflar için yedişer; ikinci, dördüncü, beşinci, altıncı, sekizinci, dokuzuncu, on ikinci ve on üçüncü sınıflar için beşer nefer azadan ibaret" olacaktı.³⁹ Serginin açılmasıyla birlikte komisyon hemen eşyaları incelemeye başlayacak ve "müddet-i kalile zarfında" görevini tamamlayacaktı. Eşya sahiplerine 3 derecede mükâfaat verilecekti; birinciye mecidiye nişan-ı hümayûn, ikinciye gümüş madalya, üçüncüye ise pirinç madalya verilecekti. Mecidiye nişanına, "yalnızca sanatça pek büyük faydalı bir şey keşf ve buluş yapan veya ürününü san'at-ı nefaset ve resanetçe henüz vasıl olunmayan bir dereceye isal eyleyenler nail olacaktı." Nişan ile birlikte ayrıca özel bir şahadetname de verilecekti.⁴⁰

5.1.2.3 İlk Türk Sergi Dizaynı

Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin iç tasarımı, standların oluşturulması ve ürünlerin usulüne uygun yerleştirilmesi için de "işten anlar bir mütehassıs" ihtiyaç duyuldu. Bu amaçla Mösyö Valer isminde bir Fransız bulundu. Mösyö Valer, sergide teşhir olunacak ziraat ve sanayi ürünlerinin estetik derecelerini "keşf ve tahkike memur" kılınmıştı. Bütün stand ve ürün dizaynından sorumluydu. Sergi binası Ramazan başlamadan birkaç gün önceden teslim edildiğinden eşyaların düzenlenmesi ve konulması ancak açılış günü sabaha karşı bitirilmişti.⁴¹

Ortaya çıkan esere bakılınca, oldukça ustalık ve incelikli bir çalışma ortaya koyduğu söylenebilir. Osmanlı'nın uluslararası çapta ve modern sergi anlayışıyla gerçekleştirdiği bu ilk fuar organizasyonu, ziyaretçiler tarafından çok beğenildi. Öyle ki, serginin "hüsn-i tertip ve intizamı doğrusu derece-i me'mulenin mafevkında bulunduğundan cümlelerin mazhar-ı takdir ve tahsini" olmuştu.⁴² Sergi binasına girer girmez tüm bakanlar, konulan eşyanın nefaset ve intizamını düşünülenden birkaç kat

³⁹ Ceride-i Havadis, Numara 1128, 5 Şaban 1279 (26 Ocak 1863), (Fasl-ı Sâdis, Kırk Üçüncü Bend)

⁴⁰ A.e. (Fasl-ı Sâbi')

⁴¹ Nezihi, a.g.m., s. 416.

⁴² Kadri Bey, a.g.m., s. 430

ziyade buluyor ve sergileme tarzının hüsn-i tesiri altında kalıyordu.⁴³

Hem sergi binası hem de serginin iç tasarımı ve ürün yerleştirme nasıl yapılmıştı da ziyaretçileri bu denli etkilemişti? Sergi binası 7 bin arşın arsa üzerine dikdörtgen biçimde inşa edilmişti. Ortasında yine dikdörtgen şeklinde 2.300 arşın genişliğinde bir bahçe olup bunun da ortasında bir mermer fiske bulunuyordu. 1851 Londra Sergisi'nin ana binası olan ve o tarihten itibaren tüm mimariyi etkilemiş olan Kristal Palas'ın etkisi 1863 Sergi binasında da görülüyordu. Çünkü Osmanlı sergi binasının orta bahçesinin ve diğer bazı yerlerinin tavanı cam ile örtülmüştü. Ayrıca binanın üç cephesinde halkın giriş ve çıkışı için üç büyük kapısı vardı.⁴⁴

Serginin dahilinde duvara dayalı bir şekilde 3.5 arşın yükseklik ve genişliğinde camlı dolaplar bulunuyordu. Bu tarz dolaplardan çeşitli hacim ve biçimde 50'den fazla orta dolap da vardı. Eşyalar cinsleri itibariyle ayrılarak bu dolaplara konulup yerleştirilmişti. Boş kalan bazı duvarlar ile bahçenin etrafında ve diğer bazı yerlerdeki direkler ise rengârenk kalıçe ve keçeler ile kapatılıp süslenmişti. Hububat, un ve sıvı şeklinde toprak ve sınaî ürünleri billur şişelere konulmuş, üç kademeli olarak bahçe duvarlarının etrafına dizilmişti. Burada 10 bini aşkın çeşit ürün sergilenmiş, hepsinin "cins, miktar, fiyat, üreticisinin isim ve şöhreti gibi faydalı bilgileri" içeren mufassal bir defter de tutulmuştu.⁴⁵

Bu arada sergi komitesi, gerek İstanbul'dan gerekse eyaletlerden başkente gelen eşyaları, At Meydanı'na bakan Harbiye ambarları dahilinde münasip bir yerde topluyordu. Komisyon görevlileri, bu ambarlarda ilk çalışmalarını yürütüyor, ürün seçimlerini yapıyor, ziraat ve sınaî ürünlerini kategorilere ayırıyor ve daha sonra da sergi alanına gönderiyordu.⁴⁶

5.1.2.4 Güvenlik ve Yangın Önlemlerinin Alınması

Sergi-i Umûmî-i Osmanî için güvenlik tedbirleri alınması ihmal edilmemişti. Hem sergi alanının bulunduğu Sultanahmet'e civarda bulunan polislerden kaydırma

⁴³ Münif Bey, "Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin Vukû-ı Küşadı", **Mecmûa-i Fünûn**, Numara 6, Ramazan 1279, s. 362.

⁴⁴ Münif Bey, **a.g.m.**, s. 363.

⁴⁵ **A.e.**, s. 363-364.

⁴⁶ Kadri Bey, **a.g.m.**, s. 338.

yapılıyor, hem de sergi alanı için özel bir itfaiye gücü görevlendiriliyordu. Sözelimi serginin güvenlik hizmetlerinde kullanılmak üzere Kanlıca'daki binbaşı İzzet Ağa ile 10 nefer polis buraya tayin edilmişti. Aynı şekilde tulumbacılar 50 nefer ile 5 aded tulumba dahi sergide vazifelendirilmiş, tulumbacılar için serginin görsel bütünlüğüyle uyuşan özel elbiseler diktirilmişti. Öyle ki, "bunlar için lâzım gelen elbisenin vakt-i mukarrerinde (belirtilen sürede) yetişmek üzere hemen i'mâl ettirilmesi husûsu" için ilgililer dikkatli ve hızlı hareket noktasında ikaz edilmişlerdi. Serginin güvenliği ve yangın önlemlerinin alınması konularında Zabtiye Müşiri gerekenleri yapmaktan sorumlu tutulmuştu.⁴⁷

1863 Sergisi, şehrin imarına ve altyapı hizmetlerinin düzenlenmesine katkıda bulunmuştu. Sözelimi Sergi-i Osmânî sebebiyle Dersâdet haritası üzerinde, sergi çevresinde bulunan yollar işaretlenerek, bu yolların ve kaldırımların düzenlenmesi ve tanzimi sağlanmıştı.⁴⁸ Bir başka belgeye göre de Bahçekapısı'ndan Ayasofya Caddesi'yle Sultanahmed Meydanı'na kadar olan yol kaldırımlarını teftiş eden yetkililer, buradaki kaldırımların tamir edilip açılıştan evvel bitirilmesini istemişlerdi.⁴⁹

5.1.3 Serginin Açılışı

Tüm bu hazırlıklardan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezî hükümet tarafından düzenlenen ilk uluslararası standartlardaki sergisi, 27 Şubat 1863 yılında Sultanahmet'teki At Meydanı'nda açıldı. Sergi-i Umûmî-i Osmanî adıyla anılan fuarın açılışı, kutsal bir vakit olması sebebiyle Ramazan'ın 9. gününe tesadûf eden Cuma günü yapılmıştı.⁵⁰

Aslında sergi açılışının, 1279 yılının Ramazan ayının ilk günü yapılması planlıyordu.⁵¹ Ancak inşaatın zamanında bitirilmesine rağmen sergilenecek mallar, bazı eyaletlerden İstanbul'a şiddetli kış sebebiyle zamanında ulaşamadı. Vaktinde

⁴⁷ BOA, A.MKT.MHM, 251/10.

⁴⁸ BOA, A.MKT.MHM, 252/58.

⁴⁹ BOA, A.MKT.MHM, 251/10.

⁵⁰ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 27-29.

⁵¹ Ergin, **a.g.e.**, s. 710.

gelen eşyalar ise sergideki yerlerine konulamadı.⁵² Çünkü sergi binasının bazı bölümlerinin boyası henüz kurumamıştı.⁵³ Sergi, 9 günlük bir gecikmeyle 27 Şubat 1863'te, Ramazan ayının 9. gününe rastlayan Cuma günü açıldı. Sultan Abdülaziz, Sultanahmet Camii'nde tertip olunan selamlık töreninden sonra sergi binasına gelerek açılışı yaptı.⁵⁴ Yanında Mısır Hidivi İsmail Paşa, Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa, Hariciye Nazırı Âli Paşa, Serasker Fuad Paşa ve diğer vekiller de hazır bulundu.⁵⁵

İlk gün 4 saat boyunca sergiyi gezen Sultan, sergiden o kadar memnun kaldı ki, ertesi gün de sergiye gelerek, pavyonları tek tek ziyaret etti. Bu memnuniyetin bir sonucu olarak, ziyaretçilerin görmesi için, Hazine-i Hümayûn'da muhafaza edilen kıymetli mücevheratın teşhir edilmesini istedi.⁵⁶ Ramazan'ın 21. günü Valide Pertevniyal Sultan da Şehzade Yusuf İzzettin Efendi ve Saray'dan bir grupla birlikte sergiyi ziyarete geldi.⁵⁷ Ramazan'ın sonuna kadar geçen 21 gün içinde ise sergiyi kadın ve erkek toplam 54 bin kişi ziyaret etmişti.⁵⁸ Şevval'ın 16'sında, yani açılıştan 37 gün sonra ise sergiyi temaşa edenlerin sayısının resmi defterlere 80 bin olarak işlendiği açıklanıyordu.⁵⁹

Fuar iki binadan meydana geliyordu. Girişte yer alan ana fuar binasında sadece Osmanlı Devleti'nin muhtelif eyalet ve şehirlerinden gelen ürünler sergileniyordu. Ancak yabancı ülkelerden gelen ürünler için, ana fuar binasının arka tarafına bir ek bina inşa edildi. Makinelerin kolayca içeri sokulabilmesi için düzayak olarak yapılan ek bina, gösterişsiz yapısıyla Dikilitaş'tan At Meydanı'ndaki Hipodrom'a kadar

⁵² Münif Bey, **a.g.m.**, s. 362. Ayrıca Bkz.: Ruznâme-i Ceride-i Havadis, Numara, 582, 10 Ramazan 1279. Aktaran: Edip Gültekin, "Sergi-i Umûmî-i Osmanî", **Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi**, İstanbul, 1982, s. 24.

⁵³ Tercüman-ı Ahval, Numara 304, 11 Ramazan 1279 (2 Mart 1863).

⁵⁴ Münif Bey, **a.g.m.**, s. 362. Bugüne kadar kaynaklar (Bkz.: Tercüman-ı Ahval, Numara 304, 11 Ramazan 1279), Sultan Abdülaziz'in Ayasofya'da Cuma namazını kıldıktan sonra açılışı yaptığını yazıyordu. Ancak Münif Bey'in aktardığı bilgi, ilk kez Cuma selamlığının Sultanahmet Camii'nde düzenlendiğini, sonrasında da Padişah ve maiyetindekilerin hemen yanı başındaki sergi alanına gelip açılışı yaptıklarını yazıyor.

⁵⁵ Ergin, **a.g.e.**, s. 710.

⁵⁶ **A.e.**

⁵⁷ Giz, **a.g.m.**, s. 35.

⁵⁸ Münif Bey, **a.g.m.**, s. 367.

⁵⁹ Tercüman-ı Ahval, Numara 315, 25 Şevval 1279 (15 Nisan 1863) ve Tasvir-i Efkâr, Numara 364, 10 Safer 1280 (27 Temmuz 1863).

uzanarak, Serpentine kolonunu tamamen çevreliyordu.⁶⁰

Sergi-i Umûmî-i Osmanî, 27 Temmuz'dan 1 Ağustos 1863 tarihine kadar tam 5 ay açık kaldı. Bu süre zarfında ziyaretçilerden 450 bin kuruş gelir elde edildi.⁶¹ Sadece bu meblağ bile, fuarı ziyaret etmek için İstanbul ve diğer illerden gelenler ile yabancıların sergiye ne büyük bir ilgi gösterdiklerini ortaya koyuyordu.

Sergi Cuma, Pazar, Pazartesi, Salı, Perşembe günleri erkeklerin; Çarşamba ve Cumartesi günleri ise kadınların ziyaretlerine açıktı. Ziyaretçilerden Cuma ve Cumartesi 6 kuruş, diğer günler ise 3 kuruş duhuliye, giriş ücreti alınacaktı. Kadınların ziyaretçi olduğu günlerde, sergi alanında eşya sahipleri dışında kimse bulunmayacaktı.⁶² Kadınların ziyaret edeceği günlerle ilgili kurala ilk hafta uyulmadı. 9 Şubat Cuma günü açılan sergi, kadınların ziyaret günü olan Cumartesi günü kadınlar yerine "seyr ve temaşaya gelen bazı zevât-ı kiram" ile "lütfe ve tenezzülen sergiyi teşrif" eden Sultan Abdülaziz'i ağırladı.⁶³ Takip eden Çarşamba günü de kadınlar yerine erkek ziyaretçiler sergiye alındı, ancak sonraki cumartesi gününden itibaren kadınların ziyaret günlerine harfiyen riayet edildi.⁶⁴

Erkeklerle mahsus günlerde ortalama 2 bin, kadınlara mahsus günlerde ise ortalama 6 bin ziyaretçi sergiyi gezdi. Bunun üzerine kadınlara mahsus gün sayısı, ikiden üçe çıkarıldı.⁶⁵ Yabancı ürünlerin sergilendiği ek bölüme kadınlardan fazla rağbet olmadığından onlar için ayrı bir gün tahsis edilmedi. Kadın ve erkekler bu mahalli karışık olarak ziyaret edebiliyorlardı. Zaten günlük ziyaretçi sayısı birkaç yüzü zor buluyordu.⁶⁶ Sergiye giriş ücreti olarak Cuma ve Cumartesi 6 kuruş, diğer günler 3 kuruş, çocuk ve askerlerden ise 1,5 kuruş alınıyordu.⁶⁷ Yabancı devletlerden gelen alet ve edevatların bulunduğu ek bina ise 2 kuruşa ziyaret edilebiliyordu.⁶⁸ Daha sonraları sergiyi daha fazla kişinin ziyaret etmesini sağlamak için giriş ücretleri

⁶⁰ Salaheddin Bey, **a.g.e.**, s. 29.

⁶¹ **A.e.**

⁶² Ceride-i Havadis, Numara 1128, 5 Şaban 1279 (26 Ocak 1863), (Altmışınçı Bend).

⁶³ Ceride-i Havadis, Numara 1133, 11 Ramazan 1279 (2 Mart 1863).

⁶⁴ Tercüman-ı Ahval, Numara 304, 11 Ramazan 1279 (2 Mart 1863).

⁶⁵ Giz, **a.g.m.**, s. 25.

⁶⁶ Münif Bey, "Zamîme-i Sergi-i Osmanî", **Mecmûa-i Fünun**, Şevval 1279, İstanbul, Numara 10, s. 408.

⁶⁷ Ceride-i Havadis, Numara 1128, 5 Şaban 1279 (26 Ocak 1863).

⁶⁸ Münif Bey, **a.g.m.**, s. 408.

ucuzlatıldı.⁶⁹ Gerekçe olarak da "serginin açılış maksadı, sanayinin ilerlemesi, sergide teşhir edilen eşyaların herkes tarafından görülmesi" gösterildi.⁷⁰

Değerlendirmeler sonucu Halep eşyasını teşhire memur Şeyh Mustafa Efendi, Beyrut eşyasını teşhire memur Abdülkadir Efendi, Şam eşyasını teşhire memur Abdülkadir Efendi, Diyarbakir eşyasını teşhire memur Abraham, Bağdat eşyasını teşhire memur İskender, Yanya eşyasını teşhire memur Kosto Piço, Halepli iş adamlarından Anton Zati ve M. Donato, Dersaâdet eşyasını teşhire memur Dr. Filori beşinci mecidiye nişanına lâayık görüldü. Yabancı firmalardan ise Ransomes, Garret ve Fils, Ganneron ile mühendis ve teknikerler de muhtelif mecidiye nişanlarıyla taltif edildi.⁷¹ Ayrıca Sergi-i Osmânî hakkında sadece Osmanlı yazar ve gazetecileri köşe yazısı, haber ve kitap yazmamışlardı. Aynı zamanda yabancılar da bu sergi hakkında çeşitli yazılar kaleme almışlardı. Bunlardan biri olan Mösyö Lui de Sergi-i Osmanî hakkında bir kitap telif etmiş, bu hizmetinden dolayı da kendisine "beşinci mertebeden bir kıt'a mecidiyye nişân-ı zîşânî" verilmesi uygun görülmüştü.⁷²

5.1.4 Sergide Teşhir Edilen Ürünler

Sergide İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden gönderilmiş 10 bin kalemin üzerinde ürün teşhir edildi. Sergilenen ürünlerin zenginliğı, bir övünç kaynağı oldu. Sergideki en geniş mekânı, İmparatorluğun hemen hemen her tarafından gönderilmiş olan tarım ürünleri almaktaydı. Ürünlerin fiyatları dünya piyasalarından daha ucuzdu. Sergide yer alan tarım ürünlerinin başlıcaları şunlardı: Buğday, çavdar, yulaf, arpa, mısır, pirinç, tütün, pamuk, keten ve kenevir, yün, ipek böcekçiliğı. Orman ürünleri de zengin ağaç çeşitleriyle sergideki yerini almıştı: Meşe, çam, ceviz, şimşir, selvi, söğüt, kavak, şimşir, kayın, kara ağaç, akça ağaç, kızıl ağaç, yabancı fındık, ardıç ağacı.⁷³

Maden pavyonunda ise İmparatorluğun dört bir köşesinden gelen maden

⁶⁹ Tercüman-ı Ahval, Numara 315, 9 Şevval 1279 (30 Mart 1863). Konuyla ilgili haberde, bu şayanın "şâyân-ı itimad olmadığını" yazıyordu.

⁷⁰ Ceride-i Havadis, Numara 1142, 22 Zilkade 1279 (11 Mayıs 1863).

⁷¹ Önsoy, **a.g.m.**, s. 233.

⁷² BOA, A.MKT.MHM, 329/21.

⁷³ Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umûmî-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)", **Belleten**, C. XLVII, Sayı 185 (Ocak 1983), ss. 210-213.

numuneleri bulunuyordu. Kurşun, gümüş, altın, şap, demir, bakır, grafit, cıva, taş kömürü, göl, kaya ve deniz tuzları, kükürt, arsenik sülfür, zırnık, kireç, granit, alçı, lüle taşı, piroksen, zebercet, şeffaf oksit, bazalt, pirit, demir sülfür, mermer, sarı ve kırmızı mermer, çeşitli yumuşak ve sert çeşitli taşlar. Ayrıca burada kaydetmek gerekir ki, bu mermerlerden yapılmış masa, konsol, ocak ve vazo gibi mermer eşyalar da teşhir edilmişti.⁷⁴

Dokumacılık bölümünde ise genel hatlarıyla ifade etmek gerekirse, yünlü ve ipekli kumaşlar, masa örtüleri, hamam takımları, el havluları, yatak takımları, perdeler, ipekli peştamal, kadifeler, ipek kravat ve çoraplar, çok sayıda yünlü ve pamuklu dokumalar, başörtüleri ve çoraplar, yazmalar, renkli basma ve pazen, iç çamaşırları, halı ve kilim ve seccadeler yer alıyordu. Ayrıca pavyonda birçok eyaletten gelen sığır derisi, meşin ve sahtiyan gibi ürünlerde yer alıyordu. Koyun ve keçi derisi numuneleri ile bunlardan yapılan ayakkabı, potin ve terlikler de sergide teşhir ediliyordu. Yine tabanca, bıçak kılıfları, keman yayları, eyer ve at koşumları, bel kemerleri ve palaskalar, terlik, bavul, para cüzdanları, deri elbiseler de bulunuyordu.⁷⁵ Özellikle Beyoğlu Kışlası Kundura Atölyesi'nde yapılan askeri potinler, Sultan Abdülaziz başta olmak üzere birçok ziyaretçinin takdirini toplamıştı.

Dokumacılık bölümünde teşhir edilen ürünlerin büyük bölümü İzmit Çuha Fabrikası (Basmahane) ve Feshane'de imal edilen ürünlerden oluşuyordu. Basmahane'den 500 kalem dokuma ürünü gelirken, bunun 100 kadarı gömleklik ve kadın elbisesi kumaşlarından oluşuyordu. Yine 60 civarında emprime çeşidi vardı ki, masa örtüsü, perde ve elbiselik olarak kullanılıyordu. Diğer numuneler arasında ise yünlü ve pamuklu çoraplar, eldivenler ile ağartılmamış pamuktan mamul Amerikan denilen dokumalar mevcuttu. Ne var ki, Basmahane ürünleri aynı kalitedeki Fransız dokumalarından yüzde 15 nispetinde daha pahalıydı. Feshane'den ise 300 civarında eşya gelmişti. Bu eşyaların çoğu ince askerî kumaşlardı, Ordu elbiseleri için kullanılan kırmızı, siyah veya renkli dokumalar, örtüler, kuşaklar ve çadır bezleri ile feslerdi. Feshane'de ağırlıkla fes üretilmesine rağmen ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Bu nedenle Tunus, Fransa ve Alman ülkelerinden 500-600 bin civarında fes ithal

⁷⁴ Önsoy, **a.g.m.**, ss. 218-220.

⁷⁵ **A.e.**, ss. 221-227.

ediliyor, karşılığında da 9 milyon kuruş ödeniyordu.⁷⁶

Sergiye Lübnan malı tekstil ürünleri ile Halep, Şam, Diyarbakır'dan da dokuma mamulleri geliyordu. Kuşkusuz dokumacılık denilince Bursa akla gelirdi ve sergiye Bursa'dan da 300 kalemi aşkın mal gelmişti. Daha çok ev tekstili ağırlıklı bu ürünler arasında hamam takımları, el havluları, yatak takımları, masa örtüleri, perdeler, ipekli peştamal, ipek ve pamuk karışımı entarilik kumaşlar, elbise ve mobilyalık kadifeler, ağır ipekli dokumalar, atlas kumaşlar, ipekten yapılma şark tipi elbiselik kumaşlar, kravat ve çoraplar vardı. Bursa'dan Salih Efendi'nin gönderdiği 200 parça eşyanın içinde yazlık elbise ile gömleklik çizgili ve kareli ipekli dokumaların bulunması da ilginçti. Bursa özel sektörünün temsilcisi Salih Efendi, "sık dokunmuş ve Avrupa zevkine göre desenlenmiş kumaşlar" da göndermişti.⁷⁷ Bu durum, çok açık biçimde, Bursalı tekstilcilerin halkta oluşan Avrupaî beğeniye yakından takip ederek ona göre üretimlerini şekillendirdiklerini ortaya koyuyordu.

1863 Sergisi öncesindeki gelişmelere bakarak, Bursa'nın dokumacılıkta Avrupa ile yarıştığı söylenebilir. Daha 1850'lerde Bursa'da buhar ve su gücüyle çalışan tıpkı Avrupa'daki benzerleri gibi kurulmuş modern ipek fabrikalarından 14 tane vardı. Bursa'ya yakın Mudanya, Bilecik ve Osmaneli'nde de birer ikişer imalathane yer alıyordu. Bu bölgedeki işyerlerinde 55.000 kg ipek işleniyordu. Çoğunluğu Ermeni ve Rumlardan oluşan bin 700 işçi çalışıyordu. Ne var ki, bu fabrikaların sevk ve idaresinden sorumlu kişiler ve mühendisler Fransa ve Avusturya'dan getirilmişti.⁷⁸ Dolayısıyla yerli bir üretim geleneği ve anlayışı oluşması engellenmişti.

1863 Sergisi'ne gönderilen ve beğeni toplayan ürünlerle ilgili belirtmek gerekir ki, çeşitli eyaletler ve sancaklar ile İstanbul'dan birçok özel sektör üreticisi ile zanaatkâr ustalar görenlerin hayranlıklarını ifade ettikleri ürünleriyle sergiye katılmışlardı. Binlerce ürün arasında Amasya'dan Şerife Hatun ipekten yapılmış düz, desenli ve sırmalı kadın kumaşları; Konyalı Hacı Mustafa yünlü ve pamuklu dokumalar ile başörtüsü ve çorapları; Bursa'dan İbrahim Usta ve Hacı Mustafa ipek elbiselik kumaşları, ipek kravatları, çorapları ile elbiselik ve mobilyalık kadifeleri;

⁷⁶ Önsoy, **a.g.e.**, s. 83.

⁷⁷ **A.e.**, s. 85.

⁷⁸ **A.e.**

Diyarbakır'dan Ali Efendi kırmızı ipekleri, yine Diyarbakır'dan Mustafa ve Abdullah efendiler sarı ve kırmızı pamuklu kumaşları; İzmir'den Hacı Halil Efendi çeşitli halı ve kilimleri ve Hacı Mikail gümüş işlemleriyle dikkat çekmişti.⁷⁹

Bu durum şu gerçeği ortaya koyuyordu: Geleneksel üretimin bir parçası olarak çalışmalarını sürdüren bu insanlar, geniş çaplı olmayan ama kaliteli ve görenlerin takdirlerini kazanan ürünleri ile varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardı. Üstelik bu ürünlerin fiyatları da fabrikasyon üretim sonucu elde edilen ürünlerden kat be kat daha pahalı değildi. Birçoğu daha ucuzdu, bir kısmı da yüzde 15-20 oranında daha pahalıydı. Peki, eksiki çekilen durum neydi? Eksik olan, geleneksel üretim anlayışının devamı olan bu ara elemanlar, bu usta ve küçük işletme yöneticileri modern üretim anlayışının bir parçası haline getirilememişti. Yerli işgücü yerine Bursa ve çevresinde öbeklenen fabrikalarda olduğu gibi hem yönetim ve mühendislik kademesinde, hem de işçi statüsünde hep yurtdışı tercih edilmiş, işletmeler bile kurtarıcı olarak yabancı işgücünü görmüştü. Osmanlı yöneticilerinin bu başarısızlığı, belirleyen bir ekonomiye sahip olmaktan maruz kalan bir ekonomiye dönüşmeyi de beraberinde getirmişti.

Tarım ve dokumacılıktan sonra en geniş pavyon ateşli silahlara ayrılan bölümdü. Burada ateşli ve kesici silahlarla, ordu araç ve gereçler sergileniyordu. Bunlar arasında top, obüs veya havan topu, süvari ve piyade tüfeği, tabanca, kundaklı bronz donanma topu, filinta ve deniz piyade tüfeği, kılıç, kama, süngü, kanca, mızrak ve ok gibi kesici ve delici silahlar, küçük çaplı savunma tüfekleri, miğfer ve çelik zırhlar, eski Türk tipi işlemeli tüfek ve tabancalar, fişeklik, av elbiseleri gibi ürünler yer alıyordu. Müzik bölümünde ise keman, piyano, korno bariton, trampet ve ney gibi müzik aletleri teşhir edilmiş ve en büyük ilgiyi piyanolar görmüştü.⁸⁰

Bu bölümde Tophane ve Zeytinburnu silah fabrikalarında üretilen mamuller yer alıyordu. Her iki fabrikada üretilen çeşitli çap ve markada 140 civarında ateşli silah sergide teşhir ediliyordu. Zeytinburnu Silah Fabrikası'ndan 4 top, 3 obüs veya havan topu, 50 süvari ve piyade tüfeği ile tabanca gönderilmişti. Tersane-i Âmire'den

⁷⁹ Önsoy, **a.g.e.**, s. 84-90.

⁸⁰ Önsoy, **a.g.m.**, s. 229.

ise bir adet kundaklı bronz donanma topu, 50 adet filinta ve deniz tüfeği ile çeşitli tipte tabancalar gelmişti. Ayrıca Darbhane'de çalışan Mösyö Waren tarafından geliştirilen üç yeni tüfek modeli de sergiye konulmuştu. Zeytinburnu Silah Fabrikası'nın yivli top numuneleri büyük ilgi toplamıştı. Osmanlılar daha 1840'larda Hafız Paşa'nın müdürlüğü döneminde 14 yivli ilk topu yapmıştı. Özel sektörün silah sanayiindeki başarıları da sergide 60 tüfek ve tabanca ile yer alıyordu.⁸¹

Sergide dikkat çeken pek çok eşya daha vardı. Bunlar arasında Halep, Şam ve Bursa ipek mensucatları Şark memleketlerinin kadim sınai eserlerinin nefasetini yansıtıyordu. Ayrıca Anadolu'nun Uşak ve Gördes ile Rumeli'nin Şehirköyü ve diğer bazı malum mahallerinde üretilen kaliçe ve keçeler de görmeye değerdi. Öyle ki bunların nakışları İran ve Avrupa keçeleriyle mukayese bile edilemezdi, çünkü "ziyade dayanıklılığı ve renklerinin gayet revnak ve sebatı cihetiyle" diğer ülkelerin keçelerine üstündü. Ayrıca özellikle Dersaâdet'te üretilen sıрма işleri "gayet nefis"ti ve yabancı ülkelerde üretilen bu tür ürünlerin hiçbir eksigi yoktu.⁸²

İslemiyi Fabrikası'nda üretilen aba ve benzeri yün mensucat da çok kaliteliydi. İncili ve sırmalı renkli zenne terlikleri ise Dersaâdet'e özgü zarif ürünler arasındaydı. Tersane-i Âmire ve Tophane-i Âmire ürünleri de nitelikleri ve görkemleriyle göz alıcı bir yer işgal ediyordu. Sözgelimi Tersane-i Âmire'de üretilen maden ve ahşaptan pek çok gemi alet ve edevatı burada teşhir ediliyordu. Aynı şekilde Tophane-i Âmire'de imal edilen şeshane toplar (altılı toplar) "şâyân-ı tahsin", yani takdir edilesi nitelikteydi ve Avrupa fabrikalarında üretilen ma'müllerden bir farkı yoktu.⁸³

Kişisel yetenekleriyle çeşitli ürün örnekleri yapan ustalar da vardı. Mekteb-i Bahriye hocalarından Said Efendi'nin imal ettiği bir ürün de burada sergilendi. Bu ürün, demiryollarında kullanılan "lokomotif tabir olunur arabaların" dörtte biri ölçeğinde yapılmış bir modeliydi. Konunun uzmanları bu lokomotif modelini görünce hayranlıklarını ifade ediyorlardı. Dersaâdet'in ünlü kuyumcu ustalarından Malkunyan Usta da ağaç şeklinde bir çift gümüş şamdan imal etmişti ki, görenler

⁸¹ Önsoy, **a.g.e.**, s. 89.

⁸² Münif Bey, "Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin Vukû-i Küşâdı", **Mecmua-i Fünûn**, Numara 9, Mah-ı Ramazan, s. 364.

⁸³ **A.e.**, s. 365.

bunun Avrupa işi ürünlerden hiç farkı olmadığını kabul ediyorlardı. Bu arada Mekteb-i Harbiye öğrencileri de resim sanatının çocukluk dönemini yaşadığı ülkemizde, nefis resim örnekleriyle sergideki yerlerini alıyorlardı. Aznavuroğlu'nun kömür tozundan imal ettiği mürekkep de sergide yerini alıyor, böylece madenlerde ve kömür satış mağazalarındaki "mikdar-ı külli toz" telef olmaktan kurtarılıp ekonomiye kazandırılıyordu.⁸⁴

Tüm ürünler övgüye değer değildi. Münif Bey gibi ziyaretçiler, gördükleri bazı ürünleri eleştirmekten geri kalmamıştı. Buna göre tüfenkçi esnafından birinin yaptığı oldukça incelikli bir işçilik de bu eleştiriden nasibini almıştı. Tüfenkçi ustası "bir ince iğneyi boyuna delip içinden bir kıl geçirmişti." Kuşkusuz, bu durum söz konusu sanatkârın "kemal-i dikkat ve maharetine delalet eder ise de", böylesi bir yeteneği daha faydalı bir üründe kullanması daha makbul olacaktı. Bu nedenle de boşuna harcanmış bir yetenek olarak görülüyordu. Aynı şekilde bir hazerfen de yumurta üzerine nal resminde birtakım küçük demir parçaları mihlamıştı. Ancak benzer eleştiri ona da şu şekilde yapılmıştı: "Böyle şeylere hüner denilse bile zann-ı acizânemize göre mahzâ abesle iştigaldir."⁸⁵

5.1.5 Fuarda Yer Alan Yabancı Ürünler

Osmanlının gücünü göstermeyi, tarım ve sanayide kat ettiği mesafeyi sergilemeyi amaçlayan sergide, sadece yerli ürünlerin teşhir edilmesi planlandı ise de, daha sonra bu düşünceden vazgeçildi. Avrupa ülkelerinde icat olunan yeni makine ve aletlerin sergilenmesine, bunun için ilave bir bina yapılmasına karar verildi. Verimli tarım toprakları bol olan Osmanlı için bu düşünce son derece önemliydi. Çünkü İngiltere ve Fransa'dan getirilen tarımda makineleşmeyi artıracak yabancı makinelerin sergide teşhir edilmesi, Osmanlılar tarafından kullanılmasını teşvik edecekti. Bu yüzden sergilenmek için eyaletlerden gelen mallarla birlikte yurtdışından getirilecek makine ve edevat'ın da gümrük vergilerinden muaf tutulmasına karar verildi ve bu husus Sergi Nizamnamesi'nde kayıt altına alındı.⁸⁶ Avrupa'dan gelecek bu makinelerin gelişi ve çeşidiyle ilgili her türlü bilgi, aşama

⁸⁴ Münif Bey, **a.g.m.**, ss. 365-366.

⁸⁵ **A.e.**

⁸⁶ Ceride-i Havadis, Numara 1128, 5 Şaban 1279 (26 Ocak 1863), (Fasl-ı Râbi', Yirmi Altıncı Bend).

aşama gazeteler tarafından okuyucularına duyuruldu. Limana gelen makinelerin gümrükten geçtiği bile haber yapıldı.⁸⁷

Ayrıca Hükümet gazetelerde yayınlanan resmî bildirisinde, "Avrupa'da vapur (yani buhar) kuvvetiyle ve diğer usul ve kolaylaştırıcı vasıtalar kullanılarak işletilen tezgâhlarda meydana gelen çeşitli emtianın eski usule göre el ile imal olunan eşyanın yarısı pahasına, belki de daha aşağı (ucuza) çıkarıldığına" dikkat çekiyor ve "Osmanlı meslek ve sanayi erbabının dahi bu icatları kendi gözleriyle görüp ürünlerin gelişim sebebi ile bunun doğru vasıtalarını anlamalarını sağlamak" için "Avrupa'da meslek ve sanayi için yeni icat olunmuş kullanımı kolay bazı makine ve edevatı" sergilemek isteyenlere imkân tanınacağını beyan ediyordu. Anlaşılan oydu ki, Bab-ı Âli, kendi meslek ve sanayi erbabının Avrupa'daki son teknolojik gelişmeleri takip etmelerini, hatta bizzat görmelerini sağlamak, onların bu aletlerin faydaların anlayıp kullanmalarına katkıda bulunmak için yabancı makinelerin, ama özellikle de tarım alet ve edevatlarının sergide yer almasına büyük önem veriyor ve bu amaçla da sergi civarında münasip bir yer düzenlemeye karar veriyordu.⁸⁸ Tüm Osmanlı basını yukarıda ibareleri neredeyse harfî harfine tekrar ederek, "özellikle ziraat âlât ve edevatı fevka'l-gaye faideli ve kullanışlı bulunduğu cihetle emr-i ziraat ve sınaatın terakkisine medar olacağı gibi vesâil-i nafianın bulundurulması fevâide-i külliyei mucib" olacağına vurgu yapıyorlardı.⁸⁹

Sergide teşhir edilmek için İstanbul'a İngiltere ve Fransa'dan makineler ile tarım aletleri getirildi.⁹⁰ Bu makine, alet ve sanayi mamullerine ayrılan pavyon, serginin açılış tarihine yetişememiş ve resmî açılıştan tam 45 gün sonra 13 Nisan günü açılmıştı. Ne var ki, pavyonla birlikte yapımına başlanan kazan dairesi tamamlanamadığından ancak yanında buhar makinesi olan makinelerin çalıştırılıp ziyaretçilere gösterilmesi mümkün oldu.⁹¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kapsamlı millî sergi olma özelliği taşıyan Sergi-i Umûmî-i Osmanî hakkında dönemin Osmanlı basınında detaylı bilgi ve

⁸⁷ Ceride-i Havadis, Numara 1133, 11 Ramazan 1279 (2 Mart 1863).

⁸⁸ Tasvir-i Efkâr, Numara 45, 7 Cemaziyelahir 1279 (30 Kasım 1862).

⁸⁹ Kadri Bey, "Sergi-i Umûmî-i Osmanî", s. 338

⁹⁰ Giz, "1863 İstanbul Sergisi", s. 24.

⁹¹ A.e., s. 25.

duyurular yayınlanmıştı. Aynı yıl aylık olarak yayımlanmaya başlanan ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye adına sahipliğini Münif Efendi'nin üstlendiği Mir'at Gazetesi de sergi haberlerine geniş yer ayırdı. Gazetenin Ramazan 1279 (Şubat 1863) tarihli nüshasında, Sergi Nizamnamesi'nin geniş bir özeti verildi. Aynı şekilde serginin yabancı ürünler bölümünde yer alan teknolojik ürünlerin tanıtımına büyük dikkat gösterildi. Bu bağlamda Şevval 1279 (Mart 1863) tarihli ikinci sayısında İngiliz sabanları tanıtıldı. Zilkade 1279 (Nisan 1863) tarihli üçüncü sayısında ise ziraat aletlerinin tanıtımı devam etti.

1863 Sergisi'ndeki sabanlar, büyük ilgi gördü. Mir'at Gazetesi'nin Şevval 1279 (Mart 1863) tarihli ikinci sayısında bu sabanlardan 8'inin resimleri yer alıyor ve sabanların "meşhur (Ransem and Semz) nâm İngiliz kumpanyasının İngiltere'de (Ipsing) denilen mahalde bulunan (Oroel) kârhaneleri imalatından olup İngiltere'den Sergi-i Osmani'ye gönderilmiş olan ziraat alâtı meyanında" geldiği vurgulanıyordu. Bu sabanların kullanımı çok kolaydı, geleneksel sabanların kullanım şekline yakındı, hem beygir hem de öküz tarafından çekilebilirdi. Ancak kullanım kolaylığının yanı sıra toprakta açtığı işleme derinliği diğerinin 1.5 katıydı. Ayrıca bu sabanların, "sap ve okları demirden mamul olduğundan dayanıklı bulundukları misillü öyle ahşap sabanlar gibi hararet ve rutubetten çekilip bozulmayacaklarından şüphe yoktu."⁹²

Teşhir edilen sabanlar arasında iki veya üç hayvan tarafından çekilen demir oklu büyük saban sayesinde ise çok kısa zaman içinde pek büyük bir arazi sürülebiliyordu, çünkü bu sabanın her bir hareketinde toprakta açtığı derinlik, öncekilere nazaran birkaç kat genişlikteydi. Sergideki sabanlarla ilgili yazıyı kaleme alan muhabir, bu çeşit sabanlar ile ziraata ilişkin diğer aletlerin ülkeye gelmesi ve yaygınlaşmasıyla, Osmanlı'da halen kullanılan aletlerin iptal olacağı, yenilerin de üretimin artmasını sağlayacağına dair düşüncelerini okuyucuyla paylaşıyordu.⁹³

1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî'ye gönderilen ziraat aletlerinden en çok ilgi çekenlerden biri de "Ekin ve Ot Biçme Aleti" idi. Büyük bir tekerleği bulunan bu alette, büyük tekerlek döndükçe yanında bulunan küçük tekerlek de dönüyordu. Bu

⁹² Mir'at Gazetesi, Numara 2, Şevval 1279 (Mart 1863).

⁹³ Mir'at Gazetesi, Numara 2, Şevval 1279 (Mart 1863).

dönme anında birbirine bağlı bulunan üç köşeli bıçaklar iki yana oynayarak önüne gelen ot ve ekini biçiyor, ayrıca biçilenleri de büyük tekerleğin döndüğü taraklar vasıtasıyla da demet demet geri atıyordu. İngiltere'den gelen bu alet ile "saatte bir İngiliz dönümü kadar yer biçileceği Avrupa'da tecrübe" olunmuştu. İki beygir veya sığırın çekmesiyle çalışan bu alet, bir kişi tarafından rahatça idare ediliyordu.⁹⁴

Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin yabancılar için ayrılan pavyonunda ise "tek ve çift demirli pulluklar, harman makineleri, dövenler, tırpanlar, değirmenler, süt sağma makineleri, pamuk temizleme ve balya makineleri, tek ve çift tekerlekli el arabaları, sulama motorları gibi ziraat makineleri ve aletleri, tekerlekli yangın tulumları, Viyana menşeli bıçkı, keser, çekiç, testere, rende, törpü, bıçak, terazi, kantar ve para kasaları" bulunuyordu. Aynı bölümde yerli alet ve edevat da yer alıyordu. Bunlar dokuma tezgâhları ile çeşitli iş kollarında kullanılan alet ve edevattan mürekkepti.⁹⁵

Diğer aletler arasında çoğu Fransız ve İngiliz firmalarına ait olan küçük baş hayvanların kulaklarına işaret koymakta kullanılan makineler, ot kıyma ve pamuk balyalama makineleri bulunuyordu. Fransız ve İngiliz yapımı yedi beygir gücünde 4 hareketli motor da bulunuyordu. Bu motorların tamamı satıldı. Pavyonda bu aletleri tanıtmak, kullanımını göstermek ve denemek üzere yabancı teknik adamlarla mühendisler de hazır bulundu. Yabancı makine ve aletler, ilk kez İmparatorlukta gösterildikleri için büyük ilgi görmüş, neredeyse yerli ürünleri gölgede bırakmıştı.⁹⁶ Tasvir-i Efkâr Başyazarı Şinasi'nin tabiriyle "Avrupa emtiasının revâcı Memâlik-i Osmaniye ma'mûlâtını adeta gûşe-i nisyanda bırakmış"tı.⁹⁷

İngiltere'den sergiye gönderilen "dövülmüş demirden mamul ve sapları çelik olan çift aletleri" 3.300 kuruştan, "her cins tokmak, ziraata mahsus aletlere bir hayvan kuvvetiyle ilave olunur alet" 5.500 kuruşa, "dövülmüş demirde mamul tarak" 400 kuruşa, "ekin biçme aletleri" 3.300 kuruşa, "zahire savurma makineleri" 1.430 kuruşa, "bu makine ve aletleri çevirmek için dolap" 1.660 kuruşa, "üç beygir kuvvetiyle çalışır, saatte 30 İstanbul keyli zahire öğütür harman aletleri" 5.500

⁹⁴ Mir'at Gazetesi, Numara 3, Zilkade 1279 (Nisan 1863).

⁹⁵ Önsoy, **a.g.m.**, s. 231.

⁹⁶ **A.e.**, s. 232.

⁹⁷ Tasvir-i Efkâr, Numara 45, 7 Cemaziyelahir 1279 (30 Kasım 1862).

kuruşa, "saman kesmek için çift bıçaklı makine" 400 kuruşa, "hayvan yiyeceği için zahire kırmak, bulgur yapmak için makine" 650 kuruşa, "tütün kırmak için makine" 400 kuruşa, "saatte sekiz kıyye elenmiş un çıkarır el değirmeni" 990 kuruşa, "bir beygir kuvvetinde buhar makinesi" 8.800 kuruşa satılıyordu. Ayrıca bu makinelerin 20 beygir kuvvetine kadar olanları da mevcuttu ve kuvvetleri arttıkça fiyatları da yükseliyordu.⁹⁸

5.1.5.1 Yabancı Ürünler Pavyonundaki Yerli Ürünler

Diğer taraftan yabancı ürünler pavyonunda bazı yerli ürünler de sergileniyordu. Bu ürünler arasında oldukça ilginç mamuller de vardı. Sözelimi Tersane-i Âmire'de üretilen 4 kürekli ve beyaz tenteli gayet nefis bir sandal bunlardan biriydi. Dolayısıyla 1867 Sergisi, Türkiye'de yelkencilik ve bot sergilerinin ilk örneği de kabul edilebilir. İstanbullu sandıkçı Ali Bey'in el üretimi kalburları işçiliği ile göz dolduruyordu. El ile idare olunan bu kalbur, İngiliz yapımı kalburlar gibi iş görür nitelikteydi. Türk yapımı ilk yayıklar da burada teşhir edildi. "Yağ çıkarmaya mahsus küçük dolap" olarak adlandırılan bu aletin içine süt konuluyor, sonra el ile döndürülerek yağ ile ayranın birbirinden ayrılması sağlanıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok eyaletinden sergiye gönderilen her renk sahtiyan ve meşin (deriler) de sadece yerli ziyaretçilerin değil, Avrupa'dan gelen misafirlerin de ilgisini çekti. Numuneleri çok beğenen Avrupalılar takdirlerini belirtip gerekli bağlantı için temasa geçtiler. Ayrıca Osmanlı topraklarından çıkartılan 30'a yakın farklı cins ve renkte mermerler de ilgi odağı oldu. Bu mermerler kaliteleriyle dikkat çekmelerinin yanında bu mermerlerden yapılmış "ocaklar", yani şöminelerin bulunması dekoratif bütünlük sağlamıştı.

Avrupa'dan getirtilen makine ve aletler, sergi kapanmadan önce Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın Küçükçekmece civarındaki çiftliğinde, diğer devlet adamlarının da hazır bulunduğu bir ortamda tecrübe edildi. Bu tecrübe neticesinde, söz konusu alet ve makineler, çok faydalı bulundu, ülke tarımının gelişimi için temin

⁹⁸ Ruzname-i Ceride-i Havadis, Numara 639, 18 Zilhicce 1279 (6 Haziran 1863).

edilmesinin gerekli olduğu fikrinde görüş birliğine varıldı.⁹⁹

Bu tecrübe ile yerli ve yabancı aletlerin kıyas edilmesi Osmanlı basınına da yansdı. Sözgelimi Ceride-i Havadis, Ömer Paşa'nın çiftliğinde gerçekleşen tecrübe sırasında Türk ve Avrupa makinelerinin mukayese edildiğini yazıyordu. Habere göre "ilk önce yerli yapım büyük bir çift aletine, altı çift öküz koşularak tecrübe edilmiş, aletin çeliğinin iyi olmaması ve toprağın fazla kurak olmasından dolayı hiçbir netice alınamadığı görülmüş, daha sonra tecrübe edilen İngiliz çift aletine iki öküz koşulduğu halde çeliğinin mükemmelliği ve diğer özellikleri sebebiyle istenilen netice" alınmıştı.¹⁰⁰

Ziraatta makine kullanımının Osmanlılar tarafından tam benimsenip benimsenmediği tartışmalı bir konudur. Bazılarına göre, bu makineler, daha çok fuarlarda sergilenmek için ülkeye geliyor, sonra da çiftlik hangarlarına kaldırılıyordu. Çünkü Avrupa ile aramızda temel bir farklılık vardı. Buna göre Avrupalı köylüler, çoğalan fabrikalara koşturmuşlardı. Oysa tarım mahsullerini işleyen fabrikaların, külliyetli miktarda bu ürünlere ihtiyacı vardı. Fabrikaların ihtiyacı olan mahsuller ise ancak tarımda makineleşmeyle, yani az insan istihdamıyla kullanılan makineler sayesinde çok daha büyük verim ve ürün elde etmekle karşılanabilirdi. Ama bu makinelerin oldukça pahalı olması, çiftçi tarafından yaygın bir şekilde kullanılmasını engelliyordu. Bu nedenle "Maatteessüf birkaç bin lira ile ancak satın alınabilen bu makinelerden az sermayeli çiftçiler müstefid olamıyorlar." Bu sorunun çözüm yolu ise çiftçilerin kumpanya teşkil ederek ya da mevcut kumpanyalardan biriyle sözleşme imzalayarak ücret mukabilinde arazilerini sürdürmeleriydi.¹⁰¹

5.1.5.2 Sergi Ürünlerinin Üniversiteye Gönderimi

Sergide yer alan Avrupa fabrikalarından gelen ürünler için bir başka yöntem daha izlenmişti. Buna göre 1863 Sergisi'nde teşhir edilip henüz satılamayan ürünler "numune ve model alınmak" üzere Dâr'ül-fünûn binalarına nakledilip burada muhafaza ediliyordu. Bu kapsamda yer alan zirâat alât ve edevâtının bedeli olan

⁹⁹ Ergin, a.g.e., s. 710.

¹⁰⁰ Ceride-i Havadis, Numara 1151, 10 Safer 1280 (27 Temmuz 1863).

¹⁰¹ "Ziraat Makineleri", **Felahat Mecmuası**, Numara 6, 1 Haziran 1329 (14 Haziran 1913), ss. 83-84.

271.190 kuruşun da, Ticaret Nezareti'nin müracaatı üzerine, Padişah'ın iradesiyle Maliye hazinesinden ödenmesi kararlaştırılıyordu.¹⁰²

Diğer taraftan serginin bitimini takiben Avrupa'dan gelen ziraat ve sanayi makinelerinden çift edevatının muhacirlere verilerek arazide kullanılması düşünüldü. Ticaret Nezareti'ne bu yönde yapılan öneride, tarım arazilerinin muhacirler tarafından daha verimli kullanılmasını sağlayacak çift edevatının akçesinin de "muhâcirîn tahsîsâtından" ödenmesi teklif ediliyordu. Vidin Mutasarrıflığı da her çeşit makineden birer ikişer adedinin gönderilmesini yazıyla talep etmişti.¹⁰³

5.1.6 Serginin Getirdiği Yenilikler

1863 Sergisi ile birlikte İstanbul halkı, günümüzde metro, tramvay, tren gibi toplu taşıma araçları, işyeri girişleri, stat girişleri ve sergi alanlarında uygulanan turnike sistemiyle tanıştı; sergi İstanbul'da turnikeli geçiş sisteminin ilk uygulandığı yer oldu.

Serginin ilk günlerinde giriş yapan ziyaretçilerin sayısının doğru bir şekilde öğrenilmesi için önce bilet yöntemi kullanıldı. Ancak Avrupa'ya sipariş edilen turnikelerin gelmesiyle bu yöntemden vazgeçildi ve turnike sistemi ana giriş kapısına yerleştirildi. Turnikeler "âlât-ı mahsusa" olarak isimlendirilip "işbu aletler pek faideli ve tuhaf bir şey" diye nitelendirilerek şöyle tarif ediliyordu: Alet, zeminden 1.5 endaze¹⁰⁴ yüksekliğinde ufkî olarak haçvari konulmuş bir dolaptan ibaretti. Duhuliye ücretini verdikten sonra içeriye girecek adam işbu dolabın bir kolunu vücuduyla iterek öte tarafa geçiyordu. Böylece her bir adam kolu ittikçe dolabın aşağı tarafında ve kilitli bir küçük sandık içine konulmuş özel aletler tabiatıyla rakam işletiyordu. Bu şekilde hile ve fesat karışmadan ne miktar adamın giriş yaptığı sahil bir şekilde malum oluyordu.¹⁰⁵

Yenilikçi ürünler özellikle Avrupa ülkelerinden gelen ziraat aletlerinde yoğunlaşmıştı. Yabancı ürünler pavyonunda teşhir edilen ve büyük ilgi gören, ziraata

¹⁰² BOA, A.MKT.MHM, 279/70.

¹⁰³ BOA, A.MKT.MHM, 311/52.

¹⁰⁴ Endaze, Osmanlı devrinde kullanılan 65 cm uzunluğunda bir ölçü birimiydi; 1 Nisan 1931'de kullanımdan kaldırıldı ve metrik sisteme geçildi.

¹⁰⁵ Münif Bey, **a.g.m.**, s. 367.

ve ev ihtiyaçlarına ilişkin bu alet ve edevatın bazıları  yleydi.¹⁰⁶

Buğday ve arpa başaklarını toplayıp samandan ayırmaya mahsus 7-8 beygir kuvvetinde buhar makinesiyle idare olunan d ven: Bu d venin bir veya iki çift hayvan ile kullanılan küçükleri de bulunuyordu. Bu alet, bin bir zahmet ile harman dövüp savurmak için r zg r beklemeye son veriyordu. Aleti çalıştıran buhar makinesi tekerlek üzerinde olduğu için istenilen mahalle kolaylıkla nakledilebiliyordu.

Muhtelif şekil ve büyüklükte değirmenler: Hayvan ya da el ile idare olunabiliyordu. Değirmen buğdayı  ğ t p kepeğini ayırıyor, unu da birkaç cinsten ıkartabiliyordu. Seyyar nitelikte olan bu değirmenler arzu edilen yere taşınabiliyordu. Ayrıca hayvanlar için hububat karmak veya bulgur yapmak için de eşitleri bulunuyordu.

Silindir kalbur: El ile idare olunan bu kalburların delikleri istenilen derecede ince veya kalınlaştırılabilirdi. Taş ve benzeri şeyleri yukarıdan, tuz ve samanı da bir yanından çıkartıyordu.

İnek sağmaya mahsus alet: Yeni icat olan bu alet, ineğin dört memesine takılarak sağma işlemi yapılır. Dakikada hayli miktar süt çıkarılır, hayvan bu aletten rahatsız olmaz. Amerika ve İngiltere'de bunun kullanımına büyük rağbet vardır. Zaten alet, 1863 Sergisi'nden bir yıl önce düzenlenen Londra Dünya Sergisi'nde çok büyük beğeni toplamış ve mucidine de ödül kazandırmıştı.

Pamuğu denk yapan alet: Uzak mahallere nakledilecek pamuğun gemide ya da arabada geniş yer işgal etmemesi için, denk yapılması gerekir. İşte bu alet, pamuğun hacmini küçülterek denk haline getirmektedir.

Tekerlekli yangın tulumbası: İki hortumlu olan bu tulumbanın bir hortumu ile yangına su sıkılırken, diğer hortum bir havuz ya da kuyuya salınarak tulumaya su sağlanır.

İki tekerlekli demir arabalar: iftliklerde gübre, inşaatlarda taş ve toprak

¹⁰⁶ Münif Bey, "Zamîme-i Sergi-i Osmanî", ss. 409 - 413.

taşımak için kullanılabilir. Uygun yerde bu arabayı kullanan bir kişi, 5 adamın görebileceği işi görür.

Dikiş makinesi: Bu alet ile her türlü ince ve kalın mensucat üzerinde dikiş dikilebilir. Bu makine, 15-20 terzinin gördüğü işi rahatlıkla görebilir.

Viyana işi demir kasalar: Dökme demirden yapıldıkları için oldukça dayanıklı ve kilitler ise çok usta işidir. Dolayısıyla kırılmazlar. Yangın olduğu zaman en şiddetli ateşin içinde 7-8 saat kalır ve hiç zarar görmezler. Çeşitli renklerde olan kasalar, evlerde ziynet eşyasının konulması için de kullanılabilir.

Bu sayılan ürünlerin dikiş makinesi ve Viyana işi demir kasalar hariç tamamı İngiliz yapımıydı. Buhar kuvvetiyle çalışanların sergi içindeki vapur (buhar) makineleriyle idare olunuyordu. El ile çalışan aletlerin yanında ise bir görevli bulunuyordu. Bu görevliler hem nasıl kullanıldığını gösteriyor hem de makine hakkında bilgi veriyorlardı.

Sergiye getirilen ürünler arasında en çok ilgiyi yukarıda da anlatıldığı gibi tarım aletleri ile un değirmenleri çekti. Her ikisi, ama özellikle de un değirmenleri İstanbul ticaret çevrelerinde büyük alaka uyandırdı. Çünkü un değirmenleri, tam da İstanbul'un artan nüfusuna paralel bir şekilde hızla yükselen ekmeklik un ihtiyacının tavan yaptığı bir sırada gündeme gelmişti. Hakikaten İstanbul'da gittikçe artan nüfusu beslemek için geniş ölçüde un imal eden değirmenlere ihtiyaç hâsıl olmuştu. Dolayısıyla un değirmenlerini teşhir ve satış amacıyla sergiye getiren fabrikaların, İstanbul'da sağlam haber kaynakları olduğu söylenebilir. Burada "değirmen", "çark ve makine" manasında kullanılıyor, "un değirmenleri" denirken de "buhar makinesiyle işleyen un değirmenleri" kastediliyordu.¹⁰⁷

Daha evvel de, sözgelimi 1839 yılında, artan un ihtiyaçlarını karşılamak için Boğaziçi'nin yüksek tepelerine un imal eden yel değirmenleri kurulmuştu. Dönemin basını da en önemli sorun olarak gördükleri un imalatını çözeceğine inandıkları değirmenlere büyük ilgi gösteriyor, sergideki un değirmenlerinin kapasite ve

¹⁰⁷ H. Avni Şanda, "1863 Sultanahmet Sergisinin Sonuçları", *İstanbul Ticaret Gazetesi*, C. VIII, Sayı 371, 17 Eylül 1965, s. 4.

özelliklerini detaylı bir şekilde anlatan haberlere yer veriyordu. Bu haberlerden birinde, Mösyö Pigeon tarafında teşhir edilen değirmenin yüksek kapasitesi, ucuzluğu ve iyi kalite un yaptığı anlatılıyordu. Bu yeni değirmenlerin İstanbul'da işletmeye alınması halinde, "yabancı memleketlerden ithal edilen yüksek kalitedeki beyaz un ithaline lüzum" kalmayacaktı. Aslında bu tip bir değirmen ilk kez İstinye'de kurulmuştu. İstinye değirmeni, bir ay içinde 120 bin kile buğday öğütebiliyordu. Kayıtlara göre İstanbul ve havalisinin ihtiyacı 450 bin kileydi. Dolayısıyla tek başına İstinye değirmeni İstanbul'un ihtiyacının dörtte birini karşılayabiliyordu.¹⁰⁸

Yine Hasköy'de Yakup Bey isminde bir özel teşebbüs sahibi, 8 çift taşlı değirmen kurmuştu. Burada yeni bir sistem uygulandı. Çift taşlı değirmen sayesinde unun kalitesi bozulmadan yüksek oranda buğday öğütülebiliyordu. Benzer bir şekilde Corfi isminde bir tüccar da Cibali'de değirmen tesis etti. Aynı özellikleri taşıyan Cibali değirmeninde Channes Oksel motoru denilen bir değirmen bulunuyordu. Öyle ki, bu değirmen 80 değirmen taşının yaptığı işi 25 taşla tek başına yapabiliyordu. Üretimi artıran bu değirmen, ülkeye ilk kez Mösyö Michel isminde bir ithalatçı tüccar tarafından getirilmişti. İşte sergide böylesine yeni teknolojiyi yansıtan ürünler sergilendi ve teşhir edilen bu değirmenler satıldı. 1863'ten sonra İstanbul un ithal etmek yerine un işleyen bir yapıya kavuştu. Ne var ki gümrük vergi oranları o kerteye getirildi ki, artık buğday ithal etmektense un ithal etmek daha kârlı hale geldi. Yeni kurulan değirmenleri Hükümet koruyamadı. Bu değirmenler birbiri ardına kapandı. 1914 yılında I. Dünya Savaşı başlayana kadar da kapalı kaldı.¹⁰⁹

5.1.7 Serginin Yabancı Ziyaretçileri

1863 Sergisi, Avrupa ülkeleri tarafından yakından takip edildi. Bu takip iki boyutlu idi. Bir yandan serginin ziyaret edilmesi, bu gelişmelerin aktarılması söz konusu iken, diğer yandan da özellikle yeni üretilen buharlı makine ile tarım alet ve edevatları için yeni bir pazar oluşturma gayretleri bulunuyordu. Sergiyi "seyr ve temaşa etmek için Viyana'dan gelecek olanlar" 300 kişi olarak organizasyon

¹⁰⁸ Şanda, **a.g.m.**, s. 4.

¹⁰⁹ **A.e.**

firmasına isimlerini kaydettirmişlerdi.¹¹⁰

Basına yansıyan bilgilerden Viyana'dan 142 kişilik bir kafilenin vapurla geldiği, 450 kişinin de yolda olduğu öğreniliyordu. Viyanalı sergi ziyaretçileri İstanbul'da 5 gün kalıp yine gemiyle Osmanlı'nın önemli ticaret merkezlerinden biri olan İzmir'e gideceklerdi. Oradan da Trieste'ye dönmeleri söz konusuydu.¹¹¹ Kafilenin İstanbul-İzmir-Trieste güzergâhı ortaya koyuyordu ki, ziyaretçiler ticaret amaçlı gelmişlerdi, buradaki görüşmelerin altyapısını İzmir ve Trieste ziyaretleri ile tamamlayacaklardı. Dolayısıyla Viyana'dan gelen bu topluluk, Osmanlı'nın ilk turist kafilesi olarak değil, Osmanlı'ya gelen ilk kapsamlı ticaret heyeti olarak değerlendirilmeli. Bu ticari heyet içinde Viyana kumaş fabrikalarında usta olarak çalışan kişilerin de bulunması bu görüşü güçlendiriyordu. Kaldı ki, bu ustalar, Osmanlı kumaş dokumacılığını yakından görüp fikir sahibi olmak istiyorlardı. Ayrıca Osmanlılar bu kişilerin bilgi ve deneyimlerinden yararlanmak istiyorlardı, masraflarının Ticaret Nezareti tarafından karşılanması da bunu gösteriyordu.¹¹²

Bu arada Fransa ve İngiltere iş çevreleri de Osmanlı Sergisi'ni görmek üzere İstanbul'a geldiler.¹¹³ Sözelimi 25 kişilik bir İngiliz kafilesi Nisan sonrasında, 15 kişilik Parisli fabrikatör ve iş adamlarından oluşan grup ise Nisan ortalarında İstanbul'a ulaştı. Amaçları hem sergiyi gezmek, hem kendi üretimleri için siparişler almak, hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen malları yakından görmektir.¹¹⁴

İngiliz işadamları, İngiliz sanayisinin merkezi olan Liverpool'dan hareket eden gemiyle İstanbul'a gelmişler, daha sonra İzmir'e uğramışlar, Akdeniz sahilinden İskenderiye'ye giderek memleketlerine dönmüşlerdi.¹¹⁵ Dolayısıyla 1863 Sergisi, sadece Osmanlı tüccar ve üreticilerinin bir araya geldiği bir platform olmamış, Osmanlı yöneticileri, tüccarları ve üreticileri ile yabancı tüccar ve üreticilerin bir araya geldiği bir mekân görevi de görmüştü.

¹¹⁰ Ceride-i Havadis, Numara 1133, 11 Ramazan 1279 (2 Mart 1863).

¹¹¹ Ceride-i Havadis, Numara 1138, 22 Şevval 1279 (4 Nisan 1863).

¹¹² Ruzname-i Ceride-i Havadis, Numara 585, 14 Ramazan 1279 (5 Mart 1863).

¹¹³ Ceride-i Havadis, Numara 1139, Gurre-i Zilkade 1279 (Nisan 1863).

¹¹⁴ Giz, **a.g.m.**, s. 24.

¹¹⁵ Nezihi, **a.g.m.**, s. 417.

5.1.8 Serginin Kapanışı ve Sergi Binasının Yıkılması

Sergi-i Umûmî-i Osmanî, yaklaşık 5 ay açık kaldı. Böylece 27 Şubat 1863'te büyük bir törenle açılan sergi, 1 Ağustos 1863'te kapandı. Sergiyi, 150 bin kişi ziyaret etti ve giriş ücreti olarak yaklaşık 450 bin kuruş gelir elde edildi. Ne var ki, bu gelir, masrafların ancak beşte birini karşılayabildi. Sultan Abdülaziz, yapımı üstlenen şirketin zarar etmemesi için aradaki farkı kendi karşıladı.¹¹⁶ Sergilenen ürünlerin büyük kısmı ise satıldı. Ürünlerin satışına açılışından 11 gün sonra, Ramazan'ın 20'sinden sonra başlanmıştı.¹¹⁷ Satılamayan ürünler ise devlet tarafından, sahiplerince belirlenen fiyat üzerinden satın alındı.¹¹⁸ Serginin sona ermesinden 2 yıl sonra 1865'te sergi binası yıktırıldı.¹¹⁹

Sergi binasının yıkılmasına karşı çıkanlar da oldu. 30 bin İngiliz lirasına mal olan ve mimarisi ve büyüklüğüyle Osmanlı'nın yeni ticaret tarzının simgesi olan sergi yıkımının yanlış bir uygulama olduğu dönemin gazetelerinde savunuldu. Bunlardan biri de Mecmua-i Fünun'da "Sergi-i Umûmî-i Osmanî" adlı bir makale kaleme alan Kadri Bey idi. Kadri Bey'in bu makalesinde, At Meydanı'nda inşa olunan sergi mahallinin çok geniş olduğu, "bundan böyle birkaç defa daha açılacak sergiler için kâfi derecede" olduğu belirtiliyor ve "işitildiğine göre sergi kapandıktan sonra söz konusu binalar yıkılacağından, bu keyfiyet cümleinin üzüntüsüne sebep olmaktadır" diye yazılıyordu.¹²⁰

Dersaâdet gibi bir şehirde mutlaka geniş meydanlara ihtiyaç vardı ve Sultanahmet de bunlardan biriydi. Buranın sergi binası için daimî olarak kapatılması düşünülemezdi. Ancak İstanbul ahalisi, bu meydanı gerekli şekilde düzenlenmediğinden zaten kullanamıyordu. Dolayısıyla "söz konusu meydana yapılan binalar serginin bitiminde yıkılmayıp diğer muntazam bir sergi mahalli yapıncaya kadar hali üzere bırakılmalı ve "iki üç senede bir kere bu seneki gibi söz konusu mahalde sergi açılması münasib-i hal ve muvafık-ı maslahat gibi"

¹¹⁶ Tercüman-ı Ahval, Numara 364, 10 Safer 1280 (7 Ağustos 1862).

¹¹⁷ Tercüman-ı Ahval, Numara 306, 15 Ramazan 1279 (6 Mart 1863).

¹¹⁸ Önsoy, **a.g.m.**, s. 234.

¹¹⁹ Çelik, **a.g.e.**, s. 152.

¹²⁰ Kadri Bey, "Sergi-i Umûmî-i Osmanî", s. 433.

görünüyordu.¹²¹

Kadri Bey, ekonomik gerekçelerle de düşüncesinin doğruluğunu ispat ediyordu. Bilindiği gibi bu sergi binaları 30 bin İngiliz lirasına, yani 6 bin 600 kiseye mal olmuştu. Yıkıldığı takdirde enkaz bu masrafın sekizde birini karşılayacaktı. Bir anlamda bina kendini amorti etmeden yıkılmış olacaktı. Ayrıca yalnız bir kere sergi açmak, istenilen neticenin elde edilmesi için yeterli olmayacaktı. Doğrusu her iki üç senede bir kere bunun gibi bir sergi açılması lazımdı. Her sergi açılışında da bir çarşı, yani sergi binası açılması "hayli tekellüf ve masrafa muhtaç olacağı cihetle" sadece sergi binası yapma düşüncesi bile, sergi düzenlenmesine engel olacaktı. Elbette yukarıda açıklanan sebeplerden dolayı sergi binasının daimî olarak muhafaza edilmesi caiz değildi. O halde "birkaç defa söz konusu mahalde yalnız Memâlik-i Mahruse mahsulât ve masnûatına mahsus sergiler küşad olunduktan sonra", İstanbul'da bir sergi-i umûmî açılacağı zaman münasip bir yere daha geniş ve muntazam bir sergi mahalli yapılırdı. Ancak bu sergi binası yapıldıktan sonra At Meydanı'ndaki sergi binasının yıkılması münasip olurdu.¹²² Sergilerin sadece İstanbul'a özgü kalmaması, diğer ticaret ve sanayi merkezi illerde de organize edilmesi Kadri Bey'in en büyük hayaliydi. Bu yüzden Hükümet'e İzmir, Selanik, Manastır, Şam ve Halep gibi sanayi ve ticaret merkezi şehirlerde her sene bir defa husûsî sergiler açılmasını tavsiye ediyor ve "memleketimizce ziraat ve sanâatın hangi şubelerinin ıslahı daha mühim görünüyor ise bunların arzu edilen şekilde ıslahı için" ödül konulmasını öneriyordu. Kadri Bey'e göre ehl-i sanat ve ziraatın teşvik ve rağbeti ancak bu şekilde mümkün olacaktı.¹²³

Kadri Bey'in önerisi Bab-ı Âli tarafından kabul edilmemiş olacak ki, sergi binası 1865 yılında, başkaca bir ulusal sergi açılmadan yıkıldı. Böylece İmparatorluk hem İstanbul'da daimî bir sergi alanına sahip olma fırsatını, hem de üretimi etkileyecek, teknoloji transferini daha da hızlandıracak Batılı tarzda bir sergi geleneği oluşturma imkânını kaçıracaktı. Ta ki Sultan II. Abdülhamid dönemi başlayana kadar.

¹²¹ Kadri Bey, "**Sergi-i Umûmî-i Osmanî**", s. 433.

¹²² A.e., ss. 433-434.

¹²³ A.e.

Osmanlı aydınları içinde fuarların önemini kavramış, fuar geleneğinin yerleşmesi için daimî fuar mekânının gerekliliğini anlamış olanların itirazlarına rağmen Sergi-i Umûmî-i Osmanî binalarının yıkılması ve enkazının da alınarak inşa edilmekte olan Bâb-ı Seraskerî binalarında kullanılması gündeme geldi. Zaten Hükümet'in kararı da bu yöndeydi. Dolayısıyla bu karar, "Ebniye Komisyonu" tarafından Nafia Nezareti ile Maliye Nezareti'ne bildirildi. Maliye Nezareti'nin bu konuyla ilgisi, Komisyonca bu enkaz için Niko Kavas Kalfa'nın ödemesi kararlaştırılan "bir yük altmışbeş bin akçe" bedelin tahsil edilmesinden ibaretti. Ayrıca enkaz bir ay içinde kaldırılıp mahal düzlenip tanzim ettirilecekti.¹²⁴

Sadaret Makamı'ndan hazırlanıp gereği için Zabtiye'ye gönderilen bir yazı, Sergi-i Umûmî-i Osmanî binası için Osmanlı yöneticilerinin kararsız olduğunu gösteriyordu. Bu kararın taslak metninde "daha önce At Meydanı'nda yaptırılmış olan binaların boş durmasının münasip olmadığından yıkılması tasvip kılınmış olmağla iktizasının ifası" diye bir hüküm cümlesi yer alıyordu. Ne var ki, hemen altına el yazısıyla "Pek uygun ise de bis-suâl takdim ile ba'de (sonra) yazıla" diye not düşülmüştü. Bu da yıkılması konusunda kesin bir fikrin henüz oluşmadığından ya kararı yazan tarafından Sadrazam'a, ya da Sadrazam tarafından Padişah'a sorulması hatırlatmasının düşüldüğünü gösteriyordu. Ne yazık ki yöneticiler, yenisi yapılmadan bu sergi binasının yıkılmasına karar verip uygulayacaklardı. Daimî sergi binası arzusu Sultan II. Abdülhamid'in 1893'te başlatacağı teşebbüse kadar gündemden düşecekti. O yıl başlayan hazırlıklar ise İstanbul depremi sebebiyle akîm kalacaktı.¹²⁵

5.1.9 Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin Sonuçları

Sergi-i Umûmî-i Osmanî tam anlamıyla hedefine ulaşmıştı. Serginin sağladığı en önemli sonuçlardan biri Islah-ı Sanayi Komisyonu, diğeri de büyük şirketler kurulması fikriydi ki, her ikisi de o dönem için çok önemliydi. Bu nedenle derhal hayata geçirildi. Serginin sonuçlarını maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür:¹²⁶

¹²⁴ BOA, A.MKT.MHM, 329/85.

¹²⁵ BOA, A.MKT.MHM, 397/38.

¹²⁶ Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", s. 8.

1- İmparatorluğun dört bir yanından getirilip de sergide teşhir edilen ürünler bazı gerçeklerin idrak edilmesini sağladı. Şöyle ki, sergiye gelen 10 binin üzerindeki ürünlerin niteliği ve çeşidi, İmparatorluğun geniş bir hammadde kaynağına sahip olduğunu ortaya koyuyordu.

2- Sadece bir tarım ülkesi olmadığı, sadece tarım bakımından kendine yeterli bir ülke olmadığı, aynı zamanda sanayi bakımından kendine yetebileceği, verimli topraklara sahip olduğu herkesçe kabul gördü.

3- Eyaletler arasındaki iletişimsizlik nedeniyle o güne kadar ithal edilen bazı malların yerli kaynaklardan karşılanabileceği anlaşıldı. Bir eyalette olmayan ama ihtiyaç duyulan ürünler, o alanda üretim yapan diğer eyaletten temin edilebilecekti.

4- Yöneticiler açısından ise anlaşılmıştır ki, bazı bölgelerde üretilen mallarda ıslaha gerek vardı. Küçük çaplı müdahalelerle büyük sonuçlar ve verim artırımları sağlanabilirdi.

5- Ayrıca sergi nedeniyle İstanbul'a gelen üreticiler, esnaf, sanatkâr ve işadamları hem birbirleriyle tanışmış, hem de devlet yetkililerine sorunlarını aktarma fırsatı bulmuşlardı.

6- Sergide yer alan yabancı alet ve makineler görülünce anlaşıldı ki, Avrupa ülkeleriyle İmparatorluk arasında önemli ve büyük bir teknolojik mesafe vardı. Bunun kapatılması için büyük gayretler gösterilmesi gerekiyordu.

7- Sergi dolayısıyla yabancı basın tarafından Avrupa kamuoyunun dikkati Osmanlı İmparatorluğu'na çekildi. Bunun neticesinde birçok siyasetçi ve iş adamı İstanbul'a geldi.

8- Yerli mallar için yabancı ülkelerde pazar bulma şansı doğarken, Avrupa alet ve makinelerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda istihdam edileceği anlaşıldı. Rifat Önsöy'a göre serginin amacına ulaşan önemli bir olay olduğu söylenebilir.

Rıfat Önsöy'un maddeleştirerek, bir araya topladığı serginin sonuçlarını dönemin Osmanlı yazarları ayrıntılı olarak ifade etmişlerdi. Bu aydınların başında Münif Bey gelir ki, dönemin dergilerinde yer alan değerlendirme yazılarında o ve

diğer Osmanlı aydınları, beklentilerini sanayi ve ziraatın geliştirilmesi ve ıslahının en güzel şekilde yapılabilmesi için gerekli tedbirlerin alınması olarak ortaya koyuyorlardı. Onlara göre bu ise, "elyevm¹²⁷ tarım ve sanayi ürünlerinde Osmanlı devletinin ne merkezde olduğunun belirlenmesi, hangi sektörlerdeki meslek ve sanayinin ihdas ya da ıslah olunacağını tespitiyle" mümkün olacaktı.¹²⁸

Serginin diğer sonuçlarından biri de "ehli sanayie meydan-ı imtihan açmak" olarak öngörülmüştü. Böylece bazıları akranları arasından öne çıkacak, rekabet ve gayretleri artacak, mahsulât ve masnûatının niteliği üstün olanların seviyesine, belki daha da üstün bir mertebeye ulaşacaktı. Dolayısıyla sergi, her katılımcının yeteneğini (kuvve-i istidâdiyesini) göstereceği bir vesile-i hasene (güzel bir vesile) idi. Bu şekilde mevcut meslek ve sanayi ilerleyecek, hatta yeni buluşların ortaya çıkması mümkün olacaktı.¹²⁹

Sergi, memlekette üretilen tarım ve sanayi ürünleri numunelerinin hepsinin bir mahalde görülüp diğerleriyle mukayese edilmesine imkân vermişti. Böylece eyalet ve sancak ahalilerinin yetenekleri anlaşılmış, ayrıca ziraat ve zenaatın hangi şubelerinin ıslaha muhtaç olduğu ortaya çıkmıştı. İşte tüm bunların öğrenilip ortaya çıkmasında bu sergi, Hükümet için mikyasa-ı sahih (doğru ölçü) olmuştu.¹³⁰

Sergi, Osmanlı'nın en önemli tüketim merkezi olan İstanbul ile eyaletler arasındaki ticari iletişimin aktif hale gelmesini, ihtiyaç duyulan ürünler hakkında doğru bir şekilde bilgi edinilmesini gerçekleştirmişti. Çünkü Osmanlı Devleti dahilinde üretilen, ancak İstanbul'da yaşayanlar tarafından bilinmeyen her nevi eşya ve emtia bu sergi sayesinde görüldü. Mahallindeki fiyatı öğrenildi. Böylece payitaht ile eyalet halkları arasındaki alışverişin artmasına kaynak olacak büyük bir pazar görevi gördü. Osmanlı Devleti'nde aslında her türlü emtia ve erzak üretiliyordu. Ne var ki bunlar İstanbul'a getirilemediğinden İstanbul ahalisi yabancı ülke mahsullerine muhtaç kalıyordu. Kuşkusuz bunun başlıca sebebi, nakliye vasıtalarının düzensiz olmasından kaynaklanan yüksek masraflardı. Doğrusu, 1863 Sergisi ile "İstanbul'da Avrupa malına

¹²⁷ Elyevm, "günümüzde, bugün" anlamında kullanılmaktadır.

¹²⁸ Münif Bey, "**Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin Vukû-ı Küşadı**", s. 367.

¹²⁹ A.e., s. 340.

¹³⁰ A.e.

rağbet olunup yerli meta kullanılmaz" şeklinde taşra ahalisi arasında yayılan boş fikirlerin kötü tesirleri de ortadan kalkmıştı.¹³¹

Fuarlar konusunda bir uzman olarak sözüne güvenebileceğimiz Salaheddin Bey, 1863 Fuarı ile sergi komiseri olarak bulunduğu 1867 Paris Dünya Fuarı arasında geçen 4 yıl boyunca, çok daha objektif bir değerlendirme açısına sahip olmuştu. Ona göre, 1863 Osmanlı Sergisi, gerek katılımcı açısından ve gerek sergilenmek üzere gönderilmiş olan ürünlerin üstünlüğü bakımından tüm fuarlardan daha üstündü. Kaldı ki Sultan Abdülaziz Han, bu denli kısa bir sürede ülkesinin refah ve zenginliğini artırmak için çok büyük bir gayret ve teşvik ortaya koymuştu. Onun çabaları başlayana kadar fuarların kalkınmadaki önemi "göz ardı" edilmiş, Türkiye'nin potansiyelini ve Osmanlı üreticilerinin çabalarını fuarlarda göstermek mümkün olmamıştı. 1863 Sergisi'nin düzenlenmesi ve diğer uluslararası fuarlara katılan üreticiler arasında bir rekabet ortamının doğması ve ticaretin en son tekniklerinin kullanılması sağlanmıştı. Ayrıca fuarlar sayesinde üreticilerin hem sanayi hem de tarımsal ürünlerinin en kısa yoldan halka, yani tüketiciye ulaştırılması da hedeflenmişti.¹³²

¹³¹ Münif Bey, "**Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin Vukû-ı Küşadı**", s. 340.

¹³² Salaheddin Bey, **a.g.e.**, ss. 29-30.

5.2 Sultan II. Abdülhamid ile Başlayan Fuarlar Dönemi

Ahmet Mithat Efendi, Sultan II. Abdülhamid'in 33 yıllık saltanatı süresince ortaya koyduğu hizmetlerin itici gücünün, "sevdâ-yı sa'y ve amel" olduğunu yazmaktadır. Köşe yazılarını genişleterek oluşturduğu Ekonomi Politik adlı kitabında ekonomik üretim ile ilgili bilgiler aktaran Ahmet Mithat Efendi, bunun bir sevda meselesi olduğunu şu cümlelerle anlatıyordu: "...Meğer sevda-yı sa'y ve amel bir padişahda dahi bulunur imiş. Meğer sa'y ve amelin mükâfatından bir padişah dahi memnun kalacak derecede mahzûz ve mütelezziz olur imiş." Hace-i Evvel, yazının devamında, "iş ve çalışma aşkı" duyan bu padişahın kim olduğunu açıklayıp sonra da onun sözlerine yer veriyordu:

"...Şu fıkra-i meşhureye faik olan padişah kim olduğunu sual ediyorsunuz değil mi? İşte şevketlü "Sultan Gazi Abdülhamid Han Sâni" Hazretleri! Bakınız ne işittim:

Bir gün sevdâ-yı sa'y ve amel erbabından olmak üzere tanıdığı ve binaenaleyh bu aşkıdan, bu sevdasından devlet ve millet için dahi hizmet beklediği bir adamı Huzûr-ı Şâhânelerine kabul ederler. Zat-ı Şâhânelerinin gerçekten sevdâ-yı sa'y ve amel erbâbından oldukları muhakkak bulunup Huzûr-ı Hümâyûnlarına kabul buyurdıkları adamı dahi taltif ve teşvik ve irşad ve terbiye zımında (bağlamında) şu sözleri irad ederler:

"Dünyada benim devlet ve milletim hidemâtı (hizmetleri) yolunda çalışmaktan başka hiç bir zevkim yoktur. Zevki başka yerde aramağa zaten ne hacet vardır? Bir hükümdar için tebaasını mesud etmeğe çalışarak bu mesâisi ile tebaasının teveccüh ve aferinini kazanmaktan büyük mükafat olur mu? Her zevk ve her safa asılsızdır. Cihanda tahsîn ve aferin-i umûmîye mazhar olmaktan büyük hiç bir mükafat ve onun zımındaki safadan başka hiçbir safa yoktur. Çünkü bu safa ebedidir, işte ben şu gayrette olduğumdan daima bu sevdâ-yı sa'y ve amel ile çalışacağım. Bu yolda bana peyrev(tabi) olacak erbâb-ı sa'y ve gayreti birer birer bi't-tecrûbe himayem altına alacağım. Onları dahi istihdam ederek bi't-tevfik-i Teâla cümle için muasirîn ve ahlâfın (yaşayanların ve gelecek nesillerin) aferin ve hayır dualarını kazanacağım."¹³³

Sultan II. Abdülhamid'in bu farklı yönetim anlayışı ve yaklaşımı, eğitimden bayındırlığa kadar uzanan geniş bir alanda yeniden yapılanmayı ve kalkınmayı başlatmıştı. Kuşkusuz, bu yeni yaklaşımın kendisini en çok gösterdiği alanlardan biri de sergilerdi. Yurtdışındaki sergilere katılımı özendiren, çeşitli nedenlerden dolayı iştirak edilemeyen sergileri ise yakından takip ettirip fotoğraflatan Sultan, İmparatorluğun ekonomik kalkınma ve saniyileşmesinde sergilerin önemini en çok kavrayan padişah olmuştu.

¹³³ Ahmet Mithat, **a.g.e.**, ss. 49-52.

5.2.1 Sanayileşme ve Propaganda Aracı Olarak Fuarlar

Aslında, gelecek 33 yıl Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetecek olan Abdülhamid Efendi'nin 1867 yılında, amcası Sultan Abdülaziz ile birlikte 45 gün sürecek olan bir Avrupa seyahatine çıkması, dünyaya bakışında ve düşüncelerinin sağlamlaşmasında önemli bir kilometre taşı olmuştu. Bu seyahat süresince Paris, Londra ve Viyana gibi önemli Avrupa başkentlerine uğrayan Abdülhamid Efendi, daha önce de, 20 yaşında iken, Sultan Abdülaziz ile birlikte Mısır seyahatine çıkmıştı. Bir Osmanlı eyaleti olan Mısır'daki gelişmeleri yakından görmüş, diğer heyet üyeleriyle birlikte İskenderiye ile Kahire arasındaki demiryolunu kullanarak etkilenmişti.¹³⁴

Paris ziyareti ise, 1867 Paris Sergisi'nin açılışına Fransa İmparatoru III. Napolyon'un resmî daveti üzerine gerçekleşmişti. Osmanlılar, ilk uluslararası sergi olarak kabul edilen Londra Sergisi'nden itibaren "son bilimsel ve teknik keşifleri ve icatları görme olanağı veren bu türden büyük gösterilere merak sarmışlardı."¹³⁵ Aslında Abdülhamid Efendi'nin bu sergiye katılmasının en önemli nedeni, Âli Paşa'nın onu "fazla hırslı" bulmasıydı¹³⁶ ve bu tespit sayesinde Abdülhamid Efendi, zihninde büyük etkisi olacak ve Osmanlı'nın geleceğini biçimleyecek görüşlerinin temelini atma fırsatı bulmuştu. François Georgeon'un ifadesiyle "Bu seyahat, şehzade Abdülhamid'in uyanmaya başlayan aklında silinmez izler bırakacaktır." Kaldı ki, heyette bulunan Ahmed Muhtar Paşa da, Abdülhamid'inzekâsından ve vakarından olduğu kadar, gösterdiği çok gelişkingözlem yeteneğinden de etkilendiğinin altını çiziyordu.¹³⁷ Georgeon'un Vambery'den aktardığına göre, bu seyahatin üzerinden 20 yıl geçtikten sonra bile Sultan II. Abdülhamid, bulunduğu şehirlerle ilgili birçok detayı hâlâ hatırlıyordu: "Avrupa seyahatinden beri yirmi bir yıl geçmesine karşın, belli başlı kentlerin sokaklarını, meydanlarınıve binalarını sanki hala oradaymış gibi hatırlıyor; ayrıca karşılaştığı insanların giyim kuşamlarını ve fiziksel özelliklerini de insanı gerçekten hayrete düşürecek bir kesinlikle anımsıyor." Dolayısıyla bu tespitler ortaya koyuyordu ki, Sultan'ın Avrupa ve "medeniyet" hakkındaki bilgileri bu

¹³⁴ François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 39.

¹³⁵ **A.e.**, s. 40.

¹³⁶ **A.e.**, s. 41.

¹³⁷ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, **Anılar Sergüzeşt-i Hayatının Cild-i Evveli**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, C.I, 1995, s. 30-31.

seyahat sırasında yerleşiyor, saltanatı sırasında bu "medeniyet" terimi büyük bir önem kazanıyordu.¹³⁸

Veliâhd Murad ve Şehzade Abdülhamid Efendiler, sergiyi birlikte geziyorlardı. Yanlarında bulunan Ömer Faiz Efendi'ye dönen Şehzade Abdülhamid Efendi, "Acaba memleketimizde imâl edilen eşya sadece bu kadar mıdır? Başka şeyler yok mudur?" diye sordu. Böylece memnuniyetsizliğini ortaya koyan Abdülhamid Efendi'ye Ömer Faiz Efendi, "Çok vardır Efendim... Anadolu'nun tenhâ ve göçebe âşiretlerinin yaşadığı metrûk sahada çadırlar içinde cicim derler öyle kilimler dokunur ki, dünyanın başka yerinde yapılamaz Efendimiz... Kasabalarda demire iptidâî ocaklarda su vererek öyle çelikler yapan ve bunlardan öyle sanatkârâne silâhlar imâl eden ustalar vardır ki bunların el işi olduğuna inanılmaz Efendimiz... Tek kelime okuma-yazma bilmeyen genç kızlarımız ev odalarında kök boyalarla öyle halılar, ipekli kumaşlar, gemhâlar, bürümcükler dokurlar ki hayran olmamak elden gelmez Efendimiz... Fakat Bab-ı Âli ricâli bilmezler Efendimiz... Çünkü ekserisi için buralar meçhuldür" diye cevap verdi. Bunun üzerine Şehzâde sordu:

"Peki, ama siz de Bab-ı Âli ricâlinden değil misiniz?"

Cevap, Osmanlı yöneticilerinin Osmanlı'nın imkân ve gücünü bilmediklerini göstermesi bakımından önemliydi:

"Bendelerinin bilmeye çalışması bir şey ifade etmez. Bilmesi icab eden vükelâ ve küberâdır. Onlar da münhasıran İstanbul ahvâli ile meşgul olmaktan vakit bulamadıkları için ma'zûrdurlar Efendimiz... Memâlik-i Şâhâne'yi Bab-ı Âli tanımayınca dünya nasıl tanır Efendimiz?"¹³⁹

Hem Paris Sergisi'ni gezerken gördüğü yenilikler, hem de Londra'da ilk serginin düzenlendiği Cyrstal Palace'ta şahit oldukları karşısında çok açıktır ki, Avrupa'nın kat ettiği teknik ilerlemeler, sadece Sultan Abdülaziz'i değil, geleceğin kudretli Osmanlı Sultanı olacak olan Şehzade Abdülhamid'i derinden etkilemişti. Böylece "hem modern dünyanın vitrini olan evrensel sergilerin, hem de Osmanlı

¹³⁸ Georgeon, **a.g.e.**, s. 42.

¹³⁹ Kutay, **a.g.e.**, s. 155.

İmparatorluğu'nun bu büyük ilerleme ayinlerine katılmasının önemini" kavramıştı. Sözgelimi Paris'in merkezindeki Champ-de-Mars'takisergi alanına kurulan fuar pavyonlarının eklektik mimarisi onda derin izler bırakmıştı. Benzer şekilde Londra'nın Crystal Palace'ı da onun mimari anlayışını biçimlemişti. Bu yüzden olsa gerek, bu şehirlerde gördüğü ve etkilendiği mimari unsurları Yıldız Sarayı'nda uygulamaya çalışmış, "evrensel sergilerdekileri andıran köşkler" yaptırmıştı.¹⁴⁰

Kişisel etkilenmenin ötesinde, İmparatorluğunun hem ekonomik gelişmesine hem de imajının düzelmesine tesir edecek olan, onu hâlâ güçlü bir ülke olarak tüm dünyaya gösterecek sergilere katılımı da çok önemsiyordu. Elbette genç şehzade, Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki kapatılması güç olan büyük mesafenin farkındaydı. Bu farkındalığı en iyi yansıtan şey ise, çok sonraları söylediği "yüz yıl gerideyiz" ifadesiydi.¹⁴¹

Hem seyahatleri, hem de derin ve kapsayıcı tarih perspektifi Sultan Abdülhamid'i, İmparatorluğun Avrupa'daki imajı için özel bir çalışma yürütmeye itmişti. Çünkü Sultan, İmparatorluğun Avrupa kamuoyundaki imajıyla, bu ülkelerle güçlü ittifaklar oluşturmasıyla sınırlarını koruyabilme arasında doğrudan bir ilişki olduğuna inanıyordu. Bu yüzden Avrupa ülkelerine yönelik propagandaya büyük önem verdi.

Sultan II. Abdülhamid, hem kendi hem de ülke imajını Avrupa ülkelerinde düzeltmek ve yöneticiler başta olmak üzere halkın düşüncesini olumlu yönde etkilemek için modern anlamda halkla ilişkiler politikası oluşturmakla bizzat ilgilenmişti. Öyle ki, onu ziyarete gelenler, karşılarında bir "Yıldız canavarı", bir "Kızıl Sultan" beklerken son derece kibar, ince, çok özenli, aşırı terbiyeli bir adamla karşılaşınca çok şaşırıyorlardı. Birkaç ziyaretçinin gönlünü fethetmekle bu imaj çalışmasının yapılamayacağının bilincinde olan Sultan, profesyonel bir politika yürütmüştü.¹⁴² Bu amaçla da uluslararası sergileri bir enstrüman olarak kullanmaya özen gösterdi.

¹⁴⁰ Georgeon, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁴¹ **A.e.**, s. 44.

¹⁴² **A.e.**, s. 383.

Kuşkusuz, "Abdülhamid, bu sergilerin önemini çok erken bir dönemde anlamıştı. 1867'deki Paris Sergisi'ni gezen genç şehzade, sanayi gücünün bu şekilde gözler önüne serilmesi karşısında büyülenmişti. Buradan hareketle iki fikir geliştirmişti: İmparatorluğu, kendisinin aydın yönetimi altında kalkınan ve modernleşen "gerçek" Osmanlı'yı yurt dışında tanıtmak için bu tür fırsatlardan yararlanılmalıdır; öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu tür sergiler düzenlenmelidir."¹⁴³

Diğer taraftan Sultan II. Abdülhamid'in yurtdışına yolladığı yazar, aydın, devlet görevlisi ve öğrencilerden aldığı raporların da fuar düşüncesinin olgunlaşmasında etkisi olmuştur. Sözelimi tüm masraflarını karşılayıp 25 yaşında Paris'e gönderdiği İbrahim Edhem Mesut bunlardan biridir. İbrahim Edhem, 1889 Paris Sergi-i Umûmi'sini gezerek bir eser kaleme almıştı. Aslında albüm niteliğinde olan bu eserinde Avrupa bilim ve sanatlarının dayandığı temelleri bildiren bir mukaddime de koyan İbrahim Edhem, çalışmayı Padişah'a gönderdi.¹⁴⁴ Paris Fuarı'nı detaylı bir şekilde gezdikten sonra gördüğü yenilik ve gelişmelerin cazibesine kapılmadığını, "Umûmî Sergi'ye dair olan bu eserde sırf bir kere sergilenme mevkiine konulmuş olup önemleri her halde âmillerin (üreticilerinin) iktidar ve marifetlerine ait bulunan eşya ve eserlerin ayrı ayrı tarifi gibi manasız bir yola" gitmeyerek gösteren İbrahim Edhem, ülkesi için tek bir çıkar yol olduğuna işaret ediyordu. O da "sanatkâr yetiştirmek cihetiyle işbu eşya ve eserlerin gerçek kaynak ve kökenlerini" tesis etmekte.¹⁴⁵

İbrahim Edhem, bir memleketin ilerlemesinin nasıl olabileceği hakkında sorular soruyor ve sonra da bunları cevaplıyordu:

"...Gerçekten de bir memleket dahilinde yerliler elindeki sanatlar eski zamanlardan beri ilerlemeden mahrum bir halde kalmış bulunduğu halde, sırf yabancıların hüner ve marifeti sonucu ve gayretlerinin ürünü olarak ortaya çıkan şimendiferler, tüneller, köprüler, binalar, fabrikalar ve yabancı ülkelerden gönderilen her türlü güzel üretilmiş eşyadan dolayı o memlekete ilerledi nasıl denilebilir? Bir memlekette ilerleme ona

¹⁴³ Georgeon, **a.g.e.**, s. 383.

¹⁴⁴ Akile Çelik, **1889 Paris Umûmî Sergisi**, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 2010, s. 14.

¹⁴⁵ **A.e.**, s. 41.

derler ki, yerli ahalinin imal ettikleri şeyler bir halde kalmayıp, daima yenilenmek ve yetkinleşmek üzere bulunur...."¹⁴⁶

Bu yüzden İbrahim Edhem, "Umûmî Sergi" adını verdiği eserinde, Fransa'nın gerçek ilerlemesinin kaynağı olarak gördüğü sanat mekteplerine yer veriyordu. Hükümet idaresinde olan sanat okullarının sayı ve çeşitleri hakkında bilgi sunuyordu. Fuarlar ve sanayi mektepleri hakkında etütlerini ve düşüncelerini de içeren bu eser, kuvvetle muhtemeldir ki, Sultan II. Abdülhamid'in fikirlerini etkilemiştir. Her türlü masrafını karşılayarak Paris'e gönderdiği bu genç adamın söylediklerinden etkilenmiş olmalı ki, Sultan, 1880'li yılların sonuna doğru, sanayi mekteplerine ve ardından da yurtdışı fuarların yanı sıra dahili fuarlara büyük ağırlık vermeye başlayacaktı.

5.2.2 Sergi Düzenlenmesi İçin İrade-i Seniyye

Sultan II. Abdülhamid, tahta çıktıktan hemen sonra düzenlenen, ekonomik ve siyasi nedenlerle iştirak edilmeyen 1878 ve 1879 sergileri hariç diğer uluslararası sergilere iştirak edilmesine özel olarak dikkat etmişti. Bu meyanda Kristof Kolomb'un Yeni Dünya'yı keşfetmesinin anısına düzenlenen 1893 Chicago Sergisi'ne katılıma büyük önem vermiş ve Osmanlı'nın görkemli katılımı için büyük bir hazırlık yaptırmıştı. Sultan bu katılımla, Osmanlı toprakları üzerinde farklı düşünceleri olmayan Atlantik ötesinin yükselen yıldızı ABD ile yakın ilişkiler kurmayı amaçlamıştı.¹⁴⁷

Sultan II. Abdülhamid'in sergileri teşvik etmesi, aynı zamanda yazılı bir iradeye dönüştürülmüş olmalıydı ki, Osmanlı vilayet valileri, özellikle Sultan'ın tahta çıkış yıldönümlerini vesile kılarak, birbiri ardı sıra dahili sergiler organize ediyorlardı. Sözgelimi Bursa Vilayeti ile Maarif Nezareti arasında 1906 Bursa Sergisi'nin mekteb-i idâdi binasında tertip edilmesi konusu müzakere edilirken bu husus kayıtlara geçiyordu. Bakanlık, "...merâkiz-i vilâyâtte ma'mûlât-ı dâhiliyeye müteallik sergiler küşâdı emr u fermân-ı hümâyûn-ı hazret-i hilâfetpenâhî iktizâ-yı âliyyesinden olduğuna binâen" diyerek, Hükümetçe vilayet merkezlerinde sergi

¹⁴⁶ Çelik, a.g.e., s. 31.

¹⁴⁷ A.e., s. 384.

açılmasının ferman-ı Hümâyûn'un gereği olduğunu ve öneminin farkında olduklarını vurguluyordu. Çünkü bu ibarede, "vilayet merkezlerinde dahili ürünlere ilişkin sergiler açılması padişahın emir ve fermanının yüce gereklerinden" sayılıyordu. Bu yüzden Valiliğin sergi mekânı olarak mektep binasını istemesine hemen hayır diyemiyor ve bazı şartlarla kabul edeceğinin işaretini veriyordu.¹⁴⁸

Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve ticari hayatına, uyguladığı politika ve teşvik yöntemleriyle bir dinamizm getirmişti. Onun ekonomiyi canlandırma teşebbüslerinden biri de, tüccarın isteği doğrultusunda sergilere katılımın desteklenmesi şeklinde ortaya çıkmıştı. Bu destek, tüccara gümrük ve ulaşım muafiyetleri sağlanması şeklinde olmuyor, bazen de uluslararası fuarlara katılım masrafları Sultan II. Abdülhamid'in özel bütçesinden karşılanıyordu.

Osmanlı tüccarının menfaatlerini "her an ve zaman lütfen himaye buyurmakta olan" Sultan, ülkenin ticaret, sanayi ve ziraatında elde edilen ilerlemelerin "derece-i matlûbeyeye i'sâline (ulaşmasına) yardım eden her fırsattan Memâlik-i Şâhâne'nin istifade etmesi için hiçbir vakit hiçbir fedakârlıktan" kaçınmıyordu. Sergilerin hem sanayi, hem ticaret, hem de ziraatta gösterdiği fayda ve iyiliklerin farkında olan Sultan, "Devlet-i Aliyye'nin sanayiye müteallik küşad olunan bütün sergilere iştirak" ettiriyordu. Chicago Sergisi'ne İmparatorluğun kapsamlı bir katılım göstermesi bu arzu ve farkındalığın bir sonucuydu. Üstelik bu sergiye iştirak oldukça masraflıydı ve Hazine'ye bazı ek yükler getirecekti. Buna rağmen masrafın birçoğunu kendi karşılayarak sergiye kati sûrette iştirak edilmesini emretmişti.¹⁴⁹

5.2.3 Fuar Organizatörü Olarak Dersâdet Ticaret Odası

Sultan II. Abdülhamid, ülkede ticareti geliştirmek, düzenli ve planlı bir özel sektör kalkınması oluşturabilmek amacıyla 1880 yılında ticaret odaların kurulmasını istedi.¹⁵⁰ İlk olarak İstanbul'da Dersâdet Ticaret Odası kurulurken, İmparatorluğun birçok merkezinde, ticari gelişmişlik dikkate alınarak odalar ve borsalar kurulmaya başlandı. Ticaret odaları, hükümetin Osmanlı ticareti ve tüccarıyla ilgili alacağı

¹⁴⁸ BOA, MF.MKT, 915/74-4

¹⁴⁹ "Şikago Şehri", **DTOG**, Numara 346, 3 Ağustos 1307.

¹⁵⁰ Ufuk Gülsoy, Bayram Nazır, **Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu: İstanbul Ticaret Odası 1923-1960**, İstanbul, İTO Yayınları, 2012, ss. 14-15.

bilgilerin kaynağı olacak ve hükümet ile tüccar arasında iletişim ve işbirliğini sağlayacaktı. Ayrıca Osmanlı ticaret ve sanayisinin gelişmesi için araştırmalar yapıp projeler de hazırlayacaktı.

Payitahtın, ticaret odası olması ve sonradan kurulan tüm oda ve borsalara da rehberlik etmesi sebebiyle Saray ve Bâb-ı Âli nezdinde Dersaâdet Ticaret Odası'nın öncü ve düzenleyici bir rolü vardı. Bu durum fuarlar konusunda da ortaya çıkıyordu. Özellikle Osmanlı tüccarının İstanbul'da yoğunlaşması sebebiyle, Oda, Osmanlı tüccar, üretici ve esnafının uluslararası fuarlara katılımlarının organize edilmesinde hep önemli sorumluluklar üstlendi. Oda, Osmanlı İmparatorluğu'nun ülke katılımı gösterdiği Chicago Dünya Fuarı'nın hazırlıklarında başrolü oynadı. Sultan II. Abdülhamid fuar hazırlık komisyonunu oluştururken, ağırlıkla Dersaâdet Ticaret Odası üyelerinden seçmişti. Başkanlığına Ticaret ve Nafia Nazırı Tevfik Paşa'yı getirdiği komisyonun başkan vekilliğine de, büyük önem verdiği Dersaâdet Ticaret Odası Başkanı Azaryan Efendi'yi tayin etti. Üyeler ise Ticaret Müdürü İsmail Bey, Ziraat Müdürü Nuri Bey, (Oda yönetiminden) Yenidünya Dimetraki Efendi, Ticaret Odası II. Başkanı Ferid Bey, Oda Azası Corcaki Efendi ve Mösyö Mil'den mürekkepti. Üyeler Sultan II. Abdülhamid'in iradesiyle vazifelerine başlamışlardı.¹⁵¹ Chicago Fuarı'nın neredeyse "bütün hazırlıkları Oda tarafından yürütüldü. Sergiye gönderilecek eşyaların toplanmasından seçimine, sergiye katılma şartlarının belirlenmesinden uygulanmasına kadar hemen her şey Oda'nın sorumluluğu ve idaresi altında yapıldı."¹⁵²

Aynı şekilde 1892 yılında İstanbul'da bir tarım ürünleri ve ehil hayvanlar sergisi açılması planlandığında, bu serginin düzenlenip açılmasında ana sorumluluk Dersaâdet Ticaret Odası'na verilmişti. Yayınlanan irade-i seniyye ile serginin gerçekleştirilmesi için bir hazırlık komisyonu kurulmuş ve başkanlığına da 1892 Ekim'in başında yapılan toplantıda Dersaâdet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası (DTZSO) Başkanı Aristakis Azaryan seçilmişti. Komisyonun diğer üyeleri ise, "Ziraat Bankası Müdürü Cemal Bey ve Dersaâdet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası

¹⁵¹ DTOG, Numara 353, s. 474.

¹⁵² Gülsoy, **a.g.e.**, s. 19.

Reisi Aristakis Azaryan ve Ticaret Müdürü İsmail ve Ziraat Müdürü Nuri Beyler ile Baytar Müfettiş-i Umûmisi İzzetlû Mehmed Ali Bey"den oluşuyordu.¹⁵³

Diğer önemli bir Oda organizasyonu da 1889 Paris Fuarı için yapılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, 1789 Fransız İhtilali'nin 100. yıldönümü münasebetiyle tertiplenen 1889 Paris Fuarı'na ülke olarak iştirak etmezken, tüccarın katılımı teşvik edilmişti. Bu amaçla Ticaret ve Ziraat Nezareti ile koordineli bir şekilde çalışan DTZSO'nun imkânları kullanılmış ve Oda gazetesi kullanılarak, bu fuarla ilgili bütün haberler, Osmanlı ticaret ve sanayi erbabına iletilmişti. Oda gazetesinde yayınlanan 1889 Paris Fuarı'na ilişkin ilan-haberde ifade edildiğine göre Oda İstanbul iş dünyasını temsil eden bir kurum olarak, fuar katılımını organize etmeyi üstlenmişti. Habere göre, Oda "Osmanlı ticaret ve erbab-ı sanayine mümkün mertebe hizmet arzusuyla Memâlik-i Mahruse-i Şâhâne mamulâtından sergiye eşya vaz' edeceklerle teshilat-ı lazime istihsali (gerekli kolaylığın elde edilmesi) için sergi idaresiyle muhaberat-ı mukteziye icrasından (gerekli iletişimi kurmaktan) hali kalmamıştı." Bir anlamda Oda, sergi idaresiyle işbirliği halinde fuara eşya gönderecek ticaret ve sanayi erbabına her türlü kolaylığın sağlanması için kolları sıvamıştı. Oda, bu sergi için üstlendiği vazifeyi yerine getirmek amacıyla Osmanlı ürünleri için bir şube-i mahsusa, yani özel bir pavyon yeri bile tedarik etmişti. Ancak Osmanlı tüccar ve sanayi erbabından sergiye eşya göndermek niyetinde olanların hızlı bir şekilde hareket etmeleri gerekiyordu. Eşyaları ile ilgili bilgileri Ticaret Odası'na ulaştırmaları lazımdı. Ticaret Odası, sergiye eşya göndermek isteyenlerin hepsine kolaylık sağlayacaktı. Bunlar arasında eşyalarını doğrudan sergiye göndermek arzusunda olan Osmanlı tüccarı ve sanayi erbabı da olabilirdi, onlara da yardım edecekti. Aynı şekilde Ticaret Odası'nın sağladığı kolaylık ve imkânlardan yararlanmak isteyen tüccar da bulunabilirdi. Onlara da bu ilan tarihinden itibaren bir ay içinde Oda'ya müracaat etmeleri halinde her türlü yardım ve desteği verecekti.¹⁵⁴

DTZSO, İstanbul ağırlıklı olmak üzere Osmanlı özel sektörünün 1889 Paris Sergisi'ne katılımını organize etmek, sektörün finansmanına destek olmak için Bank-ı Osmanî müdürleriyle müşterek toplantı da yapmıştı. Oda'dan Reis Azaryan Efendi,

¹⁵³ DTOG, Numara 353, s. 474.

¹⁵⁴ DTOG, Numara 181, 4 Haziran 1304, s.290.

müşavir Kazanova Efendi ve aza Manokyan Efendi'nin bankadan da müdürlerden Mösyö Devo'nun katılımıyla gerçekleşen toplantıda, Oda Başkâtibi'nin diğer ticaret odalarına gönderilen yazılar ve alınan cevaplar hakkında sunumu izlenmişti.¹⁵⁵

Ayrıca Oda, 1889 Sergisi için Paris Ticaret Odası'ndan gelen tüm yeni bilgileri, gazetesinde yayınlarak diğer odalara da duyurmaya özen göstermişti. Benzer şekilde 1889 Sergisi'nin açık kaldığı sürece Paris'te Paris Ticaret Odası tarafından bir ticaret kongresi toplanacağı, bu kongrede ele alınacak ulaşımdan gümrük vergilerine kadar uzanan başlıklar da ilgisine iletiliyordu.¹⁵⁶ Yine bu haberlerden biri de, 1889 Sergisi Teftiş ve Maliye Komisyonu'nun serginin açık kaldığı sürece bir kişilik abonenin 100 Frank olmasına karar verdiği bilgisi Osmanlı tüccarıyla paylaşıyordu. Habere göre Fransız ve ecnebi gazetelere tahsis olunan duhuliye (giriş) biletinin miktarı ise 1.500 olarak belirlenmişti.¹⁵⁷

Oda'nın organizasyonunu üstlendiği 1889 Paris Sergisi'ne, Stocholm'de düzenlenen Şarkiyat Kongresi'nden dönerken Ahmed Mithat Efendi de uğramıştı. Ona öre bu bir dünya sergisi değil, Avrupa'nın ilerlemesini ve onunla karşılaştırıldığında Osmanlı'nın nerede olduğunu ölçmek için sosyal Darwinci bir cetveldi.¹⁵⁸ Ahmed Mithat'ın sergide olumlu yönde en çok etkilendiği bölüm, Makineler Sarayı idi. En son ve büyük mühendislik deneyi olan bu bina "cîsr-i seyyar"larıyla çok etkileyiciydi. Ama Ahmed Mithat'ı asıl büyüleyen, "bizim memlekette peyda ve istimali kabil olan küçük ve ucuz ve nafi' makineler" idi. Bu yüzden de o, daha çok kazzazlığa, örmeciliğe, nakışçılığa, dikişçiliğe, ayakkabıcılığa, matbaacılığa ve ev işlerine ait makineleri inceliyordu. Ona göre İstanbul zanaatkârları Paris'e gönderilirseler Osmanlı sanayini canlandırabilecek ne makineler satın alabilirlerdi.¹⁵⁹

Bu arada Ticaret Odası'nın gazetesi çeviri haberlerle olsa da diğer ülkelerdeki sergiler hakkında tüccar üyelerini bilgilendirmeyi sürdürüyordu. Bazen bilgiler Hariciye Nezareti, kanalıyla ilgili ülkedeki Osmanlı şebhenderliği ya da düzenleyici

¹⁵⁵ DTOG, Numara 181, 4 Haziran 1304, s. 289.

¹⁵⁶ A.e.

¹⁵⁷ A.e.

¹⁵⁸ Carter V. Findley, **Ahmed Mithat Efendi Avrupa'da**, 1999, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 40.

¹⁵⁹ A.e., s. 42-43.

ülkenin İstanbul Sefaretinden geliyordu. Bu kapsamda Yeni Zelanda, "müstemlekatın tesisinin ellinci senesi münasebetiyle 1889-90 senesinde ticaret ve sanayi ve etnografyaya dair bir sergi tertip ediyor"du. Dundee şehrinde açılacak sergi "gelecek Teşrin-i Sâni'nin 20'sinde küşad olunup 1890 senesi paskalyasında kapanacaktı." Benzer şekilde yine 1890 senesinde Arjantin Hükümeti de "Buenos Aires'te küşad olunmak üzere bir ziraat sergi-i umûmisi hazırlıyor. Bu sergi ile beraber bir müsabaka tertip olunarak" et ihracatı, ziraatçılığın dünü bugünü, milli bahçecilik ve şarapçılık ile şeker sektörünün bugünü ve yarını hakkında "telif olunacak dört risalenin her biri için 2.500'er dolar ikramiye"lik yarışma da açılıyordu. Osmanlı basınındaki haberlere göre Arjantin, sergiciliğe büyük ağırlık vermişti. Çünkü Arjantin Hükümeti, 1892 senesinde de "bir üçüncü sergi küşadı için hazırlıklara" başlamıştı. "Sergi-i umûmi", yani büyük sergi kapsamında olan sergi için "30 milyon Frank sermayeli bir anonim şirket" kurulup organizasyonun şirket vasıtasıyla gerçekleştirilmesi, Arjantin Hükümeti'nin ise sadece yardımda bulunması planlanıyordu.¹⁶⁰

Oda gazetesinin haber verdiği uluslararası fuarlardan biri de Güney Afrika'dandı. Habere göre 1893 yılının Eylül'ünde Güney Afrika'nın Kimberley şehrinde açılacak umûmi bir sergi vardı. Osmanlı iş dünyası, Osmanlı Hükümeti'nin talebi üzerine gazete vasıtasıyla fuara davet ediliyordu. Gazeteye göre uluslararası fuarlara iştirak edilmesi Osmanlı sanayi ve ticaretinin terakkisine hizmet edeceği gibi iki cihetten de öneme sahipti. Biri maddi çıkarlardı. Yani katılımcılar, fuardan maddi gelirler ve kazanımlar elde edebilecekti. İkincisi manevi faydalardı. Öyle ki manevi faydalar maddi menfaatleri takviye edecekti. Özellikle büyük devletler, diğer devletlere nazaran bazı fedakârlık göstererek, ülkelerinin ticari ve sanayi ehemmiyeti ortaya koyacakları "hiçbir nümayiş fırsatını kaçırmamaktaydılar." Bunun için de maddi fedakârlıklarda bulunuyorlardı. Osmanlı ticaret ve sanayi erbabı da bu hakikate vakıf olarak, Kimberley gibi Osmanlı unsurlarının bulunduğu "bir memlekete giderek ticaret ve sanayi-i Osmaniye sancağını temevvüç ettirmek (dalgalandırmak) için gazetelerin teşvikatına ihtiyaçları bile" olmamalıydı. Bununla birlikte Osmanlı sanayi ve ticaretin diğer milletlerin ticaret ve sanayi erbabıyla

¹⁶⁰ DTOG, Numara 237, 1 Temmuz 1304, s. 325.

rekabet edebilmesi, onları geçebilmesi için birinci şart, "onların kabul eylemiş oldukları usulü kabul etmeleri" idi. Birçok ülke hükümetinin katıldığı bu sergiye "Osmanlı erbab-ı sanayi ve ticareti iştirak etmez ise" yukarıda bahsedilen faydalar ile Osmanlı ürünlerinin satışıyla edecekleri istifadeden mahrum kalacaklardı.¹⁶¹

Oda'nın bildirdiği fuar haberlerinden en ilginç, kuşkusuz 1888 yılında Londra'da yapılan Bahrî (Deniz) Sergisi ile ilgili olanıydı. Haberde bu fuar, "gayet faideli bir sergi" olarak nitelendirilerek şu cümlelere yer veriliyordu: "Elyevm Londra'da gayet faideli birsergi vardır ki gelecek teşrinievvvelin nihayetine kadar açık kalacaktır. Bu sergide merakib-i bahriye ve bahusus süfun-ı harbiyeye dair her bir şey bulunmaktadır. Mezkûr serginin geniş meydanlarda Sekizinci Henry tarafından 16. asırda perest-i pişgâhına gönderilen ceviz kabuğu şeklindeki gemileriyle bugüne kadar inşa olunmuş olan cesîm zırhlı ve sair gemilerin modelleri mevcuttur."¹⁶²

5.2.4 Ülke Katılımı Olmayan Fuarlarda Osmanlılar

Fuarlar Dönemi olarak nitelendirilebilecek olan 1876 - 1908 yılları arasında, güçlü bir Osmanlı İmparatorluğu verilmek istendiğinden uluslararası fuarlara katılıma büyük önem verilmişti. Dünya fuarları olarak tanımlanan fuarların dışındaki uluslararası fuarlara ise Osmanlı tüccarlarının, ya bir devlet fabrikası ve kuruluşu öncülüğünde ya da Ticaret Odası rehberliğinde katılmalarına özen gösterilirdi.

1878 Paris Dünya Fuarı, Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle Osmanlı Hükümeti'nin katılmamasına rağmen, tahta yeni geçmiş olan Sultan II. Abdülhamid tarafından yakından izlenerek, fuarla ilgili ayrıntıları içeren fotoğraflar Sultan'a takdim edildi. Bireysel katılım gösteren Osmanlı tüccar ve sanayi erbabının ürünleri, bağlı ülkelerden Mısır Hidivliği ile birlikte paylaştığı pavyonda sergilendi.¹⁶³

Aynı şekilde Osmanlılar, 1888 yılında, kendilerine özgü mimarisiyle dikkati çeken pavyonuyla Köln'de düzenlenen Uluslararası Bahçıvanlık (Bahçe Mimarisi) Sergisi'ne katıldı. Osmanlı mimarisinin izlerini taşıyan küçük pavyonun çatısının her köşesi Türk bayraklarıyla süslenmişti. Pavyonun iç duvarları ise, tıpkı önceki

¹⁶¹ DTOG, Numara 398, 1 Ağustos 1308.

¹⁶² DTOG, Numara 343, 13 Temmuz 1308 (25 Temmuz 1892), s. 353.

¹⁶³ Işıklı, a.g.e., s. 80-84.

pavyonlarda olduğu gibi halı ve kilimlerle dekore edilmişti. Sergide yüzlerce bitki tohumu ve ilaçları teşhir edilerek, Osmanlı bahçe kültürü yansıtıldı. Özel kavanozlar içinde sergilenen bu ürünlerle ilgili, her muhafazada, ürünün adını ve kullanım alanını gösterir birer etiket de bulunuyordu.¹⁶⁴

1888 yılında İspanya'nın başkenti Barcelona'da düzenlenen ve İspanyolların ilk uluslararası fuar organizasyonu olan sergiye, Osmanlı İmparatorluğu da iştirak etti. Sergi için ayrı bir bina inşa etmeyen Türkiye'nin standı, ABD'nin hemen yanındaydı. Türkiye'nin sergide tekstil ve tarım ürünlerinin yanı sıra Müze-i Humâyûn'dan özel olarak gönderilen eski eserleri de teşhir edildi.¹⁶⁵

1878'de Osmanlı'dan özerkliğini kazanan Bulgaristan Prenslığı, 1892 yılında Filibe'de uluslararası nitelikte Ziraat ve Sanayi Sergisi düzenleyerek, Osmanlı Hükümeti'ni de davet etti. Sergi, Bulgaristan'ın özerklikten de facto bağımsızlığa evrilme denemeleri içinde olduğu süreçte diplomatik taktiklere sahne olmuştu. Osmanlılar açılışa katılma yerine, başka bir ülkeye giderken Filibe'ye uğrayan heyetin, bir gün sonra sergiyi ziyaret etmesini kararlaştırmıştı. Başlangıçta Selanik ve Edirne ahalisinin katılmasına izin verilirken, daha sonra tüm Osmanlı tüccarları katılım konusunda serbest bırakılmıştı. Osmanlı tüccarına ait eşya, nakliyat sırasında müşterek götürülsün ve devletin sağladığı gümrük ve nakliye indirimi gibi imkânlardan faydalansın diye, Numunehâne-i Osmani vasıtasıyla Filibe'ye gönderildi. Böylece Osmanlı tüccarları Rumeli Demiyolu Şirketi'nin nakliye indirimlerinden istifade etti. Sergiye İstanbul, Bursa, Kırklareli, Dedeâğaç, Üsküp, Ohri, Midilli, Razlık ve Ahiçelebi gibi vilayetlerden çok az tüccar katıldı. Katılımcıların tamamı gayrimüslim Osmanlı tebaasıydı. Teşhir edilen ürünler ise daha çok halı, kilim, kumaş, kundura, pabuç, fotin, şarap ve rakı, lokum ve muhtelif şekerleme, koza, ipek böceği, zeytin yağı, salamura balık, masa ve iskemle, çalar saat ve deri ve doğramacılık aletlerinden oluşuyodu.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Işıklı, a.g.e., s. 91.

¹⁶⁵ A.e., s.88.

¹⁶⁶ Mahir Aydın, "Filibe Sergisi", **Belleten**, Türk Tarih Kurumu, Sayı 223, C:LVIII, Aralık 1994, ss. 666-667.

1894 yılında Avrupa ticaretinin Ortaçağ'dan beri kalbinin attığı önemli ticaret merkezlerinden biri olan Anvers'te bir dünya fuarı düzenlendi. 5 Mayıs ile 5 Kasım 1894 tarihleri arasında gerçekleştirilen sergiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra Almanya, İspanya, Yunanistan, Bulgaristan, İngiltere, İtalya, Avusturya- Macaristan, Meksika, İran, Portekiz, Romanya, Rusya, Güney Afrika, İsviçre iştirak etti. Osmanlı pavyonunun yönetimi, İmparatorluğun Anvers Konsolos Yardımcılığı görevini yürüten, M. G. P. Walford tarafından yerine getirildi.¹⁶⁷

1896 Budapeşte Millennial Fuarı'na iştirak eden Osmanlılar, burada büyük bir cami inşa etti. Osmanlı basınından Ma'lûmât Gazetesi Peşte Sergisi ile yakından ilgilendi ve fotoğraflı haberlerini yayınladı. Peşte Sergisi'ne Osmanlı İmparatorluğu'nun yanı sıra İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, İspanya, İsveç, Çin, Japonya, İran, İtalya ve Danimarka ile Bosna-Hersek de katıldı. Bosna pavyonu mimarisi ile büyük ilgi çekti.¹⁶⁸

1897 Brüksel Dünya Fuarı'na, Osmanlılar ülke katılımı göstererek, özgün bir pavyon inşa ettiler. Brüksel Sergisi'nde Osmanlı sergi komiserliğini Brüksel Başkonsolosu M. Allard üstlendi. Dikdörtgen şekilde yapılan ve dört kenarından küçük kubbelerin yükseldiği Osmanlı pavyonunun ana giriş kapısının sağ ve solunda Osmanlı devlet arması bulunuyordu.¹⁶⁹

1900 Paris Dünya Sergisi'ne katılan Osmanlılar, Sen Nehri üzerinde kendilerine ayrılan ve ABD'nin hemen yanında bulunan mekâna geleneksel mimariyle büyük bir pavyon inşa ettiler. Osmanlı pavyonu, cami mimarisi tarzında, Fransız mimar Rene Ducas tarafından yapılmıştı. Sergi ana binasında teşhir edilen sanat eserleri arasında Halil Paşa ve E. Della Sudda'ya ait resimler bulunuyordu. Bu tür resimler, Osmanlı'nın güzel sanatlar alanındaki yeteneklerinin varlığını gösterir nitelikteydi. Sen Nehri kıyısındaki Osmanlı pavyonunda çeşitli sınıflara ait askerî elbiseler teşhir edilirken, pavyon içinde çeşitli ziyafet ve eğlenceler tertip ediliyordu. Sergilenmek üzere İmparatorluk'tan gönderilen değerli atlar da, sergi sonunda

¹⁶⁷ Işıklı, **a.g.e.**, s.128-129. Bkz.: Exposition Universelle D'Anvers 1894 Catalogue Official General

¹⁶⁸ "Peşte Sergisi", **Servet-i Fünun**, Numara 269, 25 Nisan 1312 (7 Mayıs 1896), s. 131 ve "Peşte Ma'rız-ı Umûmiyesi", **Ma'lûmât**, Numara 39, 23 Mayıs 1312 (4 Haziran 1896), s. 833- 836.

¹⁶⁹ Işıklı, **a.g.e.**, s. 147-149. Bkz.: Guide Album Illustre de L'exposition Universelle Bruxelles - Tervueren 1897.

madalyayla ödüllendiriliyordu. Bu arada Sultan II. Abdülhamid'in, Şehzade Reşad ile beraber 1900 Sergisi için Berlin yoluyla Paris'e gitmeye karar verdiği, ancak çeşitli sebeplerle bu seyahatin gerçekleşmediği de rivayetler arasındadır.¹⁷⁰ Osmanlı bu sergiye tarım ve sanayi ürünlerinin yanı sıra güzel sanatlar dalında da katıldı. Özellikle Halil Paşa ile daha önceki sergilere de katılan Della Sudda'nın resimleri oldukça ilgi topladı. Halı, kilim ve diğer dokuma ve kumaş ürünlerinin yanı sıra ev tekstil ürünleri de Osmanlı standlarında yerini aldı. Fransızca bilen Osmanlılar, standlara gelen ziyaretçilere yardımcı oldular. Ayrıca Türkiye'nin simgelerinden biri olan kılıç-kalkan ekibi de stand alanında ziyaretçilere küçük gösteriler yaptı. Osmanlı basını 1900 Sergisi'ne ve Osmanlı pavyonuna fotoğraflarla süslü haberleriyle geniş yer verdi. Paris Sanayi Mektebi'nden mezun Osmanlı vatandaşı Tahtacıyan Aram Efendi'nin çizdiği "ağaç planı" ve cami sergide büyük ilgi gördü. Binbir Gece Masalları'ndan ilhamla çizilen plan hakkında Fransız mimar Mösyö Frenc Jorden tarafından övgü dolu bir makale yazıldı. Serginin açılışından birkaç ay önce planı gören bazı sermayedarlar, 600 bin Frank harcayarak, inşa etmeye teşebbüs ettiler, ancak vakit yetersizliğinden bu düşünceden vazgeçildi.¹⁷¹

1902'de Torino şehrinde düzenlenen fuara, Osmanlı İmpratorluğu, o sırada İstanbul'da bulunan ve saray mimarı olarak görev yapan Raimondo D'Aronco'nun çizdiği pavyonda katıldı. d'Aronco, bu sergideki Osmanlı pavyonunun tasarımını da yaptı. Türk pavyonu, d'Aronco'nun Osmanlı mimarisine getirdiği yeniliği göstermesi bakımından önemliydi.

Sultan II. Abdülhamid devrinde ABD'de yapıp Osmanlıların katılamadığı dünya sergilerinden biri de 1904 Louisiana Dünya Fuarı'ydı. Resmen davet edilmesine rağmen, Osmanlı Hükümeti, mali nedenleri gerekçe göstererek ülke katılımı göstermedi. Ama ABD'ye verdiği önemin bir sonucu olarak, sergi komisyonu kurarak, bireysel olarak katılan Osmanlı sergicileriyle Osmanlı ürünleri satanlara destek oldu. Osmanlılar adına bu sergi komiserliğini Washington elçisi H.E. Şekib Bey yürüttü. Komisyonun diğer üyeleri ise Hermann Schoenfeld ve

¹⁷⁰ Gülgün Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nin Katıldığı Uluslararası Tarım Endüstri, Sanat Sergileri ve İâne Sergisi", **Sinan Genime'e Armağan Makaleler**, Ed. Oktay Belli, Belma Barış Kurtel, Ege Yayınları, 2005, s. 726.

¹⁷¹ Işıklı, **a.g.e.**, s. 160-170.

Gegorge Eli Hall'den oluşuyordu.¹⁷² Ayrıca, bir Osmanlı tücarının, fuar binasında, bir şekerleme standı bulunuyordu. Fuar ziyaretçileri, fuarın ikinci en pahalı yeri olan Oriental Sergiler Binası'nda Türkiye, Mısır, Hindistan ve Çin'den gelen ürünleri görmek için gayret gösteriyorlardı. Çok önemli bir ayrıntı ise, Amerikalılar'ın, Osmanlılar'ın katılamama gerekçesini anlayışla karşıladıklarını, 4 Aralık 1905 tarihinde ABD Kongresi'ne sundukları raporda, "Türkiye İmparatorluk Hükümeti büyük bir üzüntüyle, malî nedenlerden dolayı, Louisiana Satınalma Sergisi'ne resmî olarak katılmamaya karar verdi. Bundan dolayı da ülke pavyonu inşa edilmedi" ibaresiyle göstermeleriydi.¹⁷³

Osmanlılar 1905'te Belçika'nın Liege şehrinde düzenlenen fuara bir pavyonla katıldılar. Bu sergide Osmanlı Devleti'nin sergi komiserliğini M. Mihran Kavafyan üstlendi. Osmanlı pavyonu, sergi ana binası içinde yer aldı. Geleneksel Osmanlı mimarisinin izlerini taşıyan pavyon, Osmanlı halı, kilim ve kumaşlarıyla dekore edildi. Sergiye Hacıbekir gibi 61 şirket ya da kurum ürünleriyle katıldı. Sergi jürisi tarafından Osmanlı ürünleri, 4 büyük ödül, 4 onur ödülü, 10 altın madalya olmak üzere 33 ödül aldı.

Belçika Kralı'nın himayesinde 1905 senesinde Liege'de açılması planlanan sergiye Osmanlı Hükümeti de davet edildi, ancak hükümet, "çok masraflı olması" sebebiyle özel bir memur gönderilmesine mahal olmadığına karar verdi. Böylece sergi komiseri tayin edilerek devlet katılımının gerçekleşmediği sergiye, daha önceki sergilerde olduğu gibi, "emsâli vechile kâr ve zararı kendilerine âid olmak üzere Memâik-i Şâhâne ahâlîsinden emtia ve eşya göndermek arzusunda" bulunanlara yardımcı olunacağı bildiriliyordu. Bunun için de alakadar olanlara ticaret odaları vasıtasıyla ma'lûmât verilmesi, ayrıca sergi hakkındaki bilgilerin gazetelerde ilan edilmesi yoluna gidiliyordu. Ayrıca "serginin sûret-i tertîb ve teşhirinin ve hâsıl edeceği netîcenin" izah ve bildirilmesi için Brüksel Maslahatgüzârı Mihran Efendi fahri sergi kamiseri tayin ediliyordu. Bu konuda alınan Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) kararı, Padişah'a sunularak irade haline getiriliyor ve konuya ilişkin olarak

¹⁷² **Official Directory of The Louisiana Purchase Exposition**, Saint Louis, Woodward & Tiernan Printing, 1904, s. 70.

¹⁷³ Işıklı, **a.g.e.**, s. 194.

da Hariciye ile Ticaret ve Nafia Nezaretleri görevli kılınıyordu. İrade-i seniyyenin gereği olarak sergi haberlerinin ilan edilmesi, 22 Ekim 1904 tarihli gazetelerin yayınlarıyla gerçekleştiriliyordu.¹⁷⁴

1905 Liege uluslararası "meşher-i umûmisine" katılan Osmanlı İmparatorluğu "Belçika hükümetince teşkil ve tayîn edilmiş olan jüri heyeti tarafından" diğer devletlerle beraber bir şükran ifadesi olarak "büyük mükâfât" diploması ve madalyası ile ödüllendirildi. Osmanlı Hükümeti adına sergi komiserliğini üstlenen Brüksel Sefâreti eski müsteşarı Mihran Kavafyan Efendi, konuya ilişkin Dışişleri Bakanlığı kanalıyla Sadaret Makamı'na bir mektup göndererek, sergi sonrası gelişmeler hakkında bilgi veriyordu.¹⁷⁵

Mektuba göre, Hükümet adına berat ve madalyayı teslim alan Kavafyan, bunları posta yoluyla Bâb-ı Âli'ye ulaştırmıştı. Mektupta, Liege Sergisi süresince yürüttüğü Osmanlı Şubesi Sergi Komiserliği hakkında bilgi sunan Kavafyan, Osmanlı şubesinin başarılı olduğunu, bu başarının da uluslararası ödül jürisi tarafından takdir edilerek, şubeyi tertip ve tanzim edenlere, orada eşya sergileyenlerin büyük çoğunluğunu ödüllendirdiğini belirtiyordu. Bu mükafatların başarının çokluğu ve kıymetini ispata kafi olduğunu kaydeden Kavafyan, "Fîlhakîka Hükümet-i Seniyye ve Devlet-i Aliyye komiserine ve Osmanlı şubesinin tanzimi emrinde bendenize muâvenet etmek üzere tayîn ettiğim başkomiserle komisyona ve muâvinlerim ile baş komiserlik memûrlarına dört büyük mükâfât ve beş şeref ve üç bârgâh diploması itâ edildiği (verildiği) gibi şube-i mezkûreye (anılan şubeye) eşya vaz' eden (koyan) altmış bir kişiden otuz üçünün mükâfâta nâil olması"nı da övünç kaynağı olarak anıyordu.¹⁷⁶

1904'te Güney Afrika'nın Cape Town şehrinde açılan sergi, Osmanlı Hükümeti tarafından, Ticaret Odası Gazetesi vasıtasıyla Osmanlı tüccarına ilan ediliyordu. Cape Town hükümeti, Osmanlı hükümetini sanayi sergisine davet etmiş, ne var ki "masârif-i külliye ihtiyârına hâcet kalmamak üzere resmen iştirak" olunmamasına kararı verilmişti. Bu sergi için de "emsâli vechile kâr ve zararı kendilerine âid olarak

¹⁷⁴ BOA, DH.MKT, 2606/107.

¹⁷⁵ BOA, Y.A.HUS, 506/64-4.

¹⁷⁶ A.e.

Memâlik-i Şâhâne ahâlîsinden emtia ve eşya göndermek arzusunda bulunanlar ile alâkadârâne ticâret odaları vesâtatıyla malûmât itâsı" kararı çıkmıştı. Yine benzer şekilde "serginin sûret-i tertîb ve teşhirinin ve hâsıl edeceği neticenin" bildirilmesi için mahallî şebhenderinin fahrî komiser tayin edilmesi, ayrıca gazeteler ile durumun bildirilmesi isteniyordu. Tüm bunları anlatan gelişmeler, 11 Ekim 1904 tarihinde bütün vilayet ve livalara ilan edilmişti.¹⁷⁷

İki ülke arasındaki ticareti artırmak için sadece o ülkelerin katılımıyla düzenlenen ülke sergisine örnek, 1906 yılında Fransa'nın Belçika sınırındaki Tourcoing'te organize edilen fuardı. Şehrin tekstil ürünlerindeki gelişimini göstermek için düzenlenen sergi, Nisan-Eylül 1906 tarihleri arasında açık kaldı. Uluslararası niteliği sınırlı olan serginin davetli ülkeleri, sadece Osmanlı İmparatorluğu ve Belçika'ydı. Sergi için özel bir pavyon dizayn ettiren Osmanlılar, pavyonun giriş kapısını devlet arması ve Türk bayrakları ile süslemişti.¹⁷⁸

1907'de Napoli'de düzenlenen fuarda Osmanlı tüccarları ürünlerini sergilemişti. Bu ürünlerden biri de şeker cilikti. Bu sergiye katılan manifaturacı esnafından Leon Sarrâciyân, İtalya devleti tarafından "gran ranperi nişanına" layık görülürken, sergi heyeti de şeker ürününü altın madalya ile taltif edilmişti. Elbette bu nişan ve ödül büyük bir gururla 8 Eylül 1907 tarihinde Sultan II. Abdülhamid'e arz edilmişti.¹⁷⁹

1907 yılında bu kez, Macaristan Başbakanı Sándor Wekerle'nin fahri başkanlığında Peşte'de Ekmekçiler Sergisi düzenleniyor ve fuara, Osmanlı ekmekçileri ile değirmencileri de davet ediliyordu. Bu konuda Avusturya Sefareti vasıtasıyla Osmanlı hükûmetine gönderilen 21 Şubat 1907 tarihli davet yazısında, Arşidük Josef Hazretleri'nin himâyesi altındaki sergiye, "Memâlik-i Şâhâne etmekçilerinin memâlik-i sâire etmekçileri misillü mezkûr sergiye iştirâk eylemeleri Macaristan etmekçi esnafı tarafından ayruca ricâ" ediliyordu.¹⁸⁰ Hariciye Nezareti vasıtasıyla gelen yazının ekinde Peşte Beynelmilel Ekmekçilik Sergisi'nin program

¹⁷⁷ BOA, DH.MKT, 901/15.

¹⁷⁸ Işıklı, **a.g.e.**, s. 216.

¹⁷⁹ BOA, BEO, 3141/235507.

¹⁸⁰ BOA, DH.MKT, 1148/35.

ve iştirak broşürlerinden 5'er adet bulunuyordu.¹⁸¹ Ayrıca Peşte Başşehbenderliği ekmekçilik sergisine aid katalog ile ilgili bilgileri bağlı bulunduğu Hariciye Nezareti vasıtasıyla Dahiliye Nezareti'ne, oradan da Ticaret ve Nafia Nezareti'ne iletiyordu.¹⁸²

5.2.5 İştirak Edilmeyen Sergilerin Takibi

Sultan II. Abdülhamid, Avrupa ülkelerindeki sergilere Osmanlı devleti olarak katılmak mümkün olmuyorsa yakından takip etmeye, mümkünse o sergilerle ilgili fotoğraflar getirtmeye önem veriyordu. Serginin büyüklüğü ve önemine göre, bu etkinlikleri oradaki Osmanlı görevlilerinden biri takip ediyordu. Sözgelimi 1906'da Milan'da açılan uluslararası bir sergiyi izlemeye Roma Sefiri memur edilmişti. Sefir, sergi için Roma'dan yola çıkışı dahil, tüm ayrıntıları, Sultan'a arz edilmek üzere 27 Nisan 1906 tarihli telgrafla Dışişleri Bakanlığı'na bildiriyordu.¹⁸³

Aynı şekilde Sultan II. Abdülhamid, yabancı basında kendisiyle ve İmparatorlukla ilgili çıkan haberleri izlerdi. Osmanlıların devlet katılımı göstermediği 1884 New Orleans Sergisi hakkında yayınlanan bir gazete haberinde II. Abdülhamid'in adı da geçiyordu. İsmail Hakkı adlı bir kişi bu haberi okuyunca hem İngilizce kupürünü, hem de yaptığı çevirisini Padişah'a takdim etti.

"Dünyanın Sanayi ve Pamuk Sergisi ünvanıyla Amerika'da küşad olunacak olan cesîm sergiye dair ma'lûmât" başlıklı haberde, serginin 1884 Aralık ayında başlayıp Mayıs ayna kadar açık kalacağı belirtilerek, "Amerika Devleti bundan birkaç sene evvel Filadelfiya şehrinde büyük bir sergi küşad edip pek çok istifade etmiş ise de buna kanaat etmeyerek devlet-i mezkûrun taht-ı himayesinde olmak üzere tekrar daha cesîm ve mükemmel bir serginin küşadına karar vermiştir" deniliyordu.¹⁸⁴ Daha sonra ise serginin organizasyonu ve katılımcı ülkeler hakkında bilgi verilen haberde, Osmanlı İmparatorluğu ve Sultan Abdülhamid hakkında da yorumlar yapılıyor ve sergiye katılacakları bildiriliyordu.¹⁸⁵

¹⁸¹ BOA, DH.MKT, 1148/35-3.

¹⁸² BOA, DH.MKT, 1148/35-6.

¹⁸³ BOA, Y.A.HUS, 915/74-4.

¹⁸⁴ BOA, Y.PRK.MYD, 5/59.

¹⁸⁵ A.e.

5.2.6 Dahili Fuarlar Dönemi

1876'dan 1900'e kadar başta Philadelphia, Viyana, Chicago ve Paris olmak üzere birçok uluslararası fuara Osmanlı İmparatorluğu'nun katılımını sağlayan Sultan II. Abdülhamid, amcası Sultan Abdülaziz'in 1863'te Sultanahmet Meydanı'nda yaptığı sergi gibi kapsamlı bir uluslararası fuara da ev sahipliği yapmak istedi. Bu arzusunu çeşitli nedenlerle gerçekleştiremeyen Sultan, bu kez tüm vilayetlerde fuar rüzgarının esmesi için gayret gösterdi. Valileri bu konuda yüreklendiren Sultan'ın talimatı üzerine, İmparatorluğun özellikle Anadolu kısmında sergiler birbiri ardı sıra açılmaya başladı.

5.2.6.1 1901 Konya Halı ve Kilim Sergisi

Sultan II. Abdülhamid'in izin ve teşvikiyle Konya Valisi Ferid Paşa'nın girişim ve organizasyonu ile açılan Konya Halı ve Kilim Sergisi'nde pek çok nefis mahallî mensucat ürünler teşhir edildi. Serginin açılışı, törenden hemen sonra Yıldız Sarayı'na Vali Ferid Paşa tarafından telgrafla bildirilmişti. Bu da Abdülhamid Han'ın bizzat ilgilendiği ülkenin kalkınması ve gelişmesine ilişkin etkinlikleri teknolojinin son imkânlarını kullanarak yakından takip ettiğini, sonuçlarını izlediğini, tesirlerini ve içeriklerini muhtelif kanallardan çapraz bir şekilde doğrulattığını gösteriyordu.

5 Mayıs 1901 Pazar günü "saat dört raddelerinde" yapılan küşad törenine "bîlcümle memûrîn-i hükümet, umerâ-yı askerîyye ile ulemâ ve eşrâf ve muteberân-ı memleket ve mekâtib-i musavvere şâkirdânı ile sunûf-ı ahâlîsinden bir cemm-i gafîr hâzır" bulunmuş, tören mutantan bir şekilde icra edilerek, hazır bulunanların kalplerini coşturmuştu. Ayrıca teşhir olunan mensucatin mükemmellikleri bütün heyetin dikkatini çekmiş, tam anlamıyla "şâyân-ı temâşâ bir manzara-i letâfet bahş" olunmuştu. Bu sergiden bir gün önce de 4 Nisan Cumartesi günü, Aksaray'da hayvan alım-satım muamelelerini kolaylaştıran ve ilk kez olmak üzere açılan bir hayvan panayırı düzenlenmişti. Panayıra, merkeze bağlı vilayetler ile civar yerlerden at ve sığırlar getirilmişti.¹⁸⁶

¹⁸⁶ BOA, Y.PRK.UM., 53/123.

Sultan Abdülhamid'in gözde valilerinden biri olan Ferid Paşa, aynı zamanda Sultan'ın son sadrazamı olarak vazife yaptı. Ferid Paşa, Tepedelenli M. Ali Paşa sülalesinden Mustafa Nuri Paşa'nın oğluydu. Adriyatik kıyısında yer alan Avlonyalı olan Mehmed Ferid Paşa'nın Konya Valiliği tam anlamıyla bir kalkınma ve hizmet dönemi olmuştu. Ferid Paşa, beş sancaklı Konya Vilayeti'nde Mart 1898 ile Kasım 1902 tarihleri arasında valilik yaptı. 5 Mayıs 1901'de bir Kilim ve Halı Sergisi de vilayetin dokumacılık sektöründe sahip olduğu imkânların sergilenmesi amacıyla, onun teşvik ve gayretleriyle hayata geçirilmişti.

Hüseyin Muşmal'ın aktardığına göre, Mehmed Ferid Paşa, Konya'daki sınaî faaliyetleri teşvik edecek ve halıcılık sanatının ilerlemesini temin edecek sergi açma fikrini, 28 Haziran 1899 tarihinde Mabeyn-i Hümayûn Başkıtabeti'ne bildirmişti. Bu yazıda, sergiyi Mayıs 1900 yılında açmayı planladıkları ilgisini sunmuştu. Ancak, sergi gerekli izin süreci ve hazırlıklar sesebiyle 1901 yılında ancak mümkün olmuştu.¹⁸⁷

Muşmal, Konya Sergisi'nin içeriğine ilişkin edindiği bilgileri şöyle aktarıyordu: "Serginin yapıldığı Mekteb-i Sanayi'nin 1, 2 ve 3 numaralı dairelerinde Konya ve çevresinde üretilmiş çeşitli halı, kilim ve seccadelerden oluşan 181 parça, 4 ve 5 numaralı dairelerde meşhur Kavak seccadeleri, Cihanbeyli ve Koçhisar Yörüklerinin dokudukları seccade kilim ve zililer, Lâdik, Kırşehir ve Ereğli'nin seccadeleri ile Sillenin taban halılarından müteşekkil 487 parça eser teşhir edilmişti. 6 numaralı dairede Kayseri'de dokunmuş 107 parça, 8 ve 9 numaralı dairelerde ise Sille'de dokunan büyük taban halıları, Isparta, Dağıstan ve İran halılarından oluşan 66 parça eser sergilenmekteydi. 10 numaralı dairede Sivas'ta dokunmuş olan 90 parça halı sergilenirken, 11 numaralı daire ise Karamürsel, Şayak ve Çoha fabrikası mamullerinden oluşan 250 parça esere ayrılmıştı. Diğer taraftan 12 numaralı daire sergi açıldıktan sonra gelen eserlere ayrılmıştı. 13 numaralı dairede sergiyi muhafaza eden memur ve jandarmalar, 14 numaralı dairede ise sergi memurları ikamet ediyordu. 15 numaralı dairede Isparta'nın ipekli mensucatu, Konya kadınlarının el

¹⁸⁷ Hüseyin Muşmal, "Anadolu'nun İlk Halı ve Kilim Sergisi Konya'da Açıldı", (Çevrimiçi) <http://www.pusulahaber.com.tr/anadolunun-ilk-hali-ve-kilim-sergisi-konyada-acildi-2947yy.htm>, 03.03.2015

işleri, güveyi takkeleri, yırtmaçlı kadın entarileri, Rumelikârî havlu ve uçkurlar, yün şelme ve atkılar ile terliklik ve resimlikler, sandık ve sandalye yüzleri, elbiselik ve döşemeliklerden oluşan 194 parça eser yer almaktaydı."¹⁸⁸

Konya Halı Sergisi'ne Akşehir'de dokunan 115x115cm ebatlarında bir halı da gönderildi. Bu halıyı diğerlerinden farklı kılan ise, bunun bir halı-gazete olmasıydı. Halının zemininde renkli beyaz yün kullanılırken, 4 sütun olan yazı alanı ise birbirinden kahve renkli çizgiyle ayrılmıştı. Tıpkı bir gazete gibi dokunan halı-gazetenin adı Konya idi. İdare yeri olarak Aksaray yazılmıştı. Ücreti 5 lira olarak belirtilmiş ve logosunun altına ise 21 Nisan 217 / 15 Muharrem 319 tarihleri dokunmuştu. Bu küçük halı-gazetede havadis/haberler bölümünde iki küçük haber vardı. Haberlerin biri Konya Halı Sergisi ile ilgiliydi. İkinci haber ise Akşehir'e yaptırılan ve geliri eğitime ayrılan hamamın tamamlandığını bildiriyordu. Hamamın yapımı için 1.000 lira harcanmıştı.¹⁸⁹

Yaklaşık 2 yıl boyunca planlanan ve aylarca hazırlıkları süren Konya Sergisi, 5 Mayıs 1901 Cumartesi günü saat dört sularında Konya Valisi Ferid Paşa, Hükümet memurları, ilmiye mensupları, askerî ve mülkî erkân, Konya eşraf ve ileri gelenleri, mektep öğrencileri ile çok kalabalık bir ahalinin katılımıyla açılmıştı. 5 Mayıs 1901 tarihinde açılan ve yaklaşık 5 hafta devam eden sergi memleket genelinde büyük yankı uyandırmış ve serginin mimarı Ferid Paşa padişahın takdirini toplamıştı.¹⁹⁰

5.2.6.2 1901 Bayezid Sergileri

Sergi geleneği özellikle dini ritüellerin yoğun olduğu Ramazan ayında canlanıyordu. 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî Sergisi'nden sonra Ramazan ayı ile bütünleşen sergilerden bir diğeri de Bayezid Sergileri idi. Ramazan ayında Bayezid'de açılan sergiye kamu fabrikaları olarak nitelendirilen fabrika-i hümayûnların yanı sıra Darûlaceze de katılıyordu. Kurum sakinleri tarafından üretilen ma'mûlât ve mensûcât, sergi boyunca satışa sunuluyordu. Bayezid Sergisi özel teşebbüse iltizam usulüyle kiralanarak gerçekleştiriliyor, "dârü'l-hayr- hayır evi"

¹⁸⁸ Muşmal, a.g.m.

¹⁸⁹ Aytaç Işıklı, Türkiye Fuar Albümü Osmanlı Dönemi, İstanbul, İFM Yayınları, 2012, s. 177.

¹⁹⁰ Muşmal, a.g.m.

olarak tavsif edilen Darülaceze'ye yer tahsisi Hükümetin isteği üzerine ücretsiz yapılıyordu. 2 Aralık 1901 tarihinde olduğu gibi, zaman zaman kiralayan tarafından aksi bir hüküm belirtilmediği için kira talep edilmesi Darülaceze yetkililerini zor duruma sokuyordu. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti ile gerekli yazışmalar yapılarak ücret alınmaması sağlanıyordu.¹⁹¹ Ayrıca Bayezid Sergisi'ndeki Darülaceze standında görev alan iki memurun yevmiyesi de Hükümet tarafından karşılanıyordu.¹⁹²

5.2.6.3 1903 Trabzon Sergisi

Trabzon Sergisi, Sultan II. Abdülhamid'in doğum gününe rastlayan 1 Eylül 1903 tarihinde açıldı. Trabzon Valisi Mehmed Reşad Paşa'nın öncülüğünde gerçekleştirilen sergide, Rize'den Samsun'a kadar bölgede üretilen ürünler sergilendi. Trabzon Dahili Sergisi, 1900 yılından itibaren başlayan ulusal üretimi güçlendirmek ve teşvik etmeyi amaçlayan sergi açma atağının bir parçası olarak yapılmıştı.¹⁹³

Sergiyle ilgili gelişmeler, tafsilatlı bir rapor ve 5 adet fotoğrafla birlikte Sultan II. Abdülhamid'e arz edildi. Burada belirtildiğine göre serginin amacı, "Trabzon vilayetinin sanayi erbabının yeteneklerini gösteren mamulâtta (ürünlerden) nefis eşyaları" sergilemektir.¹⁹⁴

Ayrıca Servet-i Fünun Gazetesi de 14 Temmuz 1904'te sergi ve Trabzon vilayetiyle ilgili fotoğraflar yayınladı. Bu kapsamda Rize, Giresun, Ordu ve Samsun ile ilgili görsel ve ekonomik bilgilere yer verdi. Yine Trabzon vilayetinde yaşayanların fotoğrafları, yerel kıyafetleriyle gazetede neşredildi.

5.2.6.4 1903 Sivas Sınat ve Ziraat Sergisi

Sultan II. Abdülhamid döneminde başlayan sergi atağından Sivas şehri payını almıştı. Dönemin Sivas Valisi Reşid Âkif'in önderliğinde gerçekleşen ilk kayıtlı Sivas Sergisi, Abdülhamid tarafından yaptırılan Sivas Sanayi Mektebi binasında,

¹⁹¹ BOA, DH.MKT, 2564/5,

¹⁹² BOA, DH.MKT, 2468/100.

¹⁹³ Işık, **Türkiye Fuar Albümü**, s. 190. Ayrıca Bkz.: Servet-i Fünun, Numara 690, 1 Temmuz 1320 (14 Temmuz 1904).

¹⁹⁴ BOA, DH.MKT, 825/5.

Sivas Hamidiye Sanayi ve Ziraat Sergisi adıyla, Sultan'ın tahta çıkış gününde,¹⁹⁵ 1 Eylül 1903'te açıldı. Reşid Akif Bey'in ifadesine göre o kadar görkemli bir açılışla açıldı ki, katılımcılar açılışta hep bir ağızdan dua ettiler. Sergide her şey tamdı. Bu yüzden Vali Reşid Akif, açılış günü Sultan II. Abdülhamid'e çektiği telgrafta, "Sâye-i Şâhâne'de sergi dairesinin telgraf hattına varıncaya kadar en ufak bir noksanı bile bulunmuyor" diye yazıyordu. "Hatta" diyordu Vali Bey, "şu arıza-i telgrafiye hem hemen sergi dairesine temdid ve te'sis ettirilen (uzatılıp yapılan) telgraf hattı ile keşide ediyorum (yazıyorum)."¹⁹⁶

Sivas Valisi Reşid Akif, Sultan II. Abdülhamid'e sergiyle ilgili ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştu. Yazısında "çocuklar için feyz, kurtuluş ve mutluluk kaynağı olsun" diye yaptırılan Dârü's-Sinayi-i Hamidiye'nin muhteşem binasında yine bereket ve bolluk devrinin sahibi Sultan'ın emr ü fermanına uygun olarak Sivas Hamidiye Sanayi ve Ziraat Sergisi'nin teşkil olunduğunu belirtiyordu. Böylece askerî yöneticiler, mülkî memurlar, şehrin önde gelenleri ile şehirde bulunan konsolosların hazır bulunduğu açılışın "fevkalâde bir şaşaa" ile muvaffakiyetle gerçekleştiği anında Saray'a bildirildi. Vali Bey, Saray'a ulaştırdığı yazıda, "Pek ulvî bir mevzu üzerine müesses bulunan binanın", bu azamet ve mükemmeliyetine uygun gelişmeleri yansıtan, Sultan II. Abdülhamid'in iftihar meydanına koyduğu umran ve sanayi gelişmelerinin numunesi olan nefis mahsul ve ma'mûlâtlara ev sahipliği yaptığına dikkat çekiyordu. Sivas Valisi'ne göre, "Memâlik-i Şahâne'de böyle vâsi' (geniş) bir zemin üzerine ilk defa açılan bu meşher (sergi)" düşünülenin üzerinde başarı sağlamış, sergiyi binlerce kişi gezmişti. Ziyaretçilerin hepsi de gördükleri karşısında hayret ve hayranlıklarını gizleyememişti.¹⁹⁷

Sivas Sergisi'nin etkinlikleri çok boyutlu olmuştu. Sözgelimi sergi anısına Sanayi Mektebi binasının çeşitli açılardan fotoğrafının yer aldığı kartpostallar bastırılmıştı. Birkaç çeşit basılan ve üzerinde güzel bir hat yazısıyla, "Sâye-i Umrânvâye-i Hazret-i Pâdişahîde 1319 Senesi Sivas'ta Kûşad Olunan Sinaat ve

¹⁹⁵ Sultan II. Abdülhamid, 31 Ağustos tarihinde tahta çıkmıştı. Ama onun "yevm-i cülûs"u için açılan sergiler, takip eden ayın ilk günü olan 1 Eylül günü kûşad ediliyordu.

¹⁹⁶ BOA, Y.PRK.UM., 66/75.

¹⁹⁷ BOA, Y.PRK.UM., 66/75.

Ziraat Sergisi'nin Hatırasıdır" diye yazan kartpostallar, sergi kapandıktan sonra da kullanılmaya devam etmişti.¹⁹⁸

5.2.6.5 1903 İzmir Sergisi

20. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda dahili sergicilikte bir atılım yüzyılıdır. Sultan II. Abdülhamid'in yönlendirmesi ve izniyle birçok vilayetin merkezlerinde sanayi ve ticaret sergileri açılması bağlamında "İzmir'de dahi bir sergi tesis" olunmuştu. Serginin açılışı Padişah'ın tahta çıkış tarihinin yıldönümüne denk getirilmişti. Bu nedenle de İzmir'de ilk sergi, II. Abdülhamid'in tahta çıkış tarihi olan 31 Ağustos'tan bir gün sonra 1 Eylül 1903'te küşad edilmişti. Serginin resmî açılış törenine dönemin valisi Kemal Paşa, Padişahın yaverlerinden Şakir Paşa, Kaymakam Refik Bey ile ilgililer katılmıştı.

Diğer sergilerin açılış sonrasında olduğu gibi İzmir Sergisi'nin açılışı da telgrafla Başmabeynliğe bildiriliyordu. Ancak bu kez telgraf, İzmir Redif Kumandanlığı'ndan Ferik Tevfik imzasıyla gönderiliyordu.¹⁹⁹

İzmir Redif Kumandanı Ferik Tevfik, Sultan II. Abdülhamid'in Başkatipliği'ne gönderdiği telgraflardan anlaşıldığına göre İzmir'deki askerî gelişmelerin yanı sıra ticari ve ekonomik gelişmeleri de Saray'a bildirmekle vazifeliydi. Ferik Tevfik, 5 Mayıs 1901 tarihinde gönderdiği telgrafta da, İzmir'e bağlı Torbalı nahiyesinde

¹⁹⁸ Bu kartpostallardan biri tanesi, muhtemelen Valilik bünyesinde görevli olan bir memurun eşi tarafından Paris'teki görünçesine yazılmıştı. Sanayi Mektebi'nin Sivas'ın yegane güzel binası olduğu fikrine o da katılıyor, ancak kart postanın baskısından pek memnun görünmüyordu. Paris ile Sivas'ı kartpostalları üzerinden kıyas ediyor ve Sivas kartpostalının diğerine nazaran pek iyi olmadığını ileri sürüyordu. Hanımefendinin yolladığı birinci posta kartının üzerinde Hükümet Binasının fotoğrafı ve altında da şu ibareler yer alıyordu:

"Sivas'da Hükümet Dairesi"

Ayrıca kartpostalı yollayan hanımefendi, görünçesinin bayramını tebrik edip şu cümleleri yazıyordu: "Hemşireciğim! İd-i saidi tebrik eder, iştihakla gözlerinizden öperim. Mektuplardan cevap alamadığımdan müteessirim. İnşallah yengenizi unutmazsınız. Meryem Nahibe Hanımları iştihakla derâğuş eder (kucaklar), Refik Bey'i gözlerinden öperim. Baki mektubunuza intizar eylerim kardeşim. Sivas, 7 Aralık 1904"

İkinci kartın üzerinde İdadi Mektebi'nin fotoğrafı bulunuyor ve altında "Sivas'ta Mektebi İdadi" yazıyordu. Burada ise şu ibareler vardı:

"Sivas, 7 Aralık 1904"

İşte Sivas yegane en güzel bina şu mekteptir. Fakat maa-teessüf kart pek güzel değil. İnşallah sizden Paris anşerislerini havi beromurlu güzel kartlar alayım. Yakında Merzifon Amasya'nın güzel kartlarını alacağım, size göndermeyi va'd ederim. Refik Bey'in iştihakla gözlerinden öperim cici hanım kardeşim." Aytaç Işıklı Arşivi

¹⁹⁹ BOA, Y.PR-ASK, 202/204.

bulunan Tepeköy  iftliği'nde Vali Paşa'nın him yelerinde açılan Ziraat Sergisi ile ilgili bilgi veriyordu. Vali Paşa, Padişah'ın İmparatorluk çapında tesis ettiği önemli numune çiftliklerinden biri olan Tepeköy'de tarım alanında elde edilen başarıları göstermek amacıyla olsa gerek, bir Ziraat Sergisi tertip etmişti. Muhtemelen  iftlikte üretilen ürün ve kullanılan alet ve edevatla düzenlenen sergi sırasında bir de at yarıŐları organize edilmişti. İzmir merkezden uzakta yapılan bu sergiye hem yöneticilerin hem de ilgililerin katılımının sağlanması için ulaşım da d Ő n lm Ő . Tepeköy tren güzergâhı üzerindeydi ve sergi sonrası düzenlenen at yarıŐları için m lk  ve askerî erkan günü birlik olmak üzere özel bir trenle Tepeköy  iftliği'ne gelmişlerdi. Sabah Tepeköy'e ulaşan heyet, akşam da şehre d nm Ő .²⁰⁰

5.2.6.6 1903 Diyarbakır Ziraat ve Sanayi Sergisi

Osmanlı kalkınmasını ve ekonomik gelişmesini gösteren ulusal fuarlardan biri de, Diyarbakır Ziraat ve Sanayi Sergisi'ydi. Yine Sultan II. Abdülhamid döneminde inşa edilen Hamidiye Sanayi Mektebi'nde, 7 Kasım 1903'te açılan sergide, bölgede imal edilen ürünler ile tarım mahsulleri teşhir edildi.  r nler bölgenin ekonomik performansını ve kaliteli üretim kapasitesini açıkça ortaya koyuyordu. Sergide tarım ve maden mahsul ve mamulleri bölümü, halı ve kilim bölümü, hat ve resim bölümü, deri ve ipek mensucat bölümü, kuyumculuk bölümü, dericilik ve saraciye bölümü gibi standlar yer alıyordu. Ziraat ve maden ürünleri bölümünde zirai ürünler ile maden ürünlerinin örnekleri sergileniyordu. Zirai  r nler arasında meşhur Diyarbakır karpuzu da bulunuyordu.²⁰¹ Sergide oldukça zarif ve kaliteli kumaşlar ile elbiselerin yanı sarı ayakkabı ve terlikler de dikkat  ekiyorodu. Tüm bölümlerin duvarları Osmanlı bayraklarıyla süslenmişti.

5.2.6.7 1903 Halep Mahsulât ve Mamulât Sergisi

Suriye Eyaleti'nin Halep Vilayeti'nde de 1903 yılında bir mahsulât ve ma'm l t sergisi düzenlendi. Vilayet askerî, m lk  ve dinî temsilcilerinin katıldığı açılış töreni, Sultan II. Abdülhamid'in doğum tarihine denk getirildi. Sergide Halep vilayetinin sanayi ve zirai zenginlikleri temsil edilirken, sergi bandosu da Hamidiye

²⁰⁰ BOA, Y.PRK -ASK, 169/42.

²⁰¹ IŞıklı, a.g.e., ss. 180-182.

Marşı çaldı. Diyarbakır Sergisi'nde olduğu gibi bu sergi de Halep Sanayi Mektebi'nin açılmasını takiben, aynı binada gerçekleştirildi. Halep Valisi Mehmed Enis Paşa'nın başkanlığındaki sergi komisyonu heyeti, Halep'in ekonomik ve ticari gelişimini destekleyecek bu önemli olayı başarıyla icra etmenin onuruna konserler verdirdi.²⁰²

5.2.6.8 1905 Edirne Mahsulât ve Mamulât Sergisi

20. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı vilayetlerinde esen sergi rüzgarına, Edirne Vilayeti de katıldı. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışına tesadüf eden 31 Ağustos 1905'te açılan serginin törenine, Edirne Valisi ve mülki yönetiminin yanı sıra yabancı tüccar ve temsilciler de iştirak etti. Müslüman ve Hıristiyan dinî temsilcileri de törende hazır bulundu. Serginin düzenlendiği binanın kapısında ise Osmanlıca “Edirne Vilayeti Mahsûlât ve Ma'mûlât Sergisi” yazıyordu. Sergi binasında “tütüncülük, kuyumculuk, halıcılık, serraciye, hububat ve kız mektepleri ürünlerinin yer aldığı” şubeler bulunuyordu. Tütün ürünleri, halı ve kilim örnekleri, hububat numuneleri ve tohumları ile kız öğrencilerinin el işleri, sergide en çok ilgi çeken ürünler arasındaydı.

5.2.6.9 1906 Bursa Mamulât ve Mahsulât-ı Dahiliye Sergisi

Vali Mümtaz Paşa, Bursa Vilayeti'ne vali olarak atandıktan kısa bir süre sonra tüm vilayeti kapsayacak, açılışı da Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkış tarihi olan 31 Ağustos'a denk gelecek dahili bir sergi açmak için harekete geçti. Gerekli ön çalışmaları yürüttükten sonra sergi binası olarak Mekteb-i İdâdi binasının uygun olacağına karar verdi. Ancak binayı Maarif Nezareti'nden, üstelik eğitim dönemi devam ederken almak hiç de kolay değildi. Vali Paşa, bunun yolunu buldu. Sultan II. Abdülhamid'in kendilerine verdiği ticareti geliştirmek için yerel sergiler düzenleme emrini hatırladı ve bu emri Nezaret'e yazdığı dilekçenin giriş cümlesi haline getirdi. Bu nedenle, Maarif Nezareti'ne giden 19 Şubat 1906 tarihli talep yazısının ilk cümlesi şöyle başlıyordu:

²⁰² Ma'lûmât Mecmuası, Numara 24, 6 Kasım 1903.

"Mahsûlât ve ma'mûlât-ı dâhiliyyeye müteallik küşâd olunan sergilerin ma'mûriyet ve terakkiyât-ı memleket husûsunda derkâr olan fevâid ve muhasenâtı hasebiyle merâkiz-i vilâyâtta bu yolda sergiler küşâdı emr u fermân-ı isâbetbeyân-ı Hazret-i Hilâfetpenâhî iktizâ-yı aliyyesinden olmasına binâen cûlûs-ı hümâyûn-ı hazret-i padişâhî yevm-i mes'ûdunda küşâd olunmak üzere...."²⁰³

Günümüz Türkçesi ile ifade edersek, Vali Reşit Mümtaz Paşa, "dahili mahsuller ve mamullere ilişkin açılan sergilerin memleketin bayındırlık ve ilerlemesi hususunda açık olan fayda ve iyilikleri sebebiyle vilayetlerin merkezlerinde bu yolda sergiler açılması Padişah'ın isabetli emir ve fermanının yüce gereklerinden olması hasebiyle tahta çıktığı mesud günde açılmak üzere...." diye bir giriş yaparak, sergi için ihtiyaç duydukları mekânın tahsis edilmesinin zorunluluğunu ima ediyordu.

Buna rağmen Hüdavendigâr Vilayeti ile Maarif Nezareti arasında serginin düzenlenmesi planlanan Mekteb-i İdâdi binası sebebiyle uzun yazışmalar yapıldı. 1905 yılında başlayan²⁰⁴ ve 1906 yılının Ocak ve Şubat aylarında hızlanan yazışmalarda, Valilik Bursa Mekteb-i İdadi binasını sergi mekânı olarak kullanmak isterken, Maarif de eğitimin en az engel ve zararlı bu işten çıkmasını istiyor, farklı alternatiflerin denenmesini, okulun bazı taleplerinin yerine getirilmesini istiyordu. Nihayet, Valilik'ten Maarif Nezareti'ne gönderilen 18 Mart 1906 tarihli bir yazıda Mekteb-i İdadi binası yerine başka bir binanın kiralanarak tahsisinin münasip olmasına rağmen mümkün olmadığı anlatılarak, olabilecek her türlü sorunun düşünüldüğü ve gerekli tedbirlerin alındığı teminatı veriliyordu.

Vali Reşit Mümtaz Paşa tarafından Bakanlığa yazılan yazıya göre mektebe devam eden yatılı ve gündüzlü öğrencilerin sağlık ve rahatlarının kemaliyle temin edileceği, Valilik idaresince bu konuların etraflıca düşünüldüğü, yatakhane, mutfak, idare ve etüt merkezlerinin ayrı bir binada olması sebebiyle eski yerlerinde kalacakları, gündüz eğitimin mektebe pek yakın bir yerde olan Kız Rüşdiye Mektebi'nde devam edeceği, kızların da kiralanmış bir başka binada eğitim görecekleri, bu konuda Maarif Sandığı'nın hiçbir masraf yapmayacağı, tüm masrafların Sergi İdaresi'nce karşılanacağı belirtilerek, bu şartlar yerine getirildiğinde öğrencilerin sağlık ve rahatlarına herhangi bir şekilde zarar gelmeyeceğinin Maarif

²⁰³ BOA, MF.MKT, 915/74-5.

²⁰⁴ BOA, MF.MKT, 915/74-4.

ve Mektep İdareleri'nce de bildirildiği ifade ediliyordu. Ayrıca, serginin açık olduğu 1 aylık sürenin kısmen mektebin tatil zamanına tesadüf ettiğinin altı çiziliyordu. Sergi sebebiyle mektep binası zarar görmeyeceği gibi tam tersine bahçeleri mükemmelen düzenlenip tanzim edilecek, belediyece külliyetli meblağ sarfıyla mektebe kadar mükemmel ve muntazam caddeler açılacak ve civardaki sokaklar tanzim edilerek ağaçlandırılacaktı. Dolayısıyla Bursa Sergisi'nden en fazla fayda ve menfaati mektep sağlayacaktı.²⁰⁵

Maarif Nezareti, II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümüne rastlayan tarihte açılıp Kasım ayına kadar devam edecek olan Ma'mûlât ve Mahsûlât-ı Dâhiliye Sergisi'nin açık kalacağı 1 aylık sürenin uzatılmaması şartıyla Mekteb-i İdâdi binasının dershanelerinde yapılmasında bir "beis" görmediğini bildirdi.²⁰⁶

Bir başka ifadeyle uzun müzakerelerden sonra Bakanlık, Hüdavendigâr Vilayeti'nin dilekçesini, 3 Nisan 1906 tarihli yazısıyla kabul ediyordu. Okul binasının sergi mekânı olarak tahsisinin kabul edilmesinin önemli iki nedeni bulunuyordu. Birincisi, sergi süresinin kısmen okulların tatil olduğu günlere tesadüf etmesi ve sergi müddetinin Teşrin-i Evvel ayına kadar sürecek olmasıydı. İkincisi de sergi sebebiyle yapılacak altyapı yatırımlarından mektep kazançlı çıkacaktı.²⁰⁷

Bursa Valisi Reşit Mümtaz Paşa, Sultan II. Abdülhamid'e, sergi düzenleme amacını "vilâyetin gelişmiş mahsûlât ve mamûlâtı ile ahâlînin en başlı iştigallerinden olan çiftçilik ve ipekçilik gelişmelerine dair numuneleri göstermek" olarak beyan ediyordu. Mümtaz Paşa, Mabeyn-i Hümayûn'a ilettiği 19 Nisan 1906 tarihli yazısında, amaçlarını, Sultan'ın döneminde vilayetin bir tarafında olan bolluk ve gelişmelerden diğer tarafların da pay almasını temin ve bu sûrette servet ve saadeti yaygınlaştırmak olarak açıklıyordu.²⁰⁸

Cülûs-ı Hümayûn gününe tesadüf eden 31 Ağustos günü açılmak için tüm hazırlıkların sürdüğünü haber veren Vali Paşa, sergide teşhir olunacak mahsûlât ve mamûlâtın "nefâset ve mükemmeliyetçe" başarı kazananların sahiplerine de "birer

²⁰⁵ BOA, MF.MKT, 915/74-2.

²⁰⁶ BOA, MF.MKT, 915/74-1.

²⁰⁷ BOA, MF.MKT, 915/74-3.

²⁰⁸ BOA, Y.Mtv., 285/167.

nişâne-i temayüz ve iftihâr" verileceğini, bunun da "sergiye her taraftan en güzel ve zarîf eşya gönderilmesini" teşvik edeceğini belirtiyor ve böylece serginin açılmasından dolayı düşünülen faydaların birkaç kat artacağını ifade ediyordu.²⁰⁹

Reşit Mümtaz Paşa, ödüllendirmenin, insanlara şeref ve itibar vermenin o nispette başarı getireceğine inandığından, benzer sergilerde yapıldığı gibi "Bursa Sergisi Madalyası" hediye edilmesi hususunda izin talep ediyor, ayrıca Bursa Sergisi'nin duyurulması hususunda yardım talep ediyordu.²¹⁰

5.2.6.10 1908 Osmaniye Sergisi

Sultan II. Abdülhamid tahttan indirilmeden hemen önce Osmaniye tüccarları Padişah'ın himayesinde bir sergi düzenledi. Osmaniye işadamları, "Tüccar-ı Osmaniye köleleri" imzasıyla gönderdikleri bir name ile Sultan'a sergiden bahsedip açılışı teşrif etmesini istirham ediyor, bu mümkün olmadığı takdirde tarafından tensip buyurulacak bir zatın gönderilmesini talep ediyorlardı. Osmaniye işadamları, bunun bile kendilerini onurlandırıp mutlu kılacağını belirtiyorlardı. Bu davetten de anlaşıyordu ki, sergi son derece kapsamlı bir içeriğe sahipti. Osmaniye Sergisi'nin açılış töreni, 9 Ekim 1908 Cuma günü saat 8'de yapılacaktı. Davet yazısının 5 Ekim 1908 tarihini taşıması, o tarihe kadar İstanbul'dan ayrılmayan Padişah'ın bu açılışa da katılmayıp yerine başka birisini görevlendirdiğini gösteriyordu.²¹¹

5.2.7 Gerçekleşmeyen Sergiler

5.2.7.1 1894 Dersaâdet Ziraat ve Sanayi Sergisi Projesi

Sultan II. Abdülhamid, 1893 yılında Dersaâdet'te büyük bir sergi tesis edip açmanın hazırlıklarına başlamıştı. Bu yönde gerekli müzakereler ve görevlendirmeler gerçekleştirilmiş ve sorumlu olarak Orman ve Maâdin ve Ziraat Nazırı Selim Melhame vazifelendirilmişti. Sergi-i Umûmi Komisyonu tesis edilmiş, komisyonun çalışmalarını gerçekleştireceği, ikamet edeceği bina da Haziran ayı içinde yıllık kira bedeli 130 lira olmak ve iki taksitte ödenmek üzere Şişli'de tutulmuştu. İlk taksit

²⁰⁹ BOA, Y.Mtv., 285/167.

²¹⁰ BOA, Y.Mtv., 285/167.

²¹¹ BOA, Y.PRK.NMH, 10/78.

bedeli Nazır Selim Paşa tarafından ödenmişti. Ayrıca komisyonun şimdiye kadar vuku bulan masrafları da Sultan'ın irâde-i şifâhiyesi (sözlü talimatı) gereği yine Selim Paşa'ca karşılanmıştı. Sergi komisyonu için istihdâmına lüzum görülen sekreteryâ ve diğer personelin maaşları ile diğer masrafların karşılığı olan ilk etaptaki aylık 5 bin kuruş masraf ile dairenin tefriş masraflarında kullanılmak üzere 20 bin kuruş da şifâhen verilen irade ile ödenmişti.²¹²

Bu arada Sergi-i Umûmi için yürütülen çalışmalar da, kapsamlı bir finansmana ihtiyaç duyuyordu. Bunu göz önünde bulunduran Sultan II. Abdülhamid, büyük şirketler ile ülkede yatırımları olan yabancı firmaları da serginin finansmanına dahil etmeye karar vermişti. Bunun organizasyonu yine Orman ve Maâdin ve Ziraat Nazırı Selim Paşa'ya tevdi edilmişti. Selim Paşa, Sultan'a konuya ilişkin ma'lûmât verirken, "Şirket-i Hayriyye ve Haydarpaşa Demiryolu Kumpanyası tarafından verilmesi taahhüt edilen meblağın Bank-ı Osmanî'ye hemen teslim edilmesi hususunun dahi icap edenlere irade ve ferman buyrulmasını istiyordu."²¹³

Devletin imkânları bu iş için seferber edilirken, özel sektörün de elini taşın altına koyması istenmişti. Bu amaçla inşa edilecek meşher-i umûminin (genel serginin) masrafı için şirketler de muhtelif derecelerde "arz-ı hidemat" etmeye başlamıştı. Sözgelimi Şark Demiryolları Kumpanyası 25 sene müddetle düzenli olarak her yılın sonunda 800 lira ödüyordu. Bu bağlamda 1309 senesine ait olan ilk taksidin ödemesi yapılarak, Osmanlı Bankası'na Ticaret ve Nafia Nezareti adına yatırılmıştı. Bankadan alınan çek de Orman ve Maadin Nazırı ve Sergi Komisyonu Reisi Selim Efendi'ye ulaştırılmıştı.²¹⁴

Selim Paşa'nın bilgilendirme yazısından anlaşıldığına göre, II. Abdülhamid de sergi için çeşitli tahsisatlar ihsan buyurmuştu. Dersaâdet ve Osmanlı ticareti için dönüm noktası olacak kapsamlı ve yerleşik ilk büyük serginin çalışmalarının ve yapımının finanse edilmesi için gerekli kaynakların belirlenmesi, ödeyecekleri miktarların tespiti ve ödeme yapmalarının sağlanması gibi hususlar dahil tüm süreç, bizzat Sultan II. Abdülhamid tarafından yürütülüyordu. O yüzden Nazır Selim Paşa,

²¹² BOA, DUİT, 136/12-3.

²¹³ BOA, DUİT, 136/12-3.

²¹⁴ UNZM, Numara 70, 10 Zilkade 1311 (15 Mayıs 1894), s. 471.

20 Haziran 1893 tarihli Sultan'a takdim edilen yazısında, bu finans meselelerine değinerek, tahsisatın ilgili daireleri tarafından Bank-ı Osmanî'ye teslimi, nasıl ayrılacağı, hesapların nasıl ödeneceği, komisyonca vuku bulacak izahat taleplerinin mükemmel bir tafsilatla verilmesi için her birerlerine gerekli emir ve tebligatın yapılmasını, söz konusu gelirler Bank-ı Osmanî'ye teslim edilinceye kadar da yapılacak harcamaların nereden ve nasıl karşılanacağına²¹⁵ ilişkin meseleler hakkında talimat istiyordu.

Büyük hazırlıklar yapılan Sergi-i Umûmî için İtalya'dan mühendis d'Aranco'nun getirilmesine karar verilmişti. d'Aranco ile Dersaâdet'e ulaştığı andan itibaren ilgilenmek, burada ağırlamak, geliş ve dönüşü için gerekli masrafları ödemekle Nazır Selim Paşa görevliydi. Geliş ve dönüş masrafı olarak d'Aranco'ya iki bin Frank ödenecekti, ilk etapta ise yolculuk masraflarının birinci kısmı olan geliş masrafları karşılanacak ve bu amaçla kendisine bin Frank verilecekti.²¹⁶

II. Abdülhamid'in Dersaâdet'te "tesis ve küşad" etmeyi düşündüğü bu serginin diğerlerinden bir farkı vardı. Bu sergi çok geniş bir alanda, sabit binaları olacak şekilde inşa edilecek ve açılacaktı. Bu yaklaşım ortaya koyuyordu ki, sergi açmak, Sultan'da gelip geçici bir heves değil, ülke kalkınması için elzem olarak gördüğü bir kalkış ve hareket noktasıydı. Bu yüzden bütün ayrıntılarla bizzat kendi ilgileniyordu. İyi bir mimar olmanın ötesinde sergi binaları konusunda rüştünü ispatlayan İtalyan mimar d'Aronco'nun İstanbul'a davet edilmesi, bu yüzden tesadüf değildi.

Ayrıca, tüm çalışmaların büyük bir ciddiyet ve hedefe odaklı bir şekilde yürütülmesini sağlamak için bir sergi komisyonu kuruldu. Sergi komisyonuna atadığı isimlerin, mühendis ve mimar ağırlık olması, Sultan II. Abdülhamid'in kalıcı sergi binaları inşa etmedeki kararlılığını ortaya koyuyordu. Bu mühendisler arasında Mimar Alexandre Vallaury, Saray Başmühendisi Berthier de bulunuyordu. Yine o tarihe kadar evrensel sergilerde görevli olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil eden Müze-i Hümayûn Müdürü Osman Hamdi Bey de komisyona dahil edilerek, organizasyonun yanı sıra sergi alanı, binaları ve hazırlıkları bakımından edindiği

²¹⁵ BOA, DUİT, 136/12-3.

²¹⁶ BOA, DUİT, 136/12-2.

tecrübeleri bu kez Dersaâdet Sergisi için kullanması isteniyordu. Komisyon başkanlığının Orman ve Maâdin ve Ziraat Nazırı Selim Melhame'ye verilmesi, ziraat ağırlık olacak bu serginin daha verimli bir şekilde organize edilmesi amacını güdüyordu. Komisyonda, ayrıca bazı yüksek memurlar da yer alıyordu. Tüm bunlar, Sultan II. Abdülhamid'in düşündüğü yeni serginin diğerlerinden çok farklı olduğunu anlatmaya yetiyordu.

Sergi binalarının çizimi ve yapımı için Avrupa ülkelerinde daha önce çeşitli sergi inşa eden, çok çeşitli üslup arayışları içinde olan Raymondo d'Aronco, 1893 yılında İstanbul'a çağrıldı. d'Aronco, Dersaâdet Ziraat ve Sanayi Sergisi'nin inşasından sorumlu olacaktı.²¹⁷ Sergiyle ilgili yaptığı çizimlerden anlaşıldığına göre, d'Aronco, sergi alanındaki iki yapının, padişah köşkü ile İngiliz pavyonunun tasvirini gerçekleştirmişti. d'Aronco'nun sergi alanına ilişkin şeması, peyzaj düzenlemesini de içermekteydi. Birkaç ay sonra sergi alanının çok büyük bir maketi padişahın huzuruna çıkarıldı; 3 metreye 2 metre ebadındaki bu maket "her teferruatıyla mükemmel bir şaheser, ...nadir güzellikte bir eser, velhâsıl bir sanat eseri" olarak görüldü. Sultan II. Abdulhamid memnuniyetini, mimara verdiği nişan ile gösterdi.²¹⁸

Bu sergi projesi, ne yazık ki Büyük İstanbul Depremi olarak bilinen 1894 depremi sebebiyle gerçekleştirilemedi. Depremın yol açtığı büyük tahribat sebebiyle, bu iş için ayrılan bütün maddi imkânlar depremin yaralarını sarmak için kullanıldı. d'Aranco da sergi binasını inşa etme yerine depremde zarar gören binaları tamir ile görevlendirildi. Ayrıca, 1909 yılında kadar Saray'ın resmî mimarı olarak çalıştı ve İstanbul'da birçok binanın inşasını gerçekleştirdi.²¹⁹

5.2.7.2 1902 Sergi-i Umûmi Projesi

Orman ve Maâdin ve Zirâat Nazırı Selim Melhame Paşa, tarım ve tarım aletlerindeki gelişmeleri gösteren bir sergi düzenlenmesine ilişkin bilgi raporunu Sultan II. Abdülhamid'e sunduğunda, anlaşıyordu ki, Sultan'ın kapsamlı bir ulusal

²¹⁷ Hasan Kuruyazıcı, "Galata'nın Unutulmuş Mimarları", (Çevrimiçi) http://www.obarsiv.com/vct_0506_hasan_kuruyazici.html, 25.03.2015

²¹⁸ Çelik, a.g.e., 153.

²¹⁹ Kuruyazıcı, a.g.m.

sergi yapılması fikri, 1894 Depremi'nden sonra yeniden canlanmıştı. Bu serginin o vakte kader düzenlenen diğer vilayet sergi organizasyonlarından bir farkı olacaktı: Sergi, Rumeli ve Anadolu ile diğer kıtalardaki Memâlik-i Şâhâne eyaletlerini kapsayacak ve çiftçilikten başlayarak fenn-i cerrahiye müteallik konuları da içine alacak şekilde düzenli olarak her yıl yapılacaktı. Bu sergi organizasyonunda da baş organizatör Arap Hristiyan tebaadan olan Selim Paşa'ydı ve Paşa bütün sanayide kullanılan ve "münhasıran Memâlik-i Mülûkâne'de imâl olunan âlât ve edevâtın mürekkep" sergi projesine Şehit ve Yaralı Askerlerin Evlatlarına Yardım Dairesini de dahil etmek istiyordu. Ayrıca Paşa, raporunda, farklı bölgelerdeki malların kolayca İstanbul'a taşınıp ulaşım sorunu çekmeyen bir sergi düzenlenebilmesi için, teşkil edilecek sergi komisyonuna gemiler tahsis edilmesinin münasip olacağını ifade ediyordu.²²⁰

Teşhir edilecek âlât ve edevâtın birkaç ay zarfında toplanmasının ve tedarikinin mümkün olabileceğini beyan eden Selim Paşa, organizasyonun hakkıyla yürütülebilmesi için komisyonun vazifelerini, aletlerin nasıl getirileceğini, serginin nasıl olacağını anlatan "küçük bir lâyiha-i nizâmîyyenin tanzîm ve takdim edilmesi" gerektiğine dikkat çekiyor ve bu bağlamda yapılacak masraf miktarının 26 Mart 1902 tarihli özel bir tezkere ile tebliğ buyrulduğunu bildiriyordu. Sultan Abdülhamid döneminde refah ve saadet emrinde birçok güzel ıslahatlar yapıldığını hatırlatan Selim Paşa, bunlara ilaveten her türlü sanayinin daha ileri seviyeye ulaşması için bir serginin tesisine müsaade verdiği için Padişah'a şükranlarını sunuyordu. Paşa, bu girişten sonra, sergi nizamnâmesini içeren layiha ile komisyona tayini münasip görülen kişilerin isimlerini gösteren bir pusulayı bu raporla birlikte Sultan II. Abdülhamid'e arz ediyordu.²²¹ Selim Paşa, ayrıca, sergiye birkaç mahalden aynı alât ve edevât ve model ve numunelerin gönderilmesini önlemek için vilayetlerin yek diğerine hudut ve münasebetleri dikkate alınarak 12 mıntıkaya ayrıldığı bilgisini veriyordu.²²²

²²⁰ BOA, Y.PRK.ML, 22/72.

²²¹ A.e.

²²² A.e.

Nazır Paşa, Padişah tarafından serginin bir an evvel açılması yolunda aldığı talimatı, mücbir sebeplerden dolayı yerine getirmenin gecikeceğini, "eğerçi serginin bir an evvel küşadına sarf-ı mesâî olunacağı derkâr ise de vilâyât-ı Şâhâne-i mezkûreden bazıları pâ-yı taht-ı Saltanat-ı Seniyye'ye uzak bulundukları cihetle alât ve edevât ve model ve numunelerin buraya celb ve cem'î İrâde-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfetpenâhînin şerefsudûru tarihinden itibâren altı aydan dokuz aya kadar mümkün olacağı tahmin ve binâenaleyh o kadar müddet ta'yîn kılınmış(tır)" açıklamasında bulunuyordu.²²³

Masraflar hakkında da Sultan'a ma'lûmât arz eden Selim Paşa, alet ve edevat ile numune ve modellerin satın alınması ve imal ettirilip "sûret-i muntazamada gönderilmesi için" vilayetlere "birbiri üzerine dörder yüzden mecmûuna dört bin sekiz yüz ve merkezce vukuu tabii olan masârif için bin iki yüz ki cem'ân altı bin liranın tahsisi kâfi olacağı"nın tahmin olunduğunu belirtiyordu. Nihayetinde Selim Paşa, sergi hakkındaki son gelişmeleri, 1 Nisan 1902 tarihli yazı ile ayrıntılı bir şekilde Sultan'a arz ediyor ve ekte sunduğu listede bulunan isimlerin hepsini mi yoksa bir kısmının mı komisyona tayin edileceği noktasına "emr ü ferman-ı âlîyi" sual ediyordu.²²⁴

Nihayet 1902 yılı içinde, "Memâlik-i Mahruse-i Şâhâne alât ve edevât-ı zirâiyyesiyle sanâyi-i umûmiyye alât ve edevâtın ve ma'mûlât-ı sanaiye numunelerinin teşhiri zımında" bir sergi düzenlenmesi için irade-i seniye yayınlandı. Buna göre II. Abdülhamid tarafından sergi komisyonuna tayini münasip görülen isimler belirlenmişti. Komisyondaki vazifelerine sağlık gibi meşru nedenlerle katılamayanların yerine de yine Sultan tarafından atamalar yapıyordu. Bu çerçevede, komisyon toplantılarına ancak bir iki defa katılan Müze-i Hümâyûn Müdürü Hamdi Bey'in yerine Muâvini Halil Bey tayin edilmişti. Ziraat Bankası'nın sağladığı imkânların sergi için verimli bir şekilde kullanımının sağlanması için de banka ile alakadar olan görevliler Komisyon üyesi olarak atanmıştı. Şûrâ-yı Devlet-i Mülkiye Dâiresi Üyesi Şükri Bey ile Ziraat Bankası İkinci Müdürü Şevket Bey, "alât ve edevâtın merkeze nakli için vilâyâtca Zirâat bankaları şubelerine mürâcaat

²²³ BOA, Y.PRK.ML, 22/72.

²²⁴ A.e.

olunması ve bu şu'belere tarafından teshîlât ve muâvenât-ı lâzîme irâe ve icrâ etdirilmek maksadına mebni" komisyon üyeliğine tayin edilmişlerdi.²²⁵

Komisyonun diğer üyeleri ise Ziraat Hey'et-i Fenniyesi Reisi Aram Efendi, Ticâret ve Zirâat ve Sanâyi' Odası azâsı Nemlizâde Tahsin Paşa, Sanâyi' Müdürü Mehmed Hulusi Bey, Maâdin Hey'et-i Fenniyesi azâsı mühendis Mösyö Kavlan, tarakçı ve kaşıkcı esnâfı kethüdâsı Ali Efendi olmuştu.²²⁶

Bakanlıklar da kendi çalışma alanlarına ilişkin sergiler düzenlenmesi için büyük bir gayret içindeydiler. Tarımsal bir kalkınmayı, tarımda makineleşmeyi benimseyen Osmanlı İmparatorluğu, özellikle ziraat ve sanayi sergilerine ağırlık vermektedir. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, bu amaçla üzerine düşeni yapmaya kararlıydı. 1904 yılında İmparatorluk coğrafyası bölgelere ayrıldı. Her bölge için bir vilayet merkez seçildi. Daha sonra da bu vilâyât-ı Şâhâne'ye bu konularda neler yapacaklarını anlatan bir yazı gönderildi.

"Zirâat ve sanâyiin terakkisi bunlara mahsûs olan vesâitin mükemmeliyetiyle hâsıl olacağı derkâr" olduğunu ifade eden cümle ile başlayan yazıda, ziraat ve sanayi için bir sergi düzenlenmesinden "çâre-i ıslâhını istihsâl" edecek isabetli bir tedbir olarak bahsediliyordu. "Memâlik-i Şâhâne'de kullanılmakta olan çiftliğe âid alât ve edevât her kıt'ada başka başka tarzda olduğu"na dikkat çekilen yazıda, bu yüzden "gerek Rumeli ve Anadolu cihetlerinde ve gerek kıtaât-ı sâire-i Memâlik-i Şâhânede çiftçilikten" başlayarak, hendese ve fenn-i cerrâhiye müteallik olanlar bile dâhil olduğu hâlde bütün sanayide kullanılan ve Osmanlı topraklarında imal olunan âlât ve edevâtın mükemmel bir sergi açılacağı bildiriliyordu. Ayrıca bu alât ve edevâtın imal edildiği mahallin tespiti ve "vücûda getireceği mamûlât ve masnûâtı" göstermek ve genel bir fikir vermek üzere de birer küçük modellerinin yapılması isteniyordu. Model konusu şöylece tasvir ediliyordu:

"Meselâ alât-i mimariye ile beraber küçük bir hâne ve marangoz alâtıyla mobilya numûnelerinin de birlikde sergiye vaz'ı (konulması).." ²²⁷

²²⁵ BOA, Y.PRK.ML, 22/72.

²²⁶ A.e.

²²⁷ BOA, Y.PRK. OMZ., 3/24-1.

Vilayetlere gönderilen yazıda, Rumeli vilayetlerinde silah süsleme ve diğer üretimlerin de bulunduğu dikkat çekilerek, "bunların da birer numunelerinin alât ve edevât-ı imâliyesiyle beraber bulundurulması" isteniyordu. Bu konuda yayınlanan iradenin memleket için önemi de, "zirâat ve felâhat ve sanâyi ve hîrfetin terakkisiyle servet-i memleketin tezayüdüne müteallik olan (ziraat, tarım, sanayi ve mesleklerin ilerlemesiyle memleket zenginliğinin artışına ilişkin olan) işbu irade..." diye anlatılıyor ve bu irade-i seniyyenin bir an evvel infâz olunması hatırlatılıyordu.²²⁸

Yazıda çok önemli bir hususa da işaret edilerek, "şu kadar var ki Memâlik-i Şâhâne'de istimâl ve münhasıran dâhilde imâl olunan alât-ı zirâiyye ve edevât-ı sanâyienin ekseri yekdiğerinin aynı olduğu cihetle böyle birbirine mûmâsîl (benzer) olan âlât ve edevâtın ve sâir eşyanın irsâli mükerrer (gönderimi tekrar) olacağından buna mahal kalmamak üzere vilâyât-ı Şâhâne'nin yekdiğerine hudûd ve münâsebet ve nakliyatça suhûleti (kolaylığı) nazar-ı itibâra (dikkate) alınarak vilâyet-i celîleleriyle hemhudûd ve münâsebeti olan bir mıntıka ittihâz ile buralarda kullanılmakta olan âlât-ı zirâiyye ve edevât-ı sanâyienin celbi kararlaştırılarak keyfiyyet bildirilmiş" deniliyordu. Özetle, Osmanlı'da kullanılan ya da üretilen ziraat aletleri ile sanayi edevatının çoğunlukla yekdiğerleriyle aynı olduğu, böyle benzer alet ile edevatın gönderim tekrarına düşmemek için, vilayetlerin hudud, ilişki ve ulaşım kolaylıkları dikkate alınarak aynı hudut ya da ilişki içinde olmaları ölçüt alınarak bölgelere ayrılması, böylece buralarda kullanılan ziraat aletleri ile sanayi edevatının getirilmesi kararlaştırılmıştı.²²⁹

Ayrıca bir bölgedeki edevat ve eşyanın hangisinin nerede üretildiğinin bilinmesi için de Padişah tarafından seçilecek zatlardan oluşacak bir komisyon teşkil edileceği, gerekirse bu komisyonun, kendine bağlı yerlerde şubeler açabileceği ifade ediliyordu. Son olarak yazıda alet, edevat ve eşyadan hangilerinin ne taraflarda kullanıldığı, mahiyet, kıymet ve keyfiyeti hakkında etraflı bilgi içeren bir defterin bir

²²⁸ BOA, Y.PRK. OMZ., 3/24-1.

²²⁹ A.e.

an evvel tanzim edilmesi, mümkünse her bir aletin birer de fotoğrafının çekilmesi isteniyordu.²³⁰

Orman ve Maâdin ve Ziraat Nezâreti tarafından, konuya ilişkin mıntika merkezi olarak belirlenen vilayetler ile muhabereye geçmeleri ve üzerlerine düşen görevi gecikmeksizin yerine getirmelerini bildiren bir yazı da diğer vilayetlere gönderildi. Merkez vilayet olarak seçilenlere gönderilen yazı ile aynı olan bu yazının sonunda, ilaveten, bu amaçla bir mıntika belirlendiği bu mıntıkaya bir vilayetin merkez tayin edildiği bildiriliyor ve "istenilen ma'lûmât, eşya, edevat vesairenin" verilip gönderilmesi hatırlatılıyordu.²³¹

Padişah II. Abdülhamid'in emriyle düzenlenme hazırlıkları tüm hızıyla devam eden bu sergi için sembolik bir isim de seçilmişti: "Evlâd-ı Şühedâ ve Ma'lûlîn-i Guzât-ı Askeriyye Sergisi." Ziraat ve sanayi alet ve edevatları ile sanayi ürünleri numunelerinin bu sergide teşhir edilmesine karar verildi ve buna ilişkin olarak da bir nizamname layihası hazırlandı.

Nizamnamenin birinci maddesi sergi nazırın riyasetinde bir komisyon teşkil edilmesini; ikinci madde diğer vilayetlerden getirtilecek alet ve edevat ile ürün numune ve modelleri için haberleşmeyi sağlamak üzere nazırın mahiyetinde bir kalem kurulmasını; üçüncü madde komisyonu sergiye konulup teşhir edilecek tüm eşyanın tayini, getirilmesi, ve kabulü ile tanzim ve tasnifi ile görevlendiriyor, gerekirse bilirkişiye müracaat etmesini hükme bağlıyordu.²³²

Beşinci madde ise tüm aletler ve eşyaların gelişinden sonra komisyon tarafından bir sergi kataloğunun tanzim edileceğini belirtirken, ihtiyacı karşılamayan ürünlerin "memlekette ikmâl ve ıslâhı kâbil ise ikmâl ve ıslâhına teşebbüs edebileceklerini, burada ıslâhı mümkün olmayanlarının birer numunelerinin Avrupa'dan celb ile bunları yekdiğeriyle mukâyese etmelerini, hangilerinin isti'mâli daha fâideli görülür ise" onu kullanmalarını hükme bağlıyordu. Altıncı madde ziraat ve sanayi alet, edevat ve ürünlerinin tespit edilmesinde benzerlikleri önleyip kolaylık

²³⁰ BOA, Y.PRK. OMZ., 3/24-1.

²³¹ A.e.

²³² BOA, Y.PRK.ML, 22/72-3.

sağlamak amacıyla vilayetleri "yekdiğerine hudûd ve münâsebetleri nazar-ı itibâra alınarak on iki mıntika"ya ayırıyordu.²³³

Vilayetlerin mıntıkları da şöyle gerçekleşiyordu:

"Birincisi Dersaâdet ve Bilâd-ı Selâse ve Çatalca ve İzmid ve Biga sancaklarıyla Edirne ve Hüdâvendigâr vilâyetleri; ikincisi Selanik Kosova ve Manastır vilâyetleri; üçüncüsü İşkodra ve Yanya vilâyetleri; dördüncüsü Ankara ve Konya ve Kastamonu²³⁴ Vilâyetleri; beşincisi Trabzon ve Erzurum ve Van vilâyetleri; altıncısı Sivas ve Ma'mûret'ül-azîz ve Bitlis vilâyetleri; yedincisi Aydın ve Cezayir-i Bahr-i Sefid ve Adana vilâyetleri; sekizincisi Suriye ve Beyrut ve Haleb vilâyetleri ile Kuds-i Şerîf Sancağı; dokuzuncusu Diyarbekir ve Musul vilâyetleri ile Zor sancağı; onuncusu Bağdad ve Basra vilâyetleri; on birincisi Hicaz ve Yemen vilâyetleri; on ikincisi Trablusgarb vilayeti ile Bingazi Sancağı."²³⁵

Yedinci madde alet ve ürünlerin toplanmasını, getirtilmesini, numunelerinin belirlenmesini, mahalli ürünlerin tespitini yapmak ve bu mahallî alet ve mamullerin defterlerini tutmak için valilerin başkanlığında bir komisyon kurulmasını, ihtiyaç görülmesi halinde bağlı yerlerde de şube açılmasını öngörüyordu. Sekizinci maddeye göre komisyonlar tarafından getirtilip toplanacak alet, edevat ve ürün numunelerinin gönderilmeden evvel mahiyet ve keyfiyetlerinin bir deftere kaydedilmesini, mümkünse de birer fotoğrafının sergi komisyonuna gönderilmesini karara bağlıyor, ayrıca bu aşamada merkezdeki komisyon talep etmeden numune gönderilmemesini bilhassa kayıt altına alıyordu.²³⁶ Dokuzuncu madde ise sergiye konulacak eşyanın Ziraat Şubesi ve Sanayi Şubesi adı altında iki şubeye ayrılacağını belirterek, buralarda yer alacak ürünleri kategorileştirerek veriyordu.²³⁷

5.2.8 Fuarlara Katılımın Teşvik Edilmesi

Daha sonra şehreminlik, valilik ve kısa bir dönem sadrazamlık da yapacak olan Kadri Bey, sergilerin Avrupa'daki gelişimini anlatırken, teşvik sisteminin ürün geliştirmede büyük etkisi olduğuna değiniyordu. "Avrupa'da en evvel küşad olunan hîref (meslekler) ve sînâyî' sergisi sâlîfî'z-zıkr 1798 senesi Paris'te açılan sergi olup bir haftadan ziyade" açık kaldığını ifade eden Kadri Bey, bu "sergiye yalnız yüz on

²³³ BOA, Y.PRK.ML, 22/72-3.

²³⁴ A.e.

²³⁵ BOA, Y.PRK.ML, 22/72-4.

²³⁶ A.e.

²³⁷ BOA, Y.PRK.ML, 22/72-5.

kişi eşya vaz' edip içlerinden on ikisi madalya ahz eylemiş ve merkez-i sınıyî' olan pek çok şehirlerden bile eşya gönderilmemiş idi" diye yazıyordu. Bunun üzerine sergiyi düzenleyenler, katılımcıların ürünleri üzerinden şu tespitte bulundular: Sergide son derece önemli ve dikkat çekici ürünler bulunuyor, o halde biz erbabını teşvik ederek daha ziyade ilerleme kaydedebiliriz. Devlet, hemen üreticileri özendirip teşvik etmek amacıyla bazı uygulamalar başlatarak, nitelikli ve "eser-i terakki" ürün imal edenlere "taraf-ı devletten yirmi aded gümüş ve bir aded altın madalya" verileceğini ilan etti. Fransa, bu sergileri özellikle İngiliz ürünlerine karşı mücadele, hatta onları geçmek için bir teşvik ortamı olarak kullandı. Bu amaçla, Fransız üreticilere verdiği teşviğe bir şart getirerek, altın madalya ödülünün "İngiltere mamulât-ı kotoniyesine bahası dahi ucuz olmak şartıyla en iyi taklid edecek olan ehl-i sanata verileceği"ni duyurdu. Fransız hükümeti bu teşvik yöntemiyle, bir taşla iki kuş vurdu. Hem İngiliz ürünleriyle rekabet edebilecek kaliteyi tutan bir üretimin gelişmesini sağladı hem de sergi katılımcı sayısının artmasını sağladı. 1801 ve 1802 sergilerinde mensucat-ı kotoniye ve haririye ile diğer üretimlerde "şâyân-ı takdir haylice şeyler müşahade olunarak ikinci sergide yirmi iki aded altın ve hayli gümüş madalya i'ta olundu (verildi)." ²³⁸

Teşvik sistemi uygulamaları sonucu arzulanan başarı geldi ve "bundan sonra halk ziyade şevk ve gayrete" geldi. Bunun somut göstergesi ise "1806 senesi küşad olunan sergiye 1803 senesi sergisinden on kat ziyade adam vaz'-ı eşya eylemiş ve evvelki sergilere eşya göndermemiş olan pek çok şehirler bu sergiye eşya irsaliyle nail-i imtiyaz olmuşlardır." Elbette bu durumda, Fransa İmparatoru I. Napolyon tarafından uygulanan teşviklerde "mübalağa"ya kaçılmasının da payı vardı. Bundan daha önemlisi ise, üniversite-sanayi işbirliğinin gerçekleştirilmesiydi. Bu amaçla başta fizik ve kimya gibi bilim dalları olmak üzere çeşitli ilim meseleleri, "bunların sinayie sûret-i tatbik ve icrasından bihaber" olan, dolayısıyla "yaptıkları şeylerin esas ve hikmetini bilmeyip bu cihetle yeni bir şey icad ve ihtirâna (buluşa) muktedir" olamayan sinayi ehline öğretilmeye başlanmıştı. Bu amaçla tanınmış fizik bilimleri hocalar, genel dersler vererek, "halka tefhim ve talime hüsn-i himmet" etmişlerdi. Bu girişimler sonucu halkın çoğunluğu ama özellikle de "hiref ve sinayie meyl-i

²³⁸ Kadri Bey, "**Tarih-i Sergi-i Berveçh-i Umûmî**", s. 387.

cibilliyesi olanlar/meslek ve zenaata yaratılıştan meyli olanlar" fizik bilimlerin tecrübe merakına düşmüşler, bu da bugünkü yeni sınayi ve görülmemiş buluşların ortaya çıkmasını sağlamıştı.²³⁹

I. Napolyon'un iktidardan uzaklaştırılmasından sonra savaş gailelerinden uzaklaşan Fransa, dört beş senede bir kere "daha muntazam sergiler küşadına" başlamıştı. Bu sergilerin diğer bir teşvik unsuru ise, "bu esnada açılan sergilere bizzat kral ve hanedanı dahi gelerek seyr ve temaşa" etmeleri idi. Tüm bunlar, "erbab-ı hiref ve sînâye ziyade mucib-i şevk ve gayret" oluyor, her geçen gün sergi katılımcı sayısı ile sergilenen ürün sayısında çok büyük "tekessür/artış" oluyordu.²⁴⁰

Fuarların üretimi ve yenilikleri teşvik ettiğini öngören ve 1863 Sergisi vasıtasıyla görüşlerini Osmanlı yönetici ve halkla paylaşan Kadri Bey, kısa bir süre sonra şehreminlikten sadrazamlığa uzanan etkin görevlerde bulunacaktı. Sahip olduğu bu fikirler ise, fuarların önemini kavramış Sultan II. Abdülhamid döneminde yavaş yavaş uygulama şansı bulmaya başlayacaktı. Öncelikle Osmanlı hükümetleri, sergilere katılımı özendirmeyi ve kolaylıklar sağlamayı daimî bir politika haline getirdiler.

Osmanlı Devleti Filibe Sergisi'ne resmî olarak katılmasa bile Osmanlı tüccarının iştirakini teşvik etti. Bu amaçla, Memâlik-i Şahane erbab-ı sanayi ve ziraatının dahi iştiraki(ni) münasip" görerek, vilâyât-ı şahaneden oraya eşya göndermek isteyenlere keyfiyetin bildirilmesine özen gösterdi. Ayrıca "sergiye iştirak edenlere irae-i teshilat kılınması" da faydalı kabul edildi. Geçici bir süre için Filibe'ye yönelik nakliye ücretlerinde tenzilat yapılması Sultan II. Abdülhamid tarafından ferman buyruldu. Sultan'ın iradesi doğrultusunda sergi ile ilgili duyuruların gerçekleştirilmesi Ticaret Odası'na havale edilirken, mahalli ürünlerin harice naklinin kolaylaştırılması için de demiryollarına talimat veriliyordu. Sultan'ın talimatı gereği "mezkûr sergiye eşya göndermek isteyenlere bir kat daha teshilat irae" ediliyordu. Bunun için de "tenzilat-ı mümkünenin icra ve inbası hakkında Nezaret-i

²³⁹ Kadri Bey, "**Tarih-i Sergi-i Berveçh-i Umûmî**", s. 388.

²⁴⁰ A.e.

Celile'den Memâlik-i Şahane'de bulunan bilcümle demiryolu şirketlerine" gerekli tebligatlar yapıyordu.

Bu kapsamda Rumeli Demiryolları'nı işleten şirket, sergiye gidecek yollara "yedi gün hükmü bulunmak üzere yüzde 45 tenziliyle bilet" veriyordu. Aynı şekilde sergiye gönderilecek eşyanın demiryoluyla nakledilmesi halinde de tarife üzerinden yüzde 50, bu malların geldiği nahalle iadesi halinde yüzde 75 raddesinde tenzilat uyguluyordu. Daha da önemlisi Selanik yoluyla "Sırbistan ve Bulgaristan'dan geçerek Filibe'ye gelecek yolcular için azimet ve avdet (gidiş dönüş) bileti tanzimi" bağlamında da Sırbistan ve Bulgaristan demiryolu idareleriyle müzakereler de yürütülüyordu.²⁴¹

Bazen destek, katılım kolaylığı, gidilecek ülkede rehberlik ya da oralarda karşılaşılabilecek olumsuz durumlarda devlet desteğinin tüccarın yanında olması şeklinde de olabiliyordu. Meselâ Belçika'da düzenlenen Anvers Umûmi Sergisi'ne eşya göndermek isteyen Osmanlı tüccarı için gümrük vergisi gibi kolaylıklar sağlanıyordu. Ama Hükümet, ayrıca resmi katılım göstermediği sergiye iştirak eden Osmanlı vatandaşlarının haklarını korumak için Anvers Şehbender Vekili Mösyö Valfor'u "teb'a-i Şâhâne menafiinin vikayesinde bulunmak üzere" görevlendiriyordu. Sergiye katılmak isteyen tüccarın da rahat bir şekilde katılmasını istiyordu.²⁴² Benzer şekilde 1895'te Fransa'nın Bordoux şehrinde açılacak yağcılıkla ilgili sergiye katılımı teşvik ediyor, orada da benzer bir uygulamaya gidiyordu. Böylece "Memâlik-i Şahane yağ mahsulâtının ahval-ı sabika ve hazırası" açısından olumlu olacağını düşünüyordu. Kaldı ki Bordoux Şehbenderliği'nden gelen raporda bu serginin yağ sektörü için önemine dikkat çekilerek, bu sektördeki Osmanlı tüccarının ürünlerini sergide teşhir etmesinin sağlayacağı faydalı neticeler bildiriliyordu. Ayrıca Hükümet konuyu İstanbul Ticaret, Sanayi ve Ziraat Odası ile paylaşarak ilgilenenler için gerekli duyuruların yapılmasını istiyordu.²⁴³

Hükümetin Osmanlı tüccarını sergilerden haberdar etme ve iştiraki teşvik etme girişimi sadece yakın ülkelerle sınırlı değildi. Sözgelimi Batı Avustralya'da

²⁴¹ UNZM, Numara 27, 1 Safer 1310 (25 Ağustos 1892), s. 85.

²⁴² UNZM, Numara 77, 1 Rebiülevvel 1313 (22 Ağustos 1895), s. 72.

²⁴³ A.e., s. 73.

düzenlenecek olan bir sergi bile Ziraat ve Nafia Nezareti'nin dikkatinden kaçmıyordu. Hariciye Nezareti ile koordineli çalışmanın sonucu olan bu haberleşme ağı vasıtasıyla elde edilen bilgiler anında iş dünyasıyla da paylaşılıyordu. Avustralya'nın Kolkardi'de açacağı sergiye bile nakliye kolaylığı sağlanıyordu. Tüm bu kolaylıklar ve sergi haberleri de Dersaâdet Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası'nın gazetesi vasıtasıyla da iş âlemine bildiriliyordu.²⁴⁴

5.2.9 İhracatı Teşvik Merkezi: Numunehane-i Osmanî

Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ürünlerinin yurtdışında tanıtılması, üretimin teşvik edilmesi için yürütülen çalışmalardan biri de Numunehâne-i Osmanî'nin kurulmasıydı. Fransa ve diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi ülkenin tüm üretiminden seçkin örneklerin toplandığı Ticaret Müzesi'nden ilhamla Kasım 1890'da açılan Numunehâne-i Osmanî, özellikle ihraç ürünler için kurulmuştu. Yabancı ülkelerde kurulan eşya müzeleri, aslında 'uluslararası ticaret yapmayı bilmeyen ya da uluslararası deneyimi olmadığı için sergilere ürün nasıl gönderilir, ne tür bürokratik işlemlerin yapılması gerekir gibi hususlarda yeterince ma'lûmâtı olmayan' üreticiler için önemli bir fonksiyon icra edecekti. Bu gerçekten hareket eden Osmanlı Hükümeti, DTZSO'nın gözetimi ve işletmesinde, İstanbullu tüccarların talebi üzerine bir numunehane açılmasını sağlamıştı.

Nafia ve Ziraat Mecmuası da "yabancı ülkelerde bulunan erbab-ı sanayinin ara sıra açılan sergilere göndermekte oldukları eşya ve makine ve saireyi mahalleri numunehaneleri vasıtasıyla sevk ve irsal edegeldiklerinden" bahsederek, benzer usulün Chicago Sergisi'ne gönderilecek Osmanlı ürünleri için de uygulanmasını istiyordu. Aslında hem bu süreçte hem de öncesinde Osmanlı'dan sevk edilecek eşya için erbab-ı sanayi "bittabi dellal ve komisyonculara müracaat" ediyordu. İlk kez Chicago Sergisiyle eşya göndermeyi arzu edenler, münasip bir ücret karşılığı Numunehane-i Osmanî'den istifade edebileceklerdi. Elbette Numunehane vasıtasıyla ürün göndermek zorunlu değil, ihtiyariydi, isteğe bağlıydı. Bu sergiden itibaren ürünlerin "Numunehane-i Osmani İdaresi marifetiyle (de) sevk olunmasının usul-ı

²⁴⁴ UNZM, Numara 181, 10 Şevval 1316 (21 Şubat 1899).

ittihaz edilmesi" Sultan II. Abdülhamid tarafından da uygun görülüp tavsiye edilmişti.²⁴⁵

Numunehane-i Osmanî, aynı zamanda uluslararası fuarlara gönderilecek Osmanlı ürünlerinin seçimi ve gönderiminde sorumluluk sahibi kılınmıştı. Sözelimi 1892 Filibe Sergisi'ne gönderilecek ürünlerin, Numunehane-i Osmanî marifetiyle yapılması kararlaştırılmıştı. Ayıca hem ürünlerin yabancı ülkeye gönderiminde, hem de oradan tekrar yurda gelişinde ciddi ölçüde gümrük kolaylıkları sağlanıyordu. Filibe Sergisi'nde bu kolaylıkların yanı sıra Rumeli Demiryolu da davreye sokulmuş, demiryolu vasıtasıyla gönderilecek ürünlere uygulanacak tarifeler indirilmişti. Benzer uygulamalar aynı dönemde İspanya'nın Madrid şehrinde düzenlenen sergi için de getirilmişti.²⁴⁶

5.2.10 Osmanlıların Fuarları Finansman Yöntemleri

Sanayi ve ticaretin gelişimi için fuarlara büyük önem verdiklerinden Osmanlı hükümetleri, iştirak ettikleri uluslararası fuarlar ile kendilerinin düzenledikleri ulusal fuarların finansmanı için üç farklı yöntem geliştirmişlerdi. Bu yöntemlerden birincisi, devlet bütçesinden katılımın karşılanması, ikincisi özel sektörün masrafları karşılaması, üçüncüsü ise çok katılımlı fon oluşturma yöntemi idi.

1- Devlet Finansmanı: Osmanlılar, katıldıkları ilk uluslararası sergi olan 1851 Londra Dünya Fuarı'ndan itibaren düzenlenen tüm dünya fuarları katılımını devlet bütçesinden karşıladılar. Fuarlara katılımın hem ürün satın alma, hem personel masrafları, hem de fuar alanında pavyon ve özgün yapılar inşa ettirme gibi maliyet kalemleri bulunuyordu. Bu yüzden de ortalama bir fuar katılımı 10 bin Osmanlı Lirası'na mal oluyordu. Fuar harcamaları iki bakanlık tarafından koordineli bir şekilde takip edilip sonuçlandırılıyordu. Ticaret Bakanlığı, fuardan sorumlu bakanlık olarak, Maliye Bakanlığı da ödemedi sorumlu bakanlık olarak sürece dahil olmuşlardı.

Belgelere göre, 1893 Chicago Dünya Fuarı'na katılım masrafı olarak hükümet

²⁴⁵ UNZM, Numara 26, 10 Muharrem 1310 (4 Ağustos 1892), s. 47.

²⁴⁶ UNZM, Numara 39, 1 Rebiülevvel 1310 (23 Eylül 1892), s. 139.

tarafından 7.500 Osmanlı Lirası ayrılmıştı. Bu paranın yarıya yakın bir kısmını teşkil eden 3.300 lira ise başta komiserler olmak üzere devlet adına fuarda görevli kişilerin harcırah ve yevmiyeleri için ayrılmıştı. Teşhir edilecek ürünlerin satın alınması, nakliye ve sigorta bedelleri için ise geri kalan miktar kullanılacaktır. Bu miktarın yetersiz olması sebebiyle daha sonra Hükümet tarafından bütçe artırımına gidilecekti. Taşradan payitahta gönderilecek ürünlerin numunelerinin satın alınması bu sergi için de ticaret odaları tarafından yapılacaktı. Valilik gözetiminde gerçekleştirilecek bu satın alma işlemleri için, her vilayete 5.000 kuruşa kadar masraf yapma yetkisi verilmişti. Genellikle fuarlarda teşhir edilecek ürünlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun şanına ve gücüne yaraşır ürünler olmasına özel önem verilirdi. Hem Osmanlı ürünlerinin vaktinde derlenip toparlanması ve fuara gönderilmesi, hem de en nefis ve münasiplerinin satın alınabilmesi için bir bakanın başkanlığında uzman kişilerden oluşan bir komisyon teşkil edilirdi. Chicago Fuarı için de böyle bir usûl takip edilmişti.²⁴⁷

Özellikle dünya fuarlarına katılımın hazineye büyük malî yükler getirmesi sebebiyle 1862 II. Londra Dünya Fuarı'na iştirakten vazgeçilecek iken, devlet itibarına gölge düşüreceği endişesiyle katılım kararı alınmıştı. Bu kararla birlikte fuara gönderilecek olan maden, hububat ve sanayi ürünleri numunelerinin devlet tarafından satın alınması yoluna gidilmişti. Satın almada öncelik, daha önceki fuarlarda büyük ilgi çeken tekstil ürünlerine verilmişti.²⁴⁸

Eyalet ve liva merkezlerinde satın alma işlemi ya valilik ve mutasarrıflık kanalıyla, ya da ticaret odaları vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Sözelimi 1862 Sergisi için Aydın'dan alınacak eşyaların satın alımını liva yönetimi gerçekleştirmişti.²⁴⁹ Diyarbakır Valiliği ise 1893 Chicago Fuarı için gönderilecek vilayet ürünlerini ticaret odaları marifetiyle tedarik edip satın almış, bedellerini de "mal sandıklarından" ödemişti.²⁵⁰

Hükümet, esnaf ve sanatkârlara, fuar için ürün gönderme çağrısında

²⁴⁷ UNZM, Numara 39, s. 139

²⁴⁸ Önsoy, **a.g.e.**, s. 67.

²⁴⁹ BOA, A.MKT.UM, 555/96.

²⁵⁰ BOA, DH.MKT, 2032/17.

bulunurken, ürün bedellerinin, o ürünlerin fuarın yapıldığı ülkede satılmasından sonra ödeneceği bilgisini vermişti. Bu bilgilendirmenin yapıldığı Chicago Fuarı döneminde, esnaf ürün göndermeye sıcak bakmamıştı. Fuar için hazırlıkların aksaması üzerine Hükümet, bu kararını satın alma yönünde değiştirmişti.

Osmanlı Hükümeti, 1851, 1855, 1862, 1873, 1876 ve 1893 dünya fuarlarına ülke olarak katılırken, 1863'te de İstanbul'da ilk ulusal genel fuarını açarken, bu fuarlarda Osmanlı ürünlerinin en iyi şekilde temsil edilip teşhir edilmesine büyük önem veriyordu. Bunun içinde, gönüllü ürün gönderiminin yanı sıra, Osmanlı esnaf ve sanatkarlarından ya hazır olan ürünleri değerlendirerek, ya da yeni siparişler vererek satın alma yoluna gidiyordu. Hangi vilayetin hangi ürünlerde uzman olduğu bilgisine sahip olan Hükümet, bu vilayetlere özel ürün siparişi geçiyor, siparişlerin yakından takibi için de Valilikleri görevlendiriyordu.²⁵¹

Bu noktada Osmanlı Sultanı, Hükümeti ve Fuar Komisyonu, bizzat bir sergi politikası olarak Osmanlı esnafına sipariş verilmesini, ürünlerin özellikle fakir esnaftan alınmasını benimseyip uygulamaya sokmuşlardı. Fuar katılımlarının ticareti canlandırmasını hedefleyen yönetim, fakir esnafın kalkındırılmasının irade-i seniyyenin gereği olduğunun altını özellikle çiziyordu. Sözgelimi, 1863 Sergisi için satın alınacak emtia ve eşyanın "bazı fakir esnaf ve sanayi erbabından alınması için" komisyon emrine 100 bin kuruş verilmişti.²⁵²

Devlet tarafından esnaftan satın alınan eşyanın bedellerinin ödenmesinde bazen gecikmelerde yaşanabiliyordu. 1851 Londra Fuarı için Dersaâdet esnafından satın alınan ürünlerin karşılığı Haziran 1852'ye gelindiğinde henüz ödenmemişti. Bunun üzerine esnaf baş kaldırdı ve Meclis-i Vâlâ²⁵³ başta olmak üzere birçok mercie şikayet dilekçeleri gönderdiler. Durumdan haberdar olan Sultan, böylece bedellerin ödenmediğini öğrendi ve derhal ödenmesini irade buyurdu.²⁵⁴

2- Özel Sektör Yöntemi: 1863 Sergi-i Umûmî-i Osmanî ile bazı dünya fuarlarında kısmen uygulanan bu yönteme göre, özel sektör temsilcileri ağırlıklı

²⁵¹ BOA, A.MKT.MHM, 251/21.

²⁵² BOA, A.MKT.MHM, 246/99.

²⁵³ BOA, A.MKT.NZD, 65/72.

²⁵⁴ BOA, A.MKT.NZD, 56/29-1.

sergi binalarının ya da gelir getirici Osmanlı çarşılarının yapılmasını üstleniyorlardı. 1863 Sergisi, aslında Türkiye'nin ilk özel sektör fuar yatırımı olarak kabul edilebilir. Bu fuarda özel sektörün devreye girmesinin en önemli sebebi, 1854 Kırım Savaşı sonrası, devletin ağır borç yük altında olmasıydı. Bu nedenle, sergi Mustafa Fazıl Paşa, Mısırlı Sarraf Kevork, Eramian ve Oppenheim'den oluşan bir grup özel sektör yatırımcısı tarafından finanse edildi. Zaten sergi düzenleme komisyonu da bu kişilerden oluşuyordu. 1863 Sergisi Tertip Komitesi olarak sergi binasının yapımı dahil tüm maliyetleri üstlendiler.²⁵⁵ Sadece ana sergi binasının maliyeti 30 bin İngiliz lirası tutuyordu. Ayrıca daha sonra ana binanın arka tarafına inşa ettirilen yabancı ülke pavyonun da ilave bir maliyeti ve bu pavyonun yapım masrafı da bizzat Fazıl Paşa tarafından karşılanmıştı.²⁵⁶

Benzer bir yöntem 1893 Chicago Fuarı için uygulandı. Bu fuarda inşa edilecek ve içinde dükkanların da bulunduğu Osmanlı Pavyonu'nun inşa ihalesi Sadullah ve Sehami Kumpanyası'na verildi. Kumpanya ayrıca hükümet temsilcilerinin yönetim yeri olan binayı da 2 bin liraya inşa edecekti. Resmi pavyonda bir çarşı da bulunulacak, bu çarşıda yer alan dükkanlar Kumpanya tarafından kiraya verilecekti. Dükkanların kiralık olduğu, gazeteler vasıtasıyla Osmanlı tüccarına duyurulacaktı.²⁵⁷ Dükkanlar 5 metre uzunluğunda ve 4 metre genişliğinde, yani yirmi metrekare olarak inşa edilecek, her dükkan, sergi müddeti için 200 Osmanlı Lirası karşılığında tüccara kiraya verilecekti. Burada satılan ürünlerden de organizatör firma olarak İlaysehami ve Sadullah Kumpanyasına yüzde 5 pay alacaktı.²⁵⁸ Sadece eşya gönderenlerin ürünleri ödeyecekleri ücrete göre teşhir mahalline konulacaktır. Ürünü duvar kenarlarında bulunanlar metrekare başına 80 Frank, ortalarda bulunanlardan ise beher metrekare için 40 Frank verecekti.²⁵⁹

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında uluslararası fuar düzenleyen ülkelerin sayısı arttı. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti, ülke katılımı yerine, tüccar katılımını özendirmeyi tercih etti. Kâr ve zararları kendilerine ait olmak üzere

²⁵⁵ Önsoy, **a.g.e.**, s. 72.

²⁵⁶ Ergin, **a.g.e.**, s. 711.

²⁵⁷ UNZM, Numara 23, 1 Zilhicce 1309 (27 Haziran 1892), s. 716.

²⁵⁸ **A.e.**, s. 728.

²⁵⁹ **A.e.**, s. 717-718.

Osmanlı ahalisinin bu sergilere katılabileceğini beyan etti. Düzenlenen ve Osmanlı Devleti'nin de davet edildiği sergiler hakkında ticaret odaları vasıtasıyla tüccarı haberdar etti.²⁶⁰

3- *Çok Katılımlı Fuar Fonu Oluşturulması*: Bu yöntem, özellikle Sultan II. Abdülhamid tarafından sabit sergi binaları tesis edilme aşamasında uygulanmaya çalışılmıştı. 1892 ve 1904 yıllarında ziraat ve sanayi ürünlerini kapsayan umumî sergi düzenlemeyi planlayan Sultan II. Abdülhamid, bunun finansmanı için de farklı bir yöntem ihdas etmişti. Bu sergiler için ihtiyaç duyulan kapsamlı finansman ihtiyacının karşılanması için büyük şirketler ile ülkede yatırımları olan yabancı firmaların da serginin finansmanına dahil edilmesine karar vermişti. Sözelimi "Şirket-i Hayriyye ve Haydarpaşa Demiryolu Kumpanyası tarafından sergi için verilmesi taahhüt edilen miktarlar, Osmanlı Bankası'na yatırılıyordu.²⁶¹ Sözelimi Şark Demiryolları Kumpanyası 25 sene müddetle düzenli olarak her yılın sonunda "senevî maktuan 800 lira tediye" ediyordu. Bu bağlamda Mart 1309-Mart 1310 yılı için üzerine düşen taksidi Osmanlı Bankası'na Ticaret ve Nafia Nezareti adına yatırmıştı. Bankadan alınan çek de Orman ve Maadin Nazırı ve Sergi Komisyonu Reisi Selim Efendi'ye ulaştırılmıştı.²⁶² Eksik kalan kısım da genellikle Osmanlı Sultanlarının özel bütçesinden karşılanıyordu. 1863 Sergisi için de, yapılması planlanan 1894 sergisi için de böyle olmuştu.

Hazırlıklarına Sultan II. Abdülhamid hal' edilmeden önce başlanan Bursa Sergisi'ne Osmanlı hükümeti destek vermeyince, finansmanı için farklı bir yöntem izlendi. Ortaya çıkan tahmini sergi bütçesinin karşılanması için, üç gelir yöntemi bulundu. Birinci olarak Bursa Belediyesi'nin gelirlerinin yüzde biri sergi giderleri için ayrıldı. İkinci olarak, sergi müddetince düzenlenecek olan büyük piyango'nun geliri, bu işe tahsis edildi. Üçüncü olarak da borçlanma yoluna gidildi.²⁶³

²⁶⁰ BOA, DH.MKT, 901/15.

²⁶¹ BOA, DÜİT, 136/12-3.

²⁶² UNZM, Numara 70, 10 Zilkade 1311 (15 Mayıs 1894), s. 471.

²⁶³ BSM, Numara 2, 17 Temmuz 1325 (30 Temmuz 1909), s. 16.

5.3 II. Meşrutiyet Döneminde Sergiler

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesini müteakip Sultan II. Abdülhamid'in 1909 yılında tahttan indirilmesiyle başlayan yeni süreçte, fuarcılıkla ilgili uygulama şansı bulan projeler çok azalmıştı. Uluslararası düzeyde kaydedilebilen 3 fuar katılımı olurken, bunlardan birinin İtalya'da olması ve bu ülkenin de Libya'yı işgal etmesi üzerine yarıda terk edilmişti.

1910 yılında yine Belçika'nın Brüksel şehrinde düzenlenen bir dünya sergisine katılan Osmanlılar, bu fuar için de müstakil bir pavyon inşa ettiler. Osmanlı devlet binalarının giriş kapısı olarak kullanılan tarz, burada sergi için uygulanmıştı. İki küçük kubbeli giriş kapısının yanında ürünlerin sergilendiği revaklar bulunuyordu. Buralarda halı, kilim ve dokuma ürünleri sergileniyordu. Pavyonun üstünde ise Türk bayrakları demeti yer alıyordu.²⁶⁴

1911'de Po Nehri'nin kıyısında yapılan Torino Sergisi'ne ise ABD, Rusya, İngiltere, Fransa, Macaristan, Rusya, Belçika, Brezilya, Arjantin, Almanya, Sırbistan gibi ülkelerin yanı sıra Osmanlı Devleti de müstakil bir pavyon yapısıyla katıldı. Osmanlı pavyonu, bir Osmanlı Ermenisi olan ve İstanbul'da doğup İtalya'da eğitim gören Leon Gurekian tarafından tasarlandı. Ne var ki, 29 Eylül 1911'de İtalya'nın Osmanlı toprağı Libya'yı işgal etmesi üzerine pavyon kapandı.²⁶⁵

1914'te Fransa'nın Lyon şehrinde düzenlenen fuara Osmanlı İmparatorluğu bağımsız bir yapı ile değil, ana sergi binası içinde yer alan bir pavyon ile iştirak etti. Pavyon, Osmanlı İmparatorluğu'nu temsilen katılan şirketler ve kurumlar arasında standlara ayrılmıştı. Türk bayrağı ve diğer kumaşlarla kaplanarak derinlik kazandırılan Osmanlı pavyonunun giriş kapısının üzerine Osmanlıca "Osmanlı Şubesi" ve Fransızca "Section Ottomane" yazılmış, duvarların üzerine ise alemler konulmuştu. Günümüz fuar stand anlayışına yakın dizayn edilen Osmanlı pavyonu

²⁶⁴ Işıklı, *Türkiye Fuar Albümü*, s. 228.

²⁶⁵ A.e., s. 232. Ayrıca Bkz.: Şehbal, Numara 77, 15 Haziran 1329 (28 Haziran 1913), s. 95.

katılımcıları, halı ve kilim, küçük mobilyalar, perdeler, kumaşlar, parfümeri, ziynet ve hediyelik eşyalar sergiliyorlardı.²⁶⁶

Yine bu dönemde, ikisi ulusal, biri de dünya sergisi olmak üzere gerçekleştirilemeyen 3 sergi de bulunuyordu. Osmanlı vilayetlerinde başlayan sergi geleneği doğrultusunda, Ankara Vilayet, 1912 yılında tekrar bir sergi düzenlemek istemişti. Ankara Vilayeti'nde²⁶⁷ bir sergi yapılmasına müsaade edilmesi için 10 Nisan 1912 tarihinde Dahiliye Bakanlığı'na yazılan dilekçeye, olumlu cevap veriliyordu. Buna göre "her nev' mahsûlât-ı arziyye ile mensûcât ve mahsûlât-ı mahalliyyenin teşhîri için Ankara vilâyeti merkezinde senede bir def'a sergi küşâdı münâsip görülmüş"tü.²⁶⁸ Vilayet merkezi olan Ankara şehrinde düzenlenen sergide, toprak ürünleri ile dokuma ve mahalli ürünler teşhir edilecekti. Serginin her sene düzenli olarak tertip edilmesi önerisi de Nezaret tarafından kabul edilmişti. Ancak sergi hayata geçirilemedi.

Aynı şekilde, memuriyet hayatına Sivas'ta başlayıp 1913 yılında eyalete vali olarak atanan Ahmed Muammer Bey, "memleketin sanayi ve ticaretinin terakkisi ve dahili mesnuât ve mamulâtın değerinin arttırılması için" Sivas'ta bir fuar düzenlemek istedi ve bu amaçla izin almak için, 11 Şubat 1914 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne müracaat etti. Ahmed Muammer Bey, yazısında, masrafların da gelecek yılın, yani 1330 senesinin gayr- i melhuz tertibinden (düşünülmeyen bütçeden) ödenmesinin de Vilayet Encümeni tarafından kararlaştırıldığını bildiriyordu. Sivas Valisi'nin sergi konusundaki bilgi ve tecrübesini gösteren en önemli husus ise, birincilik kazananlara verilmek üzere "Sivas Sergisi'ne mahsus bir madalya" ihdas ve irsaline müsaade istemesiydi.²⁶⁹

²⁶⁶ Candan Sezgin, **Sanayi Devrimi Yıllarında Osmanlı Saraylarında Sanayi ve Teknoloji Araçları**, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 2004, s. 6. Ayrıca Bkz.: Işıklı, **a.g.e.**, s. 234.

²⁶⁷ Anadolu Eyaleti, 1841 yılında kaldırılınca yerine birçok eyalet kurulmuştu. Bu eyaletlerden biri de Ankara Eyaleti idi. Bu eyalet de 1864 yılında kabul edilen Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi ile kaldırılarak, yerine Ankara Vilayeti kurulmuştu. Vilayete bağlı sancaklar, Ankara Sancağı, Çorum Sancağı, Kayseri Sancağı, Kırşehir Sancağı ve Yozgat Sancağı idi.

²⁶⁸ BOA, DH.MKT, 2803/81.

²⁶⁹ BOA, DH-İD, 108-2/26-4.

Dahiliye Nezareti'nin Sivas'ta bir sergi düzenlenmesi fikrine olumlu baktığı, konuya ilişkin ayrıntılı bilgi istemesinden anlaşıyordu. Nezaret, "tesisi tasavvur olan sergide ne gibi şeyler teşhir olunacağını ve ne gibi mevkiyet ibraz edenlere (ortayakoyanlara) madalya verileceğinin tafsilatı"na ilişkin haber verilmesini bildiriyordu.²⁷⁰ Valilik, Nezaret'ten gelen 2 Mart 1914 tarihinde gelen yazıya uzunca bir süre sayılacak olan 28 günlük bir hazırlık devresinden sonra 30 Mart'ta cevap yazıyordu. Bu yazışma sırasında Sivas'ta tesisi planlanan serginin adı da, "Sergi-i Ma'mûlât ve Mensûcât ve Mahsulât-ı Dahiliye" diye konuluyordu. Sivas'ın gerek imalat sanayi ürünleri olan ma'mûlâtının, gerek dokuma sektörü üretimi olan mensucâtının ve gerekse tarımla ilgili mahsulâtının revaç bulmasını temin için sergi beş şubeye ayrılacaktı. Vali Ahmed Muammer Bey gayet açık bir şekilde serginin kısımlarını ve bu kısımlarda sergilenecek ürünleri detaylı bir şekilde anlatıyordu.²⁷¹ Ancak bu sergi de yaklaşan savaş sebebiyle hayata geçirilemeyecekti.

Osmanlı Hükümeti, I. Dünya Savaşı öncesi, Panama Kanalı'nın açılışını kutlama amacıyla ABD'de düzenlenecek Panama Pasifik Fuarına katılma kararı almıştı. Nisan 1914'te Osmanlı basınında, sergiye yapılacak Osmanlı binalarının çizimleri yayınlandı. Aynı tarihlerde de bu sergi için Amerikan vatandaşı olan Kardaşyan ailesi devreye giriyor, Osmanlı şubesini inşa etmeye talip oluyordu. 1914 yılının hemen başında Amerikan devleti tebaasından Dahan Kardaşyan Efendi, "Bin dokuz yüz on beş senesinde San Francisco şehrinde küşâd olunacak beynelmilel sergide bil-cümle masârif (masraflar) ve kâr ve zararı kendisine âid olarak bir Osmanlı şubesi inşâ ve işletilmesini" talep ediyordu. Bu kapsamda Dahan Kardaşyan Efendi ile akd edilmek üzere bir sözleşme hazırlanarak Hükümet'e gönderiliyordu. Konuyla ilgili Bakanlar Kurulu olumlu kanaat sahibi oluyor ve bir mazbata hazırlıyordu. Mazbatada, "mezkûr sergiye Hükümet-i Seniyye de iştirâk edilmesi müstelzim-i fevâid olacağından", Osmanlı şubesinin inşâ ve işletilmesi için Dahan Kardaşyan Efendi ile akd edilmek üzere tanzim olunan mukâvelenâmenin teâtîsine âid muâmelenin îfâsı öngörülüyordu. Mazbatada, ayrıca, masrafları Ticaret ve Ziraat

²⁷⁰ BOA, DH-İD, 108-2/26-4.

²⁷¹ BOA, DH-İD, 108-2/26-2.

Nezareti bütçesinden temîn edilmek üzere New York şehbenderi Celal Bey'in sergiye memur edilmesi de öneriliyordu.²⁷²

Osmanlı basınına yansıyan bilgilere göre Osmanlı pavyonu biri ana bina, diğeri de 4 minareli bir cami olmak üzere iki yapı inşa edecekti. Ana binanın girişinde büyük bir salon, balo dairesi ve diğeri sergi bölümleri yer alacaktı. Doğu kısmında ise cami ve köşk inşa edilecekti. Batı tarafında ise bir kıraathane ile müzik salonu olması ve hatta orada canlı müzik performansı için saz heyeti götürülmesi de planlanmıştı.²⁷³ Ne yazık ki, I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve bir süre sonra da Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesiyle fuar katılımından vazgeçilmişti.

5.3.1 Sergi Geleneğinin Örnek Uygulaması: Bursa Sergisi

Osmanlı İmparatorluğu içinde Bursa eyaleti, hem yüzlerce yıldır uluslararası ticarete önemli bir yer işgal etmesi, hem de sınai ve ziraî üretim bakımından sahip olduğu potansiyel sebebiyle sergicilik açısından da diğeri eyaletlere göre daha ileri bir konuma sahip olmuştur. Osmanlı eyaletleri içinde yapılan sergiler içinde en kapsamlı, çağdaş sergicilik normlarına en uygun, katılımcı bakımından en zengin seriler hep Bursa'da düzenlenen sergiler idi. Böylesine kapsamlı sergilerden olan 1906 Sergisi, ulusal sergicilikte bir dönüm noktası olarak kabul ediliyordu.²⁷⁴ Bu sergicilik geleneğinin üzerinde yükselen Vali Azmi Bey'in de getirdiği yeniliklerle renklenmiş ikinci bir sergi ise 1909 yılında, II. Meşrutiyet'in birinci yıldönümünde açıldı. Böylece nitelikli ve yenilikçi ürünleriyle katıldığı uluslararası sergilerde Osmanlı İmparatorluğu'nun göğsünü kabartan Bursa Hüdavendigâr Vilayeti, bu kez geniş sınırları içindeki üretimleri Bursa Sergisi ile ulusal ve uluslararası ziyaretçilerin dikkatine sunuyordu.

Serginin düzenlenme gerekçesi, yukarıda belirtildiği gibi II. Meşrutiyet'in İmparatorluğun diğeri eyaletlerindeki etkinliklerden farklı bir şekilde kutlanmasıydı. Sergi düzenlenmesine karar verilince, öncelikle Bursa Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası ile görüşülerek bir sergi komisyonu kuruldu. Komisyonda belediye başkanı,

²⁷² BOA, MV., 232/48.

²⁷³ Işıklı, *Türkiye Fuar Albümü*, s.243.

²⁷⁴ Işıklı, *Türk Fuarçılık Tarihi*, s. 133.

maarif müdürü, yabancı işler müdürü, Meclis-i İdare-i Vilayet üyelerinden iki kişi, Duviç Avrupa Bankası Bursa Şubesi Direktörü, maarif muhasebecisi, eşraftan bir kişi, nafia başmühendisi, nafia muhasebecisi bulunuyordu.²⁷⁵ Vali Azmi Bey'in başkanlığında hazırlık çalışmalarını yürüten komisyon, 10 kişiden oluşuyordu. Komisyon ilk iş olarak, sergi mekânı olarak, belediye binasını seçti. Bursa'da hazırlıklar devam ederken, geniş çaplı bir sergi açılacağı haberi İstanbul'da da duyuldu ve etkisi büyük oldu. Yerel yöneticilerin beklentisinin aksine, Bâb-ı Âlî, Bursa'ya gönderdiği ani bir telgrafla 10 Temmuz 1325 (23 Temmuz 1908)'de yapılacak açılışa Hükümet adına Orman, Maden ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa'nın katılacağını bildirdi. Serginin düzenlenmesine maddi destek vermeyen hükümetin açılışa nazır göndermesi, sergi organizatörleri tarafından "Şu hale göre sergimiz hükümetin dahi nazar-ı dikkatini celb etmiş demektir" şeklinde karşılandı.²⁷⁶

Bursa Sergisi açılış törenleri, 23 Temmuz 1908 Cuma günü saat birde, hükümet dairesinde resmi kabul ve tebriklerin kabulüyle başladı. Cuma namazının eda edilmesinden sonra saat 6.30'da resmi açılış gerçekleştirildi. Aynı günün gecesinde Nazır Paşa'nın da katıldığı bir resmî ziyafet verildi.²⁷⁷

Bursa Valisi ve Sergi Komisyonu Başkanı Azmi Bey'in, açılış töreninde verdiği bilgiye göre, 1909 Sergisi için "elde avuçta beş para yok iken" yola çıkılmış ve belediye gelirlerinin yüzde biri, piyango gelirleri ve borçlanma yoluyla "ilk masraflar için kemâl-i cesaretle hareket" edilmişti. Vali Bey, Orman ve Maadin ve Ziraat Nazırı Aristidi Paşa'nın huzurunda "Yardım talep ettiğimiz bazı bakanlıklar imkânları olmadığı cevabını verdiler. Ama Cenab-ı Hakk bizi utandırmadı" diye sitemkâr konuştu. Avrupa ticaret ve ziraatte Osmanlı'dan ileride olduğu için Bursa Sergisi'ni Avrupa sergileriyle kıyaslayıp orada görülen tekemmülatı burada da bulmayı umut etmemek lazım geldiğini de hatırlattı.²⁷⁸

Tüm bunlara karşın sergide "hâiz-i kıymet ve dikkat bir nokta vardır ki", "O da sergiye iştirak edenlerin öncekilerden ve emsalinden iyice fazla olması ve ortaya

²⁷⁵ BSM, Numara 1, s. 5.

²⁷⁶ A.e., s. 11.

²⁷⁷ A.e.

²⁷⁸ BSM, Numara 2, s. 16.

konulan eşyanın 322 Bursa Ma'mûlât ve Mahsûlât Sergisi'ndeki eşyadan zarafet ve nefasetçe" üstün olmasıydı. Bu olumlu durum sergilerin gittikçe üreticiler tarafından layıkıyla takdir edilmeye ve ilerlemenin merkezi olarak görülmeye başlandığını ortaya koyuyordu. Sergiye hem vilayet merkezinden hem de bağlı bölgelerden büyük bir ilgi olmuştu. Ayrıca sergi binasının küçüklüğü sebebiyle vilayet dışından gelen Osmanlı sanayi erbabının ürünleri geri çevrilmemiş, o ürünlerin vilayet içinde üretilen muadilleriyle kıyasları yapılarak daha üstün olanlar sergiye alınmıştı. Vilayet içi ve dışından gelen ürünler, şubeler şeklinde kategorize edilerek, "hüsn-ı zevk" ile yerleştirildiğinden "tarz-ı tertip ve tanzim dahi mazhar-ı takdir ve tahsin" olmuştu. Vali Azmi Bey ve arkadaşları, bu küçük adımla yetinmiyorlar, Bursa için büyük hayaller de kuruyorlardı. Bu gelecek planında serginin satış ve bilet ücretlerinden elde edilecek gelir ve Hükümetin de desteğiyle Bursa'nın Acemler mevkiinde "umûmi ve beynelmilel bir sergi" küşad etmeyi planlıyorlardı. Bu serginin açılışı için 1912 yılının Mayıs ayını işaret ediyordu. Vali Azmi Bey'in bu ilanı, dinleyiciler tarafından "gayet sürekli ve hararetli alkışlar" ile karşılanmıştı.²⁷⁹

5.3.1.1 Sultan Mehmed Reşad'ın Fuar Hakkındaki Görüşleri

Bursa Sergisi'nin açılışına katılamayan Sultan Mehmed Reşad Han-ı Hâmis, açılıştan tam 7 hafta sonra sonra sergiyi ziyarete geldi. Bursa'da büyük bir heyecan uyandıran bu ziyaret için deniz yolunu kullanan Sultan Reşad, Mudanya üzerinden Bursa'ya geçti ve "sanayi' ve ticaret eshabını taltifen" sergiyi gezdi.²⁸⁰

Şaban ayının 18'de Cami-i Kebir'de cuma namazını kıldıktan sonra Orhan Cami-i Şerifi'nin karşısındaki kapıdan sergi binasına dahil olan Sultan Reşad'ın gezisi sırasında sergi alanı hariçten ziyaretçilere kapatılırken, gazete muhabirleri bu ziyareti baştan sona izlemişlerdi. Selamlık töreni için Dersââdet'ten iki tabur asker getirilmiş, asâkir-i Osmaniye'den bir bölük ve süvari mızraklı alayından ise kâfi miktarda asker Orhan Cami-i Şerifi'nin girişine yerleştirilmişti. Sultan Reşad'ın geleceği halka duyurulduğu için cuma namazı vakti girmeden cami, "iğne atılsa yere düşmeyecek" derecede doldurulmuştu. Ayrıca sanayi mektebi müzikası da yerini almıştı. Cuma selamlığından

²⁷⁹ BSM, Numara 2, s. 16.

²⁸⁰ BSM, Numara 8. s. 86.

sonra askerî elbisesini çıkartıp sivil elbisesini giyen Sultan Reşad, maiyetlerinde Veliaht ve şehzadelerden Yusuf İzzeddin Efendi, Vahideddin, Ziyaeddin, Necmeddin ve Ömer Hilmi Efendiler ile Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ve Bahriye Nazırı Arif Hikmet Paşa olduğu halde saat alaturka 6'yı 45 gece sergi binasına ulaştı.²⁸¹

Sultan Reşad, sergide ilk olarak Kütahya çinilerinin olduğu bölüme giderek, çini üreticisi Hafız Mehmed Efendi'nin ürünlerinin önünde durdu ve "imal ettiği zarif bir çini soba ile çini kaplı masayı ve gayet cesîm (geniş) antika taklidi tabakları temaşa" eyledi. Eserlerin güzelliği karşısında üreticisine "sanatındaki ihtimam ve muvaffakiyetinden dolayı beyan-ı memnuniyet buyurdu." Daha sonra ise genel giriş civarındaki çini sergilerini ziyaret etti ve masanın üzerine serilen kahve fincan ve tabaklarını, üzerlerinde tuğrası bulunan zinet tabaklarını, yazı takımlarını ve sürahileri görünce "Memleketimizde böyle zarif eşya yapıldığı için fahrediyorum (övünüyorum)" dedi. Üreticisi Artin ve David efendileri tebrik etti. Bu eşyalardan ve özellikle yazı takımlarıyla tuğralı tabaklardan birer takım kendi adına satın alınması için emr ve ferman buyurdular. Müteakiben Bursa vilayetinin mahsul ve mamulâtlarının bulunduğu şubeyi gezdi, Beyeli Fabrikası'nın ve Edirne'nin misk sabunlarını ve Keşiş kaşar peynirlerini çok beğendi. Sergiyi düzenleyen Vali Bey'i yürekten tebrik etti. Maden ve Orman şubelerini gezerken, maden numunelerini tek tek inceledi ve bazıları hakkında izahat istedi.²⁸²

Sultan Reşad, orman ürünlerini incelerken Kunderet ve Afareca maden sularına özel ilgi gösterdi ve ser-tabib-i şehriyârî Hayri Beyefendi'den bu ürünlerin tahlil edilerek, sağlık açısından kıymetlerinin takdir edilip kendisine bildirilmesini istedi. Bu sebeple 10'ar şişe tahlil için alındı. Padişahın ziyareti sırasında en ilginç gelişmelerden biri Alet Şubesi'nde gerçekleşti. Bu katta sergilenen aletler arasında bulunan iki kasa Sultan'ın dikkatini çekti ve "Kasalar Avrupa'da yapılırdı, bakınız, bizim memleketimizde de ne güzelleri, ne sanatkârâneleri yapılıyor" diye çevresindekilere görüşlerini açıkladı. Sergiyi gezdikten sonra Sultan Reşad, aslında tüm Osmanlı idarecilerinin düşüncelerini simgeleyen bir değerlendirmede bulundu. Osmanlı yöneticileri o kadar büyük bir ekonomik gelişme ve kalkınma arzusu içindeydiler ki, bu

²⁸¹ BSM, Numara 8, s. 86.

²⁸² A.e., s. 87.

doğrultudaki en küçük bir iz bile onları heyecanlandırıyordu. Bu heyecanı paylaşan Sultan Reşad, ziyaret sonrasında, "Bu serginin sırf ma'mûlât-ı dahiliyemize mahsus olmasından hissettiğim iftiharın derecesi pek büyüktür" diyordu.²⁸³

Kuyumculuk, Mücevhercilik ve Saatçilik Şubesi'nde Bursa'nın meşhur sanatkârlarından Uşaklıyan Efendi'nin buluşu olan alet ve elektrikli edevâtlar bulunuyordu. Bu ürünleri yakından izleyen Sultan Reşad, Uşaklıyan Efendi'nin buluşu şems lambaları, dinamo makineleri "fevkalâde mazhar-ı takdir-i âli" gösterdi. Bu buluşlardan en önemlisi ise kuşkusuz "fenni, zevali saat" idi. Bu saate büyük ilgi gösteren Sultan, bizzat kendisi bu saati satın aldı. Sergi ziyareti sırasında Vali Azmi Bey tarafından Sultan Reşad'a ziyaretin anısına, üzerinde "Hatıra-i Teşrif-i Hümayûn: 18 Şaban 327" yazılı olan bir altın sergi madalyası takdim edildi. Sultan madalyayı, elbisesinin sol tarafında göğüs hizasında bulunan cebine koydu. Duyûn-ı Umûmiye Şubesi'ni de ziyaret eden Padişah, buradaki ipekleri pek ziyade takdir etti ve şubeye konulan "küçük filator makinesi işletilerek kozalardan haririn sûret-i istihracı hakkında" bilgi aldı. Bu konuda Sultan'a Harir Darü't-ta'lim Müdürü Turkumyan Efendi tarafından bilgi arz edildi, dinlediklerinden çok memnun kalan Sultan, "Memleketimizde ipekçilik hakikaten çok terakki etmiş, çok memnun oluyorum" buyurdu. Ayrıca Turkumyan Efendi'yi de "İpekçilik Bursa'da çok terakki etmiş. İşittim memlekete pek çok hizmet etmişsiniz. Hizmetinizden fevkalade mahzuz oldum" diyerek övdü.²⁸⁴

Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Sultan Reşad'ın sergiden ayrılmasından sonra, çinicilik şubesini ziyaret ederek, ilgililere "Bu sanatın ne için terakki edemediğini" sordu. Bu soru karşısında gerekli izah ve açıklamaları alan Sadrazam Hilmi Paşa, "çiniciliğin terakkisi için bir anonim şirket kurulması gerektiğini, ikişer liralık 2.500 aksiyon ihraç edilirse, bunlardan bankaları teşvik ederek, bin aksiyonun satılmasına himmet buyuracaklarını" vaat eyledi. Sergi yöneticileri ve çini sektöründe bulunanlar da bu şirket teşkil edilirse, az zaman içinde çinicilikte pek çok ilerlemenin olacağından şüphe etmiyorlardı.²⁸⁵

²⁸³ BSM, Numara 8, s. 88.

²⁸⁴ A.e., s. 89.

²⁸⁵ A.e., s. 91.

5.3.1.2 Bulgar Ticaret Heyeti'nin Bursa Sergisi'ni Ziyareti

Bursa Sergisi'nin ziyaretçileri arasında diğer illerden ve özellikle İstanbul'dan gelen ziyaretçilerin yanı sıra, yabancılar ve gazeteciler de yer alıyordu. Yabancılar arasında bir grup Bulgar işadamı özellikle dikkat çekmişti.²⁸⁶ Bursa Sergisi, Bulgar basınında da kapsamlı bir şekilde yer alıyordu. Sofya'da yayınlanan Akşam Postası, muhabiri Petır Daskalov, Bulgar heyetinin Bursa'ya düzenlediği geziyi bir yazı dizisi şeklinde sütunlarına taşıyordu. Bingazi gemisiyle İstanbul'dan Mudanya'ya, oradan karayoluyla Bursa'ya ulaşan heyetin içinde Sofya Ticaret ve Sanayi Odası mensupları da yer alıyordu. Muhabir Daskalov, sergi hakkında düşüncelerini anlatırken, sert ve Bulgar milliyetçiliği ile bakmaktan uzak olmayan tespitlerde bulunuyordu. 1909 Sergisi'nden muhabir Daskalov'un çıkardığı sonuç şuydu:

"Bursa ilindeki Türkler şadırvan kenarlarında keyif çatıyorlar, işler ve zenginlik ise Ermenilerin elinde. Bütün sergiciler hep Ermeni ve sergi haklı olarak Ermeni Sergisi veya Ermeni Pazarı olarak tanımlanabilir. Bu izlenimle sergiden çıktım ve herkesin yaptığı gibi, Rum asıllı çırağa söylediğim kahveyi yudumlamak için bahçedeki şadırvanın kenarına oturdum."²⁸⁷

Daskalov'un sergiyi düzenleyenlere ilişkin eleştirileri şu şekilde sürüyordu: "Acaba Türkler bununla ne amaçladıklarını biliyorlar mı? Bursalıların ise sergiye ilgileri neredeyse hiç yok. Sergiyi gezdikten sonra beni güldüren şey, Türkiye'de sergi, yolunu şaşıran birkaç kişi tarafından ziyaret edilirken, Bulgaristan'dan, Sofya Ticaret Odası ve diğer ticaret odaları, hatta Ticaret ve Tarım Bakanlığı temsilcilerinin yola düşmeleri oldu!"

Oda yetkililerinin ise İstanbul ve Bursa'ya yaptığı seyahatin temel amacı, "İstanbullu tüccarlarla tanışmak, İstanbul ve Bursa pazarlarını araştırmak, İstanbul ve Bursa Ticaret ve Sanayi Odaları üyeleriyle yakın ilişkiler kurmak, Türk halkını hürriyet, kardeşlik ve eşitlik rejimiyle kutlamak, kısaca, ekonomik ve ticarî ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamak"tır. Sofya'dan Edirne'ye, oradan İstanbul ve Bursa'ya doğru yola çıkan Bulgar heyetinde 240 tüccar, sanayici ve subay bulunuyordu.

²⁸⁶ BSM, Numara 2, s. 19.

²⁸⁷ P. N. Daskalov, "Bursa Yolculuğu", Çev. Hüseyin Mevsim, **Bursa'da Yaşam Dergisi**, Ocak 2008, s. 38-52. Ayrıca detaylı bilgi için bkz.: Hüseyin Mevsim, *Bulgar Gözüyle Bursa*, 2009, Kitap Yayınevi, ss. 97-104.

İstanbul'un esas ziyaret durağı olduğu seyahat sırasında bir grup Bulgar tüccar, sanayici ve subayı da Bursa Sergisi'ni ziyaret etme kararı alarak, 63 kişilik heyetle İstanbul'dan Mudanya üzerinden Bursa'ya hareket ettiler. Bulgar heyetini Bursa garında, Bursa Ticaret Odası başkanı, başkan yardımcısı, sekreteri ve birkaç üye, ayrıca valilik ve belediyeden birer temsilci karşıladı. Bulgar heyeti Bursa Ticaret Odası'nı da ziyaret etti, Bursa'nın sosyal ve ekonomik yapısıyla ilgili bilgi aldı. Seyahat raporunda Bulgar yetkililer, "Bursa'nın başlıca geçim kaynağının ipekçilik olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. Şu anda burada 43 adet filatür faaliyet göstermekte. Bunların birkaç tanesini ziyaret ettik. Organizasyonları mükemmel. Kent ve yakın çevresinden kırk bin civarında kişi bu sektörde iş ve aş bulur. Fabrikalarda, genelde 12–20 yaş arası kızlar, günde 12 saat çalıştırılır ve bunların gündelikleri 30 stotinka ile 1.20 leva arasında değişir. Duyûn-u Umûmiye Bursa'da ipekçiliğin gelişmesine büyük katkı sağlar. Böylelikle, ipekçilikten toplanan devlet vergisiyle de gelirlerini artırır. Bursa ve yakın çevresini geniş dut ağaçlıkları süsler ve bu da Duyûn-u Umûmiye'nin desteğiyle olur. İpekçiliğin Bursa'da bugün bu duruma gelmesinde, bu kentte 18 yıl önce kurulan ve ipek üretimine elemanlar yetiştirerek propagandasını yapan İpekçilik Okulu'nun da rolü yadsınamaz. Okuldan, teorik ve pratik olarak ipekçilik konusunda iyi hazırlanmış elemanlar çıkar. Eğitimi üç yıllık olan okulun bugün 90 öğrencisi var. Okulun binası geniş, temiz ve güzel olup gerekli bütün araç gereçlerle donatılmıştır. On yıl önce okul Japonya'dan dut ağaçları getirmiş. Bunlar aşı yoluyla yerel dut ağacının yaprak zenginliği ve sululuğunu artırmak için kullanılmış. İpekçiliğin bu denli gelişimine Bulgaristan'dan göç eden Türk muhacirler de gayet büyük katkı sağlamışlar" diye yazmışlardı. Raporda, sergi hakkında bilgiler de verilerek, alelacele düzenlenmesinin bazı eksikler doğurduğuna dikkat çekilmekteydi.²⁸⁸

5.3.1.3 Bursa'yı Öne Çıkartacak Yenilikler ve Sektörler

5.3.1.3.1 Peynirciliği Geliştirmeye Yönelik Öneriler

Sergide üretimi artıracak yabancı teknoloji ürünü makineler de teşhir ediliyordu. Sözelimi Mahsulât-ı Arziye Şubesi'nde ziraat ve peynircilikte üretimi ziyadeleştirecek

²⁸⁸ Daskalov, **a.g.m.**, s. 38-52.

aletlere yer verilmişti. Bunlardan özellikle iki tanesi önemliydi, "Biri "ezme - copresseur" diğeri "kıрма - concasseur" makinesi." Ezme makinesi ihtiyar hayvanların daha kolay yiyip hazmedeceği nitelikte ince yulaf ve arpa ezabiliyordu. Ezme makinesi, Fransa'daki Simon Biraderler fabrikası tarafından üretilmişti. Kıрма makinesi de arpayı kırmaya yarıyordu, "hatta vidası biraz sıkıştırılırsa arpayı veya buğdayı un haline de" getirebiliyordu.²⁸⁹

Yine tarım bölümünde "Belçika'nın Melot fabrikası mamulâtından bir "kaymak ayırma makinesi - centrifuge" ve bir de Fransız Simon Biraderler fabrikasının "yayık makinesi" var. Evvelkinin fiyatı altı yüz seksen, ikincininki üç yüz seksen kuruştur." Bu bölümün "sağ tarafında köşede beşyüz kırk kurşu fiyatlı Simon Biraderler fabrikasının yağ yıkamağa ve tuzlamağa mahsus bir makinesiyle iki yüz yirmi kuruş fiyatla başka bir yayık makinesi var"dı.²⁹⁰

Sergideki ürünlerden çeşitli sektörlerde kat edilen mesafe de ortaya çıkıyordu. Bu alanlardan biri de peynircilikteydi. Salon sorumlusu Rumi Efendi'nin verdiği izahata göre, bir masa üzerine yerleştirilen camekân içinde yerli üretim peynirler teşhir ediliyordu:

"Hollanda peynirleri kendi eser-i marifeti olarak Bursa Ziraat Ameliyât Mektebi'nde yapılmış. Fakat bunlar nerede, asıl Flemenk peynirleri nerede? Lezzet ve nefasetçe bunlar asıl Flemenk peynirlerine kat kat faik. Bunların yalnız bir noksanı var ki o da üzerleri Orlean boyasıyla boyanacak yerde Karmen ile telvin edilmiş olmasıdır. Fakat Orlean boyasını Bursa'da bulabilmek kâbil olmadığı için Karmen ile telvinata mecburiyet tevellüt etmiş. Bu sandığın yanında birer kibrit kutusu hacminde varaklara sarılmış "Nöfeşatel" peynirleri var. Bunlar da asıllarından pek ziyade farklı ve leziz. Biraz daha beride inek ve koyun sütlerinden yapılmış iki nev' kaşar peyniri zaire (ziyaretçiye) göz kırıyor. Hele bunların yanındaki Kamamber peynirleri!

Bu dört nev' peynir hep Rumi Efendi tarafından Bursa Ziraat Ameliyât Mektebi'nde imal edilmiş. Bizim ve memleketimiz için ne şeref! Ben kendi hesabıma şimdiye kadar Nöfeşatel, Kamamber, Hollanda peynirlerinin memleketimizde de yetiştirildiğini bilmiyordum. Anlaşıyor ki sanatkâr bir el Avrupa'ya mahsus zannettiğimiz bu leziz şeyleri bizim memleketimizde de yetiştirebilmiş, işte numuneleri!"²⁹¹

Kuşkusuz, 1909 Bursa Sergisi'nde sütçülere, yağcılara, peynircilere fayda temin edecek birçok unsur bulunuyordu. Her gün tüketilen ürünlerden biri olan peynirler,

²⁸⁹ BSM, Numara 4, s. 38.

²⁹⁰ A.e., s. 39.

²⁹¹ A.e., s. 40.

özellikle Avrupa ülkelerinden ithal ediliyor ve külliyetli paralar dışarı gidiyordu. İşte bu paranın yurtdışına çıkmaması için bir çare bulmak gerekiyordu. Sergiyi düzenleyenler bu dertten hareket ederek, Hollanda, Nöfeşatel, Kamamber peynirlerinden daha kaliteli peynirler üretebileceklerine inanıyorlardı. Bunun için gerekli ucuz ve kaleti süt ile Avrupa peynirciliği üzerine ihtisas yapmış uzmanlara da sahiptiler.²⁹²

Bu arada sergiyi ziyaret eden Bulgar tüccarlar da peynircilik şubesine özel ilgi göstermişler ve ürünlere hayran kalmışlar ve peynircilikle iştigal etmek üzere buraya birkaç adam göndermeğe karar vermişlerdi.²⁹³

Dergi yazarları, Bursa'nın peynircilikteki imkânlarının farkında olduklarından üretimi geliştirmek için yerli üreticilere bir de öneride bulunuyorlardı. Buna göre nitelikli peynir üretimi için gerekli uzman vardı. Bu kişi Avrupa ve İsviçre'de ziraat mekteplerinde çalışmış, peynircilik üzerine tahsilde bulunmuş Rumi Efendi'ydı. Sergiye ürün getiren müteşebbisler bu uzmanı kaçırmayarak değerlendirmeli, bu amaçla da, sütçü ve peynircilerin birkaçı birleşerek bir peynircilik şirketi kurmalıydı.²⁹⁴ Diğer yandan yabancı yatırımcılar Bursa'nın peynircilik üretimini yakından takip ediyordu. Sözelimi Fransa'nın Bursa Konsolos memuru Mösyö Garagovarbay, bu şehirde bir peynircilik şirketi kurmak amacıyla Rumi Efendi ile kapsamlı ve derinlikli bir görüşme gerçekleştirmişti. Tüm bu peynircilik sektörü "Avrupa ile rekabet edecek yeni bir sanat, yeni bir menba-ı servet" olabilirdi.²⁹⁵

5.3.1.3.2 Halıcılığı Geliştirmek İçin Çözüm Önerisi

Sergiler, yerel sorunlara çözüm bulma yolunda önemli bir tetkik ve eleştiri vazifesi görüyorlardı. Yerel ve merkezi yöneticilere çeşitli uyarılar içermelerinin yanı sıra hem geleneksel sanatkârlara hem de çiftçilere çok yönlü uyarılar yapmaktan da geri kalmıyordu. Bu tür yaklaşımların somutlaştığı alan, kuşkusuz sergi yayınlarıydı. 1909 Sergisi için de durum böyleydi ve neredeyse derginin her sayısında Bursa Vilayeti sınırları içinde yer alan üretim çeşitlerinden biri mutlaka ele alınıyor, kapsamlı bir inceleme ve analizden geçiriliyordu. Uşak Halıcılığı da bunlardan biriydi. Derginin 6.

²⁹² BSM, Numara 4, s. 40.

²⁹³ A.e.

²⁹⁴ A.e.

²⁹⁵ A.e.

sayısında "Uşak Halıcılığı ve Esbab-ı Tedennisi" başlığıyla ele alınan halıcılık sektörüyle ilgili çok detaylı bilgiler veriliyordu. Yazıda öncelikle fabrika üretimi iplerle üretilen halılar ile geleneksel yöntemlerle elde edilip boyanan iplikler arasında sağlamlık bakımından büyük fark bulunduğu izah edilerek, çeşitli örnekler verilerek, ikisi arasındaki fark şöyle izah ediliyordu:

"Hemen kati olarak denilebilir ki, "fabrika ipleriyle yapılan halılar dayanıksızdır, istimalde elverişli değildir." Niçin? Çünkü halının müteşekkil olduğu iplerin elyafı adeta hurda olduğu için üzerinde süpürge geçirilmeğe tahammül edemiyor, süpürüldükçe elyaf çıkıyor, dökülüyor. Bu hal ile, bildiğimiz halılar laekal (en az) bir asır muhafaza-i metanet ve mevcudiyet ederken, fabrika ipleriyle mensuç halılar faraza otuz kırk seneden ziyade muammer (ömürlü) ve payidar olamıyor."²⁹⁶

Bu yazı iki gerileme sebebi üzerine kuruluydu. Birincisi üretim boyutunda yaşanan ve kelimenin gerçek anlamıyla hem haksız hem de tüketici aleyhine olan durumdu. Uşak halılarında fabrika ipi kullanılması Uşak halıcılığını kötü şöhret sahibi kılmış, nefasetini de kaybetmesine yol açmıştı. İkinci sebep ise İzmir'de teşekkül eden halı sendikasıydı. Yazıda bu halı sendikasıyla ilgili şu benzetme yapılıyordu: "Filhakika Amerika'nın tröstlerini andıran bu sendikanın işlerinde takip ettiği meslek-i sakim dahi Uşak halılarını rağbet-i teveccühten ıskat ediyor." Rumi 1320 senesinde kurulan bu sendikanın üyelerinin çoğunluğu yabancılardan oluşurken sermayesi de 250 milyon Osmanlı Lirasına yakındı. Avrupalıların şark halılarına olan muhabbetlerinden yola çıkılarak kurulan bu sendika Avrupa'nın bazı büyük şehirlerinde açmış olduğu şubeler vasıtasıyla da sipariş üzerine halı ürettiriyordu. Pazarlıkla alınan siparişlerde halılar üretim maliyetinin çok fazla üzerinde, "fiyat-ı gali" ile satılırdı. Sipariş anında Uşak'taki acentelere geçilir, "şu kadar metre murabbai halı isterim, her metresine -faraza- kırk kuruş vereceğim, yapınız veya yaptırınız" emrini verir. Fakat kendisi onun metresini kırka değil, kim bilir, belki altmışa, yetmişe, seksene ve ihtimal ki daha ziyadeye deruhte etmiştir."²⁹⁷

Sendika, sipariş ettiği halıların "el ipiyle yapılmasını, pahalıya mal olan nebati boyalarla telvin edilmesini (renklendirilmesini) katiyen kabul etmez." Oysa bu yöntemle imal edilen halılar hem metanetten ve hem zerafetten yoksun oluyordu. Üstelik Uşak

²⁹⁶ BSM, Numara 6, s. 68.

²⁹⁷ A.e., ss. 68-69.

halısı diye pek pahalıya satılıyordu. Avrupalı müşteri pahalıya satın aldığı bu halıyı, "birkaç sene kullanıp da üç beş süpürge darbesiyle döküldüğünü görünce asırlarca payidar olacağı zannında bulunduğu halı" artık onun gözünde değersiz bir konuma düşüyordu. Artık, "bu hali görünce şöhret ve rağbetini işittiği Uşak halıları hakkında ne hüküm vereceği artık teemmül olunmalıdır. İşte bunun da Uşak halıcılığı üzerindeki su-i tesiri inkâr edilemez." Peki, "bu mahzurun bir çare-i telafisi yok mu? Şüphesiz var: Onun yaptığının aynısını yaparak rekabet etmek..." Ancak bu şekilde Avrupalılara karşı başarı kazanılabılırdi. Buna göre Osmanlı halı sermayedarları bir araya gelecek, sermayelerini birleştirerek, cesim bir şirket kuracaklar ve Avrupa'da çeşitli şubeler açacaklardı. Ne yazık ki, "bizdeki sermayedarlar öyle külliyetli sermayeye malik değildir. Fakat katre katre göl olur. Öyle zan olunuyor ki böyle bir ittihat hâsıl olursa toplanacak sermaye yarım milyonu geçer. İşte bu sûretle bir şirket veya sendika teşekkül edince memâlik-i ecnebiyede açılacak şubeler vasıtasıyla ilanlar yapılarak nefis şark halıları imal ve Avrupa'ya i'sal edileceği" düşünülmeli ve çalışmalar başlatılmalıydı.²⁹⁸

Yazıda böyle bir birliktelik sağlandıktan sonra İzmir sendikasının yaptığı gibi fena mal ile çok para kazanma hırsına düşülmemesi tavsiye ediliyor ve "Çünkü her şeyde olduğu gibi ticarete dahi hile sapmak felakettin en kısa yoludur" diye yazılıyordu. Bir başka tavsiye de Uşak halılarına kendine has kimliğini veren nebati boyadan vazgeçilmemesiydi. Çünkü İzmir sendikası madeni boya kullanarak, dayanıksız halılar ile hemen uçan renklerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Oysa "kadim Uşak halılarının bir meziyeti de boyalarının sabit olması ve güneşe bile maruz kalsa his olunacak veya çirkinleşecek kadar solmaması idi."

Bir de her şeyi hükümetten beklemek alışkanlığından vazgeçilmeliydi, "her şeyi, her tedbiri, hükümetten beklemeyerek biraz da teşebbüsâtı-ı şahsiye ile bu mahzurların" yok edilmesi çaresini yine bu sanatla uğraşanlar bulmalıydı. Teşebbüslerinde sorunla karşılaştıkları zaman, mutlaka hükümetin yardım eli onlara uzanırdı. Yazıda, birlik olup kararlı bir şekilde hareket edilmemesinin her meselede olduğu gibi halıcılık sektöründe de başarısızlığa yol açacağına dikkat çekiliyor, İzmir sendikasına karşı bir vakitler Uşak

²⁹⁸ BSM, Numara 6, ss. 68-69.

tüccarlarının kurduğu sendikanın uzun ömürlü olamaması şiddetle eleştiriliyordu. İzmir sendikasının kendisiyle rekabet edilmesini önlemek için Uşaklıların kurduğu sendikaya üye tüccarlara menfaaat göstererek işten çekilmesini sağlayabileceğine de işaret ediliyordu. Bunlara kanmamak gerekiyordu. Yazı şöyle devam ediyordu: Yoksa sendika bir defa buna muvaffak oldu mu, emin olmalıdır ki, müşkilat-ı hazıra kat kat arar. Zaten bu bir kaidedir: "Büyük sermayeler daima küçükleri boğar. Fakat küçük sermayelerin kuvve-i müttehidesine hiçbir vakit galebe edemez."²⁹⁹

Yazıda özeleştiri de yapılıyordu. Sektörün hâlâ eski usullerde çalıştığına dikkat çekilerek, "Uşak halıcılığı elan usul-ı kadime vadisinden tahvil-i mecra edememiştir, daha sarîh tabir ile Uşak halıcılığına fen ve sanat henüz inkeset zerafetini sokamamıştır" deniliyordu.³⁰⁰ Yani estetik bir gelişme, bu bölgede yaşanmamıştı. Sivas, Kayseri, Isparta, Kula ve Gördes gibi diğer üretim merkezlerinde teknolojik gelişmeyle estetik ilerleme birlikte ilerlemişti. Ne var ki, Uşak halılarında 20 sene önce ne dokunuyorsa, bugün de aynı şekil ve resimleri kullanılıyordu, zerafet açısından bir gelişme kaydedilmemişti. Bu çok önemli bir eksiklikti. Çünkü "Eski resimler, eski şekiller bugün zevk-i umûmiyi tatmin edemiyor. Moda meselesi halılara da girmiştir. Bunun için artık eski, "basmakalıp"ları terk etmelidir." Üstelik Uşak'ta halılara dokunan resimler göz hesabı dokunduğu için müteakbil resimler farklı oluyordu. "Mesela bir çiçeğin bir dalı resmin birinde kısa, diğerinde uzun veyahut bir resim murabba' (kare), diğeri müstatil (dikdörtgen) oluveriyor. Böyle şeyler vakian o kadar ehemmiyetli sayılamazsa da nazara hoş geldiği de iddia edilemez." Yazara göre ihtiyaç duyulan neydi? Ona göre, Uşak halıcıları biraz da teceddüd-perest olmalıydı, yani yenilikçi özellik taşımalıydı. Bu kendi menfaatleri icabıydı.³⁰¹

5.3.1.3.3 Şekerçilik Sektörüne İnovatif Öneriler

Bursa Sergisi Mecmuası'nda birçok sektör hakkında yapılan sert eleştiriler ve tahlillerden Bursa'nın geleneksel uğraş alanlarından olan şekerçilik de payını almıştı. Burada yapılan tespit, "Şekerçilik Avrupa'da olduğu kadar bizde ve hele Bursamızda müterakki değildir" deniliyordu. Çünkü Türk şekerçilik ürünleri sadece "şark zaikasına"

²⁹⁹ BSM, Numara 6, s. 70.

³⁰⁰ A.e.

³⁰¹ A.e., s. 71.

hitap ediyor, Avrupa ticaret alemi tarafından bilinmiyordu. Zaten Şekercilik Şubesi'ne girilince "müterakki bir sanatın teşhircâhına" girilmediği de hissediliyordu. Bu bölümde üzerinde akide, badem, portakal, liman, fındık şekerleri gibi isimlerin yazdığı içleri şeker dolu küçük kavanozlardan başka bir şey yoktu. Bu kısımda bulunan her şey "şarkın zaikasına malum ve aşına şeylerden, sekkeriyattan ibaret"ti. Ancak bu ürünler arasında sadece Bursa'ya mahsus ve tanıtılması halinde diğer insanların da sevecekleri güzel reçel ürünleri de bulunuyordu.

Şekercilik için gerekli her şey Bursa'da hem de çok ucuz olarak bulunuyordu. Sözelimi Avrupa ile kıyaslandığında meyve çeşitleri Bursa'da daha fazlaydı, hem de çok miktarda yetiştiriliyordu. Ne var ki, tüm dünya artık şeker ürünlerini değiştirmişti. Artık akide, leblebi ve peynir şekerlerine kimse ilgi göstermiyordu. Bunun yerine Fransızların "bonbon" dedikleri şekerler ve pastalar revaçtaydı. Dolayısıyla Bursa şeker sektörü de sadece yerli tüketimle yetinemeyeceği için ihracata yönelmeli, buna göre üretim yapmalıydı. Çünkü "bir sanat yalnız icra edildiği muhitte tevlit-i menafi', servet edemeyeceği için biraz da ihracata atf-ı nazar edilmek icap eder." Avrupa şeker sektörü bu mantıkla gelişmiş, "her tarafa ve bilhassa aktar-ı şarkiyeye külliyetli ihracat ve sevkியatta" bulunmuştu. Osmanlı şeker dükkânlarında Avrupa şeker ürünleri bulunuyordu. Şu halde yapılması gereken sadece şarkın zevkine hitap eden şekerler üretmek değildir, biraz da Avrupa'yı taklit ederek, nefis pastalar, şekerlemeler yaparak, bu sanatı daha da geliştirmektir. Bunun ilk uygulanacağı alan da, Bursa'nın nefis şekerlerinden kestane şekeri olabilirdi. Çünkü "kestane şekeri başka yerlerde yapılamaz, yapılsa da iyi ve leziz kestane yetiştirmekle maruf olan Bursa kestanesi mamulâtına benzemez. Bu da memâlik-i ecnebiyeye ihraç edilebilir. Mümkündür ki Avrupa'ca da kuvvetli bir rağbete tesadüf eder."³⁰²

5.3.1.3.4 Hediyeelik Eşya Sektörü ve Ehil Ustalar

1909 Sergisi'nde "Un var, yağ var, şeker var. Peki, niçin helva yapamıyoruz?" sorusuna sergide teşhir edilen lületaş ürünleriyle ilgili bölümde kalıcı bir cevap verilmeye çalışılıyordu. Eskişehir hem lületaşının çıkarıldığı zengin kuyulara sahipti, hem de buradan o taşları çıkaran, sonra da işleyen ustaları vardı. Ne var ki, Eskişehir'de

³⁰² BSM, Numara 5, s. 50.

lületaşından üretilen ürünler Batılı muadilleri kadar estetik ve sağlam olmuyordu. Üstelik, Avrupa'ya da üretim için gerekli hammadde Eskişehir'den gidiyordu. Peki neden olmuyordu? Neden Osmanlılar, lüle taşından estetik ve zarif tespihler, ağızlıklar, askı ziynetleri yapamazlar?

"Eskişehir'de lüle taşı pek feyizli ve mebzuldür. Bununla tespih gibi sigara ağızlığı gibi umumî tüketime yarar şeyler yapılıyor ve Eskişehir, Ankara, Konya, Dersaadet şimendüferlerinin mültekası ve trenlerin gece yattığı bir yer olduğu ve her gece pek çok yolcular geldiği için epeyce de sarf olunuyor. Fakat bu şeyler ne kadar adi! Çok defa müşterinin önüne koskoca bir camekân getirilir de yine içinden bir tanecik olsun, nazarı zerafeti okşayacak, ağızlık veya tesbih bulunamaz.

Halbuki Eskişehir kuyularından çıkarılmış, Eskişehir'de ayıklanmış, temizlenmiş taşlar Avrupa'ya, Viyana'ya gidince derhal eşkal-i zarifeye giriyor. Ağızlıkların envai yapılıyor. Sonra bunları yine bize satıyorlar; hem de yüksek fiyatlarla.

Böyle mi olmalıdır? Madem ki Eskişehir lüle taşının Avrupa'da emsali yoktur. Bundan genel zevki tatmin edecek zarif şeyleri, binlerce cici bicileri yine biz yapmalı idik de sadece el hakkı olmak üzere Viyana, Avrupa sanatkarlarına verdiğimiz fark fiyatları yine memleketimizde bırakmalı idik."³⁰³

Sorunun çözümü yine de mümkündü. Çünkü bu lüle taşı ocakları yabancıların elinde değil, Osmanlı'ya aitti. O halde Avrupa'dan bu taşın imalatında uzman birkaç usta Eskişehir'e getirilerek, eğitim verilebilirdi.³⁰⁴

Bu ustaların eğittiği Osmanlı ustaları, sektörü canlandırıp estetik düzey kazandıracaklar ve bu maden cevherleri işletmek için çıkarılan ürünleri Avrupa'ya sevk etmek mecburiyetinden de halkı kurtaracaklardı.

5.3.1.3.5 Bursa Sergisi'ndeki Mucitler ve İcatları

Serginin en dikkat çekici isimlerindendir Uşaklıyan Efendi. Çünkü Uşaklıyan Efendi kendi buluşlarıyla meşhurdur. Buluşları için özel bir sergi alanı ayrılmıştı. Bursalı olan Uşaklıyan Efendi, Avrupa'daki sanayi gelişmelerini yakından takip ediyor, bu buluşlara öykünüyor, kendisi de sürekli yeni icatlar üzerinde çalışıyordu. Tek amacı, "batı sanayi ürünlerinden üstün yeni eserler icat etmektir." Bu merak ve amaç yüzünden başına gelmedik kalmamıştı. Sultan II. Abdülhamid döneminde, bu mütecessis mucit

³⁰³ BSM, Numara 5, s. 65.

³⁰⁴ A.e., s. 66.

ruh, bir kişi tarafından "hanesinde dinamit, bomba imal ediyor" diye gambazlanmış ve "epeyce zamanlar tevkif edilmiş ve güç hal ile derdini anlatabilerek yakasını sıyırmıştır." Uşaklıyan Efendi'nin ürünleri arasında "muhtelif dinamo elektrik makineleri, elektrik bobinleri ile özel icatlarında olan ve o zamanlar aydınlatma amaçlı kullanılan lüks ve emsali lambalardan ziyade mukavim ve mükemmel olduğu anlaşılan şems lambaları ile ve bunlar gibi çeşitli alet ve icatlardan" oluşuyordu. Bu bölümü ziyaret edenler, yazarın hissine katılıyordu:

"İnsan bunları temaşa ettikçe ve bizde de fikr-i keşf ve icadın şu'le-nema olduğuna vakıf oldukça azim bir hiss-i iftihar duyuyor."³⁰⁵

Bursa Sergisi'nde Türklerin teknolojik üretimi ve yenilikçiliğinin bir örneği de saatçilik alanında oldu. Bursa Sergi Mecmuası'nda yer alan bilgilere göre sergide teşhir edilen ve satışa sunulan bu ürünün adı, "fennî ve zevalî saat" idi. "Sergide teşhir edilen eşya meyanında bazen pek zarif mamulât ve mahsulât bulunduğu gibi bazen de yeni icatlardan sayılması lazım gelen eşyaya tesadüf ediliyordu" diye anlatılan bu ürün aslında tek cümleyle, "Tarz-ı imal ve isti'malince pek rakik ve dakik ve herhalde nazar-ı dikkati canibtir" şeklinde izah ediliyordu. Dergide yer alan tanıtım cümleleriyle fennî ve zevalî saat şöyle işliyordu:

"Bu saatin kadranı cesîm (geniş) ve yirmi dört saate münkasımdır (ayrılmıştır). Akrebi ve kadranı yirmi dört saatte bir, yelkovanı da saatte bir devreder. Şu halde bunun diğer saatlerden farkı, on iki saati gösterecek yerde yirmi dört saati erae etmesidir (göstermesidir).

Kadranın içindeki taksimat (bölümleme) üç yüz altmış dereceliktir. Her derece dört dakika itibar edildikten bu vasıta ile tulû' ve gurub (doğuş ve batış) zamanları, "zevalî" olarak tayin edilebilir. Mesela tulû' ve gurub zamanlarını tayin için devâir-i mahsusasında gösterilen ayların aralarını tefrik eden hutut arasında bulunduğumuz günü takribi olarak tayin ettikten sonra o noktadan mebhûs 360 derecenin hangisine tesadüf edildiyse saat başından bilitibar beher derece dört dakika kabul edilerek, matlub günün tulû' ve gurub zamanları tayin olunur.

Bundan başka mine içinde başkaca iki daire daha var. Bunun biri ayları, diğeri günleri gösterir.

Şu izahattan anlaşılır ki bu saat hakikaten faideli ve cevval bir zekânın mahsul-u bediidir (yaratıcı ürünüdür). Âmili (üreticisi), Bandırma saatçilerinden Osman Efendi,

³⁰⁵ BSM, Numara 9, s. 103.

buna elli lira fiyat vaz' etmiş (koymuş) ve bu fiyat komisyonca da kabul olunmuştur. Osman Efendi, geçen (1)322 Bursa Ma'mûlât ve Mahsûlât Sergisinde dahi bu saatin bir başka nevini teşhir eylemiş idi. Bu gibi muvaffakiyetlerinden dolayı Osman Efendiyi takdir eder, diğer sanatkarlarımızın da bu yolda çalışarak ma'mûlât-ı icatkârane meydana getirmelerini arzu ederiz."³⁰⁶

Sergide Osmanlılar'ın övünç kaynağı olarak lanse edilen üretimlerden biri de para kasalarıydı. Sergi muhasebe odasının yakınında teşhir edilen kasalardan bir tanesi yaklaşık 1.5 metre yüksekliğindeydi. O tarihe kadar "memlekete kasalar Avrupa'dan gelir"di. Bu kasalar hep sağlam ve her türlü tehlikeye karşı dayanıklı zannedilir, ancak müessif olaylar yaşanınca hiç de öyle olmadığı görüldü. Avrupa yapımı muadillerinden daha sağlam olan bu kasalar, Bursa'nın Kiygan Çarşısı'nda mukim demirci İsmail Usta tarafından Amerikan usulünde yapılmıştı. Sergiyi gezen uzmanlar, "bu kasayı alanın vereceği paraya katiyen acımayacağını" söylüyordu, çünkü kasa o derece mukavim ve mükemmeldi. Kasanın üst cephesine bir besmele-i şerife levhası kazınıp konulmuştu. Muhasebe Odası ile Bakırcılık Odası arasında ikinci bir kasa daha vardı. Bu kasa ise İngiliz sistemine uygun yapılmıştı. Kaba bir görüntüye sahip olan kasanın bu görüntüsünün sebebi, "kumlu, çeliş ve ateşe mukavim" olmasındandı. Ayrıca kapanınca anahtarı üzerinde olsa bile yine açılmazdı. Açmak için tek bir yöntem vardı, bunu da sadece iki kişi bilecekti, biri üreticisi Balıkesirli Tekfur Markaryan Efendi, diğeri de satın alan kişiydi. Bu kasanın üzerinde ise Dersaâdet'teki Lüfler Matbaası'nın muhtelif ve resimli resimsiz evrak-ı matbuası numunelerini içeren bir levha asılıydı.³⁰⁷

³⁰⁶ BSM, Numara 3, s. 33.

³⁰⁷ BSM, Numara 6, s. 82.

SONUÇ

19. yüzyılın başından itibaren ilk büyük fabrikaları kurarak sanayileşme hamlesine girişen Osmanlı İmparatorluğu'nun bu teşebbüsü, birçok başka alana sirayet etmesine karşın, kendi alanında başarıya ulaşamamıştı. Tanzimat ile birlikte başlayan yeni ve kapsamlı süreç ise idari alandan başlayarak birçok sahada yeni bir tanzimi, Avrupaî bir düzeni tesis etmeye girişirken, sanayileşme üzerine derinlemesine bir analiz ve eylem planı ortaya koyamamıştı. Elbette Osmanlı idarecilerinin odak noktasında, gittikçe kaybedilmekte olan güçlü devlet olma rolünün muhafazası ve ihyası için yapılacak eylemler vardı. Ama bunun için en doğru yöntemin hangisi olacağına dair, üzerinde mutabık kalınmış bir tespit ve yol haritası bulunmuyordu. Birden fazla tespit, birden fazla yol salık veriliyordu.

1838'de İngiltere ile imzalanan Ticaret Anlaşması'nın da oluşturduğu ortamda, zaten yeterince karmaşık ve sıkıntılı olan siyasal ortama, bir de ekonomik zafiyetler eklenmişti. Cevdet Paşa'nın Sadullah Paşa ile yaptığı uzun yazışmalarda vurguladığı gibi, köklü değişimleri yapmak için gerekli üç şey, hiç bir zaman bir arada bulunamıyordu: İlim, irade ve kudret... Yani yapılacağı bilmek, yapmaya kuvvetli istek duymak ve yapabilme gücüne sahip olmak... Ne yazık ki, Osmanlılar bu üç unsuru aynı anda bir araya getirip reformaları başarıyla uygulayamamışlardı.

Tam da bu kertede, zamanlaması bakımından uygun gelen bir gelişme olmuştu. Osmanlıların ne yapacaklarına dair bilgiye ve gözleme dayalı bir kalkış noktası edinmelerinde, ilk kez 1851'de düzenlenen uluslararası fuarların büyük payı olacaktı. Çünkü bu fuarlar, rical-i devletin dünyayı yakından izlemesinde, kulaktan duyduğu gelişmeleri bizzat tecrübe etmesinde, devlet görevlilerinin gelişmeleri ve yenilikleri öğrenmek için yurtdışına gönderilmesinde bir dönüm noktasıydı. Daha da önemlisi bu fuarlar, somut verilere dayalı olarak Osmanlı ile diğer ülkelerin gelişimini mukayese eden, ekonomik gelişmenin sağlanması için neler yapılması gerektiği konusunda yol gösteren ve yöneticileri bilgi sahibi kılan bir rol oynamıştı.

Bu yüzden, Osmanlı'da sanayileşme için, ekonomik kalkınma için son derece önemli bir tarih olan 1860'ların ilk yılları, aslında Osmanlıların katıldığı iki önemli dünya fuarının sonrasına rastlar. Hatta 60'ların ilk yıllarında yapılan fuarlarda dahil

edildiğinde 3 büyük fuara tesadüf eder. 1851 Londra, 1855 Paris ve 1862 Londra dünya fuarlarına katılan Osmanlılar, bütün dünya ülkelerini geliştirmiş ziraat ve sanayi mamülleriyle bir arada görünce başta padişah ve Bâb-ı Âli olmak üzere, büyük bir muhasebeye de girişmişlerdi.

Muhasebe, bilgi sahibi olmakla başlamıştı. Ne tür bilgi? Sözelimi, 1851 Fuarı'na Osmanlıların gönderdiği mallar, açılıştan sonra ulaşmıştı. Osmanlı ürünleri bu gecikme nedeniyle kataloglarda bile yer almamıştı. Hangi ürünlerle gitmeleri gerektiğine dair bir fikirleri olmadığı için her türlü ürünü fuara götürmüşlerdi. Tüm bu eksikleri artıran bir şaşkınlık daha yaşamışlar, orada yepyeni bir dünya ile karşılaşmışlardı. Bunun üzerine arayışlar ve yeni girişimler başladı. Osmanlıyı 600 yıl ayakta tutan yeni şartlara adapte olma yeteneği burada da kendini gösterdi. Sadece 4 yıl sonra düzenlenen Paris Fuarı'na son derece planlı ve gösterişli bir pavyonla katılan Osmanlılar, ürünlerin teşhiri kadar prestij ve gücün resmedilmesine de önem verdiler. 1862 II. Londra Fuarı'nda ise her şey çok daha değişik oldu. Değişim, Osmanlı'nın üretim anlayışına da yansımıştı.

Bilgi sahibi olmak, bir hareket planı hazırlama safhasına yol açmıştı. Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulması, yeni sanayileşme için son derece önemli olan ara eleman ihtiyacının karşılanması için sanayi mekteplerinin açılması, esnafın değişime ayak uydurabilmesi için Almanya ve İngiltere örneğinde olduğu gibi büyük şirketler kurmasının sağlanması ile icat ve yeniliklerin teşvik edilip üretimin desteklenmesi amacıyla sergilerin düzenlenmesi, dünya fuarlarına katılımdan sonra oldu.

Türkiye'nin bugüne kadar yapılmış en kapsamlı, en fazla katılımcı ve ürünün yer aldığı sergi de, Osmanlı Devleti'nin katıldığı 3. büyük dünya sergisi olan 1862 Londra Fuarı'ndan sonra yapıldı. Sultan Abdülaziz'in talimatı üzerine İmparatorluğun tüm eyaletlerinin desteğiyle, Sultanahmet Meydanı'na özel olarak inşa edilen fuar binasıyla, fuara özel yapılan yenilikçi ürünleriyle bu fuar görkemli bir ticarî şenlik oldu. Sergi-i Umûmî-i Osmanî, Osmanlı sanayileşmesinin yeni bir düzen içerisinde gerçekleşmesi için atılan bir adımdı. Bir anlamda, İmparatorluğun sahip oldukları ile yapabilecekleri arasında bir denge aranmıştı bu fuarda.

Dönemin gazetelerinde fuar hakkında yazılan makaleler ve habeler okunduğunda bu fuarla ilgili iki önemli tespit daha görülüyor:

1- Osmanlılar, kendi toplumsal yapısıyla, geleneksel değerleriyle Avrupa sanayileşmesini buluşturan ve kaynaştıran bir anlayış geliştirmişlerdi. Bu anlayışı simgeleyen sözcük ise, "hayırlı bir imtihan meydanı" ibaresiydi. Fuar alanı hayırlı bir imtihan meydanı olursa, herkes akranından geri kalmamak için özenecek ve elden geldiği mertebe çalışacaktı.

2- Diğer husus ise, fuar, Osmanlılara unuttuklarını hatırlatacaktı. Çünkü Osmanlılar her nevi eşyayı zaten üretiyorlardı. Yenilikçiliğe aşınaydılar. Ama bu hasletlerini, bir vakitten beri unutmuşlardı. İşte ulusal fuarlar, Osmanlıların bu unuttukları unsurları hatırlatıp onları tekrar icat ve yeniliğe teşvik edecekti.

Sultan Abdülaziz'in ciddi çaba ve cılız çalışmalarını bir kenara koyarsak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşen Avrupa ülkelerini yakalama için hızlı kalkınma ve fuarlara katılım politikasında Sultan II. Abdülhamid tahta çıkana kadar hiçbir yenilik olmadı. Fuarcılığı, hem ülkenin dış tanıtımı ve propagandasında bir enstrüman olarak kullanan, hem de esnaf ve tüccarının gelişip büyümesi için bir vesile olarak gören Sultan Abdülhamid idi. II. Abdülhamid, Batı ile Osmanlı ilişkilerinin yalnızca Avrupa ile ve o da çoğunlukla siyasi ilişkilerle sınırlı olmasına son vererek, "sanayi, eğitim ve özellikle de ticaret" saç ayağı üzerine kurulu bir ilişkiler bütünü tesis etti. Üstelik bu ilişkiler sadece Avrupa ile kurulmadı, başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerin tamamına yaygınlaştırıldı.³⁰⁸ Kuşkusuz bunda Osmanlıların ülke katılımı gerçekleştirdiği 1867 Paris Fuarı'nın açılışına iştirak edip, ülkesi ile diğer sanayileşmiş ülkeler arasındaki farkı bizzat görmesinin ve karşılaştırma yapma fırsatı bulmasının etkisi vardı. Paris Fuarı'nın açılışında yer alan dönemin şehzadesi Abdülhamid Efendi, gerek ihtişamlı fuar törenlerinden, gerekse fuarda sergilenen ürünlerden etkilenmişti. 1867 yılının o 15 gününü hafızasından hiç silmedi ve orada gördüklerini aşama aşama ülkesinde gerçekleştirdi.

³⁰⁸ "Hüsni İbtida", **MŞSM**, Sayı 1, 1 Haziran 1893, s. 1.

Çok yönlü bir fuar stratejisi izleyen Sultan II Abdülhamid, öncelikle uluslararası fuarlara katılımı Osmanlı tüccarının gündeminin birinci maddesi yaptı. Bunun için kendi döneminde kurulan ticaret ve sanayi odalarını vasıta olarak kullandı. Yabancı ülkelerdeki Osmanlı ticaret ateşelerini fuarlar konusunda vazifelendirip tüm gelişmelerden Osmanlı tüccarını haberdar ettirdi. Stratejinin ikinci ayağı ise fuarları fırsat olarak görüp katılması ve kendini geliştirmesi istenen Osmanlı tüccarının, komplekse kapılmaması için Osmanlı'nın güçlü devlet imajını ardında hissederek, sergilere iştirak etmesinin sağlanmasıydı. Böylece fuarlardan daha çok verim alınması planlanmıştı. Diğer taraftan, o dönem fuarlarının perakende satışların yapıldığı fuarlar olduğu dikkate alınırca, tüccar lehine bir uygulamaya daha gidildi ve uluslararası fuarlara katılan Osmanlı tüccar ve esnafı gümrükten muaf tutuldu.

Eğer ürünler, ülke katılımının olduğu fuarlara gönderiyorlarsa, nakliye ve sigorta masrafları devlet tarafından karşılandı. Bunun yanı sıra dünya fuarlarına gönderilen eşyaların neredeyse tamamına yakını, fuarda satılıp bedelinin esnafa ödenmesi beklenmeden, devlet tarafından esnaftan çoğunlukla peşin olarak satın alındı. Böylece uluslararası fuarlar, içerideki esnafı kalkındırmak ve ticari ortama hareketlendirmek için kullanıldı.

Uluslararası fuarların Osmanlı'ya yansımalarının önemli sonuçlarından biri de dahili fuar düzenlenmesini devlet politikası haline getirmesiydi. Özellikle 1890'lı yılların sonuna doğru, Sultan II. Abdülhamid çıkardığı bir irade ile bütün valileri, vilayet merkezlerinde fuar düzenlemekle sorumlu kıldı. Dahili Fuarlar Dönemi olarak nitelendirilebilecek bu dönemde, Edirne'den Konya'ya, Trabzon'dan İzmir'e, Bursa'dan Halep'e, Diyarbakir'den Ankara'ya kadar bütün önemli üretim ve idare merkezlerinde başlangıç için oldukça ciddi kabul edilebilecek kapsamda fuarlar düzenlenmeye başladı. Buralarda o vilayetin ziraî ve sınaî ürünleri teşhir edilirken, her vilayet yenilikçi icatlarıyla öne çıkmaya çalışıyordu. Osmanlıların kullandığı kasalar başta Viyana olmak üzere birçok Avrupa şehrinde getiriliyordu. İlk kez bir Osmanlı ustası tarafından yapılan kasa, Bursa Sergisi'nde teşhir edildi, kasayı dikkatlice inceleyen padişah, yerli kasanın mükemmeliği karşısında emnuniyetini yanındakilerle paylaştı.

Osmanlılar açısından uluslararası fuarların bir özelliği de güçlü olduğunu gösterme meydanı olmasıydı. Özellikle de günümüzün expo'ları olarak nitelendirilen, dünya fuarları bu kapsamdaydı. Başta 1876 Philadelphia ve 1893 Chicago dünya fuarları olmak üzere, Amerika kıtasındaki fuarlara katılıma özel önem verilmişti. Bunun nedeni ise İmparatorluk, niyetlerinden emin olmadığı Avrupa ülkelerinin yerine yeni bir müttefik ülke konumlandırmak istiyordu. İşte yeni siyasi ilişkiler denkleminde fuarlar son derece hassas bir rol oynuyordu.

Osmanlılar, nasıl fuara iştirak edeceğini bilmeyen Osmanlı tüccarı için bir başka yöntem daha geliştirdi. Sultan II. Abdülhamid döneminde, Avrupa'daki ticaret müzelerine benzer şekilde Numunehane-i Osmani kuruldu. İmparatorluk dahilindeki üreticilerini buraya ürünlerini bilgil ve fiyatlarıyla göndermeleri yetiyordu. Buradaki yetkililer o ürünleri pazarlıyorlardı. Uluslararası fuarlara ürün gönderiminde de vazifelendirildi. Filibe Sergisi başta olmak üzere bir kısım fuarlara Numunehane-i Osmanî aracılığıyla ürün gönderildi.

Nihayet Osmanlılar, fuarların finansmanı için üçlü yöntem uyguladılar. Ülke katılımının olduğu fuarlar devlet tarafından bizzat finanse edildi. Devletin ayırdığı bütçenin yetmediği yerlerde padişahın özel destekleriyle açıklar kapatıldı. 1851 Londra, 1855 Paris, 1862 Londra, 1873 Viyana, 1867 Paris, 1876 Philadelphia ve 1893 Chicago dünya fuarları böyleydi. Bu yöntemde ürünler, esnaftan satın alındığı için ticaret canlanıyor, özel siparişler de yapılıyordu. İkinci olarak, özel sektör finansman için kullanılmıştı. Bu da 1863 Sergisi'nde olduğu gibi tüccarlardan oluşan bir kumpanyaya tamamen veriliyordu ya da 1893 Chicago Fuarı'nda olduğu gibi özel bir müteşbbise bazı haklar karşılığında ihale ediliyordu. Üçüncüsü ise, büyük şirketlerin her yıl belirli bir oranda katıldıkları bir fon ihdas edilerek, bu fonla serginin finansman edilmesi idi. 1894 ve 1902 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenecek sergiler için düşünülmüş, ancak hayata tam olarak geçirilememişti.

Sonuç olarak, uluslararası fuarların 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlılar da yeni bir kalkınma ve gelişme fikrinin oluşup hayata geçirilmesinde etkin olduğu söylenebilir. Buna göre; bir yandan uluslararası fuarlara katılımın sağladığı ekonomik hareketlilik ve deneyim, diğer yandan da söz konusu gayretlerin

harekete geçirdiği ÷lke içi dinamikler fuarların Osmanlı ekonomisi açısından sahip olduğu rolün iki temel ayağını oluşturur. Özellikle de özel sektörün öncülüğündeki sanayileşme düşüncesinin fuarlarla paralel bir gelişim göstermesi, bu etkinin somut örneklerinden biri sayılabilir.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

1. Bâbîâli Evrak Odası Sadaret Evrakı

-Mektubi Kalemi, Nezaret ve Devâir (A.MKT.NZD) 65/72; 56/29.

- Sadaret Mektubi Kalemi (A.MKT.MHM): 251/21; 246/99; 279/70; 311/52; 329/21;
397/38; 329/85; 242/63; 246/99; 250/24; 251/10; 251/21; 251/24;
252/58

- Umum Vilayetler Tahrirâtı (A.MKT.UM), 545/26; 555/96

-Babıali Evrak Odası (BEO), 3141/235507.

2. İradeler Tasnifi

-Dosya Usulü İradeler tasnifi (DUİT), 136/12.

3. Yıldız Tasnifi

- Yıldız Perakende, Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML), 22/72.

- Yıldız Perakende, Orman, Meadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı (Y.PRK. OMZ), 3/24.

- Yıldız Perakende, Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM), 53/123; 66/75.

- Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
(Y.PRK.MYD) 5/59.

- Yıldız Perakende, Askeri Maruzat (Y.PRK -ASK), 169/42.

- Yıldız Husûsî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 506/64; 915/74

- Yıldız Perakende Name-i Hümayun Evrakı (Y.PRK.NMH), 10/78.

-Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.Mtv.), 76/35; 76/36; 102/103; 103/15; 285/167.

4. Dahiliye Nezareti Evrakı (DH.)

Dahiliye Nezareti Evrakı, İdare Kısmı (DH-İD), 108-2/26

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), 825/5; 901/15; 2032/17; 2468/100; 2564/5; 2606/107; 2803/81; 901/15; 1148/35; 2032/17; 2040/110; 2043/23

6. Maarif Nezareti Evrakı (MF.)

MF.MKT, 915/74

7. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): 232/48.

B. Gazeteler ve Dergiler

Bursa Sergi Mecmuası (BSM): Numara 1, 1 Haziran 1893; Numara 2, 17 Temmuz 1325; Numara 3, 24 Temmuz 1325; Numara 4, 31 Temmuz 1325; Numara 5, 7 Ağustos 1325; Numara 6, 14 Ağustos 1325; Numara 7, 21 Ağustos 1325; Numara 8, 28 Ağustos 1325; Numara 9, Eylül 1325, Numara 10, 15 Kanunisanı 1325.

Ceride-i Havadis: Numara 727, 22 Cemaziyelevvel 1271; Numara 729, 7 Cemaziyelevvel 1271; Numara 751, 22 Zilkade 1271; Numara 1128, 5 Şaban 1279; Numara 1133, 11 Ramazan 1279; Numara 1138, 22 Şevval 1279; Numara 1139, Gurre-i Zilkade 1279; Numara 1142, 22 Zilkade 1279; Numara 1151, 10 Safer 1280; Numara 777, 13 Cemaziyelahir 1272.

Cumhuriyet: 15 Eylül 1925.

Dersaadet Dicaret Odası Gazetesi (DTOG): Numara 181, 4 Haziran 1304; Numara 237, 1 Temmuz 1304; Numara 343, 13 Temmuz 1308; Numara 346, 3 Ağustos 1307; Numara 353, 21 Eylül 1308; Numara 391, 13 Haziran 1308; Numara 398, 1 Ağustos 1308; Numara 419, 26 Kanunuevvel 1308.

Felâhat Mecmuası: Numara 6, 1 Haziran 1329.

İstanbul Mecmuası: Numara 1, 8 Cumaziyelahir 1284; Numara 2, 22 Cumaziyelahir 1284.

Ma'lûmât: Numara 24, 6 Kasım 1903; Numara 39, 23 Mayıs 1312.

Mir'at Gazetesi: Numara 2, Şevval 1279; Numara 3, Zilkade 1279.

Musavver Şikago Sergisi Mecmuası (MŞSM): Numara 1, 1 Haziran 1893; Numara 2, 1 Temmuz 1893; Numara 4-5-6, 15 Teşrinievvel 1893;

Ruznâme-i Ceride-i Havadis: Numara 561, 8 Şaban 1279; Numara 582, 10 Ramazan 1279; Numara 585, 14 Ramazan 1279; Numara 639, 18 Zilhicce 1279.

Servet-i Fünun: Numara 269, 25 Nisan 1312; Numara 690, 1 Temmuz 1320.

Şehbal: Numara 23, 13 Temmuz 1327; Numara 77, 15 Haziran 1329.

Takvim-i Vekâyi: Numara 1027, 9 Şaban 1285.

Tasvir-i Efkâr: Numara 45, Cemaziyelahir 1279; Numara 79, 8 Şevval 1279; Numara 364, 10 Safer 1280.

Tercüman-ı Ahval: Numara 304, 11 Ramazan 1279; Numara 306, 15 Ramazan 1279; Numara 315, 9 Şevval 1279; Numara 315, 25 Şevval 1279; Numara 364, 10 Safer 1280.

Umur-ı Nafia ve Ziraat Mecmuası (UNZM): Numara 1, 1 Muharrem 1309; Numara 6, 15 Rebiülevvel 1309; Numara 14, 15 Recep 1309; Numara 23, 1 Zilhicce 1309; Numara 26, 10 Muharrem 1310; Numara 27, 1 Safer 1310; Numara 39, 1 Rebiülevvel 1310; Numara 70, 10 Zilkade 1311; Numara 77, 1 Rebiülevvel 1313; Numara 181, 10 Şevval 1316.

KİTAPLAR

- : **İstanbul Beynelmilel Sergi ve Panayır Küşadı Meselesi**, İstanbul, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, 1928.
- : **The Art Journal Illustrated Catalogue**, London, Breadbury and Evans, s. XIV.
- : **Official Catalogue of the Exhibition 1876**, C. I, Centennial Catalogue Company, 1876.
- : **Official Directory of The Louisiana Purchase Exposition**, Saint Louis, Woodward & Tiernan Printing, 1904.
- AHMET MİTHAT: **Ekonomi Politik**, Kırkanbar Matbaası, İstanbul, 1291.
- ALKAN, Ahmet Turan: **Sıradışı Bir Jön Türk Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1989.
- AND, Metin: **Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.
-: **Osmanlı Tasvir Sanatları 1: Minyatür**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. bs., 2004.
- APPELBAUM, Stanley: **The Chicago World's Fair of 1893**, New York, Dover Publications, 1980.
- AYMANKUY, Yusuf: **Kongre Turizmi ve Fuar Organizasyonları**, Ankara, Detay, 2006.
- BAHÇETEPE, Tülay: **Fuarlara Katılım Rehberi**, İstanbul, İTO Yayınları, 2009.
- BÜLBÜL, Yaşar: **Teknoloji Tarihinde Osmanlılar**, İstanbul, İstanbul Yayınları, 2014.
- CEZAR, Mustafa: **Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi Bey**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971.

- CLAES, Ed.: **Guide Album Illustre de L'exposition Universelle Bruxelles - Tervueren 1897**, Bruxelles, 1897.
- CEVDET PAŞA: **Tezâkir 40 Tetimme**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- ÇELİK, Akile: **1889 Paris Umûmî Sergisi**, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, 2010.
- ÇELİK, Zeynep: **Şarkın Sergilenişi**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2005.
- ERGİN, Osmanı Nuri: **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, C.II, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, 1995.
- FINDLEY, Carter V.: **Ahmed Mithat Efendi Avrupa'da**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- FLINN, John J.: **The Best Things To Be Seen At The World's Fair**, Chicago, The Columbian Guide Company, 1893.
- GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA: **Anılar Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli**, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, C.I, 1995.
- GEORGEON, François: **Sultan Abdülhamid**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- GÖKSEL, Ahmet Bülent, Çisil Sohodol: **Stratejik Fuar Yönetimi**, İstanbul, MediaCad Yayınları, 2005.
- GÜLSOY, Tansel: **Reklam Terimleri ve Kavramları Sözlüğü**, İstanbul, Adam Yayınları, 1999.
- GÜLSOY, Ufuk, Bayram Nazır: **Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu: İstanbul Ticaret Odası 1923-1960**, İstanbul, İTO Yayınları, 2012.
- GÜRAN, Tefik: **İktisat Tarihi**, İstanbul, Der Yayınları, 2011.
- GÜRÜZ, Demet: **Halkla İlişkiler Teknikleri**, İzmir, Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 1995.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan: **Ekonomi Sözlüğü**, İstanbul, Remzi Yayınları, 1976.

- INGRAM, J.S.: **The Centennial Exposition Described and Illustrated**, Philadelphia, Hubbard Bros Publ., 1876.
- IŞIKLI, Aytaç, Mümin Balkan: **Fotoğraflarla Türk Fuarçılık Tarihi**, İstanbul, İstanbul Fuar Merkezi Yayınları, 2008.
-: **Türk Fuarçılık Tarihi**, İstanbul, İFM Yayınları, 2007.
- IŞIKLI, Aytaç: **Türkiye Fuar Albümü Osmanlı Dönemi**, İstanbul, İFM Yayınları, 2012.
- İNALCIK, Halil: **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C.I, İstanbul, Eren Yayınları, 2000.
- KALA, Ahmet: **Türk Sinaî Mülkiyet Hakları Tarihi**, İstanbul, Türk Patent Enstitüsü, 2008.
- KARAL, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977.
- KILKIŞ, Yıldırım: **Uluslararası Fuarlar ve Türkiye**, İstanbul, İTO Yayınları, 1977.
- KUTAY, Cemal: **Avrupa'da Sultan Aziz**, İstanbul, Geçmişten Günümüze Türk Kitaplığı, 1970.
- KÜÇÜKERMEN, Önder: **Milli Saraylar Koleksiyonu'nda Yıldız Porseleni**, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, 1998.
- MATTIE, Erik: **Dünya Fuarları**, Çev. Canan Bilgin, İstanbul, İFM Yayınları, 2007.
- MERTENS, A.: **Exposition Universelle D'Anvers 1894**, Bruxelles, 1894.
- MEVSİM, Hüseyin: **Bulgar Gözüyle Bursa**, Kitap Yayınları, 2009.
- OKAY, Ayla: **Kurum Kimliği**, İstanbul, MediaCad Yayınları, 2000.
- OUNTENDIRCK, Frans: **La Turquie A Propos De L'exposition Universelle de 1867**, Paris, 1867.

- ÖNSOY, Rifat: **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1988.
- PIERCE, James Wilson: **Photographic History of the World's Fair**, Chicago, Lennox Publishing Company, 1893.
- PUSHMAN, Hohannes T.: **The Exhibits of the Ottoman Empire at the World's Columbian Exposition**, Chicago, Imperial Ottoman Commission, 1893.
- SALAHEDDİN BEY: **Türkiye 1867 Evrensel Sergisi**, Çev. Hakan Arca, İstanbul, İFM Yayınları, 2008.
- SERÇE, Erkan: **Bir Osmanlı Aydınının Londra Seyahatnamesi**, İstanbul, İstiklal Kitabevi, 2007.
- SEZGİN, Candan: **Sanayi Devrimi Yıllarında Osmanlı Saraylarında Sanayi ve Teknoloji Araçları**, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, 2004.
- SÜMER, Faruk: **Yabanlu Pazarı Selçuklu Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1985.
- ŞEN, Ömer: **Osmanlı Panayırıları (18-19. Yüzyıl)**, İstanbul, Eren Yayınları, 1996.
- TURAN, Fikret: **Seyahatname-i Londra Tanzimat Bürokratının Modern Sanayi Toplumuna Bakışı**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.
- TÜRKCAN, Ergun: **Dünya'da ve Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Politika**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- VIQUESNEL, Auguste: **Voyage Dans la Turqui d'Europe**, Paris, 1868.

MAKALELER

- ACAR, Şinasi: "Saatçi Eflâkî Dede", **Toprak İşveren Dergisi**, Sayı 90, Haziran 2011, ss. 12-19.
- AHMED MÜNİR: "Japonya'da Umûmî Sergi", **Sebilü'r-Reşad**, C.I-XII, Numara 1-300, ss.11-13
- AYCI, Ali: "Pazarlama Karması Açısından Yurtdışı Fuarlar: KOSGEB Yurtdışı Fuar Desteklerinden Faydalanan KOBİ'lere Yönelik Bir Araştırma", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Ankara, Sayı 13/3, 2011, ss. 159-182.
- AYDIN, Mahir: "Filibe Sergisi", Belleten, Türk Tarih Kurumu, Sayı 223, C:LVIII, Aralık 1994, ss. 659-693.
- BLYTHE, Jim: "Using Trade Fairs in Key Account Management", **Industrial Marketing Management**, 31, 2002, p.629.
- DASKALOV, P. N.: "Bursa Yolculuğu", Çev. Hüseyin Mevsim, **Bursa'da Yaşam Dergisi**, Ocak 2008, ss. 38-52.
- DEMİRCİ, Barış, Ebru Arslaner: "Fuar Organizasyonlarının Yerel Ekonomiye ve Tekrar Gelme Niyetine Etkileri: Bursa Örneği", **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, C. IV, Sayı 2, 2012, ss. 63-73.
- DOĞAN, Mesut: "Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sanayileşme Süreci ve Son 10 Yıllık Gelişimi", **Marmara Coğrafya Dergisi**, Sayı 27, 2013, ss. 511-550.
- FEYZULLAH SACİD: "Brüksel Sergisi", Şehbal, Numara 23, ss. 462-463.
- GERMANER, Semra: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları", **Tarih ve Toplum Dergisi**, Sayı 95, Kasım 1991, ss. 33-39.

- GİZ, Adnan: "İslah-ı Sanayi Komisyonu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.V, Ankara, İletisim, 1985, ss. 1360-1362.
-: "Dünya Sergilerinde Türk Mamülleri", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, Sayı 18, 15 Ağustos 1967, ss. 11-13.
-: "1963 İstanbul Sergisi", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, Sayı 28, 15 Haziran 1968, ss. 23-25.
- GÜÇER, Lütfi: "Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikaları", **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, Sayı 1, 1987, ss. 5-128.
- GÜREL, Sedat: "Geleceği Amaçlayan Mimari ve Uluslararası Sergi Organizasyonları", **Mimarlık Dergisi**, Sayı 84, Ekim 1970, ss. 25-31.
- HAKKI NEZİHİ: "Memleketimizde İlk Sanayi Sergisi", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Sayı 7, 1931, ss. 415-418.
- KADRİ BEY: "Tarih-i Sergi-i Berveçh-i Umûmî", **Mecmua-i Fünûn**, Numara 9, Mah-ı Ramazan 1279, ss. 386-392.
-: "Sergi-i Umûmî-i Osmanî", **Mecmûa-i Fünûn**, Numara 10, Şevval 1279 (Mart/Nisan 1863), ss. 430-434.
- KALA, Ahmet: "Esnaf", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XI, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, ss. 423-430.
- KAZGAN, Haydar: "Osmanlı Sanayinin Dışa Açılması, 1893 Şikago Sergisinde Osmanlı Pavyonu", **Diyalog**, Şubat 1984, ss. 63-65.
- KURT, Burcu: "Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri", **History Studies International Journal of History**, C.V, Sayı 3, ss. 151-173.
- KURUYAZICI, Hasan: "Galata'nın Unutulmuş Mimarları", (Çevrimiçi)

http://www.obarsiv.com/vct_0506_hasan_kuruyazici.html, 25 Mart 2015

- MUŞMAL, Hüseyin: "Anadolu'nun İlk Halı ve Kilim Sergisi Konya'da Açıldı", (Çevrimiçi) <http://www.pusulahaber.com.tr/anadolunun-ilk-hali-ve-kilim-sergisi-konyada-acildi-2947yy.htm>, 03 Mart 2015
- MÜNİF BEY: "Sergi-i Umûmî-i Osmanî'nin Vukû-i Küşâdı", **Mecmua-i Fünûn**, Numara 9, Mah-ı Ramazan, ss. 362-367.
-: "Zamîme-i Sergi-i Osmanî", **Mecmûa-i Fünun**, Şevval 1279, İstanbul, Numara 10, ss. 408-413.
- ÖNSOY, Rifat: "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876", **H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.II, Sayı 2, 1984, ss. 5-12.
-: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umûmî-i Osmanî (1863 İstanbul Sergisi)", **Belleten**, C. XLVII, Sayı 185 (Ocak 1983), ss. 210-213.
- ÖZCAN, Koray: "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Tipolojileri I, Pazar ya da Panayır Yerleşmeleri", **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı I, 2006, ss. 205-224.
- SERİNGHAUS, Rolf F. H., Philip J. Rosson: "Management and Performance of International Trade Fair Exhibitors: Government Stands vs Independent Stands", **International Marketing Review**, 15:5, 1998, p.398.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet: "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839 -1876), **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXVIII, Sayı 46, ss. 53-69.
- SİLER, Abdurrahman: "1867 Paris Milletlerarası Sergisi ve Osmanlı İmparatorluğu", **Türk Kültürü**, Sayı 330, ss. 622-634.
- ŞANDA, H. Avni: "Katıldığımız İlk Yabancı Sergi", **İstanbul Ticaret Gazetesi**, C. VIII, Sayı 370, 3 Eylül 1965, ss. 4 ve 15.

-: "1856 Sergisi", **İstanbul Ticaret Gazetesi**, İstanbul, C. VIII, Sayı 370, 10 Eylül 1965, ss. 4 ve 15.
-: "Bizde İlk Ticaret Sergisi", **İstanbul Ticaret Gazetesi**, C. VIII, Sayı 368, 1965, ss. 4 ve 13.
-: "1863 Sultanahmet Sergisinin Sonuçları", **İstanbul Ticaret Gazetesi**, C. VIII, Sayı 371, 17 Eylül 1965, ss. 4 ve 14.
- ŞENER, Sefer: "Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.IX, Sayı 3, 2007, ss. 56-90.
- TOKER, Boran: "İzmir İlinin İhtisas Fuarları Bakımından Arz Potansiyeli ve Mevcut Durumun Değerlendirilmesi", **Ege Akademik Bakış**, C.VII, Sayı 2, 2007, ss. 421-443.
- ÜLGEN, Pınar: "Geç Ortaçağ Avrupasında Pazar ve Panayır İlişkisinin Ticaret Hayatındaki Rolü ve Türk-İslam Dünyasındakilerle Karşılaştırılması", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.V, Sayı 21, s. 359-381.
- ÜNVER, Metin: "Teknolojik Gelişmeler Işığında Osmanlı- Amerikan Silah Ticaretinin İlk Dönemi", **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)**, 54, Ankara, 2013, ss. 195-220.
- ZEREN, M. Ebru, Gözde Sazak: "Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık", **Online Thematic Journal of Turkic Studies**, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, Sayı 2, Temmuz 2011, s. 53-78.
- YILMAZ, Gülgün: "Osmanlı Devleti'nin Katıldığı Uluslararası Tarım Endüstri, Sanat Sergileri ve İâne Sergisi", Ed. Oktay Belli, Belma Barış Kurtel, İstanbul, **Sinan Genim'e Armağan Makaleler**, Ege Yayınları, 2005, ss. 719-729.

YAYINLANMAMIŞ TEZLER

GÜLTEKİN, Edip: "Sergi-i Umûmî-i Osmanî", **Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi**, İstanbul, 1982.

KORKMAZ, Gülsüm Ezgi: "Sûnamelerde 1582 Şenliği", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, Bilkent Üniversitesi, 2004.

SARIÇAY, Şakir: "Küçük ve Orta Boy İşletmelere (KOBİ) Yönelik Fuar Teşvikleri Fuarların Türkiye Ekonomisine Katkısı", **Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, 2010.

SERİN, Sinem: "Yıldız Çini Porselen Fabrikası", **İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2009.

SÖZLÜKLER ve ANSİKLOPEDİLER

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. V, İletişim Yayınları, 1985.

Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, C.I, Ankara, 1998.

Meydan Larousse Ansiklopedik Sözlük, C. IV, Meydan Yayınevi, 1971

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

(Çevrimiçi) http://en.wikipedia.org/wiki/Centennial_Exposition, 19.05.2015.

(Çevrimiçi) http://www.mfa.gov.tr/dunya-sergileri-_expo_.tr.mfa, 18.05.2015.

(Çevrimiçi) <http://columbus.iit.edu/bookfair/bftext.html>, 05.01.2015.

(Çevrimiçi) <http://wpedia.goo.ne.jp/enwiki/Panegyris>, 15.03.2015.

(Çevrimiçi) <http://megep.meb.gov.tr/?page=moduller>, 16 Mayıs 2015.

ÖZGEÇMİŞ

1967'de Giresun'un Tirebolu ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini İstanbul'da tamamladı. 1989'da İstanbul Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu'ndan mezun oldu. O tarihten itibaren filmcilik ve yayıncılık sektöründe çalıştı.

Nisan 2005 - Haziran 2013 tarihleri arasında İstanbul Ticaret Odası'nda başkan danışmanı olarak vazife yaptı. Aynı tarihler içinde İstanbul Ticaret Gazetesi'nde yayın danışmanı, İTO Vizyon Dergisi'nde de yayın kurulu üyesi olarak görev aldı.

2007 yılında İstanbul Ticaret Üniversitesi'nde yüksek lisansını tamamladı. 2001 yılında yayınlanmaya başlayan İstanbul BirNokta Edebiyat Dergisi'nde şiir çevirileri ile denemeleri yayınlanıyor. Film yazılarından oluşan Afişler Gibi Yüzün ve çeviri şiirlerden meydana gelen Aşkın Çevirisi adlı iki edebî yayını bulunuyor.

Orta düzey İngilizce ve Arapça biliyor.

Evli ve 3 çocuk babası.